

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

तृतीयाध्यायषष्ठपादमारभ्य तदध्यायान्वस्तत्परिशि-
ष्टरूपया श्रीमन्मुगारिभिः प्रणीताङ्गत्वानिरुक्त्या
सनाधीकृतो द्वितीयभागस्योत्तरार्ध-
रूपस्तृतीयो भागः ।

श्रीकुमारिलमट्टविरचिततन्त्रवार्तिकारूपन्याख्यासहितज्ञानवरमाध्यसमेतः ।
स चायं भागः पुण्यपत्तनीयमीमांसाविद्याख्याध्यापकपदाधिष्ठितैः
'मीमांसाविद्वान्' पदभागिभर्गुरुवर्यवैद्यनाथशास्त्रिचरणान्ते-
वासिभिस्तीर्थहल्लीग्रामाभिजनसुव्वाशास्त्रिभिः संशोधित-
छिप्पण्यादिना समलंकृतश्च ।

स च

वी. ए. इत्युपपठभारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तनं

श्रीम-महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५३

ख्रिस्तान्दा. १९३१

(अग्य १,वेडधिकारा राजशामनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं सपादपरूकद्वयम् (२०४) ।

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

पस्थग्रन्थानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

क्रम संख्या

नाम

...

★

...	०	६
।।स्करप्रणीतभाष्याभ्यां सवलितः ।	०	६
।	०	४
ग्रन्थोत्थवि पुगतनः ।	..	५	०	०
करभाष्याद्युपेता ।	..	०	१४	०
याद्युपेता ।	..	१	०	०
तर्गाकरभाष्योपेता ।	..	१	४	०
याद्युपेता ।	..	१	०	०

९	मुण्डकोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्यद्युपेता ।	०	१०
१०	माण्डूक्योपनिषत्—सटीकशांकरभाष्यगौडपाटीयकारिकाद्युपेता ।	२	...	५	५
११	उत्तरेयोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	...	१	४	०
१२	तैत्तिरीयोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	...	१	१२	०
१३	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्—सुरेश्वरचार्यरुत सटीकम् ।	२	...	२	२
१४	छान्दोग्योपनिषत्—सटीकशांकरभाष्योपेता ।	...	५	०	०
१५	बृहदारण्यकोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्योपेता ।	...	८	०	०
१६	बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्—भागवत्यात्मकम् ।	२२	...	८	८
१७	श्वेताश्वतरोपनिषत्—भाष्यदीपिकाद्युपेता ।	...	२	४	०
१८	मौरपुगणम्—श्रीमद्देवपायनप्रणीतम् । उपपुगणम् ।	...	३	०	०
१९	रसरत्नसमुच्चय—श्रीमद्भागवतचार्यविरचितः । वैद्यकग्रन्थः ।	३	...	१२	१२
२०	जीवन्मुक्तिविवेकः—विद्यारण्यविरचितः सटीकः ।	...	३	१२	१२
२१	ब्रह्मसूत्राणि—सटीकशांकरभाष्योपेतानि भागवत्यात्मकानि ।	१२	...	०	०
२२	श्रीमच्छंकरदिग्विजयः—विद्यारण्यरुतः । टीकारटिप्पणीभ्यां सहितः ।	६	...	०	०
२३	वैयासकन्यायमालाविस्तरः—भागवतीतीर्थमुनिप्रणीतः ।	...	१	१२	१२
२४	जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः—श्रीमाधवप्रणीतः ।	...	८	०	०
२५	मृतसंहिता—माधवरुतटीकोपेता । भागवत्यात्मिका ।	...	११	८	८
२६	हस्त्यायुर्वेदः—पालकाप्यमुनिविरचितः ।	...	७	६	६
२७	वृन्दमाधवः—श्रीमद्वृन्दप्रणीतः । सटीकः । वैद्यकग्रन्थः ।	६	...	१२	१२
२८	ब्रह्मपुगणम्—श्रीमद्व्यासविरचितम् । प्रथम महापुगणम् ।	६	...	४	४
२९	उपनिषदां समुच्चयः—श्रीनारायणशंकरानन्दरुतदीपिकासहितः ।	६	...	१२	१२
३०	नृसिंहपूर्वाक्षरतापनीयोपनिषत्—भाष्याद्युपेता ।	...	१	१२	१२

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

	रु०	आ०
३१ बृहदारण्यकोपनिषत्प्रतिभाषिताक्षर-श्रीनिव्यानन्दमुनिविरचिता । २	१२	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्-सायणभाष्यसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।... १०	१०	१०
३३ धन्वन्तरिगयनिघण्टुः-श्रीधन्वन्तरिविरचितः । वैद्यकग्रन्थः ६	४	४
३४ श्रीमद्भगवद्गीता-शांकरभाष्योपेता । २	०	०
३४ श्रीमद्भगवद्गीता-सटीकशांकरभाष्योपेता । ६	४	४
३५ मंगीतरत्नाकरः-शाङ्गदेवकृत, सटीको द्विभागः । गानशास्त्रम् । १०	४	४
३६ तैत्तिरीयारण्यकम्-सायणभाष्यसमेत भागद्वयात्मकम् । ९	१	१
३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्-सायणभाष्यसमेत भागत्रयात्मकम् । . १४	८	८
३८ ऐतरेयारण्यकम्-सायणभाष्यसहितम् । .. . ३	०	०
३९ संस्काररत्नमाला-गोपीनाथभट्टविरचिता । भागद्वयात्मिका । १२	८	८
४० मंध्याभाष्यममुच्चयः-खण्डराजश्रीकृष्णपण्डितादिप्रणीतः । २	०	०
४१ अग्निपुराणम्-महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् ... ५	४	४
४२ तैत्तिरीयसंहिता-सायणभाष्यसमेता । भागत्रयात्मिका । ४८	१०	१०
४३ वैयाकरणमिडान्तकारिकाः-मंडोजीडीक्षितकृताः सटीकाः । ०	१२	१२
४४ श्रीमद्भगवद्गीता-१-शांकरभाष्यसमेता । .. . १	८	८
४५ श्रीमद्भगवद्गीता-मधुसूदनश्रीधरकृतटीकोपेता । ... ५	४	४
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः-अपराकृतटीकासहिता भागद्वयात्मिका । १३	०	०
४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि-भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ... ३	०	०
४८ स्मृतिनां ममुच्चयः-अङ्गिरःप्रभृतिप्रसिद्धास्मृत्यात्मकः । ५	०	०
४९ वायुपुराणम्-महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् । ... ४	१२	१२
५० यतीन्द्रमतदीपिका-श्रीनिवासदासकृता । प्रकाशटीकोपेता । १	४	४
५१ सर्वदर्शनसंग्रहः-माधवाचार्यप्रणीतः । .. . २	०	०
५२ श्रीमद्भगवद्गीता-नीलकण्ठकृतटीकोपेता । २	०	०
५३ मत्याषाढश्रौतसूत्रम्-मत्याषाढविरचित भागद्वयात्मकम् । २८	५	५
५४ मत्स्यपुराणम्-श्रीमदद्वैपायनमुनिप्रणीतम् । महापुराणम् । ६	०	०
५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः-आठवल्लभ्युपाह्वविष्णुभट्टकृतः । ४	०	०
५६ नित्याषोडशिकार्णवः-भास्करगयाचरितटीकासहितः । ३	८	८
५७ आचार्यभूषणम्-हिरण्यकेश्याहनिकमोकोपाह्वयम्बककृतम् । ४	६	६
५८ आचार्यरुद्रः-माठवल्लभ्युपाह्वयम्बकविरचितः । ... ४	०	०
५९ श्राद्धमञ्जरी-केळकरोपाह्ववापुभट्टविरचिता । ... २	०	०
६० यतिधर्मसंग्रहः-विधेश्वरसरस्वतीकृतः । १	१२	१२

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

	रू०	आ०
६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् । ...	२	८
६२ ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूकयानन्दवल्लीभृगूपनिषद्—सटीकाः २		८
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—कण्वदान्तर्गतवाणकलशाखीयम् । . .	१	४
६६ काव्यप्रकाशः—उद्योतयुतप्रदीपसहितः । ...	६	४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि । ..	४	८
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता । .	१	१२
६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः । ...	१	४
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीधरचार्यविरचितः । . .	१	१०
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी—त्रिमद्रूपविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतमदाम्बेटीकायुतः । ..	२	६
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता । .	१	८
७४ द्राह्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दप्रणीता । ..	१	०
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नमाला—मुन्नदण्यविरचिता ।	४	४
७६ ईशकेनकठोपनिषद्—दिगम्बरगतचरकृतव्याख्यासमेताः ।	१	०
७७ वदान्तसूत्रमुक्तावलिः—वदान्तसंस्मर्याविरचिता ।	२	६
७८ त्रिस्थलीसंतुः—नागयणभट्टविरचितः । .	३	१२
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षराव्याख्यासमेता । ...	२	०
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यकृता सटीका ।	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नागयणकृतवृत्तिसमेतम् । .	४	११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदाक्षितविरचिता । ..	२	७
८३ संक्षेपशारीरकम्—व्याख्यासहित भागद्वयोपेतम् । . .	९	१
८४ अद्वैतामोदः—अभ्यकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः । ...	२	०
८५ ज्यातिनिबन्धः—शर्महाटश्रीशिवराजविरचितः । . .	३	१५
८६ विधानमाला—भ्रान्तिसिंहमद्विरचिता । ...	४	४
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका—किंजवडकरोपाह्वामनशास्त्रिकृता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ...	१६	४
८९ काव्यप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः । . .	३	४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—कण्वदान्तर्गतवाणकलशाखीयम् । ...	०	३

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थाले

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

तृतीयाध्यायषष्ठपादमारभ्य तदध्यायान्तस्तत्वारिशि-
ष्टरूपया श्रीमन्मुरारिमिश्रप्रणीताङ्गत्वानिरुक्त्या
सनाथीकृतो द्वितीयभागस्योत्तरार्ध-
रूपस्तृतीयो भागः ।

श्रीकुमारिलभट्टविरचिततन्त्रवार्तिकारूपव्याख्यामहिम्नावरमाप्यमम ।
स चार्थ भागः पुण्यपत्तनीयमीमांसाविद्यालया-यापकपदाधिष्ठितः
' मीमांसाविद्वान् ' पदभागिभर्तुर्व्यर्थवैद्यनाथशास्त्रिचरणान्त-
वासिभिस्तीर्थहङ्गीग्रामाभिजनसुव्याशास्त्रिभिः संशोधित-
ष्टिप्पण्यादिना समलकृतश्च ।

स च

बी. ए. इत्युपपन्न्यादिभिः

विनायक जगन्नाथ आपटे

इत्येतः

पुण्यास्थपत्तन

श्रीमन्महादेव चिमगाजीकृत्यापटे

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते -

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरमुद्रणित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दीः १८५२

ख्रिस्ताब्दाः १९३१

(अस्य सर्वेऽधिकाराः राजशासनानुसारेण स्थायतीकृताः) ।

मूल्यं सपादपरूकद्वयम् (२०४) ।

निवेदनम् ।

अहो नु खलु मो. ! मुचिरनिचितसूयश, पुञ्जधवलितदिगन्तरास्ततच्छास्त्राध्ययनाध्याप-
नश्च दुलतरमतयो जैमिनिमुनिशबरस्वामिकुमारिलभट्टैतत्रिवाणीसंगमसमुद्भूतमीमांसासहस्र
पत्रामोदाघाणैकरसिकाः पण्डितप्रकाण्डाः, पृथक्कर्माणः सुधर्माण आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्था-
वलीग्राहकमहाभागाश्च पश्यन्तु भवन्त. संप्राप्तमिदं द्वितीयं सुदिनम् । यदद्य प्रतिष्ठा-
पक 'कै० महादेव चिमणाजी आपटे महाभागपरिष्कृतपूर्वसंप्रदायसिद्धग्रन्थमुद्रण-
निर्वन्धवशवर्तिन्या मुद्रणद्वारा प्राचीनसंस्कृतशास्त्रीयग्रन्थोद्धारिण्याऽऽनन्दाश्रमसंस्थय,
पूर्वमीमांसाशास्त्रे तन्त्रबार्हिकसवलितशाबरभाष्यसंमतेजैमिनीयसूत्राणां द्वितीयाध्यायगतं
द्वितीयपादमारभ्य तृतीयाध्यायान्तो द्वितीयो भाग. खण्डद्वयात्मक. स्वकीये मुद्रणाल्दय
मुद्रयित्वा प्रथमभाग इव सर्वात्मना स्वतन्त्रताभाक् प्रकाश्यत इति ।

तस्यैतस्यापि मुद्रणार्थमेतत्संस्थास्यपुस्तकजिघृक्षुमाननीयपण्डितप्रवरकृतमभुचनग्रन्थ
महत्तोपयुक्तताद्यवलो कनतत्तादृशमन्मनापेत्येतन्नितयानुग्रहादिय संस्था स्वाधिकारणैव
प्रावर्तिष्ट । अत एवायमपि भागोऽप्रतिबन्धमानन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावल्या प्रवेश लब्ध-
वान् । यो यो ग्रन्थः स्वलो वा महान्वाऽऽनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावली प्रवेष्टुमीहते म
स सर्वात्मनेतत्संस्थासत्तामुरगीकृत्यैव प्रविशति । इतरथा मुद्रणयन्त्राविरोहणमप्यस्य
सुदुर्लभं भवति तत्र का वार्ता ग्रन्थावलीप्रवेशस्य । किं च ग्रन्थावलयन्तरजिगमिषोऽ-
पि ग्रन्था. परकीयसत्ता वहन्तो नहिंयुरेतत्संस्था प्रवेष्टुम् । तदेवं स्थितमेतत्—यदानन्दा-
श्रमसंस्कृतग्रन्थावलीप्रविष्टोऽयं नास्सहते लेशतोऽप्यन्यनत्ता परिग्रहीतुमिति ।

तदेवमानन्दाश्रमसंस्थयोपक्रम्यमानैतद् द्वितीयभागमुद्रणावसरं श्रियुतमीमांसाविद्या,
ल्लयकार्यधूर्तहासैरैमीमांसाविद्यालय, ल्यापक नाधिष्ठितमीमांसाविद्वान्नितीपदालकृततीक्ष्ण
हृच्छीसुब्बाशास्त्रिद्वारा कृतसंस्करणस्य टिप्पणीपटन्तरादिभि, परिष्कृतस्यैतद्भागस्य-
तथा प्रेक्षावता महोपकारकस्याप्यद्ययावत्काप्यमुद्रितस्य तृतीयाध्यायार्थभूतशेषत्वनिर्वचन-
रूपस्य श्रीमृगारिमिश्रविरचिताङ्गत्वनिरुक्त्य ल्यस्य च ग्रन्थस्य मुद्रणे उपयोगार्थं
प्रदानेनातुर्लं साहायकमाचरितमिति सानन्दमभिनन्दो तथा परोपकारशालित्वम् ।
मीमांसापण्डितैः सुब्बाशास्त्रिभिः कात्रे इत्युपाह्वलयाकरणरत्नमहादेवशास्त्रिभिश्चो-
पर्युक्तग्रन्थद्वयस्य संस्करणं तथा सामीचीन्येन संपादितं यथाऽस्माकमिवान्धेषामपि विदुषा
मनः संतोषमात्रहेत् ।

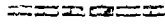
तदिदं पुस्तकद्वयमादाय संमुद्रय श्रीमत्पञ्चिदानन्दचरणयो प्रकाशनाऽय पूर्वमीमांसा-
दृशे खण्डद्वयात्मको द्वितीयो भाग. । तत्राऽऽदौ प्रतिपुदं जैमिनिमुनिप्रणीतं सूत्रं

तदधोभागे तद्द्वय्याख्यानभूतं शाबरभाष्यं, तदधोभागे च तावतः शाबरभाष्यस्य
विवरणभूतं तन्त्रवार्तिकं निवेशितम् । अङ्गन्वयनिरुक्तिग्रन्थस्तु तृतीयाध्यायार्थात्यन्तो-
पकारकतयैतद्भागान्ने तृतीयाध्यायादनन्तरं सगृहीतः । ततः सूत्राणां तन्त्रवार्तिकश्लो-
कानां चाकारादिवर्णानुक्रमं सगृह्य प्रारम्भे निवेदनादनन्तरं मत्कृतो जैमिनीयसूत्राणां
पाठभेदविचारः पृथगेव सनिवेशितोऽस्ति स वाचकैरवश्यं प्रेक्षणीयः ।

एवं पुस्तकमारचय्य यस्य मस्याधीशितुः श्रीमते सच्चिदानन्दस्य कृपाकटाक्षवशात्
देतन्मुद्रणं मङ्गलस्तादनन्तराय समजनि तत्सत्ता वहदिदं द्वितीयभागरूपं पुस्तकं तस्यैव
चरणयोः कमलमिव द्वितीयं समर्पयति प्रकाशकः —

पुण्यपत्तनं
फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि
सौम्यतासंशकं १८९२

आपं'कुलोद्भवो गणेशात्मजो
विनायकरायः ।
(आनन्दाश्रमम्यानेजिगट्टस्टी) ।

जैमिनीयसूत्राणां पाठभेदविचारः ।

मीमांसान्यायसूत्राणां पाठभेदः प्रदर्शयते ।

यथामति विचारेण बहुग्रन्थावलोकनः ॥ १ ॥

अस्ति हि तेषु तेषु ऋषिप्रणीतेषु दार्शनिकेषु सूत्रेषु पाठभेदो नाम महान्प्रबन्धो विद्वद्गोष्ठीविषयः । नायमपूर्वतया कैश्चिदधुना तैरेव विद्वद्भिः परिकल्प्यतेऽपि तु बहोः कालादयमविच्छिन्नपरम्परया संपर्वन्तिताऽन्यत्र-यापकप्रवैः । इदं हि तत्र निदानं समापनन्ति आचार्याः—मिद्यन्ते हीमानि मारवन्त्यल्पाक्षराणि सूत्राणि, तत्र तत्र—

‘पाठोऽप्यर्थतो वाऽपि शब्दतश्च वाचित्कचित् ।

प्रतिभा च पुनस्तत्र कालो विदुषा मना’ ॥

तदिदं शब्दानामर्थवैलक्षण्यं ऋषिवैर्यं, सूचितमाचार्यवर्गं विशदीकृत्य शिष्यबुद्धौ प्रवेशयन्तीति सुप्रथितमेतदाचार्यकल्पानां साप्रतिकानामपि विदुषा समदि ।

तत्र चाखिलदर्शनमूर्धन्यभूतानि भगवतो जैमिने किल परमहन्त्राणि प्रमेयपराणि वाक्यसूत्राणि, येषु हि परमहन्त्रा युक्तयो न्यायापरनामयेया लौकिकवैदिकव्यवहारोपयोगिन्यः प्रपञ्चिताः । यत्सु न्यायनायापने न्यायापरनामवेययुक्तानां विशदीकरणे च ब्रह्मप्रजापतीन्द्राग्निवभिष्टप्रमुखा महान्तो भगवन्तः, शबरस्वामि—कुमारिलभट्ट—पार्थसारथिमिश्र—खण्डदेवप्रभृतयः सान्तिपत्रपाण्डिन्याः परिनिष्ठिनमतयो व्यपृतमनस्का दरीदृश्यन्ते त एव महात्मानो नवनवे न्मेषशालिन्याऽप्रतिमया मनीषया न्याचरुयुस्तानीमानि बहूर्यानि मीमांसान्यायसूत्राणि । मैवार्थप्रदर्शनप्रणालिका मोमनायरामकृष्ण—वासुदेवाचरि—भट्टशंकर गामाभट्ट—नीलकण्ठ, भूतिभिरनवरतपरिश्रमेण परिपालिता । एवमेवास्माभिर्दिदानींतनैरपि यथामत्यम्बादिदर्शनराम्बादे सा प्रणालिका परिपालयितव्येत्ययं प्रयत्नः । वेदव्यापारपराण्येव हीमानि सूत्राणि सूक्ष्मेक्षिकया विचारयितव्यानीति साप्रतम् । आहुश्चात्र ऋणतो भट्टपादाः—मीमामा तु लोकादेव प्रत्यक्षानुमानादिभिरविच्छिन्नप्रदायपाण्डित्यवहारैः प्रवृत्ता, न हि काश्चिदपि प्रथममेतावन्तं युक्ति-कत्रापमुपसंहरुं क्षमः’ इति ।

त्रिविधामत्र पाठभेदमर्यादा प्रदर्शयन्ति ग्रन्थकृत ।

(१) प्रथमतो भाष्यकारास्तावच्चेच्छब्दविशिष्टानि सूत्राणि चेदन्तान्येवाभ्युपगच्छन्ति, यथा—

लौकवादिनि चेत् १-२-२०, न पूर्वन्वात् १-२-२१, व्यर्थे म्त्विरन्यास्येति चेत् १-२-२८, अर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके १-२-२९, कारणं म्यादिति चेत् १-४-१७, आनर्थक्यादकारणं कर्तुर्दि कारणानि गुणार्थो हि विधीयते

१-४-१८, एतादंशि चेदन्तानि सूत्राणि आभाषामूत्राणीति माप्यकृतां व्यवहारः । एवं सर्वत्र चेन्नलब्धविशिष्टेषु सूत्रेषु ।

(२) इतरे तु वासुदेवाध्वरिप्रभृतयो यष माप्यकृद्भिः चेदन्तसूत्रविभजनमकारि तत्राविभक्तमेव सूत्रं पठन्ति-व्यर्थे स्तुतिरन्याद्येति चेदर्थस्तु विधिज्ञेषत्वाद्यथा लोके । १-२-२७, कारणं स्यादनिचेदानर्थक्यादकारणं कर्तुर्हि कारणानि गुणार्थे हि विधीयते । १-४-१८, इत्यादि बहुषु म्यलेषु-कचिदक्षरतः कचिच्छब्दतश्च पाठभेदो दृश्यते, पर विशेषतः स नार्थभेदाय प्रभवतीति वक्तुं युक्तम् । पार्थसारथि-खण्डदेव-माधवप्रभृतयस्तु माप्यकारीयमेव पन्थानमनुसरन्ति । कचिन्कचिदक्षरशब्दभेदं पठन्ति ।

अन्यच्च, अर्थसौकर्यार्थमपि पठभेदशैलीं माप्यकृतो बभाषिरे यथा—तदर्थशास्त्रात् । वाक्यनियमात् । बुद्धशास्त्रात् । अविद्यमानवचनात् । अचेतनेऽर्थबन्धनात् । अर्थविप्रतिषेधात् । स्वाध्यायवदवचनात् । अविज्ञेयात् । अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् । इति नव सूत्राणि माप्यकृत्पाठे । पार्थसारथिमाधवप्रभृतयस्तु माप्यकृतामेव पाठपनुसरन्ति । कास्तुभञ्जित्कृतौ तु— तदर्थशास्त्राद्वाक्यनियमाद्बुद्धशास्त्रादविद्यमानवचनादचेतनेऽर्थबन्धनादर्थविप्रतिषेधात्स्वाध्यायवदवचनादविज्ञेयादनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् । इत्यविभक्तमेव सूत्रं पठत । समर्थयतश्च स्वपाठम् । कौरतुभे—‘ मन्त्रानर्थक्यमित्यन्तम्यैकसूत्रत्वेऽपि व्याख्यासौकर्यार्थे खण्डशः प्रत्येकं पञ्चम्यन्तसूत्रावयवोपन्याप ’ इति, वृत्तिकृच्च—‘ माप्ये तदर्थशास्त्रात् ’ इति ।

वस्तुतस्तु—एकसूत्र्ये समास एवाऽऽदश्यकः । पञ्चम्यन्तसूत्रोल्लेखस्य माप्यकारेण स्वीकृतत्वात्कार्थं तु नाम खण्डशः सूत्राणि न प्रविभक्तानीति न विद्मः । नाप्यन्यैरपि—एकसूत्र्यवादिभिः समासघटितं सूत्रपाठोऽङ्गीकृतस्तत्सिद्धिचत् १-४-२३ । अतोऽत्र न कश्चिदपि माप्यकृदितरयोः सूत्रपाठे विशेष इति प्रतीतिः ।

अन्यच्च—यत्र तु अर्थतः पाठभेदो माप्यकृतानामभिप्रेतस्तत्र त एव विशेषं कण्ठरेण प्रदर्शयन्ति, यथा—एकादशाध्याये प्रथमचरणे पञ्चदशसूत्रभाष्ये—‘ एकशब्दादिति चेत् ’ इत्यत्र ये तु ‘ एककर्म्यात् ’ इति सूत्रं पठन्ति तेषामयमर्थ इति चेत्पश्यमि इत्यादि । भूयान्छत्रार्थतः पठभेदीयविषयः, अधिकरणात्मकोऽपि च वार्तिककारैर्विचृतोऽस्ति । स तत एवानुमधेयो भविष्यति । एवं चात्र माप्यकृतः सरणिर्यथा सूत्राधिकरणार्थो विद्वद्बुद्धौ मौलभ्येन प्रविष्टो भवेत्तथा तदग्र्यप्रणयनशैल्यालक्ष्यते । न तत्र सूत्रविभागरूपगौरवचिन्तां चिन्तयन्तीति । भूय सु सूत्रेषु चाल्पीयानेव मेद

एतद्वृत्तौ दृश्यते । यथा— दर्शनाद्विनियोगः स्यात् ' इति भाष्ये । ' दर्शनाद्विनियोगस्य ' इति वृत्तौ । प्राय इमे वृत्तिकाराः खण्डदेवकृतमाहृकौस्तुभगृहीतपाठोर्विसेवदन्ते यथा खण्डदेवः—' तदशक्तिश्च तदनुरूपत्वात् ' १-३-२७ कौस्तुभे ।
 वृत्तिकृत्—तदशक्तिश्चानुरूपत्वात् १—३—२५ ।

(१) मगवन्तो मद्रपादा वार्तिककाराः स्वग्रन्थे जैमिनीयसूत्राणां तत्र तत्र अर्थत एव पाठभेदमूरीकुर्वन्ति न प्रायः शब्दतोऽक्षरतश्च, नापि केवलं पाठभेदं लिपिमात्रतः प्रदर्श्य विरमन्ति, अपि तु तत्र तत्र स्वाभिप्रायम्, औदासीन्यं, अर्थविशेषं वाऽऽविष्कुर्वन्ति । यथा—द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे तन्त्रवार्तिके ' अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाच्चिन्नेषात् १-४-११ इत्यत्र " अत्रान्तरे भाष्यकारस्य सूत्रं प्रभ्रष्टम् ' वाक्यासमवायात् ' इति । तदेवं व्याख्येयम्—नैकस्मिन्पुरुषे शास्त्रान्तरवाक्यं समवैति ' इति । इदं च सूत्रं वार्तिके, कौस्तुभे, वृत्तौ च दृश्यमानमपि पार्थसारथिमिश्रमाध्वप्रभृतिभिस्तु न संगृहीतम् । तथाऽन्यत्रापि वार्तिके तृतीये चतुर्थाहृष्टौ—' विधिना चैकवाक्यत्वात् '—३-४-९ इत्येतत्सूत्रस्याग्रे ' इतः पर षट् सूत्राणि भाष्यकारेण न लिखितानि । तत्र व्यःख्यातारो विवदन्ते—केचिदाहुर्विस्मृतानि । लिखितो ग्रन्थः प्रलीन इत्यपरे । फल्गुत्वादुपेक्षिनातीत्यन्ये । अनार्षेयत्वादित्यपरे । तथा च ' दिग्विभागश्च तद्ददिति ' निर्वीताधिकरणातिदेशस्तदानन्तर्यादुपपद्यत इति । वृत्त्यन्तरकारैस्तु सर्वैर्व्याख्यातानि ' इति वार्तिकमारचय्य मद्रपादा अन्यदप्याह—' सन्ति च जैमिनेरेवं प्रकाराण्यन्यनन्तसारभूतानि सूत्राणि । व्यवहितानिदेशाश्च ' पानव्यापञ्च तद्वत् ' इत्यादिषु आश्रिताः । तस्मात्सूत्रमात्रं व्याख्येयम् । इत्युक्त्वाऽपि भृगुसि हि सूत्राणि टुप्टीकासमये परित्यक्तानीति ज्ञायते । यथा च मगवतः पाणिनेर्ब्रह्माभाष्यकारैः स्पष्टार्थत्वाद्यथास्थानं कानिचित्सूत्राणि न व्याख्यातानि तथाऽत्रापि ह्यनन्त्यन्तसारवन्ति सन्तीत्युक्तत्वात्तान्येव परित्यक्तानीति प्रतिभाति, अत्यन्तसारवन्ति हि संगृहीतानि । वार्तिककाराणां समयेऽविकरणस्थिनिरप्येतादृशीति सत्यं यतस्त औपरिष्टिकसूत्रविवेकविप्रतिपत्तौ तत्र कैश्चिन्न्यायविकरणानि कल्पितानि अपरैश्चत्वारीति ।

तदेतत्सर्वावलोकनेन निश्चितं भवति—नेमानि जैमिनीयसूत्राणि पाणिनीयवच्छब्दप्रधानानि नापि ब्रह्मसूत्रवदक्षरप्रधानानि, अपि तु प्रमेयप्रधानानीति कृत्वैव सर्वे व्याख्यातार इमानि सूत्राणि व्याख्यास्यन्ति । आहुश्चात्र खण्डदेवपादाः—नवमे चतुर्थाहृष्टावैक-

१ ' उपवर्ति लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ' ' न वा प्रकरणान्त्य दर्शनम् ' ' विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ' ' उदक्त्वं चापूर्वत्वात् ' ' सतो वा लिङ्गदर्शनम् ' ' विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ' इति षट् सूत्राणि ज्ञेयानि ।

विंशतितमे सूत्रे—‘ अत्र च सूत्रव्याख्यानुराधेन किञ्चिद्वैलक्षण्येन भाष्यकारेणैकाधि-
करण्यं, वार्तिककारेण चाधिकरणद्वयमाश्रितम् । तत्- प्रमेयमात्रलेखनप्रवृत्तेन मयो-
पोक्षितम् ’ इति ।

अन्यत्रैषु सूत्रेषु, पाणिनीयसूत्रेषु यथा भगवता पतञ्जलिना संहितापक्ष आश्रित-
स्तथा वर्तत इत्यप्यनुमिमीमहे । तत्र मानमप्यस्ति तच्च खण्डदेवस्तु स्वकृतकौ-
स्तुभग्रन्थे द्वितीयाध्याये चतुर्थचरणे विंशतिनमे ‘ समाप्तिवच्च संप्रेक्षा ’ २-४-२०
इति सूत्रे—‘ सूत्र तु-समाप्तिमती, अकारप्रश्लेषेण, अमसमाप्तिमती वा या, अपेक्षा-
बुद्धिरूपा संप्रेक्षा मा, अभेदसाधिकैवेति व्याख्येयम् ’ इति व्याचखौ । तेन ज्ञायते
संहितापक्षेऽप्येषा सूत्राणां पाठ आसीदिति । प्रायस्तावलोके येषां शब्दानामर्थाः
प्रसिद्धास्त एव भाष्यकारप्रभृतिभिः मीमांसासूत्रव्याख्यातुभिः स्वीकृताः । अतो लौकि-
के पदार्थे, एतेषां सर्वेषामाग्रहः । अत एव च सूत्राक्षरार्थो न प्रतिपाद्यते प्रायः । अतो
हि अवीवृतत् खण्डदेवः—‘ प्रमेयमात्रलेखनप्रवृत्तेन मयेति ’ । भाष्यकारा अपि
शास्त्रारम्भ एवाबीभषन्—“ लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सन्ति मंभवे तदर्थान-
न्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यम् । नाध्याहारदिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो
वा इतरथा वेदवाक्यानि व्याख्येयानि स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति प्रयत्न-
गौरव प्रसज्यते ” इति । वार्तिककारा अपि—‘ वाच्यवाचकसंबन्धो नाऽऽचा-
र्यैरुपदिश्यते, अन्यथानुपपत्त्या हि व्यवहारात्स गम्यते’ इत्याहुः । अपि च ‘दोषा-
च्चिष्टिलौकिके’ इत्यत्र तृतीयाध्याये चतुर्थचरणे भूयान् हि लौकिकोऽपि विषयो
वार्तिके पदार्शितः किं पुनः सूत्रकारा अपि—‘ मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ’
१२ । २ । २३ इति लोकं संगृह्णाति । अत एतत्सिद्धं भवति—पूर्वमीमांसासूत्रेषु
न कैरपि व्याकरणमूत्रवल्गाप्रवर्गौवचिन्ता पस्तूयते । अपि तु प्रमेयचिन्तैव ‘ वेदार्थ-
ज्ञानरत्ने मे तृष्णाऽतीव विजृम्भते ’ इति वार्तिककारैरुक्तत्वात् । तस्मादिमानि भगवतो
जैमिनेः सूत्राणि प्रमेयपराणीति सिद्धम् ।

यत्र हि प्रतिभयाऽपि भवति पाठभेदस्तदपि निदर्शयामः—उत्पत्तौ वाऽवचनाः
स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् १-१-२४ इत्यत्र—उत्पत्तौ वा रचनाः स्युरर्थस्या-
तन्निमित्तत्वात् १-१-२४ इति सुबोधिन्यां तत्र भगवता रामेश्वरसूरिणा सूत्रं
पठ्यते—एवं च वृत्तिः—उत्पत्तौ पदार्थज्ञानोत्पत्तौ सत्या वाक्यवाक्यार्थयोः संबन्धा
रचनाः पुरुषकल्पिताः स्युः । भाष्ये तु—‘ वा, अवचनाः—अप्रमाणं स्युः ’ इति ॥
१ । १ । २४ ।

प्रख्याभावाच्च योगस्य १ । १ । २२ इति भाष्यपाठः ।

प्रख्याभावाच्च योगस्य , , , इति सुबोधिनी ।

प्रेक्षाभावाच्च संयोगस्य ,, ,, ,, इति कुतूहलवृत्तिः।

अत्र श्रीसंज्ञके पुस्तके—अस्तीदं प्रातिमज्ञानमधिकम् । तदेवम्—प्रख्याभावाच्च योग-
स्येतीदं सूत्र नन्वित्यारभ्य नैतदेवमिति पूर्वपक्षप्रतिपादकपदेश्य उत्तरत्र बोद्धव्यमिति
भावः । वायुर्भेदन्धस्य प्रख्यानाभावाच्च वायुकारणकः शब्दस्तस्मान्नित्य इति सूत्रार्थो
ध्येयः ।

तृतीयोऽध्याये पञ्चमे पादे—‘ चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वान् ’
३-५-२२ ‘ उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ’ ३-२-२३ इत्यनयोः
सूत्रयोर्मध्ये—‘ तस्मान्चात्राह्वणस्य सोमं प्रतिषेधति ’ इति सूत्रं पठन्ति । तत्र
वासुदेवाध्वरि—‘ केचित्तु नेद सूत्रं किं तु संग्रहकं भाष्यमेवेति मन्यन्त इत्याह ।
रामेश्वरसुरिम्हु—इदं सूत्रमिति मन्यमानः सूत्रमेवाधीवृतत् । ‘ प्रकृतौ वाऽद्विरुक्त-
त्वात् ’ । ३-६-२ इति सूत्रेऽकारश्लेष चभाषे भाष्यकारः । वासुदेवाध्वरी
तु विनाऽकारमधीवृतत्सूत्रम् । तथा वार्तिककाराः ‘ तद्वर्जं तु वचनमाप्ते ’
३-६-३ इति सूत्रे ‘ तद्वर्जं तु वचनमाप्तेः ’ इति वा पाठ इत्याहुः । एवं
त एव ‘ तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ’ ३-५-४२ इति सूत्रे ‘ वदनमिति वा
पाठः ’ इत्यापि ।

तदत्रास्माभिः सहायत्वेन मंगुहीतानि भाष्यपुस्तकानि—

१ प्राच्यविद्यामशौवनमन्दिरात्तवत्रीणि पुस्तकानि । तत्रैकं लिखितं समग्रं ससूत्र-
पाठं च । तदेतदतीव शुद्धमित्यपि निर्दिशितुमुत्सुकाः स्मः । अवशिष्टं द्वे पुस्तके
अपूर्णे ।

२ अन्यच्च लिखितमेकमपूर्णमेव मुम्बापुरीस्य ‘ एल्फिन्ग्टन् कॉलेज् ’ इत्याख्यकला-
शालीयपुस्तकालयात्, संस्कृतमहाविद्यालय पद्मजेन्द्रगङ्कराख्यरथथामाचार्यैर्महता
कृपकटाक्षेण दत्तम् ।

३ भाट्टकौस्तुभपुस्तकं त्वेकं कर्नाटकाक्षरैर्लिखितं श्रीगुरुवर्यमीमांसाकण्ठीवर वैद्य-
भाषशास्त्रिचरणानाम् ।

अन्यच्चैकं भाट्टकौस्तुभाख्यं अध्यायत्रयपर्यन्तं श्रीगृहितत्त्वविद्वेग्वरधर्मशास्त्रपर्वण-
दातारकुलमण्डनदाताराख्यगङ्गाधरशास्त्रिपुस्तकालयात्संपादितम् ।

मुद्रितानि तु- -

४ ‘ कलकत्ता एशियाटिक्सोसायटी ’ इत्यनया संग्रहया मुद्रितं भाष्यं सूत्रपाठ-
सहितम् ।

५ आनन्दाश्रमे मुद्रितं जैमिनीयाधिकरणरत्नमालासंज्ञकम् ।

६ कुतूहलवृत्तिर्नाम वाणीविलासमुद्रणालये मुद्रितमपूर्णम् ।

७ जैमिनीयसूत्रवृत्त्याख्यम्—काश्या मुद्रितम् ।

८ तन्त्रवार्तिकं टुप्टीका च काश्यां मुद्रितम् ।

९ शास्त्रदीपिका निर्णयसागरीया ।

१० तन्त्रत्यैव भाट्टदीपिका च ।

११ भाट्टकौस्तुभ. काञ्चयां काश्या च मुद्रितः ।

१२ जैमिनीयसूत्रमात्रयुतमेकम् ।

तदेतेषु पाठभेदप्रदर्शनाय लिखितान्येवाङ्गीकृतानि न मुद्रितानि । तत्र तु कानि-
चनाक्षराणि, केचन शब्दा अपि दोषस्खलनादिप्रधानमनुष्यस्वामाख्याद्बहुदोषसंभाव-
नायाः संभावितत्वात् कुतूहलवृत्तौ तु बहवः पाठभेदाः प्रदर्शिता इति ।

तदेतद्यद्यपि लिखितेष्वपि समानं तथाऽपि मुद्रितपुस्तकान्यूनदोषो ह्येतेष्वधिगत
इति लिखितम् ।

तन्त्रेमाः संज्ञाः—

श्रीः— प्राच्यविद्यासशोधनमन्दिरस्थमुत्तम पूर्णम् ।

ग— कुतूहलवृत्तिर्वाणीविलासिया ।

जे— ' कलिकातानगरीय एशियाटिक् सोसायटी ' इत्याख्यसंस्थास्थम् ।

शा— मुम्बापुरीस्थम् । एल्फिन्स्टनकॉलेज इत्य. ख्यशालीयम् ।

य— कौस्तुभाख्यं दातारीयम् ।

न— वार्तिकटुप्टीकापुस्तकम् ।

मः— इतरत् ।

एतेषु श्रीसंज्ञकपुस्तकस्य एव पाठ इतरपाठैर्विचार्यैव मुद्राः स्वीकृतोऽस्ति अन्यस्य तु
अथः प्रदर्शनमात्रं क्वचित् क्रियते । तदेदद्विचारित विचारासिकाः परिनिष्ठितमतयश्चाऽऽ
फलयन्तिवति सर्वमनवद्यम् । एवं सानन्दमावेदयति विदुषः प्रति प्रकाशकः—

आपटेकुलोद्भवो गणेशात्मजो विनायकरायाः ।

(आनन्दाश्रमस्यानोर्जिगस्ट्डी) ।

मीमांसाविद्यालयविज्ञानम् ।

विदितमेवेद वः किल भगवतो जमिनेर्दर्शनं सर्वोत्कर्षेण सर्वदर्शनमूर्धामिषिक्तमिति ज्ञेयते विद्वद्वरेण्यैरिति । यस्य च दर्शनस्य अभ्ययनाध्यापनकृते भुयसाऽनेहसा प्रयतमानेन मीमांसाविद्यालयपरिपन्मण्डलेन भूयो द्रव्यं व्ययीकृत्य, ये च महीशूरराज-कीयपरीक्षाधिति मीमांसाविद्वत्परीक्षाया प्रथमकक्ष्यायामुत्तीर्णा ब्रह्मश्रीसुव्चानवानिनः, ये च पुनर्ब्रह्मश्रीविद्वच्छिद्योगेमणि के० रामाश्रि (कृष्णशास्त्रपरनामयेय) धर्माधिकारि-कृपाकटाक्षेण, श्री ६ महामहोपाध्याय पूज्यपादविरूपाक्षशास्त्रिणामनुग्रहेण च, श्री १०८ श्रीमद्भगवत्पूज्यपादीयाहर्निशनारायणामरणकृतसहायेन विद्यालयाद्दिष्टकार्यार्थमात्मसात्कृताः । ताश्च तत आनीय त्रितय्ये तन्त्रवार्तिकटुष्टीकायुतशाबरभाष्यसहित-जैमिनिदर्शनसंशोधनकार्येऽध्यापनकार्यं च ते नियोजिताः । तैश्चैतत्कार्यं सावधानतया कृतम् । एव संशोधित पुस्तकमानन्दाश्रमाधिकारि 'विनायक गणेश आपटे' इत्येतेषां सविधे समर्पितम् । तैश्च तदेतावत्कालेनाऽऽनन्त्रवार्तिकं भागद्वये आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्था-वर्या प्रकाशितम् । अनन्नेषामुपकारभरमाजीविनं विद्यालयो न विस्मरिष्यति ।

मीमांसाशास्त्रशाबरभाष्यवार्तिकविषये गतिकचित्पाण्डितप्रकाण्डानां वक्तव्यमासांसत्सर्व विस्तरशः श्री ६ पूज्यपाद-प्रथमभागीयोपोद्धाते निरवर्णानि नात्र किमप्युल्लेख्यमवशिष्यते ।

परमन्थ तदेकमेवास्माकमिदानीं कायान्तरण्यकामानि तत्र उत्पुक्ताः स्मः ।

अतिकठिनेऽग्नि-भाष्यवार्तिकादिग्रन्थसंशोधनकार्यं चन्द्रद्वारा पुस्तकादिद्वारा च साहाय्यमनाधायि तेषां नाममात्रमत्रोल्लिख्य वा अनृणाः स्मः ।

- १ माडारकर ओरि० रि० इन्स्टिट्यूट इत्याख्यसंस्थाद्वारा डॉ. श्रीपाद कृष्ण बलवलकर
- २ एल्फिन्स्टन कॉलेज इत्याख्यमहाशालाद्वारा 'अश्वत्यामा बालाचार्य गजेन्द्रगडकर'
- ३ आर्यभट्टमीमांसाशास्त्रतत्त्वा विषयज्ञानधेसरा, 'नरहरि शिवराम पराजपे'
- ४ आर्यभट्टनिबन्धवर्ष्यापकमहाशयाः 'दत्तात्रेय वामन पोतदार'

तत्र प्रथमो भागो मीमांसाशास्त्रमार्गजिगासुभिर्नागपुरीचैर्महाभागेः संशोधनद्रव्य प्रदाय उपकृतो मीमांसाविद्यालयः ।

द्वितीयोऽयं भागस्तु विदर्भदेशालकरणभूत 'बुलढाणा' नगरवासिभिर्निर्दि-कानिटकर-काष्ठे-इ-त-पञ्चसुल इत्येतैर्महाशयैः संशोधनद्रव्य प्रदाय ऋणीकृतो विद्यालयः ।

तदेतेषां अतिक्रमणसमयेऽपि कृतहायानां जैमिनीयतन्त्रसंशोधनदत्तदृष्टीनामुपकारकृतिः कथं नु नामास्माकं विस्मरणमिष्यात् ।

एतावता भूयसा द्रव्येभ्येन भागद्वये तृतीयाध्यायान्तं तन्त्रवार्तिकशाबरभाष्ययुतं च जैमिनेर्दर्शनं समाप्तिमगात् । अवाशिष्ठ तृतीये मागे टुप्टीवाशाबरभाष्यसहितं जैमिनेर्दर्शनमचिरादेव विद्यालयेन संशोच्याऽऽनन्दाश्रमाधिकारिणा हस्ते समर्प्येत । तैश्चापि सानन्दं तत्प्रकाश्येत । इति सर्वेषामुपकारजातं स्मारं स्मारमस्माद्विज्ञानाद्विरतिमनुभवामः ।

अङ्गत्वनिरुक्तिर्नामापूर्वोऽय ग्रन्थः श्रीगुरुवर्थर्वेद्यनाथशास्त्रिभिर्महता प्रयासेन विद्यालयाय संशोध्य समापितः सोऽप्यत्र निवेशितः । केचमस्यापूर्वता वर्णनीया—भगवतो जैमिनेः सूत्राणि त्रयः किल विद्वन्मूर्खन्या भावत्या वाग्देवताया उपासका व्याचिरव्यासुः । मुरारिमिश्रः प्रभाकरः कुमारिलभट्टश्च । तत्र भगवन्तौ कुमारिलभट्टप्रभाकरौ विदुषा संसर्गं सुप्रथितौ स्तः । भगवान् मुरारिस्तु प्रायः स्मृतिपद्याद्ग्रन्थतो नामतोऽपि चातीतः । अतोऽस्य ग्रन्थजात दुर्लभ तथाऽपि गुरुचरणैस्त्नमहता परिश्रमेण संपाद्य उत्तमरीत्या संशोध्य विद्यालयकृतेऽर्पितमिति पुनरेकवारं तेषामुपकृती, प्रशंसन्तो विरमामः । यदुल्लेखं विना चैतद्विज्ञानोल्लेखममापन न भवति तच्चैतत्—उत्पिनबेङ्गगिरिकुलभूपणैस्तर्कालकारतर्कविद्वान्, इत्यादिविद्वद्गोष्ठिसादरसमर्पितपदवीभूषितविग्रहैः, धारवाहनगरीयजगद्गुरुशकराचार्यपाठशालीयप्रमानमस्कृताध्यापकैर्नागेशशास्त्रिभिः, प्रथमद्वितीयभागसशोवने यदुत्तुलसहायकमाराचिन तदुपकारमराक्रान्ता वध पुनस्तदग्रे कथमपि उन्नता भवामः । इति शिवम् ।

विद्वद्वशंवदी

पुण्यपत्तनीयर्मा-
मासाविद्यालय.

}

वामन रामचंद्र किंजवडेकर.
दिनकर बलवंत देवधर, एम्. ए.
र्मासाविद्यालयकार्यकारिसमितिकार्यवाहाध्यक्षौ.

मीमांसादर्शने द्वितीयभागे भाष्यकारीयाधिकरणसूचीपत्रम् ।

अधिकरणनामानि	उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या
अ	
श्रुतिविहरणादिमन्त्रविनियोगाधिकरणम् ।	७९८-७९९
अनारभ्याधीनमासदृश्यस्य प्रकृतावतिवेशाधिकरणम् ।	१०२९-१०३२
अनुज्ञापूर्वकं मन्त्राधिकरणम् ।	१०११
अनुवपट्कारदेवतानुबलदण्डाधिकरणम् ।	७९७
अन्तर्वेदिबहिर्वेदिपदलक्षितेश्वशिशेषस्य यूपमानाङ्गताधिकरणम् ।	१०८२-१०८४
अभिक्रमणाधिकरणम् ।	७२९-७३१
अभिर्मानादेरङ्गप्रधानसाधारणहविर्मात्रार्थताधिकरणम् ।	१०७९-१०८०
अभ्यासाधिकरणम् ।	२६७-४७२
अग्रसः स्रष्टयोर्ज्येष्ठिष्टोमार्थताधिकरणम् ।	६०९-६१०
अरुणाधिकरणम् ।	६७३-६९८
अत्रेष्ट्याधिकरणम् ।	९७८-९८८
अश्वप्रतिग्रहेष्टयधिकरणम् ।	९६३-९६९
अहीनाधिकरणम् ।	८६२-८६९
आ	
आंशयपुन श्रुतेस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	६२१-६२३
आग्नेय्याधिकरणम् ।	७७३-७८१
आधाराग्निहोत्राधिकरणम् ।	४९७-९०९
आवाप्तस्य पवमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् ।	१०३७-१०३८
आधानस्य प्रकृतितिकृत्यर्थताधिकरणम् ।	१०३८-१०४०
आनन्तर्यामिनियामकत्वाधिकरणम् ।	७४०-७४२
आनर्थक्यतदङ्गाधिकरणम् ।	७२७-७२९
इ	
इन्द्रपीताधिकरणम् ।	} ७८६-७८८ ८०१-८०२
इन्द्रियकामाधिकरणम् ।	

आधिकरणनामानि

उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या

दृष्टकायर्माणामनारभ्योत्पन्नविनियुक्तत्रिषयादीष्टकार्यतावि० १०५६

उ

उद्गातृचममे समुन्नयन्याना भक्षप्रतिपादनाविकरणम् ।	१००१-१००४
उपगतृणामृत्विग्भ्योऽनन्यत्वाधिकरणम् ।	१०९४
उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्कताधिकरणम् ।	७३२-७३६
उपाशुत्वस्य काम्येष्टिप्रधानमात्रार्थत्वाधिकरणम् ।	११३६
उपाशुयाजाद्यर्थहविर्भ्यः शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ।	९८९-९९४
उपाशुय जाविकरणम् ।	४८९-४९७

ऊ

ऊत्त्विकर्माकाराणा सर्वत्त्विकर्मताविकरणम् ।	१११६-१११७
ऊत्त्विकना संख्यानियमाधिकरणम् ।	१०८९-१०९१

ए

एकपात्राणामनुज्ञाप्य भक्षणाधिकरणम् ।	१०१२-१०१३
एकपात्रे भक्षसमुच्चयाविकरणम् ।	१००९-१०१०

ऐ

ऐन्द्रवाद्यस्य भक्षतन्त्रत्वाभावाधिकरणम् ।	९९७-९९८
ऐन्द्राशमक्षम्यामन्त्रकत्वाविकरणम् ।	७९९-८००
ऐन्द्र्याविकरणम् ।	७५२-७५५

क

कर्ममन्त्रप्रकाश्यफलस्य याजमानत्वाविकरणम् ।	११३०-११३२
कर्ममन्त्रेषु कर्मोपयोगिप्रकाश्यमानफलस्य ऋत्विगा- मित्वाधिकरणम् ।	११३२
कर्त्रविकरणम् ।	९००-९४३
कामविनियोगाविकरणम् ।	८१९-८२०

ग

गायत्रच्छन्दस इत्यादेर्नाछन्दस्के विनियोगाधिकरणम् ।	८०१
गुणकामानामाश्रयेण सह मामानविद्याभावाधिकरणम् ।	१०६०-१०७३

अधिकरणनामानि

उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या

गुणजन्यकामाना याजमानत्वाधिकरणम् ।	१११७-११६८
गुणप्रत्युदाहरणाधिकरणम् ।	१३९
गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणम् ।	८०९-८१४
गुणाधिकरणम् ।	१३१-१३९
ग्रहवर्माणामनारम्याधनिश्चदाम्यग्रहार्थनाधिकरणम् ।	१०११-१०१६
ग्रहवर्माणा सवनत्रयमन्त्रिग्रहार्थनाधिकरणम् ।	१०१३
ग्रहैकत्वाधिकरणम् ।	६९९-७२४

च

चतुर्धाकरणस्य भक्षार्थताधिकरणम् ।	९८६-९८८
चतुर्धाकरणाधिकरणम् ।	७४२ ७४१
चमसहोमेत्त्रयैकर्तृत्वाधिकरणम् ।	११०८-११०९
चमसाधिकरणम् ।	७२४-७२
चमसाध्वर्युणा दशत्वानियमाधिकरणम् ।	१००२
चमसाध्वर्युणा पृथक्त्वाधिकरणम् ।	१०९१
चमसाध्वर्युणा बहुत्वाधिकरणम् ।	१००१-१०९२
चमसिना सोमभक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	९९९-१०००
चयनस्याग्निस्मकारार्थताधिकरणम् ।	६१०-६१३
चरोरुपवार्थताधिकरणम् ।	६०४-६०६

ज

जल्लभ्यमानाधिकरणम् ।	८६८-८७१
जयादीना वैदिककर्माङ्गत्वाधिकरणम् ।	९११-९१७
जाघन्याधिकरणम् ।	८६८-८७१

त

तपसो याजमानत्वाधिकरणम्	११११-१११६
तृप्तिप्रकाशकमन्त्रस्य भक्षमन्त्रैकवाक्यताधिकरणम् ।	७८१-७८६
तेषामर्थाधिकरणम् ।	६६१-६७०

द

दक्षिणहविर्धानदेशस्यानुवक्षार्थताधिकरणम् ।	१०८४-१०८६
दक्षिणादानस्य यजमानकर्तृत्वाधिकरणम् ।	१११२
दाक्षायणयज्ञाधिकरणम् ।	११४-११७

अधिकरणनामानि

उपक्रमोपसंहागवेदिनी संख्या

दिग्विमागाधिकरणम् ।	८९८-८९९
दीक्षादक्षिणयोः प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ।	१०८१-१०८२
दृष्टिनवनीताज्यस्य इत्येनप्रयोगान्नवर्त्याज्यकार्यार्थताधिकरणम् ।	११३६-११३७
देवतासंयोगाभावे यागाविधायकत्वाधिकरणम् ।	६०२-६०४
द्रव्यदेवतासंयोगे यागाविधायकत्वाधिकरणम् ।	५९७-६०२
द्रव्यविषये, उद्देश्यतावच्छेदकनिरूपणाधिकरणम् ।	६७१-६७२
द्रव्यसंस्काराणामङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ।	११३३
द्वादशद्वानामाध्वर्यवत्त्वाधिकरणम् ।	११२२-११२३
व्याम्नातानामुभयप्रयोज्यत्वधिकरणम् ।	११२०

न

नित्यनैमित्तिकयोरसामानाधिकरण्याधिकरणम् ।	१०५६-१०५८
निवीताधिकरणम् ।	८८९-८९५
नैमित्तिकप्रतिषेधादेश्चकार्याधिकरणम् ।	८६५-८६७
नैमित्तिकमासुदङ्ग्यादे प्रवृत्त्यर्थाधिकरणम् ।	१०३२-१०३७

प

परुषिदिताधिकरणम् ।	८०९-९००
पर्णतादे प्रकृत्यर्थताधिकरणम् ।	१०२५-१०२९
पवमानेष्टिषु पवमानेष्टचनदिदेशाधिकरणम् ।	१०४०-१०४२
पशुधर्माणामुपाकरणादीनामर्शापोर्माद्यमात्रार्थताधिकरणम् ।	१०४२-१०५२
पशुसोमाधिकरणम् ।	५९९-५२२
पात्नीवतभक्षणे त्रयस्त्रिंशतोऽनुपलक्षणाधिकरणम् ।	७९४-७९७
पात्नीवतभक्षणे त्वष्टुरनुपलक्षणाधिकरणम् ।	७९३-७९४
पात्नीवतभक्षणे पूर्वदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ।	७९१-७९३
पात्नीवताधिकरणम् ।	६०६-६०८
पुनरभ्युत्थितभक्षणे, इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ।	७८८-७९१
पेषणस्य चरुविनियोगाधिकरणम् ।	८८१-८८३
पेषणस्य पृषमात्रदेवत्वचरुविनियोगाधिकरणम् ।	८८३-८८९
पेषणाधिकरणम् ।	८८०-८८१
पौर्णमास्यधिकरणम् ।	४७३-४८९
श्रकणविनियोगाधिकरणम् ।	८१६-८१८

अधिकरणनामानि

उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या

प्रकरणान्तराधिकरणम् ।	६१३-६१७
प्रकृतुरोडाशादीना निधानार्थताधिकरणम् ।	११३५-११३६
प्रकृतावापि लवनदेरसवार्थताधिकरणम् ।	११३४-११३५
प्रथमोपास्थितेन शेषकर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	९८६
प्रवर्याधिकरणम् ।	८७६-८८०
प्राकृतधर्माणा विकृतावपूर्वपदार्थानङ्गत्वाधिकरणम् ।	११३३-११३४
प्रैषप्रैषार्थयोर्भिन्नकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	११२७-११२८
प्रैषस्याऽऽध्वर्यवत्त्वाधिकरणम् ।	११२९
प्रैषान्तानुवचनेऽप्येव मैत्रावरुणस्य कर्तृतानियमाधिकरणम् ।	११०६-११०८
प्रोत्साहनमन्त्राणा याजमानत्वाधिकरणम् ।	१११८-१११९

फ

फलचमसाधिकरणम् ।	१०१६-१०२०
फलसंस्कार्यो. कर्मभेदकत्वाधिकरणम् ।	६१७-६१८

ब

बर्हिंरादीनामङ्गप्रधानभाधारण्याधिकरणम् ।	१०७३-१०७७
बलाबलाधिकरणम् ।	८२१-८६२
ब्रह्मादीनामृत्त्विकत्वनियमाधिकरणम् ।	१०९९-११०१

भ

भक्षानुवाकस्य यथालिङ्गं विनियोगाधिकरणम् ।	७८२-७८६
---	---------

म

मन्त्राणा मुख्यार्थविनियोगाधिकरणम् ।	७४५-७५१
मुख्यप्रतिनिध्यो सामानविध्याधिकरणम् ।	१०५८-१०५९
मुख्यमन्दसदृशप्रतिनिध्योः सामानविध्याधिकरणम् ।	१०५९-१०६०

य

यजमानमैलकर्त्रन्तरप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१०८६-१०८९
यजमानसोमवमने, इष्टिविधानाधिकरणम् ।	९७१-९७३
यजमानस्य वषट्कारभक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१०११-१०२६
यजमानसंस्काराणा प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ।	१०७७-१०७८
यावज्जीवाधिकरणम् ।	६२३-६३१

र

रथन्तराधिकरणम् ।	९७०-७७८
------------------	---------

अधिकरणनामानि	उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या
रशनाधर्मसाधारण्याधिकरणम् ।	१०९४-१०९९
राजन्यचमसे ब्राह्मणाना मक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१०२१-१०२४
रेवत्यधिकरणम् ।	७ ९९२-९९३

ल

लिङ्गस्य दुर्बलप्रमाणोपजीवित्वाधिकरणम् ।	७७१-७७३
--	---------

व

वपनादिस्काराणा याजमानत्वाधिकरणम् ।	१११३-१११९
वमनाधिकरणम् ।	९६९-९७१
वषट्कर्तुः प्रथमं मक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१०१०-१०११
वषट्कारनिमित्तकमक्षान्तरप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१००३-१००८
वाजपेयादावभिज्ञस्यैव वाचनाधिकरणम् ।	११२१-११२२
वारणादीना सर्वयज्ञाङ्गताधिकरणम् ।	७३६-७३८
वारुणोष्ट्रवैदिकाश्वदाननिमित्तताधिकरणम् ।	९९७-९९३
वात्रेध्यादीनामाज्यभागाङ्गताधिकरणम् ।	७३८-७४०
विशिष्टाधानविधेयत्वाधिकरणम् ।	६८८-६९४
वेदभेदेन श्रूयमाणेषु कर्मोत्पत्तिनिर्णयाधिकरणम् ।	८१९ ८१६
वेदोपक्रमाधिकरणम् ।	८०३-८०९
वैदिकमन्त्रेणानुज्ञाष्टानाधिकरणम् ।	१०१२
वैदिकमन्त्रेणानुज्ञापनाधिकरणम् ।	१०१२

श

शब्दान्तराधिकरणम् ।	४६१-४६७
शमितुरपृथक्त्वाधिकरणम् ।	१०९२-१०९३
शाखान्तराधिकरणम् ।	६३१-६४६
शाखाहरणादीनामुभयदोहार्थताधिकरणम् ।	१०९२-१०९३
शेषप्रतिज्ञाधिकरणम् ।	६४७-६९३
शेषत्वनिर्वचनाधिकरणम् ।	६९३-६६०
शेषत्वस्य लक्ष्यनिर्देशाधिकरणम् ।	६६०-६६४
श्येनादौ प्राकृताङ्गेषु नानाकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	११०९-११११

स

समारूययाऽध्वर्यादीना नियनपदार्थकर्तृताधिकरणम् ।	११०२-११०९
---	-----------

अधिकरणनामानि	उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या
समाख्याविनियोगाधिकरणम् ।	८२०-८२१
संख्याधिकरणम् ।	९२२-९२८
सज्ञाधिकरणम् ।	९२८-९३१
संतर्दनाधिकरणम् ।	८७१-८७९
संनिधौ फलादेः कर्मभेदकत्वाभावाधिकरणम् ।	६१९-६२०
संवादाधिकरणम् ।	९९१-९९२
सर्वपरिदानाधिकरणम् ।	९४९-९९०
सर्वपृष्टाया शेषकार्यतन्त्रताधिकरणम् ।	९९६-९९७
सर्वप्रदानाधिकरणम् ।	९७३-९८३
सर्वेभ्यः शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम्	९८४-९८९
सर्वेषामृत्त्विकशब्दावाच्यताधिकरणम् ।	१०९४
सर्वेषामेव इधेनीयाज्यकार्याणां दनिनवनीताधिकरणम् ।	११३७-११३९
सवनीयहविषा मासमयत्वाधिकरणम् ।	११३९-११४०
साकंप्रस्थार्याये शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ।	९९४
सामान्यसमाख्यातकर्तृविशेषसमाख्यादिना बाधाधिकरणम् ।	११०६
सूक्तवाक्यस्य विभज्य विनियोगाधिकरणम् ।	७६९-७७०
सूक्तवाक्यविकरणम् ।	७९९-७६४
सोमविक्रेतुर्धृतंभ्यः पृथक्त्वाधिकरणम् ।	१०९४
सोमे भसप्रतिपादनाधिकरणम् ।	९९८-९९९
सौत्रामण्यां शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ।	९९४-९९९
सौभराधिकरणम् ।	९६३-९७०
सौमिकवेदेरङ्गप्रथानार्थताधिकरणम् ।	१०७८-१०८०
स्वामिनः सप्तदशत्वाधिकरणम् ।	१०११-११०२

ह

हविष्कृन्मन्त्रविनियोगाधिकरणम् ।	७९९-७९८
हारियोजने आवस्तुतोऽपि भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१००४-१००६
हिरण्यधारणाधिकरणम् ।	९९२-९९९
होतुः करणमन्त्रानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ।	११२३-११२७
होमाभिषेकनिमित्तकभक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१००८-१००९

समाप्तं नाधिकरणवर्णानुक्रममुचीपत्रम् ।

====

अथ तृतीयेऽध्याये षष्ठः पादः ॥

[१] सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥ पू०

अनारभ्य किंचिदुच्यते । यस्य खादिरः सुवो भवति स चन्द्रसा-
मेव रसेनावद्यति । सरसा अस्याऽऽहुतयो भवन्ति । यस्य पर्णमयी
जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति, इत्येवमादि । तत्र संदेहः । किं,
खादिरता सुवे, पालाशता जुह्वां, प्रकृतौ निविशत उत प्रकृतौ विकृतौ
चेति । किं प्राप्तम् । सर्वार्थमप्रकरणात् । प्रकृतिविकृत्यर्थमेवंजातीय-
कम् । कुतः । अप्रकरणात् । न कस्यचित्प्रकरणं श्रूयन्ते । तानि
वाक्येन सर्वत्र भवेयुरिति ॥ १ ॥

प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् ॥ २ ॥ सि०

प्रकृतौ वा निर्विश्वेरन्नानारभ्यार्थीतानि पात्राणि । कुतः । अद्विरु-
क्तत्वात् । एवमद्विरुक्तं भविष्यतीति । द्विरुक्ततायां को दोषः । असंभव
इति ब्रूमः । यद्धि प्रकृतौ विकृतौ च भवति, अस्ति ततः, प्रकृतौ । प्रकृतौ

इदानीमनारभ्यार्थीताना प्रकृतिलिङ्गसयुक्ताना प्रकरणसंबन्धे सति किं प्रकृति-
प्रकरणसंबन्ध उत सर्वार्थत्वमिति विचारः । तत्र श्रुत्यादिषु कर्माभावेऽप्यध्वप्रतिग्रहेष्टि-
वत्कृतुसंबन्धो योजयितव्यः । सुवाद्युद्देशेन हि, अत्र खदिरत्वादीनि विधीयन्ते । ते
च सुवादयः 'सुवेणावद्यति' 'सुवेणाऽऽवारमाधारयति' 'सुवेण पार्वणी जुहोति'
'जुह्वा जुहोति' इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्माङ्गत्वेन प्रतिपादिताः । तत्संबन्धित्वेन चोप-
नीतमात्राण्येव खादिरत्वादीनि सुवसस्पर्शना क्रतुकथभावनं गृह्यन्ते । न हि तेषा-
मन्यत्कलमस्तीति चतुर्थे वक्ष्यामः । न च निर्यापाराज्जनिविशेषात्कलेत्पत्तिरवश्यमेव ।
न च व्यापारसंबन्धजननार्था काचित्क्रिया प्रस्तुता दृश्यते । नापि वाक्योपात्ता । न
चात्र सुवादिर्विधीयते, वाक्यभेदपसङ्गात् । अतः सुवाद्यनुवादेन विधीयमानानां खादि-
रत्वादीनां सुवादिस्वरूपेऽन्यथाऽप्युपपद्यमानेऽनर्थकं विधानमिति तदुपप्लवितकर्मसं-
बन्धो विज्ञायते । तत्रानारभ्यवाद्त्वादेव सुवादिस्वबन्धस्य प्रकृतिविकृतिष्वविशेषात्स-
र्वार्थत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥ १ ॥

सर्वविधीनामप्राप्तस्य विषयत्वाद्यत्र प्रमाणान्तरेण प्राप्तिसंज्ञिति तत्र खादिरत्वाद्युपदेशः ।
प्रकृतौ च न कृतश्चित्प्राप्तिः । विकृतिष्वङ्गान्तरार्थमवश्यरूपनीयेनातिदेशेन खादि-

चेदस्ति, चोदकेनैव विकृतिं प्राप्नोति । ततो नानारभ्यविधिमाकाङ्क्षति । तस्मादनकाङ्क्षितत्वादनारभ्यविधिर्न तत्र विदधाति । तेन ब्रूमः प्रकृत्यर्थ एवेति ॥ २ ॥

तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते ॥ ३ ॥

अप्रकरणात्प्रकृतिविकृत्यर्थमेवेत्युच्यते । यत्तु, चोदकेन प्राप्नोतीति । अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चोदकमाकाङ्क्षति । तस्मादनारभ्यविधिवर्जं चोदकः प्रापयिष्यति । अनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण सुवे खादिरता, चोदकवाक्येनाऽऽनुमानिकेन विकृतौ । आनुमानिकाश्च प्रत्यक्षं बलवत् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ३ ॥

दर्शनादिति चेत् ॥ ४ ॥

यद्यनारभ्यविधिश्चोदकाद्बलीयान्, अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चोदकमाकाङ्क्षति । निराकाङ्क्षे वैकृते कर्मणि चोदको नैव प्राप्नोति । तत्र प्रयाजादीनां दर्शनं नैवोपपद्येत । दृश्यन्ते च प्रयाजादयः क्वचित्, प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति, इति । अथ चोदको बलीयांस्तत एतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात्प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ४ ॥

न चोदनैकार्थात् ॥ ५ ॥

न प्रकृत्यर्थः सर्वार्थ इति ब्रूमः । अपकरणे समाह्वानात् । यदुक्तमनार-

रत्वाद्यपि प्राप्नोतीति नोपदेशमपेक्षते । तेन द्विरुक्तस्यासंभव इत्याह । तव द्विरुक्तत्वाद्द्विरुक्तत्वाद्वा ममेति सूत्रम् ॥ २ ॥

प्राप्तेरिति वा पाठः । सत्यं द्विरुक्तत्वमन्याय्यं, तत्र कुत एतदतिदेशप्राप्तत्वादुपदेशो विहन्यते, न पुनरुपदेशसिद्धमातिदेश एव प्रापयेदिति । युक्तं च पदार्थविप्रकर्षादतिदेशो न स्यात् । सनिकर्षात्तु पूर्वतरप्रवृत्तोपदेशाश्रयणम् । अथोच्येत, सामान्यविषयत्वादुपदेशो दुर्बल इति । तदतिदेशेऽपि सर्वाङ्गविषयत्वादविशिष्टम् । तस्मात्सर्वार्थोऽनारभ्यवाद इति ॥ ३ ॥

स्थिताया प्रतिज्ञाया चोदयति । यद्यतिदेशादुपदेशो बलवानेवं सति तेनैवोपदेशेनावरुद्धत्वादतिदेशो नैव स्यात् । कुतः । शक्नोति हि प्रकृतिविकृतिसाधारणं खादिरत्वं प्राकृतोपकारसाधने दृष्टशक्तित्वाद्द्विकृतिं निराकाङ्क्षीकर्तुम् । ततश्च प्रयाजादिदर्शनं विरुध्यते । तस्मादतिदेशविनिर्मुक्ताया प्रकृतावेव निवेशो युक्त इति ॥ ४ ॥

नैवावसा शक्यं सर्वार्थत्वं व्यावर्तयितुम् । न ह्येकस्मिन्देशेऽतिदेशो बाधितः सर्वत्रैव बाधितो भवति । तद्यथा शरैः कुशेषु निर्वर्तितेष्वपि न प्रयाजादयो निवर्त्यन्ते ।

भ्यविधिना निराकाङ्क्षस्य न चोदक इति । तन्नोपपद्यते । न ह्यनारभ्य-
विधिश्चोदनां निराकाङ्क्षी करोति । प्राप्तं हि चोदकेन सुबुवं खादिरताऽ-
नारभ्यविधिना शक्या विधातुम् । असति चोदकेऽनारभ्यविधिगपि
नास्ति । न चानारभ्यविधिः सुबुवं प्रापयति, तस्य च खादिरताम् ।
कृतः । चोदनैकाध्यात् । एकार्था हि चोदना, यस्य खादिरः सुबुवो
भवति, इति । न चात्र सुबुवः खादिरता चोभयं विधीयते । सुबुवस्य
सतः खादिरतामेष शब्द आह । स च चोदकेन प्राप्तः । तस्मादस्ति
चोदकः । स ह्यनारभ्यविधिवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वात्त वर्जयित्वाऽन्यं
प्रापयति । तस्मात्प्रकृतिविकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ५ ॥

उत्पत्तिरिति चेत् ॥ ६ ॥

इति चेत्पश्यसि, उत्पत्तिरेषां प्रकृतिविधिभिस्तुल्या, प्रकृतावङ्गानि
संक्षेपेण विस्तरेण चोच्यन्ते । पञ्च प्रयाजान्यजति इति संक्षेपेण ।
समिधो यजति इत्येवमादिना विस्तरेण । इहापि यस्य खादिरः सुबुवो
भवति, इत्येवमादिर्विस्तरः, यस्यैवंरूपाः सुबुच इति संक्षेपः । एवं-
रूपः प्रकृतौ विधिर्दृष्टः, अयमप्येवंरूपः । तस्मात्प्राकृत इति सामान्यतो
दृष्टानुमानम् । तस्मात्प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिरिति ॥ ६ ॥

न तुल्यत्वात् ॥ ७ ॥

नैतदेवम् । न ह्येवं जातीयकं सामान्यतो दृष्टं साधकं भवति ।

समानविषयमात्रे हि बाधो विज्ञायते । तेन खादिरत्वादिप्राप्त्यंशमात्रादतिदेशो निव-
र्तते । न च खादिरत्वमक्रियात्मकत्वाच्छङ्कोति विकृति निराकाङ्क्षीकर्तुम् । युगपच्च
प्रकृतिविकृत्योः प्रवर्तमानमशक्यं क्लृप्तोपकारत्वेन निरूपयितुम् । साकाङ्क्षं तु
तत्, सुबुवप्राप्त्यभावात् । न चातिदेशाम्यनुज्ञामन्तरेण सुबुवप्राप्तिः सम्भवति । न चैत-
द्वाक्यं सुबुवस्यापि विधायकम् । प्रधानक्रियानुपादाने सति विशिष्टविधानेऽनुपपद्यमाने
वाक्यमेदमसङ्गात् । तस्मादनारभ्यवादविधिप्रापिते सुबुवस्य खादिरत्वे तद्वर्जमतिदेशः
कल्पयितव्यः ॥ ९ ॥

अत्र तार्किकः कश्चिदाह प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः संक्षेपविस्ताराम्यां विधीयमानत्वा-
त्प्रयाजादिवदिति ॥ ६ ॥

न तावदीदृशोऽर्थेऽनुमानस्य गतिरित्युक्तम् । अपि चानुमानमप्येतन्न भवति ।

१ बोधन्त इति पा० । २ यस्यैवंरूपः सुबु इति पा० । ३ ईदृशोऽर्थे—शब्दैकसमाधिगम्येऽर्थे
इत्यर्थः । ४ उक्तमिति—तर्कपादे प्रत्यक्षसूत्रे श्लोकवार्तिके । 'तस्माददृष्टपूर्वत्वात्केनचिद्वस्तुना सह ।
धर्मस्य नात्रमेयत्वमसाधारणवस्तुवत् ॥ ९९ ॥ इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

केवलमत्र प्राकृतविधिसारूप्यं, न तु प्रकृतावेतद्भवतीति प्रमाणमस्ति ।
अपि च विकृतावपि संक्षेपविस्ताराभ्यामङ्गानि विधीयन्ते । तिस्र
आहुतीर्जुहोति इति संक्षेपः । आमनमस्यामनस्य देवा इति विस्तरः ।
अनो वैकृतैरप्यनारभ्यविश्वयस्तुल्याः । तस्मादयमहेतुः प्रकृति-
निवेशस्य ॥ ७ ॥

चोदनार्थकात्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थः ॥ ८ ॥

तुल्यशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न सर्वार्थोऽनारभ्यविधिः । प्रकृत्यर्थः
स इति ब्रूमः । कुतः । चोदनार्थकात्स्न्यात् । कृत्स्नं चोदकः प्रापयति,
नानारभ्यविधिना वैकृतमपूर्वं निराकाङ्क्षम् । पात्राणां हि तद्वाक्येन,

अनैकान्तिकत्वात् । विकृतावपि संक्षेपविस्ताराभ्यां विधिरुपलभ्यते । तत्रैतत्स्यात् ।
एकेन विहितत्वात्संक्षेपविस्तारयोरन्यतरो नैव विधायक इति । तदपि प्रकृतौ तुल्य-
मिति हेतोरसिद्धता । तेनावश्यं विध्यनुवादनिरपेक्षं संक्षेपविस्ताराभिधानमात्रं हेतुर्व-
क्तव्यः । स चानैकान्तिक इत्युक्तम् । एवं वा । स्वगोत्रेण सूत्रद्वयं गमयितव्यम् ।
इति चेत्—तत्समवर्धित्वं पश्यति, तदुक्तम् । यत्र हि पात्राणां विनियोगोत्पत्तिस्तत्र
तदङ्गं जातिविधायितुं शक्यते । न च विकृतावुत्पत्तिः । अतः पात्रज्ञान्याया तस्याम-
शक्या जातिविधायितुम् । प्राप्तिवैषम्यात् । यदि हि प्रकृतिविकृत्योस्तुल्यवत्पात्राणि प्राप्नु-
युस्ततः सर्वावस्थेः हेतुन जातिविधानमवकल्पेत । न त्वेवम् । तस्मात्प्रकृत्यर्थैतव्युक्तेति ।
तत्रोत्तरं 'न तुल्यत्वात्' इति । सर्वथाऽनारभ्यवादः प्राप्तिमपेक्षते । तत्र या चोप-
देशेन प्राप्तिर्या चातिदेशेन प्राप्तिः सा सर्वाऽपि प्राप्तित्वेन तुल्या । यद्यप्युपदेशातिदे-
शयोः सन्निकर्षविप्रसर्पिं विद्येते तथाऽपि तौ स्वविषय एव बलाबलं कुरुतो नानारभ्य-
वादेन सह । अनारभ्यवादो हि पात्रद्वारेण क्रतुगामित्वाद्धिप्रकृष्टतरः । तस्मात्सर्वार्थः ।
तद्वर्जं चातिदेशः ॥ ७ ॥

'प्रकृती वा द्विरुक्तत्वात्' इत्येतदेव न्याय्यम् । यत्तु तद्वर्जं यापयिष्यतीति । तद-
यत्तम् । कुतः ।

वर्तेत यदि भेदेन प्रकृत्यङ्गेषु चोदकः ।

नत एवं भवेदेषु युगपत्तु प्रवर्तेते ॥

पदार्थानिदेशपक्षे शास्त्रानिदेशपक्षे वा तद्वेदात्कदाचिद्वेदो भवेत् । यागगतस्तु
व्यापारोऽतिदिश्यते इति दशमे वक्ष्याम । स च निरवयवत्वाद्युगपदति-
दिश्यते । अनेन चाऽऽत्मसिद्धार्थं युगपदेव प्रयाजाद्यपूर्वाणि गृह्यन्ते । तैश्च प्रया-
जादयः । प्रयाजादिभिरपि स्वशास्त्राणि । तेन प्रकृतिवदित्येवंप्रकारस्यातिदेशस्यैकत्वा-

न यागानाम् । यागाश्चोदनालिङ्गसंयोगात्प्रकृतिमपेक्षन्ते, तथा सहै-
कवाक्यतां यान्ति । प्राकृताश्च ताञ्छब्दनुवन्ति निराकाङ्क्षीकर्तुं,
नानारभ्यविधयः । तस्मादवश्यं चोदक उत्पादयितव्यः । स
वेदुत्पाद्यते, नार्थोऽनारभ्यविधिना । न चासौ प्रकरणादीनामभावात्प्र-
वर्तमानोऽपि वैकृतेन यागेन संबध्यते । तस्माद्वैकृतेन कर्मणा नाना-
रभ्यविधिः संबध्यते । न तस्य वैकृतस्य मुख्यस्थानारभ्यविधिर्वाक्य-
शेषः । प्रकृतौ वेति त्रिप्रतिषेधे, चोदकसामर्थ्यात्प्राकृते वाक्यशेषे
प्राप्तेऽनारभ्यविधिर्न भविष्यति । तस्मादनारभ्यविधिः प्रकृत्यर्थः ॥ ८ ॥

[२] प्रकरणविशेषानु विकृतौ विरोधि स्यात् ॥ ९ ॥ सि०

अनारभ्य किञ्चित्, सामिधेनीनां परिमाणमाह्रातं, सप्तदश सा-
मिधेनीरनुभूयात्, इति । तत्र संदेहः । किमेतत्प्रकृतावुत विकृताविति ।

त्सर्वाङ्गेष्वविशिष्टस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा, नैकदेशेषु । शरैरपि कुशाः प्राप्ता एव
बाध्यन्त इत्युक्त बलीबलाधिकरणे । तद्यदि तावदनारभ्यवादानुरोधेन स्वादिरत्वादि-
षयेऽतिदेशः परित्यज्यते तत एवाङ्कान्तरेष्वर्पाति सर्वनिवृत्तिप्रसङ्गः । तत्र चोक्तम् ।
अथ केषांचित्प्राकृतानामनुरोधेन तद्विषयोऽतिदेशः प्रमाणं क्रियते, ततः स्वादिरत्वादि-
प्राप्तिरप्यविशिष्टेति भ्रुङ्ते द्विरुक्तत्वं प्राप्नोति । यागगतव्यापारापेक्षिन्वाच्च स्वप्रकरणा-
म्यानमप्यतिक्रम्य विकृतयः प्राकृत तावद्गृह्णन्तीति सर्वत्र म्भापयिष्याम । तेनाप्य-
नारभ्यवादादतिदेशप्राप्तेः प्राथम्यम् । अवश्यं च प्रकृतिषु म्बुवादिप्राप्तिरपेक्षितव्या ।
यावता च यत्र न म्बुवादयः प्राप्नुवन्ति तावता स्वादिरत्वादयोऽर्पाति नोपदेशविषयत्वं
घटने । न चैषा क्रतुसंबन्धो विम्पष्टः । सोऽप्यन्यथाऽनुपपत्त्या म्बुवादिद्वारेण कल्पयि-
तव्यः । सर्वार्थत्ववादी च प्रकृतिसंबन्ध तावदभ्युपगच्छति । तेन च परिहृत आनर्थक्ये
विकृतिसंबन्धो निष्प्रमाणकः । प्रमाणवत्तरो ह्यतिदेशेन क्रतुसंबन्धः । येषां तु क्रतुसंबन्ध
एव प्रत्यक्षस्तेऽनारभ्यवादा अपि सर्वार्था एव । यथा ' एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञ-
मन्वायतः ' इत्येवमादयः । तस्मात्स्वादिरत्वादि प्रकृत्यर्थमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

(इति—पर्णतादेः प्रकृत्यथेताधिकरणम् ॥ १ ॥)

अपवादाधिकरणमेतत् । तत्र पूर्वधिकरणेनैव सामिधेनीसाप्तदशानारभ्यवादस्य प्रकृ-

१ (अ० ३ पा० ३ अ० ७) २ उक्तमिति—'न चोदनैकाभ्यात्' इति सूत्रे 'न च स्वादिर-
त्वमक्रियात्मकत्वाच्छब्दोति विकृतिं निराकाङ्क्षीकर्तुम्' इत्यादिनेत्यर्थः ।

किं प्राप्तम् । पूर्वेण न्यायेन प्रकृताविति प्राप्तम् । प्रकृतौ च पाञ्च-
दश्यमाज्ञातं, तेन विकल्प इति । एवं प्राप्ते द्रव्यः । विकृता-
वेवंजातीयको विधिः स्यात् । कस्मात् । प्रकृतेः पाञ्चदश्येन निराका-
रुत्वात् । ननु विकल्पो भविष्यतीत्युक्तम् । प्रकरणविशेषात्पाञ्च-
दश्येन न विकल्पः । विषयज्ञानात् । विकृतौ त्वानुमानिकं पाञ्च-
दश्यं बाधित्वाऽनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण साप्तदश्यं निवेक्ष्यते ।
आदिबन्धे चैतत्प्रयोगवचनमुपसंहरिष्यति । तस्मादेवंजातीयकं विकृ-
त्वर्थम् ॥ ९ ॥

त्यर्थत्वे, प्रकरणाधीनेन पाञ्चदश्येन सह विकल्प इति विशेषाशङ्कां निवर्तयति । कथं
पुनः प्राकारणिकेन विशेषविधिना सहातुल्यबलस्य विकल्पोऽभिधीयते । आह ।

तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया ।

प्रत्यक्षो यत्र संबन्धो विशेषेण प्रतीयते ॥

दुस्यप्रमाणको हि विशेषो बाधको भवति न दुर्बलप्रमाणकः । न च क्रतुप्रयोगा-
दन्यत्र सामिधेन्यो विद्यन्ते । तस्मात्क्रतुप्रयोगप्राप्तिस्तुल्या । ततश्च किं प्रकरणमधिकं
करिष्यति । द्वयोस्तुल्यबलयोः प्रमाणयोर्विरोधे सति बलवत्तरेण निर्णयः कर्तव्यः ।
न च प्रकरणं वाक्याद्बलवत्तरम् । अतो यावत्प्रकरणव्यापारो नैव भवति तावद्वाक्य-
द्वयेन तुल्यबलेन विकल्पोऽवधार्यते । तेन न्यूनबलं यद्यपि प्रकरणसहस्रमपि च सहा-
थी भवति तथाऽपि न तदनुरोधः कर्तव्यः । तस्मात्प्रकृत्यर्थं साप्तदश्यमिति प्राप्ते द्रव्यः ।

तुल्यो यद्यपि संबन्धः सामिधेनीः प्रतीयते ।

तथाऽपि क्रतुसंबन्धवैषम्यात् विकल्पते ॥

सामिधेनीस्वरूपप्रयुक्तत्वेऽनर्थिका संख्येत्यवश्यं यागात्पूर्वसाधनत्वकारितः संब-
न्धोऽभ्युपगन्तव्यः । न च यागात्पूर्वसाधनत्वं प्रकरणादृते लक्षयितुं शक्यते
इति नर्धमे बक्ष्यामः । तेन प्रकरणानुग्रहविशेषात्पाञ्चदश्यमपूर्वसंबन्धप्रमाणप्रत्या-
सत्तेर्बर्ह्यायः । विधिरपि हि पूर्वं प्रयोजनवति पुरुषं नियुङ्क्ते । साप्तदश्याच्च पाञ्च-
दश्यं शीघ्रतरं प्रयोजनवदवधार्यते इति विधिकात्ववैषम्यादतुल्यबलत्वम् । अपि
च, क्रतुमविगुणं कर्तुं पुरुषः प्रवर्तते न सामिधेनीः । कत्वङ्गत्वे च साप्तदश्यस्य
न किञ्चिच्छ्रुत्यादि प्रमाणमुपलभामहे, यथा पाञ्चदश्यस्य प्रकरणम् । तस्मादेतत्पाञ्च-
दश्यं सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासयोश्च वाक्यप्रकरणाभ्यामवधार्यते । साप्तदश्यं तु केवलं

१ एवंजातीयकं विरोधि स्यादिति पा० । २ नवम इति—नवमाभ्यायाद्याधिकरणं ऊहोपो-
क्षात्विचारावसर इति शेषः ।

सामिधेन्यर्थमेव । तस्येदानिमानर्थक्यपरिहाराय खादिरत्वादिवत्कणुसंबन्धः कल्प्यते, यदि त्वसौ प्रतीच्छेत् । न त्वसौ संख्यानतरावरुद्धः संप्रतीच्छति । तत्र सामिधेनीना-
मुमयथाऽप्यवैगुण्यं भवति । क्रतोः पुनः पाञ्चदशेन । नतश्च कास्यभोजिकदमुख्येऽप्य-
विरोधः स्यात्किमङ्ग पुनर्थत्राङ्गगुणविरोध एव स्पष्टः । तस्मात्कत्ववष्टम्भदर्पितेन पाञ्च-
दशेनोत्कालितं साप्तदश्यम् । क्लिष्टेन यावदतिदेशेन पाञ्चदश्यं (नैव) विकृतीः
प्राप्नोति तावदौपदेशिकेन साप्तदश्येन प्रथमतरावरुद्धत्वात्ताम्यो निराकृतं केवलप्रकृति-
विषयत्वेनैवावधार्यते इति व्यवस्थायामुक्तायामुच्यते—

न साप्तदश्यं बलवद्विकृतिष्वौपदेशिकम् ।
अनारभ्यविधेस्ताद्धि सामिधेन्यङ्गता गतम् ॥
विकृतीना तु नास्त्येवं प्रमाणं तत्परिग्रहे ।
अतिदेशेन हि प्राप्तिः पाञ्चदश्यस्य तास्वपि ॥
यथा प्रकरणप्राप्तं प्रकृतौ बलवत्तरम् ।
तथाऽतिदेशविज्ञातं ऋत्वङ्ग विकृतिष्वपि ॥

न च सामिधेनीष्वनतिदिष्टासु तद्द्वारेण साप्तदश्यं विकृतीरनुपवेष्टुं शक्नोति । यदा
सु सामिधेन्योऽतिदेशेन प्राप्स्यन्ते तदा पाञ्चदश्यमपि बलवत्तोषकारसंबन्धं ताभिरेव सह
पूर्वतरमाक्रम्य प्रकृताविव साप्तदश्यबाधकं भविष्यति । तस्माद्यास्वेव पशुमित्रविन्दाध्वर-
कल्पादौ साप्तदश्यं प्रकरणाविहितं तास्वेव तदतिदेशप्राप्तपाञ्चदश्यबाधेन निविशते ।

नानारभ्यविधिप्राप्त्या सर्वास्वेव भविष्याति ।
पशवादिष्वतिरिक्तासु पाञ्चदश्येन बाधनात् ॥
स्वाङ्गेन पाञ्चदश्येन व्यासास्ता ह्यतिदेशतः ।
विहितं सामिधेन्यङ्गं साप्तदश्यं न गृह्यते ॥
एव च दशमेऽप्येतद्विहितं स्थापयिष्यते ।
तेन नैतद्ग्रहीतव्यं सर्वत्र बलवत्तरम् ॥
सूत्रकारोऽपि विकृतौ विरोधीति यदब्रवीत् ।
प्रकृतौ नैतदस्तीति तदेतावद्विवक्षया ॥
सामिधेनी । प्रति प्राप्तिस्तुल्या षाक्येन यद्यपि ।
विशेष, पाञ्चदश्यस्य ऋतौ प्रकरणेन तु ॥

१ स्पष्ट इति—तदा ' अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ' (अ० ११ पा० २ अ० ११ सू०
३०) इत्यनेनैव निर्णयो भविष्यतीति धामत् । २ (अ० १० पा० ६ अ० ९) इत्यत्रेति शेषः ।

[३] नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोग-
विशेषात् ॥ १० ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोराम्नातं, गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्, इति ।
तथाऽग्निषोमीये पशौ श्रूयते यूपं प्रकृत्य, बैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कर्तव्य
इति । एवंजातीयकेषु संदेहः । किं प्रकृतौ निवेशो विकृतौ वेति ।
किं प्राप्तम् । विकृताविति । प्रकृतिरन्येन पात्रेण यूपेन च निराकाङ्क्षा ।

अतो यद्यपि दौर्बल्यं वाक्यात्प्रकरणस्य नः ।

तथाऽपि विषयान्यत्वात्कर्तौ तद्विनियोजकम् ॥

समानविषयत्वे हि वाक्यात्तदुर्बलं मतम् ।

कर्तौ त्वप्रतिपक्षत्वात् तद्व्याक्येन बाध्यते ॥

विशेषश्चायमेवास्य यदसाधारण कर्तौ ।

सामिधेनीषु तुल्यत्वे शेषत्वे वाक्यकल्पिते ॥

कर्तुं प्रत्यसमानत्वात्साप्तदश्यस्य बाधकम् ।

न श्रुत्याद्युपदेशेन नातिदेशेन तस्य तु ॥

एवं च प्रकृतावेतत्पाञ्चदश्य प्रतिष्ठितम् ।

विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यपुनःश्रुतिः ॥ ९ ॥

(इति—अनारभ्याधीतसाप्तदश्यस्य प्रकृतावनिवेशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

यद्वैश्यादिनिमित्तेन साप्तदश्य विधीयते ।

तत्तु स्यात्प्रकृतावेव पाञ्चदश्यस्य बाधकम् ॥

तस्य प्रकरण तुल्य प्रकृतौ विनियोजकम् ।

निमित्तेन तु सबन्धाञ्जित्यात्तद्वल्वतरम् ॥

पाञ्चदश्यमबाधित्वा ह्यात्मानं न लभेत तत् ।

रुद्धेषु तेन सर्वेषु प्रयोगेषु श्रुतं हि तन् ॥

साप्तदश्यविधानं तु प्रयोग वैश्याकर्तृके ।

अबाधेनापि तस्याऽऽत्मा पाञ्चदश्येन लभ्यते ॥

प्रयोगाः सन्ति तस्यान्ये विप्रराजन्यकर्तृकाः ।

साप्तदश्यमबाधित्वा येष्वात्मा तेन लभ्यते ॥

अतश्च शक्तिवैषम्यं विकल्पो न मतस्तयोः ।

समुच्चयोऽपि नैकाध्यात्सामिधेनीषु युज्यते ॥

नैकशैकेन संख्याताः संख्यायन्ते परेण ताः ।
 नित्यस्य बाधशक्तिर्हि नार्थापत्त्याऽवकल्पते ॥
 पौर्वापर्ये यथा पूर्वनिविष्टस्यैव बाधनम् ।
 काम्यनैमित्तिकाभ्यां हि तथा नित्यस्य बाधनम् ॥
 असंजातविरोधं हि नित्यं सर्वं विधीयते ।
 नैमित्तिकं तु तद्व्याप्तविषयत्वाद्भिरुच्यते ॥
 तेनैकविषयत्वेन विरोधस्यैकबाधनम् ।
 विरोधाद्योगपद्यास्तु न विकल्पप्रसङ्गनम् ॥
 किं च प्रयोगसामान्ये नित्यं सर्वं विधीयते ।
 नैमित्तिकं विशेषे तु तस्मात्तद्वलवत्तरम् ॥
 नित्यमङ्गं च दूरस्थप्रधानापूर्वचोदितम् ।
 क्रियते तत्प्रमाणं च परं प्रकरणं मतम् ॥
 काम्यनैमित्तिकानां तु वाक्योपात्तं प्रयोजनम् ।
 अतः शीघ्रं प्रयुक्तत्वात्प्रित्यात्ते बलवत्तराः ॥
 आसन्नपुरुषार्थत्वाद्भिप्रकृष्टफलात्तथा ।
 बलवच्छीघ्रकारित्वात्काम्यं नैमित्तिकादपि ॥
 क्षुत्स्यैव पुरुषार्थे हि शीघ्रं कर्ता प्रवर्तते ।
 नैमित्तिके हि दूरस्थे चिरेणासी प्रवर्तते ॥
 नैमित्तिके श्रुते यच्च काम्यमेव विचारितम् ।
 तन्नित्यं प्रति तुल्यत्वादाविरोधात्परस्परम् ॥
 पूर्वाधिकरणेनैव पूर्वपक्षोऽत्र सूत्रितः ।
 नित्यस्यास्ति विशेषो हि काम्यात्प्रकरणे यतः ॥
 चमसः खादिरत्वं च क्रत्वर्थं हि विधीयते ।
 बैल्वगोदोहनादीनां काम्यत्वात्पुरुषार्थता ॥
 बाधेत फललोभेन नित्यं काम्येन तत्र चेत् ।
 पश्यतो मधु दुर्बुद्धेर्विनिपातस्ततो भवेत् ॥

१ श्रुत इति—'नैमित्तिकं तु प्रकृतौ' इत्यधिकरणसूत्र इति शेषः । २ विचारितमिति—
 धात्वाकारैरिति शेषः ।

एवं प्राप्ते क्रमः । प्रकृतौ नैमित्तिकं निविशते । निमित्तसंयोगेन विधानात् । खादिरपालाशरौहितका अविशेषणोक्ताः, चमसश्च । गोदोहनं वैल्वश्च विशेषविहितौ । विशेषविधिना चाविशेषविधिर्बाध्यते । प्रकरणं सामान्यं, निमित्तसंयोगो विशेषः । सामान्येन यत्प्राप्नोति तत्परोक्षं

क्रत्वर्थाङ्कप्रहाणे हि नश्येत्तस्य क्रतोः फलम् ।
गुणाच्च न फलं सिध्येद्विगुणं क्रतुमाश्रितात् ॥
• आश्रयस्तादृशो हीष्टो यादृशः प्रकृतः क्रतुः ।
खादिरत्वादिभिर्नित्यैर्व्याप्तश्चासौ प्रतीयते ॥
ततश्चानवरुद्धत्वात्काम्यस्य विकृतिर्गतिः ।
अस्ति स्वार्थे विशेषो हि क्रतोः प्रकरणं प्रति ॥
तेन गृह्णाति हि स्वार्थं न तु काम्यं कथंचन ।
इतिकर्तव्यतार्थित्वात्संयुक्तं हि न गृह्यते ॥
तेन प्रकरणप्राप्तं संयुक्ताद्भवत्तरम् ।
न हि प्रकरणं तस्य विनियोगक्षमं मतम् ॥
क्रत्वर्थश्चाऽऽश्रयस्य स्वार्थरुद्धो न लभ्यते ।
पूर्वाधिकरणन्यायस्तस्मान्नैमित्तिकेऽपि ॥

इति प्राप्ते उच्यते—

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वर्तते नित्यसाधया ।
हेतवोऽत्र त्रयः पूर्वा व्याख्याता एव संमताः ॥
असंयोगाद्बाधेन संयोगोऽस्य विशिष्यते ।
दुनः कर्तृविशिष्टस्य प्रयोगस्य परिग्रहात् ॥
सासाच्च पुरुषार्थत्वादनन्याश्रयगामिणः ।
एव सिद्धे बलीयस्त्वे निवेशः प्रकृतौ स्थितः ॥
नन्वतुल्यार्थयोर्बाधः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः ।
न युक्तो न विरोधोऽस्ति भिन्नगोचरयोस्तयोः ॥
अतश्च पुरुषार्थत्वान्पृथक् प्रणयनक्रिया ।
प्राप्नोति चमसेनैव क्रत्वपूर्वस्य साधनात् ॥
न साधयति पदवादीन् क्रत्वर्थश्चमसो यथा ।
गोदोहनं तथाऽन्यार्थं न क्रत्वर्थस्य साधनम् ॥

लक्षणया । यत्तु विशेषेण, तत्प्रत्यक्षं श्रुत्या । श्रुतिश्च लक्षणया बली-
यसी, प्रत्यक्षं च परोक्षत् । तस्मात्प्रकृतान्वेष स्यात् ॥ १० ॥

न चोभयार्थता तस्य वाक्यभेदप्रसङ्गनात् ।
विधिर्नास्त्येकवाक्यत्वे फलप्रणयने प्रति ॥
अन्या हि वचनव्यक्तिः फलोद्देशेन तद्विधौ ।
अन्या प्रणयनोद्देशे तस्मान्न द्वयसंभवः ॥
आसन्नासंभवे चेष्टा विप्रकृष्टेन संगतिः ।
युगपत्तेन न स्यातां संभवासंभवावुभौ ॥
अतः कर्मिपदाक्षेपान्नास्य प्रणयने विधिः ।
अविधानादशेषत्वान्न शेषान्तरबाधनम् ॥
अबाधाच्चमसोऽवश्यं कर्तव्यश्च क्रतुं प्रति ।
न चान्यस्यावकाशोऽस्ति क्रत्वर्थेऽन्येन साधिते ॥
तेन प्रणयनाभ्यासः कार्यः काम्यगुणं प्रति ।
यथेन्द्रवायुदेवत्ये ग्रहे मित्राद्यसंभवात् ।
भिन्नं मित्रादिदेवत्यं ग्रहाभ्यासान्तरं विधेः ।
एवं प्रणयनाभ्यासः पुरुषार्थवशाद्भवेत् ॥
द्वयोरेवमवैगुण्यं क्रतोश्च स्यात्फलस्य च ।
न हि स्वसाधनत्यागादन्यसाधनसाधितैः ॥
कर्मभिः साध्यते स्वार्थश्चोदनाभिरलक्षितः ।
उच्यते, यो गुणः काम्यः क्रत्वर्थेन न गृह्यते ॥
क्रत्वर्थं कर्म गृह्णाति स एव स्वार्थसिद्धये ।
निर्व्यापारो गुणः कामं न साधयति कश्चन ॥
करणत्वं न तस्यास्ति निष्क्रियस्य फलं प्रति ।
तेनावश्यं क्रिया काचित् ग्राह्या या सप्रमाणिका ॥
सा च प्रकरणेनास्मै दत्ता प्रणयनात्मिका ।
तस्यां च चमसः पूर्वप्राप्तोऽन्यो विद्यते गुणः ॥
तदबाधादशक्यश्च विधिर्गोदोहनादिनः ।
गोदोहनाद्यबाधित्वा यथाऽसौ विहितस्तथा ॥

१ कर्मिपदेति—' गोदोहनेन पशुकामस्य ' इत्येव कर्मिपदसमभिव्याहारात्फलपदवैयर्थ्यपरि-
हारार्थं पशुरेशेनैव गोदोहनविधेयत्वावगतेर्नोस्य पुन. प्रणयनोद्देशेन विधि. संभवतीत्याशयः ।

तदबाधेन नैवेह तस्य कश्चिद्विधिः श्रुतः ।
 काम्येन गृह्यमाणा च क्रिया प्रणयनात्मिका ॥
 विप्रकृष्टफलं शक्ता स्वगुणं नोपजीवितुम् ।
 क्रियया वा गृहीतस्य गुणस्याकरणे गुणः ॥
 करणे तस्य दोषः स्यान्निषिद्धस्येव संगतौ ।

भिन्नप्रयोजनोऽपि हि काम्यो गुणोऽवान्तरकार्यैकत्वाद्भिरोधिगुणान्तरज्ञानमिष्यात्वा-
 वधारणसमर्थः । तथा हि—

प्रासङ्गिकीं क्रतोः सिद्धिं काम्यो हि कुरुते गुणः ।
 गृह्णन्ति न च सिद्धार्थाः क्रतवः स्वगुणं तदा ॥
 सर्वस्यैव हि कार्यार्थः स्वगुणग्रहणादरः ।
 अन्यार्थगुणासिद्धे तु कार्येऽस्य स्वगुणेन किम् ॥
 हविःसंयवनार्थानामपा प्रणयनं हि यत् ।
 तद्गृहीत्वा गुणः काम्यः प्रयुङ्क्ते न क्रियान्तरम् ॥
 ततश्चास्य प्रयोगस्य नैवाङ्गं चमसो मतः ।
 तदग्रहे कुतोऽर्थेन वैगुण्येन क्रियेत सः ॥
 तेन प्रणयनाभ्यासः क्रत्वर्थोऽपि न विद्यते ।
 निष्फलत्वादतो बाधः प्रयोगात्कर्मणः सङ्कृत् ॥

तथा प्रणयनमपि निर्वर्त्यमानमेव गोदोहनस्याऽऽश्रयत्वं प्रतिपद्यते नान्यथेति पशु-
 कामप्रयोगेऽन्यार्थेन सता गोदोहनेन निर्वर्तितत्वाच्च चमसमुपसंगृह्णाति । कार्यार्थं हि
 सर्वत्र साधनग्रहणं न स्वरूपमाश्रसंभावनार्थम् । तत्र यथैव प्रसङ्गलक्षणेऽन्यार्थैरेवाङ्गैरुप-
 क्रियमाणाः पशुपुरोडाशादर्थो न स्वाङ्गान्युपसंगृह्णन्ति । न तद्धान्या किञ्चित्तैगुण्यं
 भवति । तथाऽत्र चमसहान्या नेति द्रष्टव्यम् । उत्पत्तिप्राप्तमपि विध्यनुपसंगृहीतं नैवाङ्गं
 भवति । न चानङ्गमगृह्णतो दोषः । सुतरां वा न तदग्रहणे वैगुण्यप्रसङ्गः । न च
 सिद्धस्य प्रधानस्य प्रणयनस्य गुणानुरोधेनाऽऽवृत्तिः । न चैकान्तेन चमसः प्रणयनस्या-

१ प्रसङ्गोति—अन्यत्र उपकारलाभप्रयुक्ताङ्गाननुष्ठानं प्रसङ्गः । पशुयागार्थमनुष्ठीयमानैः प्रया-
 नादिभिरङ्गैस्तन्मध्यपातिपशुपुरोडाशादेशपरकारलाभाच्च पुनस्तदर्थमनुष्ठानमिति यावत् । २ आदि-
 पदेन ' अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनु देवसुवा हवीषि निर्वपति ' इति श्रुतिचोदितानां पशुतन्त्रमध्य-
 पातिनामनुनिर्वाप्याणां संप्रहृ ।

[४] इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ११ ॥ पू०

सन्ति पवमानेष्ट्यः, अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पाव-
काय, अग्नये शुचये, इति । तासां प्रकरणे समाम्नातं, ब्राह्मणो वसन्तेऽ-
ग्निमादधीत, इति । तत्र संदेहः । किमग्न्याधेयं पवमानेष्ट्यर्थमुत नेति ।
किं प्राप्तम् । इष्ट्यर्थमिति । कुतः । प्रकरणात् । तासां प्रकरणे भ्रूयते ।
अतस्तदर्थम् ॥ ११ ॥

ङ्गम् । न चात्र चमसेन कृते गोदोहनेन पुनः करणमाशङ्क्यते । किं तर्हि । गोदो-
हनेन कृते चमससंपादनार्था पृथक्करणशङ्का । कथं पुनर्गोदोहनप्राधिर्बलीयसी न चमस-
प्राप्तिरिति । तदुच्यते—

विशेषविहितं ह्येतत्प्राप्ते चानवकाशकम् ।

पुरुषार्थसमीपे च चमसं तेन बाधते ॥

प्रयोगमात्रे हि चमसो, गोदोहनं विशेषे । पूर्वप्राप्तश्चाप्तौ तदबावेन लब्धात्मा ।
नैवं गोदोहनम् । सावकाशश्चाप्तौ नेतरत्, दूरे चाप्तौ पुरुषार्थस्य । गोदोहनं तु संनिकृ-
ष्टार्थं, पुरुषार्था च सर्वशास्त्रप्रवृत्तिः । यश्च तादृश्यातादर्थ्यकृतो विशेषो नाप्तौ तन्त्रमिति
वक्ष्यति ' अर्थस्यैविकृतत्वात् ' इति । मन्दो ह्येष विशेषः, क्रत्वर्थेनैव क्रत्वर्थो विशेष-
षादिविहितेन बाधितव्यो नान्यार्थेनेति । तेनोभयोः सन्निधिवशात्परस्परशक्तिविलोपा-
क्षियमः । प्रणयनस्याप्यन्यत्र प्रयोगे सिद्धात्मकस्य स्वसाधनोपसंहारशक्तिलोपः ।
गोदोहनस्यापि प्रणयनान्तरकल्पनाशक्तिविघातः । पशुकामप्रयोगव्यतिरिक्त्वेव चमसस्य
शास्त्रीयत्वम् । तस्मात्तद्विकारो गोदोहनम् । यथा तु विकृतौ चमस एव भविष्यति
तथाऽष्टमे वक्ष्यति ' निर्वृत्तिर्वा कर्मभेदात् ' इति । तेन प्रकृतावेवैतद्विकारकमिति ॥ १० ॥

(इति—नैमित्तिकसाप्तदश्यादेः प्रकृत्यर्थताधिकरणम् ॥ ३ ॥)

अनारभ्यवाटप्रस्तावेनाग्न्याधेयस्य प्रथमं तावदनारभ्यवादत्वमेव प्रतिपाद्यते । प्रक-
रणेन तावत्पवमानेष्ट्यर्थत्वं प्राप्नोति । श्रुत्या तु शुद्धाग्न्यर्थत्वम् । अतः ' प्रकरण-
विशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् ' इतीष्ट्यर्थोऽग्निं संस्कारत्वाच्छ्रुतिवाक्यप्रकरणैर-
विरुद्धैरिष्ट्यर्थोऽग्न्यर्थत्वमवधार्यते । शुद्धाग्न्यर्थत्वे च निष्प्रयोजनत्वात्तद्द्वारेणैवाग्न्या-
धानग्रहणसामर्थ्यम् । तस्मादिष्ट्यर्थं सामान्याभिधानम् । अपि च प्रकरणादेव पवमानेष्टि-
विषयं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

१ (अ० १२ पा० १ अ० १ सू० ४) । २ (अ० ८ पा० १ अ० १४ सू० २४) ।
३ (अ० ३ पा० ४ अ० ५ सू० १५) ।

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥ सि०

पवमानेष्टयो ह्यन्यर्थाः । यद्यग्निरिष्ट्यर्थः स्यात्ततस्तदर्थमन्याधेय-
मिष्टीनामुपकुर्व्यात् । निष्फलास्त्विष्टयः । तदर्थमन्याधेयमपि निष्फलं
स्यात् । कथं पुनरन्यर्थता पवमानेष्टीनाम् । निष्प्रयोजनत्वादेव, प्रयो-
जनवत्त्वाच्चाग्निनाम् । भावयितव्या अपीष्टयो भूतानामग्नीनामर्थेन क्रिये-
रन् । तस्मादन्याधेयं न पवमानेष्ट्यर्थम् ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

लिङ्गं च दर्शयति, यथाऽन्यर्थाः पवमानेष्टय इति । किं लिङ्गम् ।
जीर्यति वा एष आहितः पशुर्यदग्निः, तदेतान्येवाग्न्याधेयस्य हवीषि
संबत्सरे निर्वपेत् । तेन वा एष न जीर्यति । तेनैवं पुनर्नवं करोति
तन्न सूर्यमिति ॥ १३ ॥

[५] तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः ॥ १४ ॥ पू०

तदेतदाधानं किं प्रकृत्यर्थमुत सर्वकर्मार्थमिति संदेहः । किं प्राप्तम् ।
उच्यते । तत्, प्रकृत्यर्थम् । कथम् । यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः प्रकृ-
त्यर्थास्तेनैव हेतुना ॥ १४ ॥

सर्वार्थं वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १५ ॥ सि०

सर्वकर्मार्थं वाऽऽधानम् । कोऽर्थः । सर्वकर्मार्थं यदग्निद्रव्यं, तदर्थ-
माधानं न प्रकृत्यर्थम् । न प्रकृतीः प्रकृत्य श्रूयते । न च श्रुत्याद-

यथारादुपकारकमाधानं भवेत्ततः प्रकरणादिष्ट्यर्थमिति गम्येत । वाक्यसंयोगात्तु
द्वितीयानिर्दिष्टाग्निस्कारार्थमेतत् । एवं च सति यद्यग्नयः पवमानेष्ट्यर्था मवेयुस्ततस्त-
द्वहारेणाऽऽधानमपि तदर्थं भवेत् । तास्तु निष्फलत्वादभ्यर्था इत्युक्तम् । अतश्च
' गुणानां च परार्थत्वात् ' इत्यनेनैव परम्परानङ्गत्वम् । न हि द्वितीयाश्रुतिः प्रकरणेन
बाध्यते ॥ १२ ॥

' तेनैवं पुनर्नवं करोति ' इति चाग्निसंस्कारार्थतां दर्शयति ॥ १३ ॥

(इति—आधानस्य पवमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥)

सिद्धेऽनारभ्यवादत्वे स्वादिरत्वादिवदेव प्रकृत्यर्थत्वमग्निद्वारेण प्रकृत्यनुप्रवेशात् ॥ १४ ॥
सूत्रात्तावदियं बुद्धिर्भवति, यदि प्रकृतिकाल आधानं क्रियेत ततः प्रकृत्यर्थं भवेत् ।
स्वकाले तु वसन्तादौ क्रियमाणमगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वार्थं विज्ञायते । तथा चानु-

योऽस्य सन्ति, येऽङ्गभावमुपपादयन्ति । अन्येष्वनारभ्यवादेऽन्यतो
निर्णीतेऽङ्गभावे ततो विचारः, किं प्रकृतेरङ्गभूतानि विकृतेरिति ।
तस्मात्तेषु युक्तम् । इह त्वङ्गभावे न कारणमस्ति । तस्मादग्निप्रयु-
क्तमाधानं न कर्मप्रयुक्तम् । सर्वकर्मार्थास्त्वग्रय इति सर्वार्थमित्युच्यते ।
अपि चास्य स्वतः कालो विधीयते । स न विधातव्यः । यदा
ज्योतिष्टोमस्य प्रयोगस्तदेदं कर्तव्यम् । तदा च वसन्तः । एवं यदा

छानसाधारण्यमस्यैकादशे वक्ष्यति 'द्रव्यस्यौकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्'
इति । प्रकृत्यर्थत्वे च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमार्थमेतद्भवेत् । तत्र च प्रधानवशवर्तित्वाद्द्वसन्ते
पौर्णमास्यमावास्थ्ययोश्च क्रियेत । तथा च सति वसन्ते पौर्णमास्याममावास्यायामादर्धी-
तेत्येतानि वचनान्यनर्थकानि भवेयुः । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति । न त्वेतद्युक्तम् । न
ह्याधानस्य प्रकृत्या विकृत्या वा संबन्धे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । प्रकरणे सति यत्पवमाने-
ष्ट्यर्थं न जातं तद्विनैव श्रुत्यादिषट्केनान्यकर्मार्थं भविष्यतीति कुत एतत् । नन्वेवं
सति पूर्वाधिकरणेनैव गतमेतत् । सत्यं गच्छेत्, यदि पवमानेऽपि दर्शपूर्णमासादीन्यापि
निष्फलानि भवेयुः । तेषां तु फलवत्त्वात् 'गुणानां च परार्थत्वात्' इत्येषु न्यायो
नास्तीति शक्यमग्निद्वारेण कर्माङ्गत्वं कल्पयितुम् । निष्फलस्थाऽऽधानस्यावश्यकल्पनार्थे
प्रयोजनेऽग्निद्वारेण स्वादिरत्वादिवत्कर्मार्थत्वमापद्यते । शक्नुवन्ति हि प्रयोगमध्यस्था
वह्नयः कर्माण्युपस्थापयितुम् । यथैव प्रोक्षणादीनां त्रीह्यादिस्वरूपमतिक्रम्य, स्वादि-
त्वादीनां च सुत्रादिस्वरूपं, कर्मापूर्वप्रयुक्तत्वं कल्पितं तथाऽऽधानस्याप्यग्निस्वरूपातिक्र-
मेण कल्पयितव्यम् । यदि चाग्निस्वरूपमात्रप्रयुक्तमेवाऽऽधानं भवेत्ततः कर्माण्यनाहि-
तेनाप्यग्निना सिध्येयुः । तैश्च पुरुषस्य सगुणैः कार्यं नाग्निभिः । तेनावश्यंभाविनि
कर्मसंबन्धे प्रकृत्यर्थत्वमद्विरोक्तत्वादुपन्यस्यतम् । यत्तु स्वकालत्वं तदुपदेशातिदेशप्राप्तस्य
युपच्छेदनवत्प्रयोगसाधारण्यार्थमिति न स्वार्थत्वं गमयति । यदपि वसन्तादिग्रहणं
तदप्यप्राप्तविषयमर्थवद्भविष्यति । न हि दर्शपूर्णमासार्थस्याऽऽधानस्य वसन्तकालत्वं
प्राप्तं, प्रत्यर्थमासं प्रयोगप्रसक्तेः । नाप्यग्निहोत्रेतरदर्शिमार्थस्य पौर्णमास्यमावास्याका-
लप्राप्तिः । न च प्रयोगसाधारण्यं स्वकालवचनादृते सिध्यतीति नानर्थकत्वम् । अत
एवं व्याचष्टे । न कस्यचित्कर्मणोऽङ्गमाधानं, किं तर्हि, द्वितीयासंयोगादम्यर्थमेव ।
ते तु 'अग्नैश्च स्वकाळत्वात्' इत्यनेन सर्वार्था भविष्यन्तीति तद्द्वारेण सर्वार्थत्वमि-

दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगस्तदा कर्तव्यम् । तदा पौर्णमास्यमावास्या वा ।
अप्रकृत्यर्थं तु न प्रकृतिप्रयोगे क्रियेत । तत्र कालवचनं युक्तम् ।
तस्मात्प्रकृत्यर्थम् ॥ १५ ॥

[६] तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्स्यात् ॥ १६ ॥ पू०

सन्ति पवमानेष्टयः, अग्रये पवमानाय, इत्येवमाद्याः । तत्र संदेहः ।
किं पवमानेष्टिसंस्कृतेऽग्नौ पवमानेष्टयः कर्तव्या उत नेति । किं मासम् ।

त्युच्यते । स्वकालत्वादित्यपि स्वातन्त्र्याद्भानादित्यर्थः । यच्चितरानारम्यवादवदिति ।
तत्राभिधीयते—

सिद्धेऽङ्गत्वे ततस्तेषां किमर्थत्वं विचारितम् ।

न तु कर्माङ्गभावे हि प्रमाणं किञ्चिदस्ति ने ॥

खादिरस्वादीनि स्रुवादिभिः संयुक्तान्यपि तत्स्वरूपप्रयुक्तत्वं न प्रतिपद्यन्ते ।
स्रुवादिशब्दानामाकृतिवचनत्वात् । विनाऽपि खादिरत्वादिभिरुपपत्तेश्च । अखा-
दिरोऽपि हि तदाकारयुक्तः स्रुवशब्दवाच्यो भवत्येव । तत्र प्राक्कार्थत्वान्न जाति-
नियमस्य प्रयोजनमस्तीति युक्तं स्वरूपातिलङ्घनम् ! इह त्वाहवनीयादिशब्दानां
संस्कारनिमित्तत्वात्तद्विनाऽऽधानाद्विना प्रवृत्तिरुपलभ्यत इति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैवार्थ-
वत्ता विज्ञायते । यत्तु तेन विनाऽपि कर्माण्यविगुणान्धेव भवेयुरिति । नैव तदभावेन
तत्कृतं वैगुण्यं भवति । किं तर्हि । आहवनीयाद्यसंभवकृतम् । यदि ह्याधानमकुर्वतस्ता-
वन्मात्रमेव न स्यात्ततो नैव वैगुण्यं भवेत् । तदभावे त्वाहवनीयादयोऽपि न भवन्ति ।
ते चैकान्तेन कर्मणामङ्गम् । अतस्तत्कृता वैगुण्यप्रसक्तिः । यदि चाग्निमात्रेण कर्माणि
सबन्धैरस्ततस्तत्स्वरूपस्यान्तरेणाप्याधानं निष्पत्तेरतत्प्रयुक्तता भवेत् । ' यदाहवनीये
जुहोति ' इत्येवमादिचिदानार्थः पुनर्न कदाचिदाधानमन्तरेण संभाव्यते । तेन कर्माणि
कुर्वता, तदप्यवश्यं कर्तव्यम् । तस्मादन्यर्थम् । यत्तु ' द्रव्यस्थौ कर्मकालनिष्पत्तेः ' इति
सा कृत्वा चिन्तेति तत्रैव वक्ष्यते । एतेन पवमानेष्टीनामप्यन्यर्थत्वं व्याख्यातम् ।
आशङ्काशेषश्चोत्तरेणाधिकरणेन व्यावर्त्यते ॥ १६ ॥

(इति— आधानस्य प्रकृतिविकृत्यर्थताधिकरणम् ॥ १६ ॥)

' तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ' इत्येतदधिकरणन्यायेन पवमानहविःसंस्कृताग्निसाध्यस्य
तासामस्ति नास्तीति विचारः । तत्र ' इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ' इत्येवं

१ प्रकृत्यर्थं तु प्रकृतिप्रयोगे क्रियेत । तत्रास्य कालवचनं न युक्तमिति पा० । २ स्यादिति
क्वचिन्नास्ति । ३ (अ० ११ पा० ३ अ० २ सू० २) । ४ (अ० १० पा० १ अ० ४ सू० ६) ।
५ तादा—पवमानेष्टीनामित्यर्थः । ६ (अ० ८ पा० १ अ० ४ सू० ११) ।

तासां खलु पवमानेष्टीनां पवमानेष्टिसंस्कृतोऽग्निः प्रकृतितः स्यात् ।
कुतः । चोदकसामर्थ्यात्, प्रयाजवत् । यथाऽऽसु प्रयाजा भवन्ति
चोदकेन, एवं पवमानेष्टिसंस्कृता अग्नयोऽपि भवेयुः ॥ १६ ॥

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

न वा, इष्टिसंस्कारोऽग्नीनां पवमानेष्टिषु स्यात् । कस्मात् । तासां
तदर्थत्वात् । ताः पवमानेष्टयोऽग्निसंस्कारार्था इत्युक्तम् । यच्च नामा
ङ्गभूतं तच्चोदकेन गृह्यते । अग्निप्रयुक्तश्च पवमानेष्टिसंस्कारो न दर्शपूर्ण-
मासप्रयुक्तः । तेन न चोदकेनाऽऽकृष्यते । अपि च पवमानेष्टय इष्टि-

पवमानेष्टीना दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वे सिद्धे यथैव प्रयाजादीन्यतिदिश्यन्ते तथैव पवमाने-
ष्टिसंस्कृताग्निवर्तित्वमपि । ननु चाऽऽहवनीयादयः सर्वकर्मणा प्रत्यक्षश्रुता एवाङ्गत्व
प्रतिपद्यन्ते इति न वक्तव्यं प्रकृतित इति । नैप दोषः । यन्नैव प्रत्यक्षश्रुत्या जुहोति-
स्तत्र प्रकृतिसमकालमाहवनीयसम्बन्धोऽववल्पते । यत्र पुनर्द्रव्यदेवतासम्बन्धाद्यजिमात्रे
कल्पिते ' चतुरवत्तं जुहोति ' इति प्रकृतितो होमः प्राप्नोति तत्र द्वारस्य प्राकृतत्वा-
दाहवनीयेनापि प्रकृतित एव भवितव्यम् । अतः साधुक्तं प्रकृतित इति । ननु याः
संस्कारार्थं क्रियन्ते तासामप्यन्याः प्राप्नुवन्ति, तासामप्यन्या इत्यनवस्था प्राप्नोति ।
नैष दोषः । सर्वानवस्थाना सामर्थ्येन व्यवस्थानात् । यावत्त्यो ह्यग्निकालं पौर्णमास्यमा-
वास्यादिकं नातिक्रामन्ति तावत्यः कारिष्यन्ते ॥ १६ ॥

यज्ञाम प्रयाजादि प्रकृतेरङ्ग भवति तदतिदिश्यते । न तु पवमानेष्टयः कर्माङ्गमि-
त्वाधानन्यायेन सावितम् । अतो 'रूप वाऽशेषमूतत्वात्' इत्याहवनीयादिस्वरूपमतिदि-
श्यते नेष्टयः । आरम्भणीया त्वङ्गमिति कृत्वाऽधिकरणान्तरमारप्स्यते । तदीयश्चैप
न्यायोऽत्रापि भविष्यति । सत्यपि चाङ्गत्वे यावन्न विधीयन्ते तावन्नैवेष्टयः प्रकृतौ
दृश्यन्ते । यावच्च किं केन कथमावैस्तद्भावनं न पृथते तावद्विभिन्नं प्रवर्तते । तेन पव-
मानेष्टिरहिताया प्रकृतौ ताभिरितिकर्तव्यत्वा गृह्यमाणा तद्व्यतिरिक्तवक्यविहितैव
केवला ग्रहीतुं शक्यते । अन्यथा ह्येकारिमन्वाक्बे विहितवदपेक्षणमविहितवच्च विधान-
मिति स्वरूपविप्रतिषेधः स्यात् । तस्माद्याहगाहवनीयः प्राक्पवमानेष्टिभ्यस्तादृशेव तासां
प्राप्त इति निष्पन्नस्याऽऽहवनीयस्य प्रयोजनमपेक्षमाणस्योपदेशेनातिदेशेन वाऽङ्गत्वं

१ (अ० ७ पा० ३ अ० ११ सू० २९) । २ अधिकरणान्तरमिति—दशमाध्यायप्रथमपादे
इति शेषः ।

संस्कारवर्जितां प्रकृतिमपेक्षन्ते । अविहितत्वात्तस्यामवस्थायां पवमानेष्टीनाम् ॥ १७ ॥

[७] तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात् ॥ १८ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, इति, तथा सवनीयोऽनुबन्ध्यश्च । सन्ति च पशुधर्मा उपाकरणम्, उपानयनम्, अक्षया बन्धो, यूपे नियोजनं, नयन, संज्ञपनं, विशसनमित्येवमादयः । ते किं सर्वेषामग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानामुत् अग्नीषोमीयस्य सवनीयस्य च, उताग्नीषोमीयस्यैवेति । किं प्राप्तम् । अविशेषात्सर्वपशूनाम् । कथमविशेषः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे सर्वे पशवः समाश्रय कल्पयितुम् । एतास्तु तन्निष्पत्त्यर्थं एवेति न तत्कृतमुपाकरणमपेक्षन्ते । न चानुपेक्षितमुपदेष्टुमातिदेष्टु वा शक्यते । तस्मादाधानमात्रसंस्कृतोनाग्निना सबद्धव्या इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

(इति—पवमानेष्टिषु पवमानेष्ट्यनातिदेशाविकरणम् ॥ ६ ॥)

इदानीं स्थानस्य प्रकरणेन सह पूर्वश्च विरोधाविरोधौ चिन्त्येते । ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमसंस्थे त्रयः पशव आम्नाताः, अग्नीषोमीय, सवनीयोऽनुबन्ध्यश्चेति । ते सर्वे कथंभौर्वैर्मानपेक्षन्ते । तथोपवसथ्येऽहनि, अग्नीषोमप्रणयनोत्तरकालमुपाकरणादयः पशुधर्माः पठ्यन्ते । तेषु चतुर्था संदेहः । किं त्रयाणामपि पशूनामर्थेनाऽऽम्नायन्तेऽथ सवनीयार्थेनैवाऽथ सवनीयाग्नीषोमीयार्थेनाथ केवलान्निषोमीयार्थेनैवेति । किं प्राप्तम् । तत्र 'स्यानाच्च पूर्वस्य' इत्येवमादिमूत्रसंगत्यर्थमसूत्रं तावत्पूर्वपक्ष करोति सर्वार्था इति । यदि त्वयमेव पक्षः सूत्रेण परिगृह्येत तत्र उत्तरसूत्राण्यसंगतान्येव भवेयुः । यदा पूर्वसूत्रेणैव सर्वार्थत्वं प्रतिज्ञायते तदा क्रिमनेन 'स्यानाच्च पूर्वस्य' इति । प्रकरणाविभागादेव हि पूर्वस्यापि सिद्धिः । 'ध्रस्त्वेकेषाम्' इत्यापि प्रकरणाभावकथनेनाप्रतिज्ञातकेवलसवनीयार्थता व्यावर्त्यमाना कथं संबध्येत । एवं तदनुसारित्वाद्दुत्तरसूत्राणामप्यसंगतिः । अथवा सौत्र एव पूर्वपक्षे केवलसवनीयार्थत्वमसूत्रित द्वितीय पक्ष कृत्वा 'ध्रस्त्वेकेषाम्' इत्यादि सबन्धनीयम् । तत्तु भाष्यकारेण नाऽऽश्रितं, सर्वार्थः पक्षः सुखमसूत्रः कियते ।

१ सर्वेषामिति—यद्यपि भाष्यग्रन्थात्त्रिकोटिकः संशयो भाति तथाऽपि वक्ष्यमाणपूर्वपक्षानुगुण्येन 'सवनीयस्यैव' इत्येवं द्वितीयपूर्वपक्षकोटिरपि, अनुक्तसमुच्चायकचशब्देन सूचितेति चाशुष्कोटिक संशयोऽधिकरणाद्दुर्ग ज्ञेय । २ अग्नीषोमप्रणयनेति—शालामुखीयस्याग्नेरामीषीये धिष्ण्ये नयनमग्निप्रणयनम् । तथा प्राग्रंशस्त्वितस्य सोमस्य हविर्धानमण्टपे नयनं सोमप्रणयनमित्यर्थः । ३ तत्त्विति—अर्थवत्यादिनोक्तं केवलसवनीयार्थत्वपूर्वपक्षस्योत्सूत्रत्वश्रयणेन सूत्रसंगत्युपपादनमित्यर्थः ।

म्नाताः । तत्प्रकरणापन्नत्वात्सर्वे पशुधर्मैः संबध्यन्ते । न चैषां तत्र कश्चि-
द्विशेषः । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सवनीयस्यैते धर्मा भवेयुः । तुल्यः सर्वेषां
पशुविधिः स्यात्, यदि प्रकरणे विशेषो न भवेत् । भवन्ति तु प्रक-
रणे विशेषः । सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः समाम्नाताः । आग्नेयः
पशुरग्निष्टोम आलभ्यः । आग्नेयो ह्यग्निष्टोमः । ऐन्द्राग्नः पशुरुक्थ्य
आलभ्यः । ऐन्द्राग्नानि ह्युक्थ्यानि । ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिन्यालभ्यः ।
ऐन्द्रो वै वृष्णिरैन्द्रः षोडशी । सारस्वती मेघ्यतिरात्र आलभ्या ।
वाग्वै सरस्वती, इति प्रकृत्य पशुधर्मा आम्नाताः । तस्मात्सवनीयस्य
प्रकरणाद्भवितुमर्हति ॥ १८ ॥

सौत्रपक्षांतराले तु तत्संगत्यर्थमसूत्रपक्षाश्रयणं सूत्रकारस्य शून्यहृदयतामापादयति ।
तस्मादाद्य एव मुक्तकः पक्षः । तस्योपपत्तिः, पशुधर्मा हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे केनचि-
दपि पशुविशेषेणामयुक्ताः श्रयन्ते । कथम् ।

एतद्देशे ह्यनुष्ठानं वाक्याद्देशस्य यद्यपि ।

तथाऽप्युत्पत्तिदेशेऽस्य प्रक्रिया क्रयसंनिधौ ॥

दीक्षामु हि सोमक्रयममीपेऽग्नीषोमीयः समाम्नायते । तस्य च यद्यपि वचनसाम-
र्थ्यात्पशुधर्मसमीपेऽनुष्ठानं भविष्यति । तथाऽपि प्रकरणेन नैव व्यापृतं, सर्वकरणाना-
मुत्पत्तिदेशानतिरेकात् । सवनीयानामपि सुत्याकालमुत्पत्तिवाक्यम् । औपवस्थे तु
गुणार्थैव श्रुतिः । न च तथा प्रकरणं भवति । अनुबन्ध्या तु दूरस्थैव । सोमान्ते
क्रियमाणत्वात् । तस्मादवान्तरप्रकरणवाक्यसयोगाम्यामप्रतिबद्धेन ज्योतिष्टोमप्रकरणे-
नाग्नीषोमीयस्य स्थानं विप्रकृष्टार्थं बाधित्वा ज्योतिष्टोमार्थास्तावदेत इत्येतत्त्वल्पते ।
तस्य च सोमद्रव्यकत्वान्न पशुधर्मैः किञ्चित्प्रयोजनमिति ' आनर्थक्यौत्तदङ्गेपु ' इत्येव-
मङ्गेष्वेवावतरन्तोऽङ्गत्वाविशेषात्रिष्वप्यवतरन्ति । सत्यपि तदङ्गत्वे योग्यत्वाभावात्
दीक्षणीयादिष्ववतरणम् । सत्यपि च योग्यत्वे सामान्यसंबन्धाभावात् तदनङ्गपशुनाम् ।
तस्मात्रयाणा समान विधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते । स्यादेतदेवं, यदि ज्योतिष्टोमद्वारेण
प्रकरणाविशेषः स्यात् । अस्ति तु विशेषः सवनीयानामौपवस्थेऽह्न्युत्पत्तेः । ' आग्ने-
यमजमग्निष्टोम आलभेत ' ' ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयम् ' इत्यादिना हि पशुधर्मसमीपे
सवनीया उत्पादिताः । तस्मात्केवलसवनीयार्था एवेति ॥ १८ ॥

१ पशुधर्मा इति पा० । २ वचनेति— ' स एष द्विदेवत्य पशुरौपवस्थेऽह्न्यालब्धव्यः ' इति वचनसामर्थ्यादित्यर्थः । ३ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८)

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १९ ॥

यदुक्तं प्रकरणात्सवनीयार्था इति । एतद्गृह्णीमः । क्रमाच्चाग्नीषो-
मीयस्य । तस्य हि क्रम औपवसध्येऽहनि समान्नातम् । तस्माद्द्वयो-
रपीति ॥ १९ ॥

श्वस्त्वेकेषां तत्र प्राकृश्रुतिर्गुणार्था ॥ २० ॥ सि०

एकेषां शास्त्रिणां श्वः सवनीयानामान्नातम् । तदपेक्ष्येयमेषां
गुणार्था पुनः श्रुतिः । कः पुनर्गुणो, यदर्थेषां श्रुतिः । उच्यते । पञ्च-
न्सकीर्त्य, यथा वै मत्स्योऽविद्रितो जनमवधुनुते, एवमेतेऽपञ्चायमाना
जनमवधुन्वत इत्येषामविज्ञाने दोषमभिधाय, एभिः कथं सवनानि

कथं पुनरिदं श्रुतिलिङ्गाधिकरणविपरीतमभिधीयते । न हि तत्रैवामिष्टं प्रकरणाद्विद्वे-
वनादयो राजसूयार्थाः स्थानाच्चाभिषेचनीयार्था इति । तथा श्रुत्यैः गार्हपत्यार्था
लिङ्गेनेन्द्रार्थेति । युक्तं तत्र प्रकरणान्नानेन बलीयसा प्रमाणेन निराकाङ्क्षीकृते जघन्य-
प्रमाणानुत्थानात्समुच्चयानाश्रयणम् । न ह्यत्र पुनः कल्पनया विना शेषस्य न किञ्चि-
त्सिध्यति । नापि शेषिणामिन्द्राग्न्यादीनाम्, उपायान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेः । इह
पुनः सत्यपि सवनीयसंबन्धाद्धर्माणां नैराकाङ्क्षेऽग्नीषोमीयस्य पशुधर्मैर्विना सिद्धचमा-
वात्प्राप्त्यन्तरमवश्यं कल्पनीयमुभयोरविप्रतिपत्तेः । न चैतस्य तदा दर्शपूर्णमासप्रकृ-
तित्वं भवेत् । यो हि प्रकृतिभूतः पशूनां स दर्शपूर्णमासविकारो भवति । इतरे तु
प्राणिद्रव्यकत्वसामान्यात्तद्विकाराः । तत्र किं सर्वनीयार्थास्तर्तैः सारूप्यद्वारप्रभवेनाति-
देशेनाग्नीषोमीयो गृह्णात्यथोपदेशगन्धेन केनचिदिति, उपदेशान्तर्गतत्वात्क्रमेण विनि-
योगो युक्तः । षड्विधोपदेशप्रत्यस्तमये ह्यतिदेशः कल्प्यते । तस्माद्यथैवान्यत्रोप-
देशातिदेशाम्या प्रकृतिविकृत्यर्थत्व र्थागगतस्य व्योपारस्य तथैवेह श्वानप्रकरणाभ्या-
मुभयार्थत्वम् । अनुबन्ध्यायास्तु सर्वोपदेशाभावादतिदेशेनैव प्राप्तिर्भविष्यति । तस्मा-
दनुपालम्भः सूत्रस्य ॥ १९ ॥

यदुक्तं स्थानादग्नीषोमीयार्था इति । एतद्गृह्णीमः । यत्तु प्रकरणात्सवनीयार्था इति,
एतन्न मृष्यामहे । कुतः ।

गुणार्थौपवसध्येऽहि सवनीयपुनःश्रुतिः ।

उत्पत्तिः प्रक्रिया चैषामाश्विनग्रहणोत्तरा ॥

१ (अ० ३ पा० ३ अ० ७) । २ सवनीयार्थानिति—धर्मानिति शेषः । ३ सत इति पा० ।
४ यागगतस्येति—यागाङ्गभूतस्येत्यर्थः । ५ व्यापारस्येति—इतिकर्तव्यतासम्बन्धेत्यर्थः ।

पशुमन्तीति प्रश्नरूपकेण वपाप्रचारो गुणो विधीयते । तदर्थे वा श्रुतिः ।
वपाप्रचारैर्णकवाक्यत्वात् । किमतो यद्येवम् । न सवनीयानां प्रकरणेन
पशुधर्माः, क्रमादग्नीषोमीयार्था एवेति । किं पुनस्तच्छ्रुत्वा आम्नानम् ।
आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाक-
रोति, इति ॥ २० ॥

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥ २१ ॥

नैतदारित क्रमादग्नीषोमीयार्था एवेति । प्रकरणात्सवनीयार्थाः ।

‘ आश्विन ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति ’
इति हि सवनीयानामुत्पत्तिः श्रुतिश्च इति चौपवसथ्येऽहनि स्थितः सुत्या ब्रवीति । कः
पुनर्गुण इति—स्ववाक्ये सयोगाभावात्पृच्छति । तद्दर्शयति । सर्वान्सवनीयाननुक्रम्य
निन्दा श्रूयते ‘ यथा वै मन्स्य ’ इति । यथा वै किल मन्स्यो जले विचरन्, अनव-
धारितगतिः प्रेक्षकजनमवधुनुते किमिती गतः किमगत इति, एवमेवैते पशवः क्व क्रिय-
न्तामित्येवमज्ञायमानाः कर्तृजनमवधुन्वते । तेन पशुकीर्तनतावदेवमर्थं न विधानार्थमिति
गम्यते । साऽपि निन्दा परतः प्रश्नशेषत्वेन नीता । तदेभिः पशुभिः सवनीयसमा-
ख्यातैः कथं सवनानि पशुमन्ति कर्तव्यानीति । सोऽपि प्रतिप्रश्नरूपविध्यन्तरशेषत्वं
प्रतिपद्यते ‘वपया प्रातःसवने चरन्ति’ इति । तस्मादेतद्गुणार्थेयं पुनःश्रुतिः । न च सा
प्रकरणबुद्धिं करोतीति । किं पुनस्तच्छ्रुत्वा आम्नानमिति—आश्विनग्रहणानन्तर्धेगुणार्थत्वा-
त्तदपि नोत्पत्तिसमर्थमिति मन्यते । भाष्यकारेण केवलस्याऽऽग्नेयस्य श्रुत्या आम्नानं दर्शितं
नेतेषाम् । तत्र केचिदाहुः । प्रदर्शनार्थत्वाद्स्याऽऽग्नेयग्रहणमविवाहितत्वात्सर्वार्थमिति
मन्यमानेनेति । वाक्यान्तरण्येवंरूपाणि द्रष्टव्यानीत्यपरे । सर्वथा तु केवलाग्नेयप्रदर्शन-
मेवोपयुज्यते । यद्यपि ह्येन्द्राग्नादीनामौपवसथ्य एवोत्पत्तिस्तथाऽपि तेषामनित्योत्तरसं-
स्थार्थत्वाच्चैव शक्तिर्नित्यवदाम्नातान्पशुधर्मान् ग्रहीतुमित्यग्नीषोमीयस्थानमेव बलीयः
स्यात् । यस्तु नित्यत्वेन ग्रहणसमर्थस्तस्य प्रकरणाभाव उक्त एव । तस्मान्न सवनी-
यार्था इति ॥ २० ॥

इदानीं कतरत्सवनीयानामुत्पत्तिवाक्यमित्येतत्परिज्ञानार्थानाऽधिकरणसिद्धिः । तत्र
पूर्वपक्षवाद्याह, इति चेत्—सवनीयप्रकरणाभावं मन्यसे । तदयुक्तम् । कुतः ।

१ अपर इति—आपस्तम्बानुयायिन इत्यर्थः । आपस्तम्बसूत्रे तावदुक्त्यसंस्थाया सुत्यादिना
एव सर्वेषां क्रतुपदानामाम्नातान्मूलतया वाक्यान्तरकल्पनावश्यकभावोदिति यावत् । २ अनित्यो-
त्तरसंस्थेति—काम्या अत एवानित्यास्तिस उक्त्यपोडश्यतिरत्रसंज्ञकाः संस्था इत्यर्थः ।

पूर्वेषुरेवाऽऽम्नानं विधानार्थम् । आश्विनवाक्यं कालगुणविधानार्थम् । कथम् । तेन वपाप्रचारेणोत्कृष्टस्य काल एष विधीयते । प्रातःसवने वपाप्रचारे चोदिते सति पश्चालम्भोऽपि तत्रैव प्रप्नोति । तत्र कालानियमे प्राप्ते, आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा, इति कालमात्रं विधीयते । त्रिवृता यूपं परिवीयोपाकरोतीत्यनुवादः । इतरथा परिव्याणस्य कालो विधीयेत, उपाकरणस्य च । तन्त्रानेकगुणविधानाद्वाक्यं भिद्येत । तस्मात्सवनीयार्थाः पशुधर्मा इति ॥ २१ ॥

सवनीयान्पुरोत्पाद्य वपामुत्कृष्य वाक्यतः ।

तत्राप्यनियमे प्राप्ते तद्विशेषो विधीयते ॥

‘ वपया प्रातःसवने प्रचरन्ति ’ इत्यनेनैव वचनेनोत्कृष्टे प्रधाने प्रधानदेशत्वाद्वाङ्मात्रमुपाकरणादिष्वप्युत्कृष्टेषु कालानियमे प्राप्ते सति, आश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयते । तेन तदेव गुणार्थं श्रवणम् । इतरथा हि वाक्यं भिद्येत, परिव्याणोपाकरणयोः कालविधानाद्द्रव्यदेवतायुक्तस्य च यागस्य विधेः । ननु चातिदेशप्राप्तमेव परिव्याणं तस्मिन्नेव काले यामे विधीयमानेऽनूद्येत । सत्यमतिदेशेन प्राप्तं न तु तदिदानीं क्रियते । यूपसाधारण्येन ‘ तत्कालास्तु ’ इत्येवमग्नीषोमीयकालकृतादेवोपाकारसिद्धेः । एवं तर्हि साधारण्यदेव प्राप्तं विद्यमानमनूद्येत । न शक्यं तदनुवदितुमप्रत्यभिज्ञानात् । तन्नामान्यतः प्राप्तमनूद्यते यत्तद्रूपेण प्राप्तं प्रत्यभिज्ञायते । न च पूर्वेषु कृतस्याऽऽश्विनग्रहणोत्तरकालं वर्तमानत्वेनानुवादो भवति । न हि तदाऽसौ परिव्ययति । न च पूर्वकृतस्य पर्याग्निकृतादिशब्दवदीदृशेन शब्देनानुवादः । पूर्वोत्तरकालकर्मावधिद्वयपरिच्छिन्नत्वात् । एवं तर्ह्यस्माद्वाक्यात्प्राप्तमनूद्यता ‘ स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिव्ययति ’ इति । तदपि नास्ति प्रत्यभिज्ञानाभावादेव । यदेतदप्राकृतं सवनीयपरिव्याणम्, एतस्य शुद्धस्य श्रवणाद्ग्रहणायश्च प्राकृतपरिव्याणनिबन्धनत्वाद्येन केनचिद्वासःप्रभृतिना करणे सति त्रिवृत्वानुवादे न प्राप्नोति । तत्रानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः । तदा चैवं भाष्यग्रन्थः । इतरथा हि परिव्याणस्य कालो विधीयेत—यत्संबन्धित्वेनोपात्तं त्रिवृद्द्रव्यं कालो विधीयेत । उपाकरणस्य चेति—उपाकरणकालो द्रव्यदेवताविशिष्टं च कर्म विधीयेतेत्यर्थः । तस्मादस्य गुणार्थत्वादस्ति पूर्वेषुः सवनीयानां प्रकरणासिद्धिः ॥ २१ ॥

नैकदेशत्वात् ॥ २२ ॥

नैतदेवम्, अग्नीषोमीयार्था एवैते क्रमात् । आश्विनकालं ह्या-
नानं विधानार्थम् । गुणार्थ एतरिभ्यन्, वाक्यं भिद्येत, न विधानार्थं ।

यदा हि पूर्वेषुः साङ्गानां सवनीयानामाञ्जानं तदा तत्रैव सर्वानुष्ठाने प्राप्ते वचना-
द्वयाप्रचारादिमात्रमुत्कृष्येत नोपाकरणादीनि । ' तदादि वाऽभिषेकबन्धात् ' इति ये
वपाहोमोत्तरकालाः पदार्थास्तत्संनिपातिनो वा तन्मात्रम्योत्कर्षो भवेन्न प्राग्भाविनामुपा-
करणादीनाम् । यानि चाज्ञातकालान्यङ्गानि तेषां प्रधानकालत्वं वदयते । पञ्चङ्गानि
त्ववधारितपूर्वेषु कालत्वान्न प्रधानकालं गच्छन्ति । तस्माद्वयाप्रचारेणानु-
त्कृष्टस्यानेनैव वाक्येनोत्कर्षः कर्तव्यः । ततश्च गुणवाक्ये सति अनेकार्थविधानाद्वाक्यं भिद्येत ।
उत्पत्तिवाक्ये न दोषः । तस्मादेतदुत्पत्त्यर्थमिति । न त्विह भाष्यकारेण विधेयाने-
कार्थत्वं दर्शितम् । एवमेव तु गुणार्थ एतरिभ्यन्वाक्यं भिद्येतेत्य-
भिहितम् । शक्यमिति पूर्वेषुः प्राप्सोपाकरणोत्कर्षमात्रविधानाद्वाक्यभेदः
परिहर्तुम् । तत्र केचिदेव समर्थयन्ते । यथा किल ' आग्नेय्याऽऽग्नीध्रम् ' इति
ज्योतिष्टोमसंबन्धे तद्विशेषे च विधीयमानेऽनेकार्थत्वमुक्तमेवमिह वयाप्रचारेणानु-
त्कृष्टस्योपाकरणम्योत्कर्षश्च कर्तव्यः, तद्विशेषश्चेत्यनेकार्थत्वमिति । न त्विदमाग्नेयी-
वाक्यसदृशम् । तत्र हि संबन्धविशेषपरे विधौ सामान्यसंबन्धप्राप्तिमन्यतोऽपेक्षमाणे कासु-
चिदाग्नेयीषु तत्सद्भावादितरविषयसामान्यसंबन्धं प्रत्यन्यथानुपपत्तिः क्षीयते । अतस्तु
वेदेनानभ्युपेत तद्विधिं वरूपयतो वाक्यभेदो भवति न त्विह तादृक्प्रतिपक्षोऽस्ति । यतः
सामान्येनोत्कर्षप्राप्तिं दृष्ट्वा विशेषपरस्यार्थापत्तिक्रोपः वरूप्येत । तत्रापि चेत-
दार्थापत्तिबाधिनी प्रतिपक्षभृता सामान्यप्राप्तिर्नाभविष्यत्तस्मात्सामान्यमात्रप्रमाणं निराकारि-
ष्यत । प्राप्तेऽपि क्रमेण्येकपदोपात्तानेकार्थविधिः शोणाद्युदाहरणैस्तत्र प्रतिपादितः ।
तेन यद्यपि ' आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा ' इत्यनेन द्वयमपि प्रातःसवनमाश्विनग्रहोत्तरकालत्वं
च विधीयते तथाऽपि विधायकस्यैकपदानुसारात् ' तस्य तस्योपादिश्येत ' इत्येतदाप-
त्तिर्नास्ति किमुतात्रैकविधानेऽर्थादिवेतरसिद्धेः । अत एव भाष्यकारेणानेकविधित्वात्तदुत्कृष्ट-
हितं न चानेकोऽर्थः परस्परसंबन्धे सति शक्यो विधातुमिति । जानाति ह्यसौ यथा
संबन्धानामर्थानामेकस्मिन्विहितेऽन्ये विनैयाऽऽयासेन प्राप्नुवन्ति । तेन यद्येकस्मिन्वि-
हितेऽर्थादर्थसहस्रमपरमापद्य ते न काश्चिद्विशेषो विधेरायासो वा दृश्यत इत्याश्रीयते ।
तस्य त्वन्यथाऽप्युपचयमानं तदमेवैवो निरावर्णोपपद्यः । न चेहारित स पक्षो यद्विधिः
सुन्याप्रातःसवनसंबन्धवद्वत्त्वाऽऽश्विनग्रहणानन्तर्यं विदध्यात् । तस्माददोषः । न चैव

१ (अ० ५ पा० १ अ० १२ सू० २४) । २ (अ० ११ पा० ३ अ० १ सू० १)
इत्यनेति शेषः । ३ (अ० २ पा० २ अ० ३ सू० ६) ।

न हि वपाप्रचारेणोत्कृष्टस्य कालविधिः संभवति । एकदेशो हि

त्वेष दोषः, यस्यानेकद्रव्यदेवताविशिष्टकर्मविधानम् । अपि च ज्योतिष्टोमसुत्याप्रातःस-
वनविशेषकालसंयोगोऽपरः कल्पनीयः । सर्वेषु चोत्कर्षापकर्षेषु सामान्यविशेषरूपोऽने-
कविधिदोषोऽस्तीति प्राप्तकर्मगुणविध्यसंभवात्कर्मान्तरविधित्वप्रसङ्गः । तद्यथा ' माहेन्द्र-
स्य स्तोत्र प्रत्याभिषिच्यते ' इत्यत्राभिषेचनीयस्य माध्यंदिनसवनमाहेन्द्रस्तोत्रकालविधेर-
नेकार्थत्वमेवं ' तिष्ठन्तं पशुं प्रयजति ' इत्यादिष्वपि योजनीयम् । अपि
चैकस्मिन्पदार्थेऽनुष्ठीयमाने विधीयमाने चार्थान्तरं द्वेषाऽऽपद्यते । किञ्चित्प्रय-
त्नान्तरसाध्यं किञ्चित्तदनुनिष्पाद्यम् । यथा मक्षविधौ ग्रहणादयस्तृप्तिश्च । तत्र
यत्प्रयत्नान्तरसाध्यं, न च तस्मिन्नकृते विहितकरणं शक्यमित्यवधार्यते तत्रार्था-
पत्तिलभ्यं विधिशक्यन्तरं कल्प्यते । या च यावती च शास्त्रीया साऽवग-
तिर्भवति । यत्स्वनुनिष्पादि बह्वपि पुरुषस्य शास्त्रस्य च व्यापारान्तरमन्तरेणैव सिध्यति
न तेन कश्चिदायासो भवति । न चेहाऽऽश्विनग्रहणानन्तर्ये विधीयमानेऽनुष्ठीयमाने वा
सुत्याप्रातःसवनादिसबन्धे भेदेन व्यापारित्वम् । तेन नात्र कश्चिदुत्कर्षसामान्यं
विषत्ते । श्रुतमात्राश्विनग्रहणार्थमात्रे विहिते यदि तदन्तर्गतत्वात्सुत्याप्रातःसवनाहर्भागविशे-
षमुहूर्तेनाडिकाक्षणलवनिमेषकालत्वद्रव्यसत्त्वादयः प्रसज्यन्ते किं क्रियताम् । अपि
च शिक्षापामान्येत्तत्रापि वृक्षत्वद्रव्यत्वसत्ताद्यक्षेपाद्वाक्यभेदः स्यात् । अतः
पूर्वेषुः प्राप्तस्योपाकरणस्य कालान्तरमात्रमाश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयत इत्यदोषः ।
अन्ये तु द्वयोः परिव्याणोपाकरणयोरुत्कर्षाद्वाक्यभेदः समर्थयन्ते । तदपि तु सुपरिहरं,
केवलपरिव्याणोत्कर्षादेव ' तदादि वाऽभिसम्बन्धान् ' इत्येवमुपाकरणोत्कर्षसिद्धेः । तत्रै-
तत्स्यात् । प्रकृतिप्राप्तो धर्म उक्तकृत्यमाणस्तदाद्युत्कर्षं करोति नापूर्वं इति । तदयुक्तम् ।
' कृतदेशान्तु पूर्वेषाम् ' इत्यत्राप्रकृतानामपि विदेवनादीनामपवर्षवर्णनेन ' तर्थाऽपूर्वम् '
इत्यस्य विशिष्टविषयत्वव्याख्यानात् । अथवा ' स आश्विनग्रहम् ' इत्येतद्वाक्यप्रा-
प्तपरिव्याणान्तरानुवादाद्वाक्यभेदः इति । अयोच्येत । अविशेषितसावनकत्वात्तत्र
त्रिवृष्टानुवादे न संभवतीति । तदयुक्तम् । एवं हि सिद्धान्तवाद्यपि पूर्वपक्षवादिना
चोदितः स्वयं परिहारं वक्ष्यति सोऽस्यापि भविष्यतीति । ननु च तस्यापूर्वकमेविवा-
नादनेकार्थविधिरूपपद्यते नास्येति । नैव विशेषः । यत्र ह्येकक्रियाविशेषणमनेकमुपादीयते
तत्र तद्द्वारेण तद्विधिः सुलभ इति विशिष्टविधानन्यायः । यत्र पुनः स्वविशेषणाविशिष्टा

१ प्रयजन्ति, इति ऋक्सिंघाट १२ (अ० ५ पा० १ अ० १२ सू० २४) । ३ (अ० ५ पा०
१ अ० १० सू० २१) ४ (अ० ५ पा० १ अ० १६ सू० २९) ५ रशनासाधारण्याधिकरण इति
दोषः ।

वपाद्रव्यम् । तेन संनिपातिनो वपासंस्कारानुत्कर्षेन्नोपाकरणम् ॥२२॥

क्रिया विधीयते, वाक्यान्तरप्राप्तस्य क्रियान्तरस्य विशेषणं, तत्रावश्यावर्तनीयो विधि-
प्रत्ययः । देवतादिविशिष्टो हि यागो विधीयमान इव विशेषणमेवाऽऽस्तेषु समर्थो
नाविधीयमानपरिव्याणविशेषणम् । तेनापूर्वकर्मविधिष्वप्येताद्विवेक्तव्यं, कतरत्तद्विशेषण
कतरदन्यविशेषणमिति । तस्माद्यमुभयपक्षभाक्त्वात्कैकस्य चोदायितव्यं । तत्रावश्य
सिद्धान्तवादिनेभ्योः परिव्याणयोः साधारणी रशनेति परिहारो वक्तव्यः । वक्ष्यति
हि ' रशना च लिङ्गदर्शनात् ' इति । यद्यदेतस्य यूपस्य परिव्याण तस्य तन्मैषा
वाक्येन विज्ञायते । तथाप्राष्ठानुवादान्न वाक्यभेदः । अथवा यत्रियुता यूप परिवर्धो-
पाकरोतीति पूर्वद्युः प्राप्तमुपाकरणस्य परिव्याणानन्तर्यमनुद्याऽऽश्विनग्रहणानन्तर्यं विधी-
यते । वर च वाक्यभेदाद्ब्रह्मवहितकल्पनाश्रयणम् । तस्मादेव वर्ण्यते । अवश्यं ताव
त्सवनीयानामेकेनोत्पत्तिरेकेन च गुणो विधातव्यः । तत्र पूर्वद्युन्ननस्य तावन्न कश्चिदु-
त्पत्तिवास्यत्वे हेतुगमिति । नन्वितरस्यापि नाभिति । यद्यप्येवं तथाऽपि विवर्त्तनसमुच्च-
यासंभवात्केनचिद्विशेषेणान्यतरस्मिन्नाश्रयितव्ये विशेषोऽभिधीयते । पुरस्तादितदेव
स्थित यथोपादेशो गुणास्तिरोहितकर्मानुवादेन शक्यो विधातुं, नानुपादेयः । स हि
कुण्डपायिनामयने होमस्यैव बलात्कर्मान्तरत्वमापादयति । तदिह वपाप्रचार उपादेश्य-
सुत्याऽऽलस्यसवनीयानुवादेन शक्यो विधातुं, किं पुनः प्रातःभवनश्रुत्या तद्दशसवनी-
यप्रत्यभिज्ञाने सति । श्वस्तने पुनरात्मने निर्ज्ञानप्रयोजनत्वादायित्वाग्रहणं सहाङ्ग-
ङ्गिसंबन्धाभावात्कालार्थं संयोगे तस्यानुपादेश्यत्वात्कर्माद्देशेन विन्यनुपपत्तेरवश्यं कालो-
द्देशेन कर्म विधेयम् । अथाप्याश्विनं प्रत्यङ्गत्वेन विविस्तथाऽप्यङ्गिनोऽनुपादेश्यत्वादेव
वचनव्यक्तिः । अतश्च गुणविध्यनुपपत्तेरवश्यं प्रकरणान्तरन्यायेनोत्पत्तिविधेरन्येनान्त-
रेणाप्रतिबन्धादुत्पत्तावव प्रार्थमाणायामाया कर्मान्तरं स्यात् । तेनास्य तावत्कालोपेत्योत्पाद-
कत्वं सिद्धम् । अतश्चेतरस्य परिशेषसिद्धं गुणविधित्वम् । न हि तस्य किञ्चिद्भेदका-
रणम् । अत एव वपाप्रचारेणोत्कर्षोऽस्ति नास्तीति विचारितम् । सति हि वपाप्रचा-
रेणोत्कर्षे पूर्वस्यैव प्रातःसवने विपरिवृत्तेः काल प्रत्युपादानं प्रत्यभिज्ञानात्कल्प्येत ।

१ (अ० ३ पा० ६ अ० १० सू० ३१) २ विकल्पनसमुच्चयामंभवादिति—कदाचिदेकस्यो-
त्पात्ताविवत्त्वं कदाचिदन्यस्यप्रत्ययं विकल्पनयाष्टदोषदृष्टत्वात्कालांतरन्यायाभावाच्चोभयत्रोत्पत्तिरि-
त्येव समुच्चयस्य चासंभवादित्यर्थः । ३ पुरस्तादिति—प्रकरणान्तराधिकरण इति शेषः ।

अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥

आह । अर्थेन ह्युक्तकृष्टस्य कालो विधीयते । मुष्टिना पिधाय वपो-
द्धरणमासीत्, आ वपाहोमात्, इति श्रूयते । पूर्वेद्युर्वपोद्धरणं मुष्टिना
पिधाय न रुक्नुयादेतावन्तं कालमासीनेनावस्थातुम् । अवश्यमाहार-
विहारोदयस्तेन कर्तव्या इति ॥ २३ ॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥

नैतदेवं, श्रुतिविप्रतिषेधे भवेदेवम् । न च श्रुतिविप्रतिषेधः । तृणमु-
ष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिधायिष्यते । ननु, आस्ते, इत्युपवेशने भवति ।
नादश्यमुपवेशन एव, औदासीन्येऽपि दृश्यते । तद्यथा गृहाणि परि-
गृह्याऽऽस्ते, क्षेत्राणि परिगृह्याऽऽस्ते, इत्यनुपवेशनेऽपि भवति व्यापार-
निवृत्तौ । इहापि तृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिधाय, आ वपाहोमादु-
दासिष्यते । तस्मादाश्विनकालमास्नानं विधानार्थं न रुक्नीयानां
प्रकरणे पशुधर्माः । तस्मान्न सवनीयार्थाः ॥ २४ ॥

‘ यथाक्तं संनिधौ त्वंविभागात् ’ इति । काले च कर्मणि विधीयमाने प्रत्ययस्य सनि-
कृष्टस्य व्यापारो भविष्यति । वपाप्रचारकालस्य पुनः सवनीयोत्पत्तिक्रियातः क्रिया-
न्तर्गवेशपणत्वाद्दुष्प्रतिपादो विशिष्टविधिरिति वाक्यभेदः स्यात् । अस्मत्पक्षे पुनर्यथैक-
वाक्यत्व भवति तथोक्तम् । एवं च परिव्याणस्यापि प्रकरणलभ्योऽङ्गभाव इहानुवादि-
ष्यते । अन्यथा पुनर्विप्रकृष्टतरेण क्रमेण प्राप्तिमपेक्षयान्धेत । तस्मादयमेवोत्पत्ति-
विधिः । कथं पुनरस्मिन्पक्षे भाष्यकारस्य वाक्यभेदोपन्यासः । उच्यते ।

कर्मणो भेद एवायं वाक्यभेदोऽभिधीयते ।

संबन्धे त्वैकवाक्यत्वमर्थान्यत्वेऽपि गम्यते ॥

वाक्यं भिद्यतेति । ‘ न तेनैकवाक्यतामियात् ’ यथा ‘ कर्तृगुणे तु कर्मा-
समवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ’ इत्यत्रासत्यपि लक्षणतो वाक्यभेदे परस्परासंबन्धामिप्राये-
णोक्तं ‘ साकार्दूत त्वैकवाक्यम् ’ इत्यत्र च संबन्धमात्रामिप्रायं तथेहोत्पत्त्यर्थत्वे सति
तदेकवाक्यता याति न गुणार्थं इत्युच्यते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ श्रुतिविप्रतिषेधात् । भवेदेवं यदि । इति पा० । २ (अ० ५ पा० ३ अ० १३ सू० २६),
३ (अ० ६ पा० १ अ० १० सू० १९) । ४ (अ० ३ पा० १ अ० १० सू० २०) ५ ‘ अर्थेनेति
चेत् ’ न श्रुतिविप्रतिषेधात् ’ इति सूत्रद्वयस्य भाष्यं सुस्पष्टमिति न न्याय्यात्तं वार्तिककृद्भिः ।

स्थानात्तु पूर्वस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

नास्ति सवनीयानां प्रकरणमित्येवं सति पूर्वैणैव हेतुना स्थानेन पूर्वस्याग्नीषोमीयस्य भवितुमर्हति । संस्कारोऽयं पशुयागमयुक्तो न ज्योतिष्टोमपयुक्तः । ज्योतिष्टोमपयुक्तत्वे न विशेषः पशुनां स्यात् । पशुयागा अपि हि धर्मान्प्रयोक्तुमपूर्वत्वात्समर्थाः प्रकरणवन्तश्च । तस्मात्क्रमादर्शीषोमीयधर्मा इति ॥ २५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

इतश्च पश्यामोऽग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गमस्मिन्नर्थे भवति । वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यदिने सवने, इति पशुपुरोडाशं दर्शयति । इतरथा समानविधानेषु सर्वेषु पशुष्वग्नीषोमयोर्देवतयोः संस्कारार्थः सन्पुरोडाशः सामर्थ्यादग्नीषोमीयस्य भवेन्न सवनीयस्य । तयोर्देवतयोरभावात् । दर्शयति च । तस्मादग्नीषोमीयार्था इति ॥ २६ ॥

सर्वे सवनीयप्रकरणं निराकृत्य पूर्वोक्तैर्नैव हेतुना सिद्धान्तं निगमयति । यद्वाऽवान्तरप्रकरणेनाबाध्यमानं स्थानबाधेनैव महाप्रकरणं सर्वार्थत्वप्रतिपादनयाऽवस्थितं तन्नित्यर्थस्तुशब्दः । यद्यपि प्रकरणं स्थानाद्बलवत्तथाऽप्युपाशुयाजानुमन्त्रणन्यायेन लिङ्गानुगृहीतकम् एवात्र बलीयान्विज्ञायते । योग्यतया हि पशुधर्माः पशुयागमपेक्षन्ते न सोमयागम् । न चानपेक्षिताः प्रकरणेन ग्रहीतुं शक्यन्ते । तदङ्गावतरणेन चात्र विप्रकृष्टतरः श्रुतोऽर्थः । न च पृथीप्रतिपाद्यात्संबन्धाद्भिनाऽऽनर्थक्यैतदङ्गन्यायोऽस्नीत्युक्तम् । ननु चाविहितधर्मान्तरः साकाङ्क्ष एवाग्नीषोमीयः प्रदेशान्तरादिहाऽऽनीयपानः सानिहितान्वर्माण्प्रकरणेनैव गृह्णीतीति न वक्तव्यं स्थानाच्चेति । नैप दोषः । यत्र हि प्राकृतैरङ्गैः पूर्यमाणाया विकृतौ तन्मध्येऽप्यपूर्वाणि कानिचित्प्रक्षिप्यन्ते तत्र विकृतौ प्रसरणग्रहणं भवति । अत्र प्रदेशान्तर उत्पन्नोऽग्नीषोमीयः प्राकृतैस्तावन्निष्प्रतिद्वन्द्वैः षडसोपकारैश्च निराकाङ्क्षीकृतः । तत्र इहाऽऽनीयः सन्नन्यप्रयोजनान्वर्मान्साकाङ्क्षान्प्रक्ष्यन्नमित्कथंभावः संबध्यते । स्थानस्य चैतदेव लक्षणं यदुत धर्माणां साकाङ्क्षत्वेन प्रधानस्रोत्पाद्य कथंभावः संबन्धः । तस्मात्सूक्तं स्थानाच्चिति ॥ २९ ॥

सर्वेषां द्वयोर्वा समानविधानत्वे सवनीये पशुपुरोडाशदर्शनं नोपपद्यते । पुरोडाशयागस्य हि देवतासंस्कारार्थत्वं वक्ष्यति । स च लिङ्गादर्शीषोमावैव सम्कर्तुं शक्नोति नाग्निम् । न च समानविधानत्वेनोहः सिद्धान्तवत्संभवति । तस्मात्पुरोडाशदर्शनादातिदेशिकाः सवनीयस्य धर्मा इति ॥ २६ ॥

१ आनर्थक्यतदङ्गन्याय इति (अ० ३ पा० १ अ० ९) अनर्थन्यायो द्रष्टव्यः । २ (अ० १० पा० १ अ० ९ सू० २०) इत्यत्रेति शेषः ।

अचोदना गुणार्थेन ॥ २७ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । आह । ननु च्छिद्रापिधानार्थः पशुपुरोडाशः । नेति ब्रूमः । अचोदना गुणार्थेन । तस्य च्छिद्रापिधानार्थेन न चोदना । अर्थवादः स इत्युक्तम् । तस्माद्देवतासंस्कारार्थः । तस्यैगनीषोमीयार्थत्वे, सवनीये पुरोडाशस्य दर्शनमुपपद्यते, न साधारण्ये । तस्माद्गनीषोमीयार्थाः पशुधर्मा इति ॥ २७ ॥

[८] दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥ २८ ॥ पू०

अस्ति सायंदोहः । तथाऽस्ति प्रातर्दोहः । सन्ति तु दोहधर्माः शाखाहरणं, गवां प्रस्थापनं, प्रस्नावनं, गोदोहनमित्येवमादयः । ते किं सायंदोहार्था उत, उभयार्था इति । किं तावत्प्राप्तम् । दोहयोस्तयोरसंयुक्तं धर्मैः शृतं भवेत् । क्रमात् । सायंदोहस्य हि क्रम औपवसध्येऽहनि शाखाहरणादीन्समामनन्ति । तस्मिन्नेवाहनि सायंदोहः । तस्मात्क्रमात्सायंदोहार्था दोहधर्मा इति ॥ २८ ॥

प्रकरणविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥ २९ ॥

प्रकरणं हि साधारणम् । यथैव दध्न एव पयसः । क्रमाच्च प्रकरणं बलवत्तरम् । तस्मादुभयार्था दोहधर्माः । अपि च, न सायं-

भृत्यं देवतासंस्कारार्थं । भक्त प्राप्नोति, न त्वय केवलस्तदर्थं । किं तर्हि । 'सुपिरो वा एन्हि पशु' इत्युपक्रम्य च्छिद्रापिधानार्थोऽपि । अतश्च विनाऽपि देवता सवनीयस्य च्छिद्र पिधानं पुरोडाशं करिष्यते । तेन समानविधानत्वेऽप्यदोष इत्युक्ते सूत्रेणोत्तरमाह—न च्छिद्रापिधानार्थेनास्य चोदना । विधिवन्निगदाना हेतुवन्निगदाना चैवजातीयानामर्थवादत्वेनोक्तत्वात् । न हि च्छिद्रापिधानं क्रतुनाऽपेक्षितं, नापि पुरोडाशयोगे कृते दृश्यते । तस्मिन्नेतत्प्रयोजनमिति यथोक्तमेव लिङ्गदर्शनं सिद्धम् ॥ २७ ॥

(इति—पशुधर्माणामुपाकरणार्थीनामग्नीषोमीयमात्रार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥)

एव क्रमस्याविरोधं दर्शयित्वेदानीं विरोधं दर्शयति । शाखाहरणादीनामौपवसध्ये देशसामान्यादवान्तरप्रकरणाद्वा दध्यर्थत्व प्राप्नोति ॥ २८ ॥

प्रधानं धर्मदेशे क्रियमाणं क्रमं प्रतिपद्यते । पठ्यमानं चावान्तरप्रकरणम् । दधियाम-स्त्वमावास्याया पठ्यते क्रियते च । तस्मात्तुल्यं पयसा । दधित्वसिद्धचर्थास्तु केचि-

दोहस्य पूर्वेषु राग्नात् । क तर्हि । उत्तरेद्युः । कथम् । एवमापनन्ति,
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्, इति । अमावास्यायां
ह्युभयं साङ्गं चोद्यते । स एष सायं दोहोऽर्थात्पूर्वेषु रनुष्ठीयते ।
स्वभाव एष दध्नो, यन्पूर्वेषु रूपक्रान्तमपरेद्युरभिनिर्वर्तते । तस्मात्सायं-
दोहस्य क्रम आम्राता इत्येतदेव नावन्नास्ति । अत उभयार्था-
दोहधर्मा इति ॥ २९ ॥

[९] तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नातम् ॥ ३० ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । तत्रैन्द्र-
वायवाद्या ग्रहाः प्रातःसवने दश आम्राताः । तत्र धर्मा श्रूयन्ते, उपो-
स्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्ते, अनुपोस्ते ध्रुवः । दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि,
इति । सन्त्यपरे माध्यादिने रुचने, अपरे तृतीयसवने ग्रहाः । तेषु
माध्यदिर्नायेषु तार्तीयसवनीयेषु च संदेहः । किं सर्वेषु ग्रहधर्माः
कर्तव्या उत प्रातःसवने ये ग्रहास्तेष्विति । किं प्राप्तम् । प्रातःसवन-
ग्रहेषु भवेयुः । तेषां हि क्रमे समाप्नाता नतरेषाम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
सवनान्तरे—प्रातःसवनान्माध्यदिने तृतीयसवने च ग्रहाम्नातं तद्वदेव
भवितुमर्हति । सर्वेषां हि तुल्यं प्रकरणम् । यत्रैते धर्माः समाप्नाताः ।
वाक्येन ग्रहमात्रस्य विधीयन्ते । क्रमाच्च वाक्यप्रकरणे बलीयसी ।
तस्मान्सर्वार्था ग्रहधर्मा इति ॥ ३० ॥

सस्य-धर्मा. पूर्वेषुः क्रियन्ते । न च ते शाखाहरणादीनां आहृकाः ' गुणानां च परा-
र्थात्वादसबन्ध.' इति स्थितत्वात् । तस्मात्पुमयस्युक्तस्य शाखाहरणादेर्वचनात्पूर्वेषुः
करणं न दध्यर्थत्वादित्यदोषः ॥ २९ ॥

(इति—शाखाहरणादीनामुभयदोहार्थताधिकरणम् ॥ ८ ॥)

ग्रहधर्माणां प्रातःसवनस्य च समानदेशे समाप्नातमनुष्ठानं चेत्यनेनाहुल्याशङ्कायां
हुल्यत्वमापाद्यते । प्रकरणं तावत्सवनत्रयोपेतस्य ज्योतिष्टोमस्य समानम् । न च
प्रातःसवनस्य निष्फलम्यावान्तरप्रकरणम् । न च प्रकरणविरोधि स्थानं विनियोजक
भवति । तस्मात्सवनान्तरग्रहाणामपि धर्मा म्युरिति । एतेनाऽऽज्ञेयाशीषोमीयादिपुरो-
डाशधर्ममाभारण्यमुक्तम् ॥ ३० ॥

(इति—ग्रहधर्माणां सवनत्रयसंबन्धिग्रहार्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

१ उत्तरेद्युरेवेति पा० । २ तेषां क्रमे सगाम्नानाने । तरेषामिति पा० । ३ (अ० ३ पा० १
अ० १२ सू० २२) ।

[१०] रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, इति । तत्र रशना श्रूयते, रशनाधर्माश्च । त्रिवृद्भवति धर्ममयी भवति प्रपिष्ठानां कर्तव्या चेति । तत्र संदेहः । किमेते धर्मा अग्नीषोमीयरशनायाः सवनीयरशनायाश्च साधारणा उताग्नीषोमीयरशनाया एवेति । किंप्राप्तम् । प्रकरणादग्नीषोमीयरशनाया इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । उभयोः साधारणा इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं भवति । एवमाह, आश्विन ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिर्वीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपकारोति, इति सवनीयपरिव्याणे रशनां दर्शयति । सा यदि साधारणी, तत एतद्दर्शनमवकल्पते । यद्यग्नीषोमीयार्थस्ततोऽप्राकृतान्सवनीयपरिव्याणां भिर्वर्तेत । सवनीये च परिव्याणान्तरमप्राकृतं यत्र त्रिवृत्त्वं दृश्यते । कथम् । स वै आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिव्ययति, इति । तत्र यदि न साधनारणी रशना, वाससा परिव्याणं प्राप्नोति । रशनां तु दर्शयति । तस्मात्सा-

अग्नीषोमीये यूपपरिव्याणमाज्ञाय पुनः सवनीये ' स आश्विन ग्रहं गृहीत्वा ' इत्याज्ञातं, तच्च निर्गुणपुनःश्रवणात्कर्मान्तरम् । उभयोश्च केनचिद्द्रव्येण भवितव्यम् । यच्च परिव्याणद्रव्यं सा रशना लोके वेदे च प्रसिद्धा । तेनोभयत्र तादर्थ्यादेव रशना प्राप्ता । सा च किमयी किंधर्मा चेत्यपेक्षितेऽग्नीषोमीयस्य स्थानानुमिते प्रकरणे त्रिवृद्धर्ममयी प्रपिष्ठानां कर्तव्येत्याज्ञानाद्विशेषः प्रतीयते न सवनीयपरिव्याणस्य । तस्मादितरपशुधर्मवदेव रशनेतिकर्तव्यताऽग्नीषोमीयार्थैवेति । तथा प्राप्ते लिङ्गदर्शनात्साधारणीत्याह । न हि सवनीयोत्पात्तिवाक्ये त्रिवृत्त्वानुवादो रशनाधर्मसाधारण्याद्विनोपपद्यते । का प्राप्तिरिति चेत्तामाह—वाक्यसयोगाद्रशनामात्रस्य, स्थानादग्नीषोमीयस्या । वाक्यं च तस्माद्बलवत्तरमिति । ननु ' न तद्वैक्यं हि तदर्थत्वात् ' इत्युत्तरं वक्ष्यति । तेनाग्नीषोमीयापूर्वप्रयुक्तत्वादव्यवस्था स्थादिति । नैतदेवम् । न ह्येषा साक्षात्पशुसंबन्धिर्ना । किं तर्हि । 'यूपोद्धं वा तत्संस्कारात्' इति वक्ष्यति । तेनेदृशमेकवाक्यत्वमेतन् । यूपपरिव्याणसाधारणसाधनस्यैते धर्मा इति । तथा चाग्नीषोमीयस्येभतद्यूपपरिव्याणमेव च यूपैकत्वात्स-

धारणी रशना, तत्साधारण्याच्च तद्धर्मा अपि साधारणाः । तदेतल्लिङ्गा
द्रशनासाधारण्यम् । कोऽत्र खलु न्याय इति । उच्यते । प्रकरणदशी-
पोमीयस्य, वाक्याशूपमात्रस्येति ॥ ३१ ॥

[११] आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः संनिधानात् ॥ ३२ ॥ पू०

दूराच्छिष्यते ज्योतिष्टोमस्य, यथोपसदानुवाक्याकाण्डेऽश्वदा-
भ्यौ । तत्र संदेहः । किं ज्योतिष्टोमसमाह्नाता ग्रहधर्माः कर्तव्या
उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्याः । असंनिधानात् । यथा, पयसा
भैत्रावरुणं श्रीणानि, इति वचनान्भैत्रावरुणस्यैव श्रयणं न सर्वेषाम् ।
एवमिदमपि धर्मजातं प्रकरणस्थानामेव, न सर्वेषामिति ॥ ३२ ॥

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥ सि०

संयुक्तं वा धर्मैरेवंजातीयकं स्यादप्रकरणस्थमपि । कुतः । यतः
प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः । नन्वन्यत्र क्रियमाणा ज्योतिष्टोमस्य नोप-
कुर्युः । उच्यते । उपकरिष्यन्ति । अश्वदाभ्ययोस्तदर्थत्वाज्ज्योतिष्टो-
मार्थत्वात्तच्छेषोऽयं ग्रहधर्मः । ग्रहनिमित्तो ज्योतिष्टोमस्योपकारकः ।
यावान् ग्रहो ज्योतिष्टोमस्योपकरोति तस्य सर्वस्य भवितुमर्हति ।
तस्मादश्वदाभ्ययोगपि ग्रहधर्माः कर्तव्या इति ॥ ३३ ॥

षण्यस्थ युपपरिव्याणम् । द्वयमपि चापूर्वसाधनमिह प्रतीयते, न तु दर्शपूर्णमासबर्हि-
रिव पिण्डापितृयज्ञे भविष्यति । तस्माद्बर्हिर्धर्मवेषम्यात्साधारणा रशनाधर्माः ॥ ३१ ॥

(इति—रशनावर्मसाधारण्याधिकरणम् ॥ १० ॥)

प्रसङ्गाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधौ विचार्येते । तत्र स्थानं बध्नित्वा प्राकरणिक-
ग्रहार्था ग्रहधर्मा इति प्रतीतेरनारम्यावीतार्थत्वमशक्यं प्रत्येत्तुं, तेनासंयुक्तमि-
त्याह ॥ ३२ ॥

प्रकरणस्याविशेषकत्वाज्ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनस्यैवैत दस्येव सुराग्रहादिभ्यो निवर्त-
मानाः प्रकरणे व्यवतिष्ठन्ते । येषां त्वप्रकरणाधीतानामपि तदस्ति ते पूर्वेषु न्यायेन
वाक्यसयोगाद्बर्हिर्वन्तो भवितुमर्हन्ति । अश्वदाभ्यादीनामपि धर्मवत्ता ॥ ३३ ॥

१ अश्वदाभ्याविति—' अंशुं गृह्णाति ' ' अदार्यं गृह्णाति ' इति वाक्यचोदितावश्वदान्यसंज्ञकौ
ग्रहाविति शेषः । २ सुराग्रहादिभ्य इति—सौत्रामणीनामकपशुयागे समाह्नाता ये सुराग्रहाः
मयोग्रहाश्च तेभ्य इत्यर्थः ।

निर्देशाद्वचवतिष्ठेत ॥ ३४ ॥

यदुक्तं यथा, मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति, इति । तद्युक्तम् । श्रयणे वचनान्प्रकरणं वायित्वा व्यवस्थानम् । इह तु विपरीतम् । तत्र सर्वेषु ग्रहेषु प्रकरणं, विशिष्टेषु वाक्यम् । इह तु सर्वेषु ग्रहेषु वाक्यं, विशिष्टेषु प्रकरणम् । तस्मादप्रकरणस्थस्यापि धर्मा इति ॥ ३४ ॥

[१२] अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३५ ॥ सि०

अनारभ्याग्निमुच्यते । चित्रिणीरूपदधाति, वाज्रिणीरूपदधाति, भूतेष्टका उपदधाति, इति । सन्ति तु प्रकरणे, इष्टकाधर्माः । अखण्डामकृष्णलामिष्टका कुर्यादिति । तथा, भस्मनेष्टकाः संयुज्यादिति । तत्र संदेहः । किमप्रकरणे समाप्तातानामिमे धर्माः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्याः । कुतः । असंनिधानादिति प्राप्ते । उच्यते । अग्न्यङ्गमेवंजातीयक तद्वदेव स्यात्, यद्ब्रूहाः । प्रकरणाद्धि वाक्यं बलवत् । अमूषा चेष्टकानामग्न्यर्थत्वात् ॥ ३५ ॥

[१३] नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३६ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते— स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहन्य ताः संपिष्य दध्न्युन्मृज्य तमर्भं भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्, इति । ज्योतिष्टोमे सन्ति सोमधर्माः, मानम्, उपावहरणं, क्रयोऽभिपत्र इत्येवमादयः । तत्र संदेहः । किं समानविधाना इमे धर्माः सोमस्य फलचमसस्य चोत सोमधर्माः, फलचमसस्य तु तद्विकारत्वादिति । गुणकामाना प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा प्रयोजनमधिकरणचिन्तायाः ।

किं प्राप्तम् । समानविधानाः प्रकरणाविभागादिति प्राप्ते ।

मैत्रावरुणादिश्रयणादीनां प्राकरणिकसुवार्थत्वनायेन वाक्यादव्यवस्था । अत्र तु प्राकरणिकव्यवस्थानाथेन वाक्यात्सर्वार्थत्वमित्यद्वयान्तं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

(इति — ग्रहधर्माणामनारभ्याधीताश्वदाभ्यमहार्यताधिकरणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥)

अधिकरणद्वयेन कार्यप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां साधारण्यमुक्तम् । फलचमसोऽपि चेष्टच-
विकारत्वात्सोमकार्ये वर्तते । तस्मात्तस्यापि सोमधर्मविधिः सानारणो यथा ' त्रीहन्मिषोसति '

१ समाना इमे धर्मा इति पा० । २ ' अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ' इतीष्टकावर्माणामनारभ्यो-
त्पन्नविनियुक्तचित्रिण्यादीष्टकार्येर्ताधिकरणं भाष्यनिगदन्त्याख्यातमित्युपलसित वार्तिककृद्भिः ।

उच्यते । नैमित्तिकमेवंजातीयकमसमानविधानं स्यात् । कुतः ।
 अतुल्यत्वात् । अतुल्यः सोमेन फलचमसः । सोमो नित्यवदाग्नातः ।
 फलचमसो नैमित्तिकः । किमतो यद्येवं, धर्मा अपि नित्यवदाग्नाता
 न शक्या अनित्यवत्कर्तुम् । यदि साधारणाः, तत्रानारभ्योऽर्थो
 विधीयेत । अपि च नैमित्तिकः फलचमसः । स सोमधर्मान्गृह्णाति ।
 तत्र धर्माः साधारणाः सन्तो द्विरुक्ता इत्युच्येरन् । तस्मादसमान-
 विधानाः ॥ ३६ ॥

इत्येवमादिर्यवानामिति प्राप्तेऽभिधीयते । युक्तं यद्वीहिधर्माः यवेषु क्रियन्ते । द्वयो-
 रपि वैकल्पिकत्वेनानित्ययोस्तुल्यरूपत्वात् । सोमधर्माः पुनःनित्यवज्ज्योतिष्टोमा-
 पूर्वेण गृहीताः । ते नित्यमेव द्वारमाश्रायितुमर्हन्ति । सोमश्च नित्यो न फलचमसः ।
 ब्राह्मणपक्षे विधानाभावात् । यद्दि सर्वसोमोपमर्देन फलचमसो भवेत्ततो राजन्यवैश्यपक्ष-
 योरभावात्सोमोऽप्यनित्य इति तुल्यता स्यात् । स तु यजमानचमसमात्राभिराकृतोऽपि
 ग्रहचमसान्तरेषु संभवन्नित्य । तेन धर्माभ्यं न व्यभिचरन्ति । तन्नयुक्ता फलचमस-
 म्येदानीं कथं भविष्यन्तीति । कार्यापत्त्येति त्रमः । आह । किं कार्यापत्त्यर्थं देशान्ति-
 देशाम्यामन्या, एतयोरेवान्तर्भता वा । अतिरिक्तेति केचिन्मन्यन्ते । न तु तथा सति
 प्रमाणत्वाव्यवसानम् । अतोऽन्निदेशान्तर्गतेरेव वक्तव्या । कथं पुनः प्रवृत्तवैवाति-
 देशः कल्प्यते इति चेत् । सत्यं नावकरूपते यत्र कर्मवर्मातिदेशो भवति । न ह्येकस्य
 कर्मणः स्वंत एव प्रकृतिविकारभाव उपपद्यते । द्रव्यधर्मातिदेशश्च यम् । सामानेऽपि च
 कर्मणि द्रव्यभेदः प्रत्यक्षः । यथा च कर्म साकाङ्क्षं कर्मान्तराङ्क्षमङ्गृह्णाति तथा द्रव्य-
 मपि । तस्मात्फलचमसेनेज्यां भावयेत्कथमनन्तरविपरिवृत्तेर्द्रव्यसारूप्यात्सोमवदित्यव-
 गतेरतिदेशसिद्धिः । किं भवति प्रयोजनं यदोभयोरपि पक्षयोः सामधर्माः क्रियन्ते ।
 सत्यप्युभयत्र करणे यथैवान्यत्रौपदेशिकातिदेशिकयोः गुणकामन्वृत्त्यप्रवृत्तौ प्रयोजन
 भवतस्तथेहापि द्रष्टव्यम् । निवृत्तिवद्द्रव्यभेदादित्यपि हि शक्यं वक्तुम् । ये हि
 सोमस्याभिषवमानादिष्वाश्रिताः फलसाधनत्वेनावगतास्ते कथं फलचमसस्याः साधयि-
 ष्यन्ति । क्रतुसाधनत्वेन फलचमसः प्रवर्तमानो य एव तदङ्गप्राप्तिनः कृत्वर्थेन क्रियन्ते
 तानेव शक्नोति ग्रहीतुं न फलार्थान् । अतः सिद्धा ताभिवृत्तिः । अनैवेवोहोऽपि

१ साधयिष्यन्तीति—गुणजन्यं फलमिति रूपे । २ ङ्ङोपैति— इन्द्राय एवावयुमते सोमं
 गृह्णामि इत्यादि सोमपदघटितमन्त्रं सोमपदस्थाने फलचमसपदप्रक्षेपः चतस्रो भवति यद्यत्
 मानविधानमिति सिद्धान्तः । यदि सामानविध्यमिति पूर्वः पक्षस्तदा 'ब्रीहोणा मेव' इत्यस्यैव
 एवप्रयोगे सोमपदघटितमन्त्रस्य कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः ।

[१४] प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३७ ॥ पू०

अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते द्रव्येऽपचरति । यथा व्रीहिष्वपचरत्सु
नीवाराः । तत्र संदेहः । किं नीवाराः समानविधाना उत नेति ।
किं प्राप्तम् । प्रतिनिधिश्च तद्वत् । यथा नैमित्तिकं नित्येनासमानवि-
धानमेव प्रतिनिधिः । अतुल्यत्वात् । काऽतुल्यता । व्रीहीणां विहिता
न नीवाराणाम् । इयमतुल्यता । व्रीहीणां विहिता नीवाराणामर्था-
पत्त्या भवन्ति ॥ ३७ ॥

न तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ३८ ॥ सि०

नेतदस्ति, असमानविधानः प्रतिनिधिरिति । तद्वत्स्यात्, यद्वच्छतः ।
न प्रकृतिविकारभावः । कुतः । व्रीहित्वं हि व्रीहिवर्माणां व्रीहिव्यक्तौ
निमित्तम् । न च व्रीहित्वस्य स्थाने नीवारत्वं भवतीति श्रूयते ।
तस्मान्न प्रकृतिविकारभावः । कथं तर्हि नीवारेषु धर्मा भवन्तीति ।
उच्यते । या व्रीहित्वेन परिच्छिन्ना व्रीहिव्यक्तयः, नीवारेषु ताः सन्ति ।
तासामर्थेन ते धर्माः क्रियन्ते । तासां च व्यक्तीनामन्यासां च व्रीहि-
गताना तुल्य एष विधिः । का तुल्यता । उभयेऽपि व्रीहित्वलाभिता
इति । तस्मात्समानविधाना इति ॥ ३८ ॥

कर्तव्य इत्युक्तं भवति । समानेऽपि हि कर्मप्रकरणे द्रव्यसामानविध्यभावात्कार्यापत्ति-
पुरःसरं प्राप्नुवतः । सोमपदस्याशक्तेर्बिक्रिया विज्ञायते ॥ ३६ ॥

(इति-नित्यनैमित्तिकयोरसमानविध्याधिकरणम् ॥ १३ ॥)

प्रतिनिधावव्ययमेव न्यायः प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

यदि नीवाराः स्वेनैव महिम्ना कर्मसाधनं भवेयुस्ततः कार्यापत्त्या धर्मैः संबन्धेरन् ।
न तु तेषां साधनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । ये हि तावद्व्रीहिवर्माः कतिपया दृश्यन्ते
तदुपादित्तया पुरुषः प्रवर्तमानो नान्तरीयकत्वाव्रीवारत्वमुपादत्ते न कर्माङ्गतया । व्रीहि-
धर्माः पुनर्व्रीहिशब्देन प्रत्यक्षेणैव चोदिता इति समानविधानाः । न हि नीवारंभ्यो
व्रीहिवृद्धिर्न्यायवर्ते इति वक्ष्यति 'समान्यं तच्चिन्तीर्षा र्हि' इति । तेनाऽऽह तद्वदेवासी
प्रवर्तते इति ॥ ३८ ॥

१ प्रायो मुद्रितपुस्तकेषु सर्वत्र 'तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् इत्येवं नवर्णरहितं पाठं दृश्यते । २ (अ०
६ पा० २ अ० ११ सू० २७) :

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३९ ॥

इतश्च न प्रतिनिधेः श्रुतेन सह भ्रूतिविकारभावः । कुतः । अर्थ-
लक्षणत्वात् । अर्थाद्धि प्रतिनिधिः क्रियते । न चार्थेनैतदवगन्तुं शक्यते
ब्रीहिलक्ष्य स्थाने नीवारत्वं भवतीति । तस्मान्न प्रतिनिधेः श्रुतेन सह
भ्रूतिविकारभावो भवतीति ॥ ३९ ॥

[१५] नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ ४० ॥ सि०

अथ यः श्रुतः प्रतिनिधिः । तत्र किं सामानविध्यमुत नेति । यथा,
यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयात् इति । असामानविध्यमिति
भ्रूमः । अश्रुताद्ध्येतद्विपरीतम् । एवं प्राप्त उच्यते । नियमार्था गुण
श्रुतिः । अत्राप्यर्थलक्षण एव प्रतिनिधिः । सोमेऽविद्यमाने सोमसदृशं
द्रव्यं प्राप्तम् । तत्र सुसदृशे द्रव्ये प्राप्त ईपत्सदृशं नियम्यते । अन्यस्मिन्-

अशास्त्रोदितश्च प्रतिनिधिरर्थात्क्रियते । नस्मादपि निष्प्रमाणकमस्य कार्योपन्न-
त्वमिति केचित् । न तु प्रतिनिधिरशास्त्रलक्षणः । प्रधानसमाहोदितत्वात् । यदि
वाऽशास्त्रलक्षणः स्यान्नैव क्रियेत । न च तदकगणात्कश्चिद्दोषः स्यात् । अत एव वर्ण-
यिनस्य सूत्रम् । अशास्त्रलक्षणत्वाद्ब्रीवारत्वस्य कार्यापत्तिर्नास्ति । ये तु ब्रीहिक्षिर्मा. प्रधान-
चोदनया सकलधर्मासंभवाच्च ब्रीहिक्षिर्मा. विकला आश्रितास्तेऽर्थान्तरत्वाभावात्
कार्योपन्नाः ॥ ३९ ॥

(इति—मुख्यप्रतिनिधयो. सामानविध्याधिकरणम् ॥ १४ ॥)

यद्यशास्त्रलक्षणत्वाद्ब्रीवारणा कार्यापत्तिर्नास्ति । पूतीकाना तर्हि शास्त्रलक्षणत्वा-
दनित्यत्वाच्च फलचमसवत्कार्यापत्तिप्रसङ्ग इति प्राप्तेऽभिधीयते । ।

यागसाधनता कुर्यात्पूतीकाना यदि श्रुतिः ।

ततः स्यात्कार्यवर्तित्वं न त्वेवं सा प्रवर्तते ॥

सोमनाशे हि प्रतिनिध्यपेक्षाया सत्या पूतीका विधीयन्ते न यागसाधनापेक्षायाम् ।
अतोऽयं प्रतिनिधिनियम एव भवति, यत्सकलसोमधर्मासंभवे विकलानसोमधर्मानुत्पादये-
त्तपूतीकगतानिति । वक्ष्यति हि ' नियमार्थः कश्चिद्विधिः ' ' तन्नित्यं तच्चिकीर्षा हि ' इति च । अतश्च नैवात्र पूतीकत्वं कर्माङ्गं, किं तर्हि, सोमधर्मोपलक्षणाधम् । तेन श्रुति-
लक्षणस्यापि पूर्वोणाविशिष्टत्वमिति । तेनेहापि तदेव चिन्तायाः प्रयोजनम् । अतश्च

प्रतिनिधातव्येऽन्यत्प्रतिनिधीयते श्रुतस्य स्थाने । न यामद्रव्य-
त्वेन ॥ ४० ॥

[१६] संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ ४१ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र संस्थाः समान्नादाः । अग्निष्टोमः,
उक्थयः, षोडशी, अतिरात्र इति । तत्र दीक्षणीयादयो धर्माः । तेषु
संदेहः । किं सर्वसंस्थ ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्मा
उक्ता उवाग्निष्टोमसंस्थमभिप्रेत्येति । किं प्राप्तम् । सर्वसंस्थासु

तदाश्रयस्य तद्वद्बुद्ध्यनपायाद्गुणकामैः प्रवर्तितव्यम् । अन्ये त्वाहुः । सकलव्यक्त्याश्र-
यिणो हि गुणकामा वैकल्यादिह न प्रवर्तन्ते । नित्यस्य हि कर्मणोऽवश्यं प्रक्रमा-
त्प्रक्रान्तरस्य च सर्वस्यावश्यसमापनीयत्वात्किञ्चिद्धर्मवैकल्येऽप्यवैगुण्यम्यनुज्ञा यु-
ज्यते यथा तु कर्मणाम्ना प्रतिनिधिभिः प्रक्रमो नास्ति तथा गुणकामैर्न प्र-
वर्तितव्यम् । यदि तु प्रक्रान्ते कर्ममाद्भिद्गुणकामकरूपे द्रव्यनाशे सति प्रति-
निधीयते ततस्तस्यावश्यसमापनीयत्वाद्विकारेण प्रतिनिधिना वा तुल्यसमापनमित्युहानुहा-
वेव प्रयोजनम् ॥ ४० ॥

(इति—मुख्यमन्दमदृशप्रतिनिध्योः सामानविध्याधिकरणम् ॥ १६ ॥)

अनेकग्रहचमसाम्यामात्मकश्चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽवधारितः । सर्वसंस्थासु तु
ज्योतिष्टोमरूपमनुस्यूतम् । यथैव देवदत्तस्य स्थानोपवेशनगमनशयनाद्यवस्थाभेदेऽपि
देवदत्तत्वं नापैति तथा ज्योतिष्टोमात्मनः सत्यान्तरोपजनापाये तत्त्वं नापैति । संस्थाना
च विरोधादन्योन्य समावेशो नास्ति । ज्योतिष्टोमरूप तु सर्वत्राविरुद्धमनुवर्तते । स च
ज्योतिष्टोमः फलस्य चोदितः ‘ ज्योतिष्टोमन र्वर्गकामो यजेत ’ इति । तथोक्त्यादि-
संस्य नामपि ‘ पशुकाम उक्थयं गृह्णीयात् ’ इत्यादि फले विधानम् । तमेवाविधं
ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्माः समान्नादाः । ते संदिह्यन्ते, किं सर्वसंस्थज्योति-
ष्टोमोद्देशेनाऽऽज्ञाता उत वैकल्याग्निष्टोमसंस्थोद्देशेनेति । न त्वयमुपन्यासो युक्तः । न
हि धर्ममप्यवैकल्यामुद्दिश्यमानस्य ज्योतिष्टोमस्य काचित्संस्था विशेषणत्वेन श्रूयते ।
यद्यपि कथञ्चिच्छ्रेयत तथाऽप्युद्दिश्यमानविशेषणत्वान्न विवक्ष्येत । न चोक्थ्यादिग्रह-
णशेन ज्योतिष्टोमस्य ग्राहकत्व, फलसाधनमावाद्धि तत्रोक्थ्यादय एवेतिकर्तव्यतावन्तो
भवन्ति । ज्योतिष्टोमस्तत्राऽऽश्रयत्वेनोपसर्जनमावात्त धर्मग्रहणयोग्यो विज्ञायते ।

१ समापनीयत्वादि—(अ० ६ पा० २ अ० ३) अत्रत्यन्यायेनेति शेषः ।

समानं विधानम् । कुतः । प्रकरणाविशेषात् । नास्ति प्रकरणे विशेषो
येन ज्ञायेतान्निष्टोमसंस्थं प्रकृत्येति । तस्मात्समानविधानाः संस्था
इति ॥ ४१ ॥

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ४२ ॥

तुल्य इव प्रकरणे व्यपदेशो भवति । यद्यन्निष्टोमो जुहोति, यद्यु-
वध्यः, परिधिमनक्ति, यद्यतिरात्र एतदेव यच्चूर्णपन्हविर्धानं प्रति-
पद्येत, इति सर्वावस्थस्य विशेषवचनादवगम्यते । यदपि सामान्यं तदापि
सर्वावस्थस्यैवेति । यदि हि(न)समानं विधानमन्निष्टोमसंस्थस्यैव

‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम ’ इति चैतद्वाक्यगतस्य ज्योतिष्टोमस्य धर्मसंबन्धः सर्व-
संस्थास्वविशिष्ट इत्यन्निष्टोमसंस्थमेवेत्युक्तम् । अत एव वक्तव्यम् । किं ज्योतिष्टोम-
स्यैवैतद्धर्मान्मानुनोवश्यादीनामपि संस्थानामिति । तच्चैवं समर्थनीयमेतदेव ग्रन्थेनोक्त-
मिति । यद्यपि संस्थाभिर्धर्मा गृह्यन्ते तथाऽपि तामा स्वयमक्रियात्मकत्वाज्ज्योतिष्टोम
एवाऽऽश्रयत्वाद्द्वारं भवतीति किं सर्वसंस्थं प्रकृत्येत्याह । किं द्वारभूत फलवन्तं च
प्रकृत्येत फलवन्तमेवेत्यर्थः । यदा च केवलज्योतिष्टोमार्थत्वं तदा तदसाधारणत्वात्प-
रिशेषाद्वाऽन्निष्टोमसंस्थस्यैव जायत इति तत्संस्थस्य व्यपदेशः । उक्त्यादिषु हि
यद्यपि ज्योतिष्टोमस्यापि ग्राहकत्वमस्ति तथाऽपि तन्न व्यज्यते किमुवश्यादिगृहीता धर्मा
एतस्य द्वारत्वाद्भवन्त्युताऽऽत्मीयफलसाधनत्वादिति । अन्निष्टोमसंस्था चास्य निजम-
ङ्गम् । अतस्तत्संस्थो गृह्यन्नय गृह्णातीति शनयते वक्तुम् । तस्मात्संस्थगुणन्यस्तम् ।
धर्मसाधारण्यं चोपदेशातिदेशाभ्या पक्षद्वयेऽप्यभ्युपगम्यत एवेति विधानग्रहणम् ।
किं प्राप्तम् । ज्योतिष्टोमेन सह समानं संस्थाना धर्मविधानम् । कुतः । प्रकरणा-
विशेषात् । ज्योतिष्टोमो हि फलवत्त्वादुपजातकथंभावस्तदनुवृत्तिसंनिधौ समाज्जाता-
न्धर्मान् गृह्णाति न ज्योतिष्टोमत्वेन । तच्चोवश्यादीनामेतेष्वेव धर्मेषु सर्वमविशिष्टम् ।
उपदेशासंभवे चातिदेशो भवति । तस्मादुपदेश एव साधारण इति ॥ ४१ ॥

आज्यशेषस्य प्रतिपत्तिं विदधत्तुल्यवत्संस्थाक्रतुप्रकरणसंबन्धित्वेन कीर्तयति । यद्य-
न्निष्टोमो जुहोति यद्युवध्यस्नेनैव शेषेण परिधिमनक्ति । यद्यतिरात्र, एतदेव होमयजुः,
यमग्ने पृथु मर्त्यमिति जपन्हविर्धानं प्रतिपद्येतेति । अतो विज्ञायते सर्वोऽङ्गविधिः
साधारण इति । सामान्यतो दृष्टमिवायुक्तमुक्तम् । यदि हि वाक्यवशेन किञ्चित्प्रकर-
णान्नातं संस्थाभिः संबध्यते ततः किमसंयुक्तसंबन्धेनापि युक्तं भवितुम् । न
हि ‘ द्वादशाहीनस्य ’ इत्यादिषु शेषधर्माणामप्यहीनार्थत्वमाशङ्कितम् । यथाद्वयं

स्याज्जोहासिष्टोमं संकीर्तयेत् । असंकीर्त्यमानेऽपि धर्मसंबन्धो भवतीति, सर्वाषस्थस्य कीर्तनान्सर्वाषस्थस्य प्रकरणमित्यवगच्छामः । अपि च श्रूयते, आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत, ऐन्द्राग्रं द्वितीयमुक्थ्ये, ऐन्द्रं वृष्णि तृतीयं षोडशनि, इति । द्वितीयस्य तृतीयस्य च दर्शनं सामानविध्ये घटते । षष्ठ्ये हि द्वे निमित्ते रतः, अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्थ्यस्तोत्रं चेति । तत्र द्वौ नैमिचिकौ, आग्नेयः पशुः, ऐन्द्राग्रश्चेति । तेन द्विबौयदर्शनं तत्र युज्यते ।

सथित्वाद्भवनामिति येषं व्याचष्टे । यदि हि सामान्यविहितमग्निष्टोमसंस्थस्यैव स्याद्विनाऽपि तदुपादानेन तदङ्गत्वसिद्धेर्नात्राग्निष्टोमं संकीर्तयेत् । यतस्तु संकीर्तयत्यतो मन्यामहे नूनमविशेषितमग्निष्टोमस्य न लभ्यते । तच्चैव न लभ्यते यदि संस्थानामपि साधारणं प्रकरणम् । केवलज्योतिष्टोमप्रकरणपक्षे तु पुनःश्रुतिरनर्थिका स्यात् । तथोक्त्यादीनामपि यदि प्रकरणमस्ति ततोऽन्यतरनिर्धारणार्थं यदि-च्छब्दोपबद्धं ग्रहणं युक्तम् । अप्रकृतत्वे तु 'द्वादशाहीनस्य' इतिवद्विनैव यदिशब्देन संबन्धः स्यात् । न हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे स्थितस्यैवं वादो युज्यते । यदि ज्योतिष्टोमस्तत एतत् । यदि द्वादशाहस्ततोऽमुकामिति । अनेकसंनिहितापेक्षं ह्येतद्वचनं भवति । अतोऽपि समान प्रकरणम् । इदमपरं लिङ्गम् । 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत' 'ऐन्द्राग्रमुक्थ्ये द्वितीयम् । ' ' ऐन्द्रं वृष्णि षोडशनि तृतीयम् ' इति । समानविधानत्वे पूर्वपूर्वो ह्युत्तरोत्तरं प्रत्यक्षश्रुतत्वात्क्रियत इति द्वितीयतृतीयदर्शनमुपपद्यते । विकारपक्षे तु प्रत्यक्षश्रुतैरैन्द्राग्नादिभिराग्नेये बाधिते सर्वत्रैक एव स्यात् । ननु च प्रत्यक्षश्रुतत्वेऽपि संस्थान्तरे संस्थान्तरासंभवाज्निर्मित्तः पूर्वः पूर्वं न प्राप्नोति । यो ह्यग्निष्टोमस्तोत्रे समाप्यते सोऽग्निष्टोमो न तद्वन्मात्रम् । २५चोक्थ्यादिषु समाप्यते नासौ पूर्वत्र समाप्तो भवति । तेन द्वितीयदर्शनाद्यप्रसङ्गः पक्षद्वयेऽपि तुल्यः । सत्यं संस्थानिमित्तत्वे तुल्यः । स्तोत्रनिमित्तत्वे तु समुच्चयः । तथा च माप्यकार आह—द्वे हि तत्र निमित्ते अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्थ्यस्तोत्रं चेति सिद्धवदेतद्भवीति । कथं पुनः संस्थास्तोत्रसाधारणाग्निष्टोमादिसमभिव्याहारे तुल्ये स्तोत्रनिमित्तत्वमेवाङ्गीक्रियते न संस्थानिमित्तत्वम् । तासां हि फलवत्त्वेन प्रयोजनवत्त्वात्केशेनैव निमित्तत्वमापद्यते । तत्र केचिदाहुः । सत्यपि शब्दसाधारण्ये शास्त्रस्य महाविषयत्वाद्बुद्ध्यर्थं स्तोत्रनिमित्तत्वाश्रयणमिति । अथवा स्तोत्रविशेषिताया एव संस्थाया एव शब्दकत्वात्पूर्वतरप्रतीतिविशेषणनिमित्तत्वसंभवे जघन्यविशेष्यनिमित्तत्वकल्पना न युक्ता । यद्वाऽऽकृतार्थवि-

१ मात्रशब्दः काल्प्येवाची । तेनोक्त्यादिसंस्थायामग्निष्टोमस्तोत्रत्वेऽपि नाग्निष्टोमस्तोत्रेण कतुप्रयोगोपरम इति नोक्त्यादीनामग्निष्टोमसंस्थात्वमिति ज्ञेयम् । २ (अ० १ पा० ३ अ० ९) ।

करणन्यायेनैव स्तोत्रेषु मुख्यः शब्दः सस्याया लाक्षणिकः । श्रुत्यसंभवे च लक्षणाऽऽश्रयितव्या । शक्नोति च स्तोत्रमपि सप्तमीनिर्देशान्निमित्तत्वं प्रतिपत्तुम् । निष्कलानामपि च भेदनादीनां वचनमामर्थान्निमित्तत्वमिष्टम् । अथवा 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इत्येव स्तोत्राश्रयणम् । सत्यपि वा सस्यानां मुख्यत्वे व्यवधारणकरूपनया वाक्यशेषेण स्तोत्रपरिग्रहः । एव हि श्रूयते 'आग्नेयमजमाग्निष्टोम आलमेत' 'आग्नेयो ह्यग्निष्टोमः' इति । कतरम्मिन्नग्निष्टोमे, य आग्नेयः । स्तोत्रस्य च स्तुतिभाग्यभिर्देवता विद्यते न संस्थायाः । सा हि व्यापारपरित्यागात्मकत्वादभावभूता । न चाभावस्य देवतया कार्यमस्ति । यागाम्यासेऽपि हि या देवता सा तस्यैवाऽऽग्नेयत्वं करोति न संस्थायाः । न च स एव संस्था । तदुत्तरकालौदासीन्यवचनत्वात्संपूर्वस्य तिष्ठते । न चान्यगतया देवतयाऽन्यस्य व्यपदेशो भवति । तथोक्त्युपाङ्गशिनोरपि दर्शयितव्यम् । अपि च 'ऐन्द्रान्नान्युक्त्यानि' इति स्फुटमेव स्तोत्रग्रहणम् । न हि संस्था, उक्त्यानीत्यनेन शब्देनोच्यते । तस्मात्सति स्तोत्रनिमित्तत्वे युक्तः समुच्चय इति । ननु विकारपक्षेऽप्यदृष्टार्थत्वात्प्रशयागानामन्योन्यकार्योपत्यसमवाद्युपपद्यत एव समुच्चयः । तथा हि ।

नाऽऽनुमानिकमात्रं यत्तत्प्रत्यक्षेण बाध्यते ।

विरोधे मति बाधो हि विरोधश्चैकगोचरः ॥

यदि हि प्रत्यक्षश्रुतत्वमेव केवलं विरोधनिरपेक्षं बाधकारणं स्यात्ततो न किञ्चिन्न बाध्यते कृत्वन्तरगतं दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा दुर्लभकल्पमतुल्यवर्णं वा । न चैतदिष्टम् । अत उच्यते पक्षयोः समुच्चयदर्शनमुपपन्नम् । तथा च वक्ष्यति 'प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्' इति । तथा 'प्राजापालेषु चाऽऽश्मनात्' इत्यादावेवजातीयकानां तत्र तत्राविरोधात्समुच्चय वक्ष्यति । तत्रैव समानविमाहुः । अस्त्येवात्र प्रकृतिलिङ्गासंयोगः सवर्नीयसमाख्यानिमित्तः । सर्वं ह्येतं सवर्नीयशब्देनोक्ता । तस्मात्समाख्यानात्तुल्यकार्यत्वे सति, अस्ति विरोध इति प्राप्नोति बाधः । यद्येवं, ततः समानविधानत्वेऽपि सामान्यविशेषलक्षणबाधप्रसङ्गः । पूर्वपूर्वो हि पशुर्महाविषयत्वात्सामान्यविहितो भवति । उत्तर उत्तरोऽल्पावकाशत्वाद्विशेषविहितः । बाध्यते च सामान्यं सावकाशं वा विशेषेण निरवकाशेन वा । 'केचिच्चाहुः' । सर्वान्तरय केवलस्य निरवकाशत्वादत्यन्तविशेषस्थत्वा-

१ (अ० १ पा० ४ अ० १३ सू० २४) । २ उक्त्यानीत्यनेनेति— उक्त्यसंस्थाया एकत्वाद्दृष्टवचनविरोधापत्तिरिति शेषः । ३ (अ० १० पा० ४ अ० १ सू० १) । ४ (अ० १० पा० ४ अ० ४ सू० १) ।

द्वाधिकत्वं भवेन्न मध्यमयोः । सत्यपि बहुरूपविषयत्वे प्रमाणगतिस्तुल्या । यथै-
बाऽऽयः संस्थाचतुष्टयविषयत्वात्साधारणो भवत्येषमैन्द्राऽपि संस्थात्रयसाधारणः ।
यावता च यत्नेनासौ प्राप्नोति तावता च पूर्वोऽपि । मेघ्यास्तु संस्थानिमित्तत्वेऽप्य-
द्वेषः । न हि तदधिकं ज्योतिष्टोमे संस्थाऽस्ति । तस्माद्बाध इति । उच्यते ।
यथापि न बाधस्तथाऽपि विकल्पस्तावत्प्राप्नोति । न हि तुल्यार्थानां कचित्समुच्चयो
दृष्टः । सेयमुभयतः पाशा रज्जुः । यदि तावत्किञ्चिदपि कार्यान्यत्वं समुच्चयसिद्ध्यर्थ-
मभ्युपगम्यते ततो विकारपक्षेऽपि समुच्चयः । अथ तत्र बाध समर्थयितुं कार्यकत्वं
कल्पयते ततः सामानविध्येऽपि ग्रीहियवाविवदसमुच्चय इति । न चैतत्पूर्वपक्षवचनमात्रं
सिद्धान्तेऽपि दर्शनमेवागत्या वचनीकृत्य समुच्चय वक्ष्यति ' वचनान्तु समुच्चयः '
इति । तदवश्य वक्तव्यो विशेषः । स उच्यते ।

समानविधिपक्षे हि सर्वे सर्वाङ्गभाविनः ।

तान्निमित्तवशात्प्राप्तान्न समाख्या निवर्तयत् ॥

सर्वे हि पशवः सर्वत्र प्राप्नुवन्तो यत्पूर्वसंस्थासु परे न भवन्ति तन्निमित्ताभावात् ।
प्रत्यक्षेण तु निमित्तेन पूर्वः पूर्वः परत्र वाक्यात्प्राप्नोति । तत्र किं समाख्यैककार्यत्वं
कल्पयित्वा बाधविकल्पयोरन्यतर आश्रीयतामुत वाक्यप्राप्तसमुच्चयानुरोधेन कार्यान्यत्वं
कल्पयतामिति वाक्यबलीयस्त्वात्समुच्चयेन भवितव्यम् । यथा प्रयाजानुयाजादीनां
सत्यपि समाख्यैकत्वे वाक्यसामर्थ्यात्कार्यान्यत्वं समुच्चयश्च । अतिदेशे पुनः, समाख्य-
या कार्यैकत्वश्च, अतिदेशेन कार्यान्यत्व (तेनापि समुच्चय) । तस्माच्चो-
पदेशान्तर्गता समाख्यैव बलीयसीति तत्कृतं कार्यैकत्वमाश्रित्य विरोधा-
द्बाधः परिगृह्येत । विकारे च प्रकृतिलिङ्गसयोगापेक्षा विद्यत इति कार्या-
पत्तिर्विज्ञायते । न तु समानविधिपक्षे प्रकृतिलिङ्गसयोगः कश्चित्, येन कार्यापत्ति-
रवधार्येत । केचिच्चबहुः । समानविधित्वे परस्परानपेक्षैर्द्रव्यदेवतासयोगैः कर्मभेदोऽव-
सीयते । विकारे पुनरतिदेशप्राप्तयानुवादेन गुणमात्रं विधीयते । ततश्चैक एव यागः
स्यान्न द्वितीयादय इति । स त्वय गुणवियरैन्द्रांश्च सम्बन्धेन्द्रस्वरस्वयोः । अनेकद्र-
व्यदेवताविधानेन वाक्यभेदप्रसङ्गादिकान्तेन कर्मान्तरता । तेनैव समर्थनार्थं, कर्मान्तर-
भेदेद विधीयमानं किमपूर्वान्तरसाधनत्वं प्रतिपद्यतामुत प्राकृतमवनीयापूर्वमेव साध्य-
त्वाति । पूर्वैकैष्टसापूर्वविनियोगमात्रे संभवति नापूर्वांतर प्रत्ययित्वा तत्साधनत्वाध्यव-
सानं युक्तम् । तथाऽतिदेशप्राप्तसवनीयापूर्वमपि गत्यनपेक्षादेहाद्या प्रत्यक्षश्रुतसवनीय-
परित्यागेन न सवनीयान्तरं गृह्णन्ति । सर्वापेक्षासु प्रकृतिसम्बन्धेनाप्राप्त्याद्यागगतोऽपि

१ सामानविध्येऽपीति—सामानविध्यामिति पूर्वपक्षेऽपीत्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ६ अ० १६ सू०
४५) । ३ तस्माच्चोति—अल्पतातिदेशेऽपीत्यर्थः । ४ पूर्वैकैष्टोति—प्रकृतिकल्पमवित्यर्थः ।

एवं षोडशिन्यतिरात्रे च प्रकृतिविकारभावे तु प्रत्यक्षश्रुतैरैन्द्राम्बुदधि-
रतिदेशेन प्राप्त आग्नेयो बाध्येत । तत्र द्वितीयाह्निदर्शनं नोपपद्येत । भवति
च । तस्मात्सर्वावस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयादयो धर्मा इति ॥४२॥

विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वात् ॥४३॥ सि०

नैतदस्ति, समानविधाना इति । किं तर्हि । उक्थ्यादयः संस्था-
विकारभूताः स्युः । अग्निष्टोमसंस्थयमूरीकृत्य दीक्षणीयादयो धर्माः
समाज्जाताः । कुतः । उक्थ्यादीनां कामसंयोगेन श्रवणात् । पशुकाम
उक्थ्यं गृह्णीयात् । षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत, अतिरात्रेण प्रजा-
कामं याजयेत्, इति । काम्यो गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थं विकृत्य

व्यापारः प्राकृतेनैवापूर्वेण क्लृप्तसंबन्धो न शकनोत्यपूर्वान्तरसंबन्धं प्रतिपत्तुम् । कथम-
क्लृप्तसामर्थ्यं सवनीयान्तरं प्राकृतमपूर्वं साधयतीति चेत् । यथेतरस्मिन्पक्षेऽपूर्वान्तर
यागगतं व्यापारमित्यदोषः । कस्तर्ह्येनयोर्विशेषः । उच्यते । यदा यागगतव्यापारेणा-
पूर्वाण्यपेक्ष्यन्ते न तदा वैकृतसवनीयापूर्वं क्लृप्तं, यत्स्मिन्प्रशे निपतेत् । यदा पुनर-
पूर्वेण कर्मापेक्ष्यते तदा सवनीयत्वप्रकृतिलिङ्गसयुक्तं कर्मान्तरं विद्यमानमवबुध्य प्राकृत
निराकरोति । प्रकृतौ चापूर्वकल्पनावसराद्विधीयमानसवनीयचतुष्टयानुनिष्पद्यपूर्वचतु-
ष्टयं कल्प्यते । न हि तत्र ज्ञायते कतरत्पूर्वतरं क्लृप्तं यम्य भावनान्तरसंबन्ध-
न्यात् । कर्मालोचनवेलाया हि कर्मरूपाण्येव दृश्यन्ते । अपूर्वकल्पनाऽपि युगपद्भवतीति
न ज्ञायते विशेषः । विकारपक्षे तु ज्ञायते प्राकृतस्य पूर्वतरं क्लृप्तिरित्यवश्यावहेत्येऽन्य-
तरस्मिन्कर्माणि विप्रकृष्टं प्राकृतं हातव्यं भवतीति बाधप्रसङ्गः । ननु च विकारपक्षेऽग्नि-
ष्टोमसंस्थाया एव विकारभूताः पराः सस्या भवन्ति न परस्परैणांति केवलम्याऽऽग्नेयस्य
प्राप्तस्य परैर्बाधात्सर्वत्र द्वितीयस्य दर्शनं न स्यादित्येतावन्मात्रं वक्तव्यं किमुच्यते
तृतीयस्य दर्शनं न प्राप्नोतीति । नैव दोषः । यदि त्वयमेन्द्राग्नादीनां परत्र प्राप्तानां
बाधाददर्शनं ब्रूयात्ततो निष्प्रमाणकं वदेत् । अयं त्वदर्शनमात्रं वदति । तच्चाऽऽग्नेयस्य
बाधान्मध्यमयोश्चाप्राप्तेरुपपन्नमेव । तेनैव चाऽऽग्नेयो बाध्यतेत्याह—न पूर्वं पूर्व, परे-
णेति । तस्मात्समाप्तविधानाः ॥ ४२ ॥

उक्थ्यादयः समाप्तिविशेषाः फलसाधनत्वेन चोद्यमानाः समाप्तिमन्तमाश्रयमपेक्ष-
माणाः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं समाश्रयन्तस्तस्य निजामग्निष्टोमसंस्था विकृत्य निवि-
ज्ञान्त इति विकारशब्देनाच्यन्ते । ननु चोक्थ्यादीनां समाप्तित्वे सिद्धे समा-
प्तिसदपेक्षा भवति । न चैषां प्राग् ज्योतिष्टोमसंबन्धात्ममाप्तित्वमिद्वि, आत्म-
मध्यपेक्षात्समाप्तिशब्दप्रवृत्तेः । अथ प्रथमं तत्संबन्धस्ततः प्रथमं कर्तव्यत्वेऽ-

वधारिते फलसंबन्धामावात् 'स नित्यस्य समत्वात्' इत्येवमविकारत्वप्रसङ्गः । किञ्च ।

ग्रहणादौ च विस्पष्टे चोद्यमाने फल प्रति ।

संस्थाना फलसंबन्धः कथमध्यवसीयते ॥

तत्र केचिदाहुः । ग्रहणादीनामपि फलसंबन्धेऽधिकरणं गच्छत्येव किं ज्योतिष्टो-
मार्थो धर्मविधिरुत ग्रहणाद्यर्थोऽपीति । सम्भ्रंशब्द कथमिति चेत् । तेषां ग्रहणादी-
नामन्ते विधानात्समाप्तिवचनयोऽस्तीति तच्छब्दलाभः । 'पशुकाम उक्थं गृह्णीयात्'
'षोडशिना वार्यकामः स्तुवीत' इति पूर्वसमाप्त्युत्तरकाल चोद्यमानानां समाप्त्यन्तर-
व्यपदेशभाक्त्व भवति । अन्ये त्वाहुः । ग्रहणाद्योऽप्यत्र फलवत्समाप्त्यङ्गत्वेन प्राप्ता
एवं साध्यसाधनसंबन्धविविधेरे वाक्ये निर्बन्धत्वात् फलवत्समाप्त्यङ्गत्वेन प्राप्ता
इति । कुतः ।

संक्रान्तविविधसामध्ये प्रत्यये घातुरुच्यते ।

तस्मान्नाम्नः फल ह्येतद्भवेदिन्द्रियकामवत् ॥

ननु च 'उक्थं गृह्णीयात्' इति सामानाधिकरण्यप्रयोगान्नामपि ग्रहणादीनामेव
स्यात् । नतदेवम् । उक्थ्यस्तोत्रसंबन्धाद्धि समाप्तिरेवोक्त्यशब्देनोच्यते, तत्संबन्धा-
द्ग्रहण उपचर्यते । न च मुख्यसमवे गौणः परिगृह्यते । नित्यं तु यज्ञसामानाधिकर-
ण्येनाव्यादीनां प्रयोगां दृश्यते, 'उक्थ्येन यजेतोक्थ्यो यज्ञः' इति । तथा 'षोड-
शिना यजते षोडशी यज्ञः' । स वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्तीति । स चात्यन्ताव्य-
तिरिक्तसमाप्तिवचनत्वेऽवकल्पतं न ग्रहणत्ववचनत्वे । षोडशीति च पुलिङ्गः समाप्तिवचन
एवोपपद्यते । नपुंसकलिङ्गस्य स्तोत्रवचनत्वात् । यस्तु पुलिङ्गप्रयोगः स्तोत्रे कश्चिदङ्ग-
श्यते स्या 'एकविंशः षोडशी' इति, स गौण इति प्रतिपत्तव्यम् । इह वाक्यक्षेपे
पुलिङ्गः षोडशी प्रतीयत इति संभाव्यते । 'अतिरात्रेण प्रजाकामम्' इति विस्प-
ष्टमेव संभाव्यते । न हि तत्र क्रियान्तरमुपासम् । यजिरपि च प्यर्थोपसर्जनत्वेन
ध्रुतः क्लेशेन प्रधानकर्तव्यः । तस्माद्वात्रिमतीत्य या समाप्तिः सा फलेन संबध्यते ।
यदि च ग्रहणस्तोत्रयोः फलसंबन्धः स्यात्तत्रस्तयोः क्रियात्वाद्वाश्रयापेक्षा नास्तीति
स्वतन्त्रयोरेव प्रयोगः प्राप्नोति । तत्र च प्रकरणान्नानप्रयोजनमुक्त्यादिशब्दप्रयोगश्च न
ज्ञायते । तस्मादापि समाप्त्यः फलवत्यः । कथं तु प्राक् क्रतुसंबन्धात्समाप्तिव्यभिक्तिः ।
केचिन्तवादाहुः । 'सप्त सोमसंभ्या अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यातिरात्रो
यानपयोगोऽतीरात्रो' इति स्मृत्यान्मोममात्रमप्राप्तिवचनत्वे भिद्वे कर्मान्तराण्यनादृत्य

१ अधिकरणं गच्छत्येवति—अधिकरणविचारः संगच्छत एवेत्यर्थः । २ एवमपि 'संस्थान्तु
संस्थानविधान' इति तदस्य संस्थाशब्दानुपपत्तिः शब्दकले—संस्थाशब्द इत्यादिना । ३ नैव, नैवेति
नैवार्थोपपत्त्यर्थः । ४ प्रथमं तावदादिकमवगाह—केचित्तावदित्यादिना ।

निविशते । कथम् । गुणादेवंजातीयके काम्ये फलनिर्वृत्तिः । पशुकाम
उक्थं गृहीयान्न ज्योतिष्टोमकाम उक्थग्रहणकामो वा । यथा पशवो

सोमयागमात्रेऽपेक्षिते प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयत्वसिद्धिरिति । अन्ये तु मन्यन्ते ।
ज्योतिष्टोमस्य कचिद्भ्यासविशेषे समाप्त्यन्तरं विज्ञायते यदुत्पद्यमानमेवोक्थ्यादिव्यप-
देशं लभते फलसंबन्धं च तत्र श्रुतिबलीयस्त्वात्प्रकरणलभ्यं ऋत्वर्थत्व बाध्यते । यस्त्वा-
श्रयाश्रयिसंबन्धः सोऽनुगुणत्वादाश्रयिते ।

अपर दर्शनम् । उक्थ्यादिशब्दवाच्यं किमपि प्रथममेव फलेन संबध्यते । किं
पुनस्तदित्यपेक्षया वचनान्तरेण ज्योतिष्टोमस्य समाप्त्यन्तरं विज्ञायते । यद्वाऽभ्यास-
विशेष एवायं वचनान्तराज्ज्योतिष्टोमस्यान्ते निविशमानं फलाय चोद्यते । तेन वा
तस्मिन्वा क्रतुः सतिष्ठत इति संस्थाशब्देनाभिधीयते । केचित्पुनर्मन्यन्ते । संस्था
नामान्त्ययागाम्यासानन्तरं या क्रियोपरतिः साऽभिधीयते । न चाक्रियात्मकत्वात्तस्याः
फलसाधनत्वं युक्तमतस्तदुपलक्षितोऽभ्यासश्चोद्यत इति । अन्ये त्वाहुः । वचनस्यानि-
माराभावादमात्रेऽपि चोद्यमानं फलसाधत्वेन नैव विरुध्यत इति । यथा ‘ अकुर्वान्वि-
हितं कर्म ’ इत्यत्राकरणस्यामतं प्रत्यवायहेतुत्वम् । अथवाऽभ्येवात्रौदासीन्यप्रति-
पत्तिरूपः संकल्प इत्यादिगोचरः । इह च यथा गुणात्फलं भवति यथा च
काम्यो गुणो नित्यमर्थं विकरोति तदिन्द्रियकामाधिकरणगोदोहनाधिकरणाम्यामुपमह-
र्तव्यम् । तद्दर्शयति—गुणादेवंजातीयके फलनिष्पत्तिः । एव हि श्रूयते ‘ पशुकाम
उक्थं गृहीयात् ’ । न ज्योतिष्टोमकाम उक्थग्रहणकामो वा, इत्यनेन ऋत्वर्थत्वं
निराकरोति । ऋत्वर्थत्वे हि मतिः, अन्तरेणापि कामपशोपबन्धं तदुपकारकमेवैतत्कर्तव्य-
मिति विज्ञायते । यदि चोक्थग्रहणस्वरूपमात्रं चिकीर्ष्येत ततोऽर्थादुक्थग्रहणकाम-
स्यैव विधिर्भवेद्यस्यैव प्रार्यनमुक्थग्रहणस्वरूपमात्रं कथं निर्वर्तयामिति । तत्तु द्वयमपि
पशुकामोपादानादनवकल्यम् । अतः काम्यत्वाद्भस्ति गोदोहनन्यायेन विकारत्वम् ।
तत्र कथमिति—इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया ज्योतिष्टोमगृहीतेतिकर्तव्यताऽनिदिश्यते । क.
पुनरिह प्रह्कारो येनेतिकर्तव्यता गृह्यते । यदि तावत्सन्निधानं ततः समानविवानमेवा-
भ्युपगतं भवति । न ह्यनिदेशस्य सन्निधिः कारणं, सारूप्यप्रभवत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

१ तत्र स्वमतमाह—अन्ये त्वाहुरित्यादिमा । २ (अ० २ पा० २ अ० ११) । ३ (अ० ३
पा० ६ अ० ३) । ४ वक्ष्यमाणत्वादिति—सप्तमाध्याय इति शेषः ।

भवन्ति, तथा गृहीयादित्यर्थः । कथमिति तत्रावश्यमिति कर्तव्यताऽपे-
क्षितव्या, संनिधानाभित्यस्येति कर्तव्यतयेति गम्यते । कथं पुनर्येय-
मितिकर्तव्यता, सा नित्यस्येत्यवधार्यते, न पुनरस्यैव काम्यस्य

अथ कार्यावस्था, तत्रापि कारणान्तरत्वं निराकृतम् । न च दीक्षणी-
यादयः सस्थाधर्माः । यतः कार्यापन्ने संस्थान्तरे भवेयुः । न ज्योतिष्टोमस्योक्थ्या-
दयः कार्ये वर्तन्ते । यतस्तद्धर्मोऽप्रतिपद्यन्ते । एतन्नातिदेशपक्षः प्रत्युक्तः । यो
हि मन्यतेऽतिदेशेन धर्मा भविष्यन्तीति, तस्याप्यतिदेशकारणं सारूप्यं नास्तीति ।
यद्यप्यग्निष्टोमस्य संभया सामान्यमस्ति । ज्योतिष्टोमस्य तु न किञ्चिदुक्थ्यादिसारू-
प्यमित्यप्रकृतित्वम् । अत एव च भाष्यकारोऽपि संनिधानादित्येतावन्माश्रयमुक्त्वा
तूष्णीमुत् । तेन वक्तव्यमेतत् । उच्यते ।

अतिदेशोऽयमित्येतत्पुरस्तादेव साधितम् ।

न च सारूप्यमेवैकमतिदेशस्य कारणम् ॥

यथा ' दध्नेन्द्रियकामस्य ' इत्यात्र व्याख्यातं, विनाऽपि सारूप्येणान्यथा तत्फल-
प्राप्तेरतिदेशो भवति । सारूप्यं हि प्रकृत्युपस्थापनद्वारेणोपयुज्यते नादृष्टोपकारनिवृत्त्या ।
तद्विहान्तरेणापि सारूप्यमाश्रयत्वप्रतिपत्तिः संनिधानादस्त्येव । भाष्यकारोऽप्येतदेव
संनिधानमाह, न दीक्षणीयादिसाम्नाप्यम् । आश्रयत्वेन हि गृहीतो ज्योतिष्टोमः शक्नोति
दीक्षणीयाद्यपूर्वजनित इवगत व्यापारं बोधयितुमिति सिद्धोऽतिदेशः । आह । कथं
पुनर्येयमिति कर्तव्यता सा नित्यस्य, न पुनरस्यैव काम्यस्य, साधारणी
वान् ।

तत्र साधारणीत्येष न्यायः पक्षोऽस्य संमतः ।

काम्यस्यैवेति मोल्लुण्ठं पूर्वोक्ताक्षमयोदितम् ॥

यदि युक्त्या विनैवेय नित्यस्येत्यभिधीयते ।

काम्यस्यैवेति किं नैतदयुक्ततरमुच्यते ॥

अथ त्वयुक्तियुक्तत्वाच्चैवमभ्युपगम्यते ।

हन्त साधारणीत्येतत्सयुक्तिकमिहोच्यताम् ॥

यदि विनैव प्रमाणेन केवलनित्यार्थत्वं त्वमिच्छसि हन्त मदच्छयाऽपि केवलक-
र्म्यार्थत्वमेवास्तु । अथ पुनरिदमप्रमाणकमिति नाऽऽश्रीयते ततः प्रमाणवत्साधारण्य-
मिष्यतामिति । तत्रातिशयोक्तिसहमानो भाष्यकारः साधारणपक्षे चोपकरिष्यतीति

१ निगकृतमिति—'नैमित्तिकमतुल्यत्वात्' इति सूत्रे, किं कार्यापत्तिव्यपदेशातिदेशान्नामन्या,
एतयोरेवान्तरता वा ' इत्यादिना ग्रन्थेनास्माभिरिति शेषः ।

साधारणी वेति । उच्यते । यत्र यत्र गुणे कामो भवति तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां, नान्यथा । सा तत्रैतिकर्तव्यता याऽन्तिकमु-
 निष्प्रमाणकमपि केवलकाम्यपक्षमेव तावन्न्यायेन निराकरोति—यत्र यत्र गुणे काम-
 इतत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां नान्यथेति । यदि नाम गुणः स्वातन्त्र्येणेति-
 कर्तव्यता ग्रहीतुं शक्नुयात्तत एव स्यात् । स च वथं शक्नुयात्, यदि करणैरेवेति-
 कर्तव्यता संबन्धेन । यदि च गुणानां स्वत एव भावनाविशेषणत्वं भवेत् । न तावत्क-
 रणैरितिकर्तव्यता संबन्धेन इत्युक्तम् । सप्तमनवमाद्ययोश्च वक्ष्यति भावयेत्कथमित्य-
 पेक्ष्य भवति न करणेन कथमिति । उभ्यां तु भावनायां धात्वर्थो, करणं भवन्ति तस्यां
 ते वस्त्वन्तरनिरपेक्षाः पश्चात्तनमरुणैकहायनीन्यायलम्बमितिकर्तव्यतासंबन्धं लभन्ते । य-
 म्या पुनर्गुणानां करणत्वं तस्यां धात्वर्थविशेषाद्विना कर्णत्वानुपपत्तेः साध्यभूतो धात्वर्थोऽ-
 परोऽपक्षितव्य । न हि व्यापारसामान्यस्य गुणैरुत्पत्तिः शक्त्वा । न च क्रियाविशेषमसाध्यन्
 गुणः सामान्यसाधनत्व भजते । तेन यस्या भावनायामवस्थितो गुण इतिकर्तव्यता गृह्णाति
 तस्या प्रथमतरसनिविष्टो धात्वर्थो दृश्यते । ततश्च तेन तावत्सह प्रथमतरमरणैकहायनीव-
 क्षियम् । यदि हीतिकर्तव्यताग्रहणयोग्य स न भवेत्ततो न गृह्णीयात् । स तु फल-
 वत्त्वादितिवर्तव्यताद्वारभूतभावनाविशेषणत्वाच्च न कथञ्चिन्न गृह्णाति । तत्र चतुष्टय-
 मप्यत्र प्रथमतर ग्रहणं प्रयुङ्क्तं, भावना तावन्न धात्वर्थविशेषाद्विनेतिकर्तव्यतां शक्नोति
 ग्रहीतुम् । गुणोऽपि च न धात्वर्थमनुपनीय स्वतन्त्रः शक्नोति तन्निरपेक्षभावनारहित-
 त्वान्निर्देशोपेक्ष्य च करोत्यर्थमात्रस्याननुष्ठेयत्वाद् व्यापारत्वाच्च ग्रहीतुमित्याश्रयति ।
 तथा, इतिकर्तव्यता गुणामिमुख गच्छन्ती न धात्वर्थमुल्लङ्घ्य शक्नोति गन्तुमिति
 तन्मुखे तावत्पतति । धात्वर्थोऽपि स्वयमितिकर्तव्यताकाङ्क्षः सन् गुणार्थमपि प्रस्थितामेतं
 ग्रहणमर्थः सन्निकमिति परित्यजेत् । अतोऽत्र फलाय चोदितानामुपस्थादानी ज्योति-
 ष्टोमाश्रयत्वेनावगतानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षता प्रकरणेन दीक्षणीयादय उपनीयमाना
 मार्गान्तराभावाद्भवत्य तावज्ज्योतिष्टोममुखे पतन्ति । न ह्युक्त्यादय, ममासिष्ट्यास्तत्प-
 रिहारेण ग्रहीतुं समर्थाः । स्वमुखपतिताश्च न कथञ्चिज्ज्योतिष्टोमस्तानुपेक्षते । तद्दर्श-
 यति—नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन संबन्धते । स हीतिकर्तव्यताविशेष एव
 चोद्यते, अनेन फलस्य साधनमुक्त्यादि साधकं कुर्यादिति । यथाऽसौ साधको भवति
 तथा कुर्यादित्यर्थः । ततश्च करोतिसंस्पर्शाद्भावनेव संबन्धः । एवं च सति नास्ति स
 प्रकारो येन धात्वर्थ परिहृत्यानयेतिकर्तव्यतयोक्त्यादय, साधकाः क्रियेरन् । क्रियायाम-
 साध्यमानायाम्—अननुगृह्यमाणायामित्यर्थः । ये तु तेनासाध्यमानायामिति—उक्त्या-

१ गुण इति—काम्यो गुण इत्यर्थः । २ उक्तमिति—इन्द्रियकामाधिकरण इति शेषः ।
 ३ ग्रहीतुमिति—इतिकर्तव्यतामित्यर्थः । ४ आश्रयति—धात्वर्थमिति शेषः ।

पनिपतति । सा साधनस्य वा साध्यस्य वेति संदिह्यमाना साध्यस्य
 भवितुमर्हति । नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन संबध्यते । एवं हि
 स इतिकर्तव्यताविशेषश्चोद्यते । अनेन साधनं साधकं कुर्यादिति । न
 चास्ति स प्रकारो, येनासाध्यमानायां क्रियायां तेन साधकः कृतो
 भवेत् । तस्मात्साधकस्यापीतिकर्तव्यताविशेषमभ्युपगच्छता साध्य-
 स्यापीत्येतदभ्युपगमनीयम् । साध्यश्च ज्योतिष्टोमः साधिकाः संस्थाः ।
 तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य तावत्सा, इतिकर्तव्यतेति सिद्धम् । अथ कस्मान्न
 साधारणी । नित्यवदाभ्यानात् । यदैव ज्योतिष्टोमः, तदैव दीक्षा ।

दिनेति सन्धयन्ति तथा पूर्वप्रस्तुतेतिकर्तव्यताविशेषपरित्यागादसंबद्धत्वम् । तत्र
 तत्र क्रियायां साध्यमानायामित्यनेन च पुनरुक्तत्वं स्यात् । तेन साधकस्यापि-
 गुणस्य, इतिकर्तव्यतामिच्छता साध्यस्यासौ—धात्वर्थस्य, इत्येतदभ्युपगन्तव्यम् । एवं
 सामान्यलक्षणमुक्त्वा संप्रति प्रस्तुते विशेषे योजयति साध्यश्च ज्योतिष्टोम इति । तस्मान्न
 तावत्केवलकाम्यार्थत्वम् । अथ कस्मान्न साधारणत्वमिति—बलवत्त्वेन द्वितीयपक्षो-
 पन्यासः । सिद्धान्तवाद्याह । नित्यवदाभ्यानादिति । सर्वत्र ह्यैकरूप्ये सति
 तन्त्रसंबन्धो घटते । न च धर्मान्प्रति ज्योतिष्टोमस्य संभ्याना चैकरूप्यमस्ति ।
 धर्मा हि कामनिमित्तसयोगाभावान्नित्यवदाभ्यायन्ते, यदैव ज्योतिष्टोमस्तदैव
 दीक्षणीयादयः प्रयोक्तव्या इति । सत्यपि च ज्योतिष्टोमे विना पशु-
 कामादिनोक्थ्यादयो न संभवन्ति । न त्वेतामु ज्योतिष्टोमः कदाचिन्नास्ति । सर्वत्र
 समस्तात्मना प्रत्येकं जातिवत्समवेतत्वात् । अत एते यथाम्नाता ज्योतिष्टोमेन सह
 संबध्यन्ते, नानित्याभिः संस्थाभिः । ननु सत्यप्यासामनित्यत्वे ज्योतिष्टोमस्यैकस्य
 नित्यत्वान्नित्यवद्धर्माभ्यानां नित्यार्थत्वे न विरोत्स्यते । नित्याभ्यानां तावत्सं प्रति
 कृतार्थं भविष्यति । यदि तु तस्मिन्सत्येवानित्योऽप्यपर, संबन्धः कल्प्यते किं नो
 बाध्यते । यो ह्यनित्यार्थमेव नित्यवदाभ्यायते स विरुध्यते नैवजातीयक इति । नैत-
 देवम् । एवं सति तन्त्र तावत्परित्यक्तम्, अप्रयोजकलक्षणापन्नत्वात् । यदा हि
 नित्यवदाभ्यानां नित्यार्थत्वेन तावद्विना न भवति क्लृप्ते च तादर्थ्यं निराकाङ्क्षीभूते
 पाठे प्रसङ्गादितरसंबन्ध इति न सामानविध्यम् । इतरथा ह्येवं धर्मविधिः स्यात्,
 नित्यमेताञ् ज्योतिष्टोमे धर्मान्कुर्यात्कदाचिच्च यदा पशुकामादयो भवन्तीति, तच्च

यदा तु ज्योतिष्टोमे पशुकामस्तदोक्थयसंस्था । सर्वदा ज्योतिष्टोमे
धर्माः कर्तव्याः । एकदोक्थयसंस्था । तत्र सर्वदा ज्योतिष्टोमस्य धर्माः
कर्तव्याः । ते चोक्थयादिसंस्थस्यार्थेनेति पूर्वमुत्तरेण विरुध्यते, यदि
सर्वदा, नोक्थयादीनामर्थेन । अथोक्थयादीनामर्थेन, न सर्वदा, उभयं
विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्न साधारणी । नित्यवदाम्नानं च यद्यनित्यस्य
स्यात्, नित्यवदाम्नानं तदनित्यं क्रियेत । तत्र नित्यवदाम्नानं बाध्यते ।
तस्मान्नित्यसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य, न काम्यस्योक्थयादिसंस्थस्ये-
ति ॥ ४३ ॥

अपि वा द्विरुक्तत्वात्प्रकृतेर्भाविष्यन्तीति ॥ ४४ ॥

नन्वाग्निष्टोमसंस्थाऽपि काम्या श्रूयते । द्वे हि तत्राऽऽम्नाने । एकं
नित्यवदेकं काम्यम् । तत्र द्वयोर्वाक्ययोः सामर्थ्याभिस्य एव स
कामो भविष्यति । नित्यताविघातो नास्तीत्याग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योति-
ष्टोमस्य दीक्षणीयादयो धर्मा भविष्यन्तीति ॥ ४४ ॥

विप्रतिषिद्धमेकस्य विधानस्य । ननु द्वावेतौ प्रकरणात्मानानुमितौ विधी । तयोरेको
नित्यवद्विधाम्यति, अपरश्चानित्यवदिति । सत्यं प्रयोगवचनयोर्भेदादविप्रतिषेधः ।
प्रयोज्यवचनानि तु नित्यानित्यप्रयोगवचनानुविधानाद्विप्रतिषिध्यन्ते । तेनैषा नित्य-
त्वाविघातमिच्छ । ऽवश्यं ग्राहकमपि तद्व्यभेवाभ्युपगन्तव्यम् । अतश्चाव्यभिचाराज्ज्यो-
तिष्टोमार्थत्वमेव युक्तमिति । नन्वाग्निष्टोमसंस्थाऽपि काम्येति—यदा सर्वसंस्थाना-
मनित्यत्व, न च तद्व्यतिरिक्तं नित्यं किञ्चिज्ज्योतिष्टोमरूपमस्ति तदा ज्योतिष्टोमेन
नित्यवद्गृह्णात्तद्वारमन्तेन तुल्यरूपमेव सर्वासां वर्माणयनमिति क्व नित्यः प्रयोग
इत्यनवधारणात्केवलानित्यार्थं बलद्वैकलिपिकन्यायेन भविष्यतीत्यत आह—स नित्यस्य
समत्वादिति । ममो हि तत्रत्वर्थपुरुषार्थौ विधी । तौ हि द्वावालोच्य 'एकस्य
नृभयत्वे सयोगपृथक्त्वम्' इत्येवमग्निष्टोमान्तस्य नित्यस्यैव कामसंबन्ध इति । इत-
रस्य तु केवलकामसंयोगादनित्यत्वमिति विशेषः । तेन यद्यपि प्रयोगेणैवमनित्या
तथाऽपि ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादेतस्याश्च त प्रति प्राप्तिरूपेण नित्यत्वात्तद्गृही-
तवर्षपरमागत्यामाच्छाग्निष्टोमस्येत्येव वर्माणां व्यपदेशः । अथ वोक्थयादिष्वपि
प्राप्तिरित्ये परि उक्तमग्निष्टोमस्येन या प्राप्तिः सोपदेशेन, योक्थयादिने साऽऽतदेशात्मिकेति
विवेकः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

१ नित्यसंस्थस्यति—अग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्येत्यर्थः । २ (अ० ४ पा० ३ अ० ३
सू० ५)

वचनात्तु समुच्चयः ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं, द्वितीयतृतीयदर्शनं समानविधित्वेऽवकल्पते नान्यथेति ।
वचनं तद्भविष्यति, न दर्शनम् । ऐन्द्राग्र उक्थ्ये द्वितीयो विधीयते ।
तथैन्द्रः षोडशानि तृतीयः ॥ ४५ ॥

प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥ ४६ ॥

इतश्च पश्यामः प्रकृतिविकारभाव इति । कुतः । प्रतिषेधात्पूर्वलि-
ङ्गानाम् । यद्यग्निहोमो जुहोति, यद्युक्थ्यः, परिधिमनक्ति, न जुहोतीति
होमाभावदर्शनं न स्यात् । प्राप्तं निमित्ते वचनप्रामाण्यात्सामानविधये ।

गुणक्लोषादेकस्य व्यपदेशः ॥ ४७ ॥

अथ यदुक्तं व्यपदेश इति । एकस्यैवाधिकृतस्य यथोक्तेन न्याये-

विशिष्टविधानस्य नातिभारः ॥ ४९ ॥

ऋतुकरणेषु चोत्तरविधौ यत्पूर्वाभावमनुवदति स विकारपक्षेऽवकल्पते । चोदकप्रा-
प्तस्य चोत्तरेण पूर्वस्य बाधितत्वात् । सामानविधये हि प्रत्यक्षनिमित्तसन्निधानात्प्राप्ते
निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यमिति समुच्चयः स्यात् । तत्र प्रतिषेधः । पृथग्विवेकपग-
म्यमानो वाक्यं भिन्ध्यात् । न ह्यत्र द्वितीयतृतीयादिवद्विशिष्टाविवरवकल्पते । विधिप्र-
तिषेधयोर्विप्रतिषेधात्, पर्युदासासंभवाच्च । सर्वश्रेह सवनीयपशुविषयः पूर्वपक्षवाद्युक्तो
न्यायः सिद्धान्तत्वेनानुसंधातव्यः । सस्थानिमित्तत्वे हि सामानविधयेऽपि निमित्ताभावाद्-
भावदर्शनमुपपद्येतैव । सिद्धान्तेऽपि चादृष्टार्थत्वात्समुच्चयप्रसङ्गे सति ऋतुकरणस-
माख्या प्रकृतिलिङ्गमिति योज्यम् । कंचित्पुनराहुः । प्रचरणीहोमशेषप्रतिपत्तिवद्धो-
मस्य परिध्यञ्जनन प्रतिपादितं सामानविधयेऽप्यभावः सिध्यतीति । तत्र तु वाक्येन
स्वतन्त्रे विधीयमाने कथमप्रस्तुत प्रतिपत्तित्वमवगम्यत इति वक्तव्यम् । सत्यपि च
होमेन प्रतिपादेन यावता परिध्यञ्जनशब्दार्थो निर्वर्तते किञ्चिच्च श्रुत्योच्यते तावत्पुनः
संभवत्येव । तस्माद्यथोक्तेन न्यायेन दर्शनमवेदमभावमकीर्तनम् ॥ ४६ ॥

यत्त्वप्रकृतस्य अदिशब्दोपबन्धो द्वादशाहादिवत्त्वावकल्पन इति । नोक्थ्यादीनामन्यै-
रप्रकृतैस्तुल्यता । यद्यपि ह्येषा नित्यानित्यसयोगविरोधात्पगमगमाहकमितिकर्तव्यता-
यास्तथाऽपि संनिहितत्वाद्यदिशब्दव्यपदेश लभन्ते । प्रस्तुतगुणित्वात्पग वाऽप्रस्तुतानामपि
गुणानां प्रस्तुतव्यवहारः संभवति । प्रचरणीप्राप्तं त्वग्निप्राप्तं नित्यानुवादः । अथवा
स्तोत्रनिमित्तत्वप्रतिपादनपरत्वादर्थवेदेवेत्यदोषः । किं भवति प्रथो ननम् । फलत्वमसवदे-

नायमनधिकृतेन गुणेन व्यपदेशः । अग्निष्टोमग्रहणं चानुवाद
इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ।

अथ तृतीयेऽध्याये सप्तमः पादः ॥

[१] प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र बर्हिर्बर्हिर्धर्माश्च, तथा वेदिर्वेदिधर्माश्च । तत्र
संदेहः । किं बर्हिरादयो बर्हिरादिधर्माश्च प्रधानस्योताङ्गप्रधानानामिति ।

किं तावत्प्राप्तम् । प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । प्रधानस्यैवंजाती-

देवेति केचित् । इदं तु वक्तव्यम् । सत्यमेतत्प्रयोजनं न तु सर्वधर्मेषु । यावन्तो हि सदो-
मानादिषु गुणकामास्ते सत्यप्यतिदेशे स एवौपदेशिक आश्रयोऽस्तीति न विकृत्यन्तर-
वद्विहन्यन्ते । विकृत्यन्तरेषु हि ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयस्याभावाद्गुणकामा यथाश्रुता न
भवन्तीति न सिध्यन्ति । संस्थासु तु यद्यप्यङ्गफलं नातिदिश्यते तथाऽपि स्वयमर्थित्वा-
त्पुरुषस्य चिकीर्षमाणस्य गुणोपादित्वाया यथाश्रुताश्रयसमवे नानुपपत्तिर्गुणकामानाम् ।
अतो यन्मात्रमुक्थ्यादिसंस्थानिमित्तमुक्थ्यग्रहणस्तौत्रशस्त्राद्यप्राक्तनं तत्र यदितरग्रह-
स्तोत्रशस्त्रधर्मातिदेशेन किंचिद्गुणकामगतं प्राप्नोति तन्न भवतीति प्रयोजनम् । तथेदम
परं, यदि समानविधानं तत 'अव्यक्तासु तु सोमस्य' इत्यनेन न्यायेन ये ज्योतिष्टोमविकारा
विज्ञायन्ते तेषु सर्वाः संस्था विरूपेण, सिद्धान्ते त्वग्निष्टोमसंस्थैवैका प्रवर्तते । यत्र
चोक्थ्यादिविशेषचोदना तत्रैव केवलं तद्धर्मप्राप्तिरिति प्रयोजनं सिद्धम् ॥ ४७ ॥

(इति-गुणकामानामाश्रयेण सह सामानविध्याभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके

तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

समानासमानविधानाधिकारेणैतदपि प्रस्तूयते वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधद्वारेण ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणस्था वेदिः तद्धर्माश्च खननादयस्तथा बर्हिस्तद्धर्माश्च खननादयः
किमर्था इति । यद्यपि ' वेद्यां हवीषि ' ' बर्हिषि हवीषि ' ' बर्हितुनाति ' ' वेदिं
खनि ' इति चाविशेषितेन वाक्येनाङ्गप्रधानार्थत्वबुद्धिर्भवति । तथाऽपि स्वातन्त्र्ये

१ (अ० ८ पा० १ अ० ९ सू० १६) । २ प्रवर्तन्त इति शेषः । धर्मप्रदेशका भवन्तीति
यावत् ।

यका धर्माः । कस्मात् । प्रकरणविशेषात् । प्रधानानां हि प्रकरणं,
नाङ्गानाम् । प्रकरणेन चैषा संबन्धः । तस्मात्प्रधानस्य ॥ १ ॥

सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥ सि०

सर्वेषां वाऽङ्गप्रधानानामिमे धर्माः । नात्र शेषत्वं प्रकरणाद्भवति ।

सति लौकिकेष्वपि गृहच्छादनार्थेषु बर्हिषु धर्मप्रसक्तान्वानर्थक्यादवश्यमपूर्वसाधनता-
कारितः संबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । सा चापूर्वसाधनता न वाक्यसामर्थ्येन प्रतीयत इति
प्रकरणाच्छब्दव्या । ततश्च प्रधानमात्रस्य तत्प्रकरणमित्यनेन विशेषेण प्रधानस्यैव धर्मा
गम्यन्ते । सत्यपि च प्रकरणस्याविशेषकत्वे ग्राहकत्वेनैव विशेषरूपेण विनियोजकत्वा-
द्विशेषस्यापनहेतुत्वमित्युक्तम् । अस्युक्तमिति च मत्स्यपि वाक्येन हविर्बर्हिःसंयोगे
प्रकरणविरोधयोःसयोगाभिप्रायम् । शक्यौ हि हविर्बर्हिःशब्दौ प्रकरणेन समावेश-
यितुं नाहीनवदमंबद्धाविति मन्यते ॥ १ ॥

सर्वेषां वाक्यसयोगाविशेषादित्युक्तमेव । यत्तु प्रकरणं विशेषेण विनियोजकमिति,
तत्राऽऽह—अतत्प्रयुक्तत्वात् । न प्रकरणमिह विशेषकं भवतीत्यर्थः । कथं पुनः स्थित
प्रकरणस्य विनियोजकत्वं निवर्तते, कथं वा तादर्थ्यरक्षणव्यतिरिक्तं च बहुदोषैमुपका-
ररक्षणं शेषत्वं प्रतिज्ञायते । उच्यते । नैव प्रकरणस्यैवंजातीयकेषु विनियो-
जकत्वं स्थितम् । 'अमर्थुक्तं प्रकरणात्' इति ह्युक्तम् । यत्तु विरोधो नास्तीति । कथं
नास्ति, यदा बर्हिषा प्राधान्यात्प्रत्येकं धर्मसंबन्धे सति अङ्गार्थत्वमपि ज्ञायमानं प्रकर-
णानुरोधेन व्यावर्त्यते । परस्तु येन कारणेन वाक्यस्यातिप्रसरे बाधिते निर्विरोधं
प्रकरणमवगतवानिदानीं तदुपन्यस्यति लौकिकेऽपि प्राप्नोति ततश्चाऽऽनर्थक्यमिति ।
तस्योत्तरमेतदेव वक्तव्यम् । स्वरसप्रवृत्तं वाक्यं यावत्त्येव विस्पष्टमानार्थक्यं तावन्मात्रा-
देव निवर्तताम् । न चाङ्गबर्हिषा लौकिकवदानार्थक्यम् । अतस्त्वत्र भविष्यति । न

१ तत्प्रकरणमिति—दर्शयामासप्रकरणमित्यर्थः । २ (अ० ६ पा० ४ अ० ५) जङ्ग-
म्यमानाधिकरणे भाष्यकृद्भिरिति शयः । ३ बहुदोषमुपकाररक्षणं शेषत्वमिति । अयमाशयः ।
यद्युपकारत्वं शेषत्वं तदा ह्यङ्गदीनानामपि परस्परया यागानुपकारत्वाद्यागाङ्गतापत्तिं यदि
विहितत्वघटितं तद्विषयने तदाऽपि 'गोदोहनेन पशुनामस्य प्रणयत्' इति वाक्येन पश्वद्वय-
तया विहितस्य गोदोहनेनस्य प्रणयनेऽपकारकत्वात्तद्व्यवत्पत्तिः । अधान्यानुपकारकत्वघटितं तदा
गोदोहनेस्य प्रणयनान्यपशुपकाररत्वात्तात्प्रसङ्ग इति चेत् । गोदोहनेस्य पश्वह् स्वमेव न ह्यादि-
त्यादिबहुदोषप्रस्तुत्वाद्दवश्यं परादेशप्रवृत्तकृत्तिकारकत्वेन विहितत्वरूपमेव शेषत्वं निर्वच्यमिति ।
४ (अ० १ पा० ३ अ० ४ सू० ११) ।

उपकारलक्षणं हि तत् । यद्यस्योपकरोति, तत्तस्य शेषभूतम् । सर्वेषां चाङ्गप्रधानानामिमे धर्मा उपकुर्वन्ति । कथमवगम्यते । वाक्यात् । वेद्यां हर्षीष्यासादयति, इति हविर्मात्रं वाक्याद्गम्यते । प्रधानहवीषि प्रकरणात् । वाक्यं च प्रकरणाद्दलीयः । तस्माद्दृष्टिषि हर्षीष्यासादयतीति । आह । यदि प्रकरणं वाक्येन बाध्यते, लोकेऽपि बर्हिषामिमे धर्मा उक्ता भवन्ति । तत्र को दोषः । सर्वत्र धर्माः कर्तव्याः प्राप्नुवन्ति । उच्यन्ते । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरुपकारका एवेति गम्यते । तस्माद्दृष्टौ किकेषु न कर्तव्याः । एवं चेदङ्गान्यपि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि । तस्मात्तेष्वपि न प्राप्नुवन्ति । उच्यते । यद्यप्यङ्गानि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि, दर्शपूर्णमासयोरुपकारकाणि । एषु क्रियमाणा धर्मा दर्शपूर्णमासयोरुपकारिण्यन्ति । तस्मादङ्गप्रधानेषु कर्तव्या इति ॥ २ ॥

आरादपीति चेत् ॥ ३ ॥

पिण्डपितृयज्ञेऽपि बर्हिर्धर्मैर्युज्येत । सोऽपि दाने बर्हिषि वर्तते । तस्य चापि बर्हिषाऽसित प्रयोजनम् । तदप्याराच्छिद्धधर्मवत्स्यात् ॥ ३ ॥

न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

न तस्य बर्हिरतैर्धर्मैर्धर्मवत् । वाक्यं ह्येकं दर्शपूर्णमासाभ्या सह

चातिप्रसज्यत इति । अनेनैव चाभिप्रायेण, उपकारलक्षणं हि तदिति तादर्थ्यमेव फलेन व्यपदिष्टम् । यदर्थं हि करुष्यमान प्रयोजनवद्विज्ञातुमाकाङ्क्षितोपकारानिष्पत्त्या शक्यते तदर्थं करुष्यतीत्यम् । यत्तु भाष्यकारेणातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रकरणादित्युक्तं तदुत्तरपरिचोदानवतारप्रसङ्गादतित्वरितोक्तमित्युपेक्षणोऽथ तावत् ॥ २ ॥

यदि ह्यानर्थक्याल्लौकिकाद्बर्हिषो वर्मनिवृत्तिस्ततो यत्र तदानर्थक्यं नास्ति कर्मान्तरार्थं बर्हिषि, तत्र प्रवृत्तिः प्राप्नोति । यदि तु काश्चित्क्रियवृत्त्यर्थो हेतुः सोऽङ्गेष्वप्यविशिष्ट । तत्र सौथोदित्वितरथाऽप्यतिदेशे न सन्त्येव धर्मा इत्युपदेशातिदेशप्राप्तिरहितत्वात्पिण्डपितृयज्ञ उदाहरणम् । अपूर्वो ह्ययमनङ्ग चेति स्थास्यति । तेनात्यन्तानिष्टप्रसङ्ग इति ॥ ३ ॥

भवेदेतद्यदीदं वाक्यं स्वतन्त्रं स्यात् । बर्हिर्वैदितद्धर्माणा तु यद्वाक्यं तद्दर्शपूर्ण-

१ उत्तरपरिचोदनेति—' आरादपीति चेत् ' इत्यनेन क्रियमाणपरिचोदनेत्यर्थः । अत इदं भाष्यं ' न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ' इत्यत्रोल्लेख्य व्याख्येयमित्याशयः । २ (अ० ४ पा० ३ अ० ८ सू० २०) इत्यत्रेति शेषः ।

धर्माणाम् । तेन दर्शपूर्णमासयोरुपकारका धर्माः, यद्दर्शपूर्णमासार्थं,
तत्र प्राप्नुवन्ति, नान्यत्र । तस्मात्पिण्डपितृतृयज्ञबर्हिषो न भविष्य-
न्ति ॥ ४ ॥

मासाभ्या सहैकम् । तेन वाक्येन सहैकवाक्यतां गतमित्यर्थः । तेन यत्तदेकवाक्यान्त-
र्गतं बर्हिस्तस्यैवैतद्धर्मप्राप्तिर्न भिन्नवाक्यगतस्य । न च पिण्डपितृतृयज्ञबर्हिदर्शपूर्णमास-
वाक्यान्तर्गतम् । अतो न संभन्त्यत इति । ननु यदि दर्शपूर्णमासाभ्या सहैकवाक्य-
त्वमिष्यते ततस्तत्प्रकरणं मुक्त्वा नाभ्येन लभ्यते । तच्च प्रकरणं प्रधानमात्रस्यैवेत्यङ्गा-
नामसंबन्धः प्राप्नोति । नैष दोषः । सर्वथा लवनलूननादयस्तावन्न साक्षादङ्गेन प्रधानेन
वा संबन्धुं शक्नुवन्ति । यत्र वेदिबर्हिषी तत्र गमिष्यन्ति । वेदिबर्हिषोरपि हविरा-
सादनेन संबन्धः । तच्च दर्शपूर्णमासप्रयोगवचनगृहीतमासादनं संबध्यते ।
एवमङ्गहविरासादनमपि तत्रान्तर्गतं, साङ्गस्य प्रधानभ्येकप्रयोगत्वात् । ननु च
यथा प्रयाजादय एकप्रयोगवचनगृहीतत्वेऽपि ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इत्येवं
परस्पराङ्गत्वं न प्रतिपद्यन्ते तथाऽङ्गहविःसंबन्ध बर्हिर्न प्रतिपद्यते । नैतदेवम् । यथैव
हि प्रधानहविरासादनमङ्गतया संबध्यते तथाऽङ्गहविरासादनमप्यङ्गाङ्गतया संभन्त्यते ।
यदि च यद्दर्शपूर्णमासार्थं हविस्तद्बर्हिष्यासादयतीत्येवं कल्पयेत् ततस्तन्मात्रस्यैव
स्यान्न त्वेवम् । अस्याऽऽनर्थक्यमयात्तु स्वरूपेऽतिक्रम्यमाणे किमेवमतिक्रमोऽस्तु यद्-
दर्शपूर्णमासार्थमुत यद्दर्शपूर्णमासोपकारीति । यदि तादर्थ्यं गृह्यते वाक्यस्यातिदूरं सं-
कोचः क्रियेत । तदुपकारित्वग्रहणे तु बहुतरविषयत्व भवति । यथा च तद्भवति तद-
नुग्रहीतव्यम् । अङ्गाङ्गमपि विनाऽपि तादर्थ्येन तदुपकारीति विज्ञायते । तावन्मात्र-
मेव च तद्द्वारं युक्तं न तादर्थ्यम् । अनुपकारिणि हि स्थित नोपकरोति नातदर्थे ।
तथा च ' परार्थं त्वर्थसामान्यम् ' इति वक्ष्यति, विनाऽपि तादर्थ्येनाभ्युदितेष्ट्या दधि-
पयसोस्तदुपकारमात्रदर्शनात्प्रणीताधर्मप्राप्तिर्भवतीति । तस्मादेवं प्रकरणादेकवाक्यत्वं
कल्प्यते यस्मिन्नक्रियमाणे दर्शपूर्णमासापूर्वं न सिध्यति तत्र तत्र कर्तव्या इति ।
अङ्गहविर्भिरपि च विगुणैः प्रधानापूर्वं न निष्पद्यते । तस्मात्प्रधानापूर्वप्रशुक्तानामेवाङ्गे-
ष्वपि क्रिया युक्तति ॥ ४ ॥

१ (अ० ३ पा० १ अ० १२ सू० २) । २ (अ० ९ पा० २ अ० १४ सू० ४८) । ३ इति
वक्ष्यति—इति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा ' क्रियेरन् वाऽर्थनिवृत्ते, ' इति सिद्धान्तसूत्रेण वक्ष्यतीत्यर्थः ।
४ अभ्युदितेष्ट्यामिति—' यस्य हविर्मरुतं पुरस्तात्तन्मा अभ्युदियात्, स त्रेधा तण्डुलान्विभजेत् ।
ये मध्यमाः स्युस्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंशर्कं,
येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरुम् ' इति वाक्येन दर्शपूर्णमासयोरुपकारकानिभित्तदा-
प्रपरिहारार्थतया विहितायामभ्युदितेष्ट्याकृत्यर्थः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गं भवति । एवमाह । स वै ध्रुवामेवाग्रेऽभिघारयति, ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवति, इत्यभिघारणस्याऽऽज्यभागार्थतां दर्शयति ॥ ५ ॥

[२] फलसंयोगात् स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुणोर्वपनं पयोत्रवानि तपश्चाऽऽम्नातानि । तेषु संदेहः । किमङ्गप्रधानार्थानि, उत प्रधानार्थानि । किं तावत्प्राप्तम् । अङ्गप्रधानार्थानीति पूर्वेण न्यायेन प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । स्वामियुक्तमेतत् । तस्मात्प्रधानस्य । कस्मात् । फलसंयोगात् । पुरुषस्य यागेनायं संबन्धः । यागोऽपूर्वस्य दाता । पुरुषः प्रतिग्रहीता । नन्व

यदि चैवजातीयकमङ्गप्रधानार्थं तत ' प्रयाजशेषेण हर्वाप्यमिवारयति ' इत्येतदङ्गप्रधानार्थम् । तत्र च क्रमवाक्येऽप्ययं क्रमो न्यायप्राप्तः सिद्धवदुक्त्यमानो हेतुवन्निगदोऽर्थवत्त्वादुपपद्यते ' स वै ध्रुवामेवाग्रेऽभिघारयति ' । कुत । ' ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन्भवति ' इति । यद्याज्याभागहाविरप्यभिघारणीयं तत एव वक्तव्यम् । अन्यथा हि ध्रुवायामुपाशुयाजर्थेन केवलमभिघारणं स्यात् । तत्र न चाग्रेऽभिघारणं स्यात् । न च ' ततो हि प्रथमावाज्यभागौ ' इति हेतुः समर्थेत । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति ॥ ५ ॥

(इति— बर्हिःरादीनामङ्गप्रधानसाधारण्याधिकरणम् ॥ १ ॥)

' याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवत् ' इत्यनेनाधिकरणेन येषां याजमानत्वं सिद्धं ते किं यजमानस्य कर्तृत्वाशेनाङ्गप्रधानार्था उत भोक्तृत्वाशेन केवलप्रधानार्था इति । किं प्राप्तं । पूर्वेणाधिकरणेन सर्वार्थत्वम् । सर्वार्थं हि यजमानेऽवस्थिताः शक्नुवन्ति सर्वेषामुपकर्तुम् । न च व्यावृत्तिकारणमस्तीति प्राप्तोऽभिधीयते ।

येनैव हेतुनैतेषां स्वामिगामित्वनिश्चयः ।

तेनैव तु प्रधानार्थप्रतिपत्तिरपि स्फुटा ॥

यदि ह्येते कर्तृत्वाशपातिनो भवेयुस्ततः सर्वार्थत्व प्रतिपद्येरन् । भोक्तृत्वाशस्यास्तवेते । स हि तैर्विना नोपपद्यते । कर्तृत्व तु तदभावेऽपि यथा भवति तथा सर्वलो-

१ (अ० २ पा० ८ अ० २ सू० ४) । २ नोपपद्यत इति—भोक्तृत्वाशस्यादृष्टरूपत्वेनानिर्घातप्रकारत्वादिति शेषः ।

परोऽप्यस्ति संबन्धः । यागो निर्वर्त्यः, पुरुषोऽभिनिर्वर्तक इति । फलेन तु संबन्धो भविष्यतीत्येवमर्थः पुरुषः श्रूयते । न हि यागं स साधयति । यागः सत्तया संबन्त्स्यत इति । किमिति तर्हि । निर्वर्तयतः फलं भवतीति । संस्काराश्च संस्कुर्वन्तीत्युच्यन्ते । यत्तस्य संस्कर्तव्यस्य प्रयोजनं, तत्र सामर्थ्यं जनयन्तीति । फलं च ग्रहीतुं पुरुषस्य प्रयोजनं, न यागमभिनिर्वर्तयितुम् । तस्माद्ये पुरुषसंस्कारास्ते पुरुषं फलप्रतिग्रहणसमर्थं कुर्वन्ति, न यागनिर्वाहसमर्थम् । आह । यदि यागनिर्वाहो न सामर्थ्यं जनयन्ति, कथं तर्हि यागधर्मास्ते भवन्ति । उच्यते । यागस्य स्वार्थं साधयतः साहाय्ये वर्तन्ते । कश्च तस्य स्वार्थः । यदस्य कर्ता फलेन संबध्यते । तस्मात्स्वामिमंस्काराः प्रधानार्था इति ॥ ६ ॥

[३] चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची, चतुर्विंशतिरग्रेण, त्रिंशज्जघनेन इयति शक्यामहे, इति । तत्र संदेहः । किमेषा वेदिरङ्गप्रधानार्था, उत प्रधानार्थेति । किं तावत्प्राप्तम् । चिकीर्षया च संयोगात्,

कप्रत्यक्षम् । ऋत्विजामपि च तत्संभवान्नैव तेभ्यो निवृत्तिः स्यात् । अभीष्टे चार्थे योग्यताधानमाकाङ्क्षति । यत्र च योग्यत्वमनुपजातम् । न तु यजमानस्य कर्तृत्वस्वरूपमभीष्टम् । न च प्रागेभ्यो न निष्पन्नम् । योग्यता चाऽऽधानाः क्रिया संस्कारा इत्युच्यन्ते । तस्माद्भोक्तृत्वात् भजन्ते । यस्य च वर्मणः फलं यजमानेन भुज्यते तद्देशस्थास्तस्यैवोपकर्तुं शक्नुवन्ति नान्यस्य । प्रधानस्य फलं पुरुषैर्भुज्यते नाङ्गानां, ऋत्वर्थत्वात् । तस्मात्प्रधानस्यैवजातीयकाः । आह । यदि ऋतोनिर्वर्तकाश्च न पतन्ति तैत्, फलस्यैवाङ्गं प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । एष एव हि प्रधानस्थोपकारो यदस्य फलग्रहणाय योग्यः कर्ता क्रियते । ततश्च यैवान्यान्-दृष्टार्थान्यङ्गानि फलयोग्यतामपि कुर्वन्ति नाङ्गत्वात्प्रच्यवन्ते तथैवैतेऽपि द्रष्टव्याः । प्रयोजनमशीषोमीयादिविकारेषु गमनं वपनादीनामगमनं सिद्धान्ते ॥ ६ ॥

(इति—यजमानसंस्काराणां प्रधानमात्रार्थताविकरणम् ॥ २ ॥)

१ तत्—तदेत्यर्थः । २ अन्यान्यदृष्टार्थानीति—आरादुपकारकाण्यङ्गानीत्यर्थः । ३ एतेऽपीति—याजमाना संस्कारा अपील्यर्थः ।

प्रधानार्थेति । का चिकीर्षा । इयति शक्ष्यामह इति । यच्चिकीर्षितं, तस्यार्थेनैषा श्रूयते, शक्ष्यामहेऽस्यां कर्तुमिति । प्रधानं च तस्य चिकीर्षितं, नाङ्गानि । प्रधानं हि फलवन्नाङ्गानि । आह । यद्यङ्गानि न चिकीर्षितानि, किमर्थं क्रियन्त इति । उच्यते । अचिकीर्षितान्यप्यङ्गानि क्रियन्ते, यद्यपि तानि न चिकीर्ष्यन्ते, तथाऽपि तैरचिकीर्षितैरन्यच्चिकीर्ष्यते । तस्मात्तानि क्रियन्त इति । यच्चिकीर्षितं तस्य वेदिः । तस्मात्प्रधानार्थेति । स्थितं तावदपर्यवसितम् ॥ ७ ॥

[४] तथाऽभिधानेन ॥ ८ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र श्रूयते, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्रा अमावास्याम् । इति । तत्र संदृष्टः । किमङ्गप्रधानार्थमभिमर्शनमुत्प्रधानार्थमिति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रधानार्थमिति । प्रधाननामधेयं च तत्पौर्णमास्यमावास्येति च । तस्मात्प्रधानस्याभिमर्शनमिति ॥ ८ ॥

तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥ सि०

स्थितादुत्तरम् । यदुक्तं प्रधानं चिकीर्षितं नाङ्गानि । तस्मात्प्रधानस्य वेदिरिति । तन्न । तद्युक्ते फलश्रुतिः । साङ्गताफलं श्रूयते । तस्मात्साङ्गं चिकीर्षितम् । यद्यप्यङ्गानि न चिकीर्षितानि, तथाऽपि

पूर्वेष्वन्यायेन सौमिकी वेदिः केवलप्रधानार्था विज्ञायते । इयति शक्ष्यामहेऽस्यां कर्तुमिति यच्चिकीर्षितं तदुद्देशेनैवमभिधीयते । फलवच्चिकीर्षितं नाङ्गानि । अचिकीर्षितत्वे सति चिकीर्षितसिद्धचर्यत्वेन करणात् । एवमपर्यवसिते चिन्तान्तरं तावत्प्रस्तौति ॥ ७ ॥

संयोगादिति वर्तते । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रधानमात्रवचनत्वात् ' आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ' इत्येवमवतरतोः प्रधानहविष्वेव केवलेषु प्रवृत्तिः । तस्माच्चतुर्होत्रामन्त्रेण पञ्चहोत्रा च प्रधानहविर्मात्रमभिप्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

वेदेदेशविशेषात्मकत्वाद्देशकालयोश्च साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वावधारणात्सर्वार्थत्वम् । योऽपि चिकीर्षोसंयोगः सोऽपि फलप्राप्तेः प्रयोगाधीनत्वात्तद्विषय एव ज्ञायते । तस्मात्साङ्गप्रधानार्थमित्यवधारणादङ्गार्थाऽपि स्यात् । एव च सति अग्नीषोमीयादिविकारेषु

१ अचिकीर्षितान्यङ्गानि, इति पा० । २ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) । ३ सिद्धान्ते प्रयोजनमाह—एव च शर्दात्तादिना पूर्वपक्षे च व्यतिरेकेण प्रयोजनं गुणैर्यमित्याशयः ।

वेद्यां कर्तव्यानि । अन्यथा न साङ्गं वेद्यां कृतं भवति ॥ ९ ॥

गुणाभिधानात्सवार्थमभिधानम् ॥ १० ॥ सि०

यदुक्तं, प्रधाननामत्वात्पौर्णमासीशब्दस्यामावास्याशब्दस्य च, प्रधानहविषामभिमर्शनामिति । नैतदेवम् । अङ्गहविषामप्यभिमर्शनं स्यात् । कुतः । गुणाभिधानात् । गुणोऽभिमर्शनमित्यभिधानं भवति । कतमत्तदभिधानम् । यद्गुणोऽभिमर्शनमिति ब्रूते । पौर्णमासीममावास्यामिति च द्वितीयान्तं पौर्णमास्यर्थमभिमर्शनं कर्तव्यम्, अमावास्या-र्थमभिमर्शनं कर्तव्यमिति । अतो यत्र यत्र क्रियमाणं पौर्णमास्याममावास्यायां वोपकरोति, तत्र तत्र कर्तव्यम् । यद्यत्पौर्णमास्याममावास्यायां वाऽभिसंबध्यते, साक्षात्, प्रणाड्या वा, तत्र तत्र क्रियमाणं तथोरूपकरोति । तस्मात्प्रधानहविषामङ्गहविषां च कर्तव्यमिति ॥ १० ॥

निरूढपश्वादिषु कर्तव्या ॥ ९ ॥

(इति—सौमिकवेदेरङ्गप्रधानार्थनाविकरणम् ॥ ३ ॥)

द्वितीयया यस्माद्गुणभूतमभिमर्शनं विज्ञायते तस्मात्सवार्थमित्यसंबद्धम् । स्थित एव गुणत्वे तद्विशेषचिन्नेय प्रस्तुता । मुनरा च प्रातिपदिकार्थानुसारिणा द्वितीयांशेन प्रधानहविर्मात्रगुणत्व प्राप्नोति । तस्माद्गुणपत्तिरेव । यच्च पौर्णमास्यर्थममावास्या-र्थमिति चोक्तं तदपि पूर्वपक्षमेव भावयति । तेनैव वक्तव्यम् । ' पौर्णमासीमभि-मृशेत् ' इत्यत्र कालकर्मतत्समुदायानामनेभिन्नष्टव्यत्वात्पौर्णमासीमिति गौणेन भवि-तव्यम् । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्यद्यपि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्प्रातिपदिकं गौणमित्या-पद्यते तथाऽप्यत्र तावताऽप्यभिन्नष्टव्यविशेषानवगमात्समस्तस्त्रुवादिविषयसंशयोपप्लवे सति विशेषोऽन्यत एव लब्धव्य इति साकष्टत्वत्वात्तदभिग्यार्थपरिग्रहार्थं प्रथमप्रती-तत्वेन च प्रातिपदिकार्थं मुख्यमाश्रित्य निमित्तिः सप्तम्योऽवकल्पते पौर्णमास्यामिति । तदेव चात्राऽऽकाङ्क्षितम् । आसन्नहरिविकारविशिनाऽभिन्नष्टव्यविशेषस्यावधारितत्वात् । अतः कालद्वारेण प्रयोगद्वारेण वा व्यवस्थार्थमेवेदं श्रवणमिति हविर्मात्राभिमर्शनम् । अधापि पौर्णमास्यादिशब्देन हविर्क्ष्यते तथाऽपि तदुपकारमात्रलक्षणात्मवार्थत्व-सिद्धिः ॥ १० ॥

(इति—अभिमर्शनादेरङ्गप्रधानमाधारणहविर्मात्रार्थताविकरणम् ॥ ४ ॥)

[५] दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य ॥ ११ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे दीक्षाः श्रूयन्ते । तिस्रो दीक्षा इति । तथा दक्षिणाः श्रूयन्ते । तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । तत्र संदेहः । किं दीक्षादक्षिणमङ्गप्रधानार्थमुत प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् । पुरुषाणामङ्गप्रधानार्थत्वाद्दीक्षादक्षिणस्याङ्गप्रधानार्थतेति । एवं प्राप्तं ब्रूमः । दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य । कुतः । वचनात् । वचनं हि भवति । दीक्षाः सोमस्य, दक्षिणाः सोमस्य, इति । न हि वचनस्यातिभारो नाम कचिन् । तस्माद्दीक्षादक्षिणं वचनात्सोमस्येति ॥ ११ ॥

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

निवृत्तिं दीक्षाणां दर्शयति । कथम् । अन्वर्थो यत्पशुनाऽयाक्षीरथ काऽस्य दीक्षेति, यत् पड्ढोतार जुहोति साऽस्य दीक्षेति । अम-

• फलसंयोगात् स्वामियुक्तं प्रधानस्य' इत्यनेनैव गतार्थत्वाद्दीक्षाणामनुदाहरणत्वम् । अन्ये तु समर्थयन्ते । सर्वेषु सोमक्रियादिषु दीक्षितशब्देन विनियोगो दृश्यते । दीक्षाश्च दीक्षितत्वसिद्धयर्थः । तच्च दीक्षितत्वमुपादीयमानत्वात्तत्र तत्र गुणत्वेन विवक्षितम् । अतोऽङ्गप्रधानार्थत्वप्रसक्तिः । दक्षिणां नृत्विगानमनार्थत्वाद्गानमनस्य च साहाय्योपादित्तया प्रयोगार्थता । तस्माच्चिकीर्षान्यायेन साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वमिति सर्वार्थत्वप्रसक्तिः । अपि च प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते दक्षिणापाता ऋत्विजोऽङ्गान्यपि कुर्यान्ति । इतरथा हि प्रधानमात्रमेव तत्परिकीर्ताः कुर्युः । न च तावन्मात्रार्थं यजमानस्यैव परिकीर्तयति प्रयोजनम् । अतो यद्यत्परिकीर्ताः कार्ययन्तीत्यवधार्यते तस्मै दक्षिणा । एवं च कर्तृतन्त्रत्वमिधानमेषां दशे योद्धते । तस्मात्सर्वार्थं भवति दक्षिणादीक्षेते । 'दीक्षाः सोमस्य' 'दक्षिणाः सोमस्य' इति वचनात्प्रधानार्थता । यस्तु दीक्षितत्वनिश्चययोगोऽङ्गेषु । पुरोडाशकपालादिवदप्रयोजकलक्षणपरो प्रधानद्रव्युक्तत्वेनाति शयते । दक्षिणाश्च प्रधानार्थाः सत्यः प्रसङ्गादङ्गानामुपकुर्वन्तीनि वैक्षयान् ॥ ११ ॥

निरूपदशौ च पड्ढोतृहोमेन दीक्षानुग्रहं वदन्नप्राप्तिं दर्शयति । सर्वार्थत्वं च

१ (अ० ३ पा० ७ अ० २ सू० ६) । २ सोमक्रयादिवृत्ति—'दक्षितं सोमं प्राणाति या दक्षितो मदमीपोमीयं पशुमालभते' इत्यादिवृत्त्यर्थः । ३ (अ० ३ पा० ७ अ० ३) अत्रत्यन्यायेन स्वर्थे । ४ (अ० ११ पा० २ अ० १ सू० ८) । ५ (अ० १२ पा० १ सू० ३१) इत्यत्रेति शेषः । ६ पड्ढोतृहोमेनेति—'सूर्यं ते चक्षुषी, वात प्राण, या वृष्ट्यू, अन्तर्दक्षमात्मा, अग्नेयज्ञ, प्राणशरीरः' इति पड्ढोतृमन्त्रेण होमेनेत्यर्थः ।

त्यामपि दीक्षायां वचनं भवति । तस्मादङ्गानां दीक्षादक्षिण-
मिति ॥ १२ ॥

[६] तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥ पृ०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमालभते, इति । तत्र यूपं प्रकृत्य श्रूयते, वज्रो वै यूपो यदन्तर्वेदि
मिनुयात्तन्निर्दहेत्, यद्वह्निर्वेदि, अनवरुद्धः स्यादर्थमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं
बहिर्वेदि, अनवरुद्धो भवति, न निर्दहति, इति । तत्र संदेहः । किमन्त-
र्वेदि, इति यूपान्नभावेन वेदिरुपदिश्यत उतार्थमन्तर्वेदि, अर्थं बहिर्वे-
दीति देशलक्षणार्थमुच्यत इति । कथं यूपान्नभावेन कथं वा देशलक्ष-
णेति । यदि यूपार्थस्य वेद्यन्तरस्य च संबन्धो विवक्षितः, एवं वेदि-
संबद्धो यूपः कर्तव्यः, ततो यूपान्नभावेन । अथ यस्मिन्देशे भीयमान-
स्यार्थं वेद्यन्तरे, अर्थं च बहिः, स देश उपदिश्यते । ततो देशल-
क्षणा । किं प्राप्तम् । तथा यूपस्य वेदिः । यथा दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य
तथा यूपस्य वेदिः । तथा यूपो मातव्यः, तथा भीयमानस्यार्थं वेद्य-
न्तरे भवति । एवं वेदिश्रुतिरप्यनुग्रहीष्यते, इतरथा वेदिशब्दो

स्यादेव दीक्षेति नान्येनानुगृह्येत । ननु चानङ्गत्वेऽप्यनुग्रहवचनमनाकाङ्क्षितस्वाङ्गार्थ-
मेव । नैष दोषः । प्रकृतौ परप्रयुक्तोपजीवनात्तत्कृत उपकार आसीदिति, अप्रयोजक-
त्वात्तदभावे सति वैगुण्यमिवाऽऽशङ्कते, तत्रानुग्रहवचनमुपपत्स्यते ॥ १२ ॥

(इति—दीक्षादक्षिणयोः प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

‘ अर्थमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं बहिर्वेदि ’ इति किमन्तर्वेद्यकदेशो यूपान्नत्वेन विधीयते,
अथ बहिर्वेदिदेशमिन्नभाषिदेशमात्रं लक्षयतीति । ननु च पुरस्तात्सर्वार्थत्वमवस्थाप्ये-
दानीमयुक्तो विचारः । स्थित एतन्मित्रधिकरणे तदद्भष्टव्यम् । यदि हि वाक्यसंयोगाद्यु-
पार्थता भवेत्कृतस्तदा कैमर्थ्यविचागवमरः । स्थितं पुनर्देशलक्षणार्थत्वे तदर्थत्वात्तदर्थत्वे
युज्येते । किं प्राप्तं, प्रकरणं बाधित्वा यूपस्य वाक्यसंयोगाद्भविष्यति । लक्षणा
हीतरथा स्यात् । न चान्तर्वेदिशब्दस्य श्रौतार्थो न समवैति यतो लक्षणा प्रतिपद्यते ।

१ वेदिश्रुतिरनुग्रहीष्यत इति पा० । २ पुरस्तादिति—‘ चिकीर्षया च संयोगात् ’ इत्यस्मिन्न-
धिकरण इत्यर्थः । ३ तद्भष्टव्यमिति—चिकीर्षाधिकरणं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

लक्ष्येदेशम् । श्रुतिलक्षणाविशये श्रुतिन्याय्या, न लक्षणा । तस्माद्गु-
पाङ्गभावेन वेदिनिर्दिश्यते ॥ १३ ॥

देशमात्रं वाऽशिष्येणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥ सि०

देशमात्रं वा वेदिशब्देन लक्ष्यते, न वेदिर्युपाङ्गम् । कुतः । अशि-
ष्येणैकवाक्यत्वात् । अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं बहिर्वेदीत्येतेनैकवा-
क्यता या, सा शासितव्येन, यदि देशलक्षणा । अथ गुपाङ्गभावेन
वेद्या निर्देशः, ततो न शामितव्यो बहिर्वेदिदेशो भवति । वेद्यां यूप-
स्याङ्गभावेनोपदिश्यमानायाम्, अर्धं बहिर्वेदीत्येतदुच्चार्यमाणं न
कस्मिंश्चिदुपकारे वर्तते । अथ बहिर्वेदिदेशमपि यूप्याङ्गभावेनोपदिशेत्,

तस्मात् ' इत्यति शक्यामहे ' इत्यपि सामान्यशास्त्र यूपविषयमेवोपसंहृत्य वेदेर्युपार्थत्वं
प्रतिपत्तव्यम् । अथवा पूर्वणाधिकरणेन स्थिते साङ्गज्योतिष्टोमार्थत्वे किं युपार्थत्वम-
प्यस्ति नास्तीति विचार्यते । ननु सर्वार्थत्वादेव मिद्ध युपार्थत्वमिति न विचारणीयम् ।
न तेन सिद्ध, यूपस्य पश्वङ्गत्वात् । ज्योतिष्टोमस्य हि माङ्गस्य वेदिर्न पशोः । ननु
च पशुरपि स्वाङ्गभूतामङ्गेभ्यो दास्यति । दद्याद्यदि तस्य स्वमहिम्ना वेदिर्भवेत् । प्रधा-
नद्वारेण त्ववतरन्ती तत्स्वरूपमात्र एवावतिष्ठते । प्राप्ते च वेदिकार्येऽतिदेशेन प्राप्नुवन्ती
दोशपीर्णमासिकी वेदिं निराकृत्य पश्वदिषु सौमिकीं निविशते । सा प्राकृतेष्वेव
वेदिकार्येषु विनियोक्तव्या । न चेदं यूपमानं प्राकृत यतो वेदिं लभेत । तस्मादप्राप्ते-
र्यूपस्य लौकिक्यैव देशबुद्ध्याऽन्तर्बहिर्वो माने प्राप्तेऽनेन वचनेनार्धस्या-तर्वेदिर्नियम्यत
इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ १३ ॥

उमाभ्यामन्तर्वेदिबहिर्वेदिशब्दाभ्या मध्यदेशो लक्ष्यते नाङ्गाङ्गिभावो विधीयते ।

कुतः कृतार्थसंयोगे देशकालोपलक्षणम् ।

सर्वेष्विवष्टं कृतार्थो च वेदियुपाविहान्यत ॥

अङ्गाङ्गिभावे हि यूपो वा वेद्यङ्ग भवेद्वेदिर्वा यूप्याङ्गं, न चैकमप्युपपद्यते निराकाङ्क्ष-
त्वाददृष्टकल्पनाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । न तावत्पशुबन्धव्यपृतस्य यूपस्य वेदिं प्रत्यपे-
क्षाऽस्ति । नापि कर्तृहविस्तदुपकरणधारणन्यापृताया वेदेः सहस्रभागाशासन्नन्विनि यूपेऽ-
पेसा । न चान्यतरस्य दृष्टोपकारित्वमवकल्पते । किं चार्धं बहिर्वेदीत्यशिष्यं, विष्य-
नुवादत्वासंभवात्त्वत्पक्षे । मत्पक्षे तु द्वाभ्यां विना देशविशेषोपलक्षणासंभवाद्भवत्यं शा-
सितव्यमेतत् । कथं, समस्तस्य यूपस्यान्तर्बहिर्वो माने प्राप्ते ' अर्धमन्तर्वेदि ' इति निय-
म्यते, द्वितीयस्यार्धस्य पुनरप्यनियमप्रसक्तौ ' अर्धं बहिर्वेदि ' इत्यपि विधातव्यम् ।

वाक्यं भिद्येत । तस्माद्यूपःङ्गभावेन वेद्या निर्देशे बहिर्वेदिशब्दः सर्वथा न शायितव्यः । यदि तु देशलक्षणा, ततो विशिष्ट देशे लक्ष्यमाणेऽदृश्यवक्तव्यो बहिर्वेदिशब्दो भवति । अनुच्यमाने, वेद्यभ्यन्तरे यस्मिन्करिष्वक्ष प्रदेशे यूप इति गम्यते । अथ पुनर्बहिर्वेदिशब्दे श्रूयमाणे, यतरस्मिन्देशे मीयमानस्यार्धमन्तर्वेद्यर्थं बहिर्वेदि, स देशो लक्षयितुमिष्टो भवति । स च बहिर्वेदिशब्देन विना न शक्यते लक्षयितुमित्यन्तर्यं ज्ञानिनव्यो भवति । तस्माद्देशलक्षणेति ॥ १४ ॥

[७] सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचना-
त्सामिधेनीनाम् ॥ १५ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः, इति । हविर्धानयोर्वचनम् हविर्धाने सुन्वन्ति, तत्, सामिधेनीभिः संबन्धेदित्यर्थः । तत्र संदेहः । किं सामिधेनीनामङ्गभावेन हविर्धानं चोच्यते, हविर्धानविशिष्टाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या उत हविर्धानेनामूषामनूच्यमानानां देशो लक्ष्यत इति । किं तावत्प्राप्तम् । सामिधेनीनामङ्गत्वेन हविर्धानं चोच्यते । यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तत्, सामिधे-

ततश्चानेकार्थत्वाद्वाक्यभेदो भिन्नोत्पत्त्यात्वात्तानुपङ्गुलेश्च प्रसज्यते । पाक्षिकस्य च नित्यवदनुवादोऽनर्थकः कल्पयितव्यः । ननु चार्धस्यान्तर्वेदिसंबन्धे विहिते विध्यभावात्तन्तरे बहिर्वेदि भविष्यति । भवेदेव, यदि नित्यमन्तर्वेदि बहिर्वेद्येव वा यूपमानं प्रसक्तं स्यात् । समन्तान्तर्वेदिप्रसङ्गे हि सति अर्धपुनर्वचनसामर्थ्यात्परिसंख्यायेतरस्य बहिर्धानं गम्येत । समस्तस्य वा बहिरेव प्रसङ्गेऽर्धस्याविहितमिति तदवस्यमर्थान्तरमध्यवर्तयेत्, न त्वेतदुभयमप्यस्ति । अतश्चेदक्षमवधारणमवस्यमन्तर्वेद्येव न त्वर्धमेवान्तर्वेदीति । तथा सति चार्धान्तरमनियतत्वात्कदाचिदन्तरपि प्राप्नोतीति न बहिर्भावः सिध्यतीति । ननु च यदि समस्तमन्तर्वेदि मिनोति ततोऽर्धमन्तर्वेदीत्येव विविर्धेव कुर्यात् । कथं न करेति, यद्यं तत्तावन्नियमतोऽन्तर्भिन्नोत्येतावच्च विहितं नेतरत्प्रतिषिद्धम् । तस्माद्गुभाभा विशिष्ट एको देशोऽभिधीयत इत्येवमवाक्यभेदः ॥ १४ ॥

(इति—अन्तर्वेदिनहर्वेदिपद्लक्षितदेशविशेषस्य यूपमानाङ्गताधिकरणम् ॥६॥)

‘ उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ’ इति श्रूयते । पूर्ववदेव संदेहविचारनि-

नीभिः संबन्धयेदिति । तेन हविर्धानसंबद्धाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति वचनात्सामिधेन्यङ्गभावे सति हविर्धानश्रुतिरनुग्रहीष्यते । इतरथा देशं लक्षयेदिति । तस्मात्सामिधेन्यङ्गं हविर्धानम् ॥ १५ ॥

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य ॥ १६ ॥ सि०

देशलक्षणार्थं वैतदुच्यते । यस्मिन्सुन्वन्ति, तस्मिन्देसे सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य तेन क्रियते । दक्षिणे हविर्धाने सोममासादयन्तीति सोमासादनार्थं तावदेतदुपादेयम् । सामिधेन्योऽप्यग्निसामिन्धनार्थमुपादेया इति । इह त्वेतावच्छ्रूयते, यस्य हविर्धानस्य समीपे सुन्वन्ति तत्संबद्धाः (सामिधेन्योऽग्निसामिन्धनार्थमुपादेया) इति । तत्र न ज्ञायते, किं सामिधेन्यः संबद्धा हविर्धानस्योपकुर्वन्ति, किं हविर्धानं सामिधेनीनामिति । तदुच्यते । सामिधेन्यस्तावद्धविर्धानस्य नोपकुर्वन्ति । न हि तावद्विधीयन्ते, सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति । किं तर्हि । हविर्धानविशेषसंबन्धस्तासां विधीयते । न चाविहितमङ्गं भवति । नाप्येवं विधीयते, हविर्धानमामानुच्यमानानामुपादातव्यं संबन्धयितुमिति । कथं तर्हि । हविर्धानविशेषसंबन्धोऽत्र सामिधेनीनां श्रूयते न हविर्धानसंबन्धो विधीयते । न च सामिधेनीसंबन्धो हविर्धानस्य प्राप्तः, यो विशेषार्थमनूयेत । केन तर्हि हविर्धानस्य संबन्धः । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य, न तु सामिधेनीकर्म प्रत्यक्षं हविर्धानस्य । भवति तु देशस्य सामिधेनीसंबन्धः । अपरेण वेदिमिति होतुर्देशो लक्षितः । स उत्तरस्य दक्षिणस्य वा हविर्धानस्य समामन्नः ! तत्र यत्, सुन्वन्ति, तदन्वाहुरित्युपपद्यते वचनम् । तस्माद्देशलक्षणार्थं हविर्धानग्रहणम् ।

र्णयाः । कथं न गतार्थमिति चेत् । विस्पष्टार्थद्वयानुपादानात् । न त्वत्रैवं दृश्यते इदं परस्याशिष्यमिति । मम तु शिष्यमिति । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिः । उच्यते ॥ १५ ॥

सोमधारणेन तावत्प्रत्यक्षं नैरपेक्ष्यं हविर्धानस्य, सामिधेनीनां पुनः प्रकृतावेवाग्नि-सामिन्धनार्थत्वात्कल्पे प्रयोजनमिति नास्त्यङ्गाङ्घ्रित्वापेसा । हविर्धानविशेषसंबन्ध-परे वाक्ये सामान्यसंबन्धशक्तिमपि कल्पयत आग्नेयधिकरणोक्तो वाक्यभेदो योज्यः ।

अथैवमभिसंबन्धः कस्मान्न भवति । यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तस्य हविर्धानस्य सामिधेनीसंबन्ध इति । नैवं शक्यम् । एवं द्वावर्थौ विधातव्यौ भवतः । हविर्धानसंबन्धो, हविर्धानविशेषसंबन्धश्च । तत्र वाक्यं भिद्यते । तस्मान्नैवमभिसंबन्ध इति ॥ १६ ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

समाख्यानं च तद्देव भवति । यथाऽस्माभिर्न्याय उपदिष्टः सोमार्थं हविर्धानमिति ॥ १७ ॥

[८] शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्तरमात्स्वयं

प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥ पू०

इह कर्माण्युदाहरणम् । अग्निहोत्रं जुहुयान्स्वर्गकामः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । तत्र संदेहः । क्रिमेतानि कर्माणि स्वयमनुष्ठातव्यानि, उतात्रोत्सर्गमात्रं स्वयं कुर्यात् ।

विशेषेण सामान्याक्षेपाद्वाक्यभेदं परिहरत । मिद्धमागन्तुसंबन्धेन मिद्धान्तपक्षेणार्थापत्तिक्षयो दर्शयितव्यः । अस्ति हि प्राकृतदेशोपलक्षणत्वेन हविर्धानयोरन्यतरस्य प्राप्तिः । तत्र विशेषमात्रं सुखेन विधीयते । तस्मादपि देशलक्षणा ॥ १६ ॥

हविर्धानमिति, अनन्यप्रयोजनस्य तादर्थ्यव्यपदेशोऽवकल्पते । अन्यथा हि सामिधेनीधानमित्यपि स्यात् ॥ १७ ॥

(इति—दक्षिणहविर्धानिदेशम्यानुवचनार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥)

अतः परं समाख्यायाः सर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्ता वैर्तिष्यते । (होता) हीत्रमित्यादयः कथं विनियोजिका इति । तत्र प्रथमं तावदुपोद्घृतं क्रियते । यदि होत्रादयो नानाभूता विद्यन्ते ततः क्व ते विनियुज्यन्तामिति विचारो भवति । यदि तु सर्वमेव कर्म यजमानेन कर्तव्यं न कर्त्तव्यं तत्राणामवकाशोऽस्ति ततस्तत्समाख्योत्थापितो विरोधाविरोधविचारो नैव प्रस्तोतव्य इति । तत्र दर्शपूर्णमासादीनि फलदक्षि-

१ हविषा निधानं हविर्धानमिति पा० १२ वर्तिष्यत इति—'ते सर्वार्था प्रयुक्तत्वात्' इत्यधिकरणमारभ्येति शेषः । २ 'शास्त्रफलं प्रयोक्तारि' इत्यादिना क्रियमाणविचारस्य बलाबलविचारत्वाभावे नासांगत्वं मनसि निधाय तदुपोद्घाततया बलाबलचिन्ताक्षेपत्वेन सगति तावदुपपादयति—तत्रेत्यादिना ।

शेषमन्यः स्वयं वा त शेषमन्य एवेति । किं प्राप्तम् । स्वयं प्रयोगे स्यात् । कुत । यतः स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं भवति । कथमवगम्यते । तल्लक्षणन्वात् । शब्दोऽस्यार्थस्य लक्षणं, स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं भवतीति । कतमः स शब्दः । स्वर्गकामो यजेतेति । यः स्वर्गकामयते, स एवोच्यते; यागे कर्ता भवन्फलं साधयेदिति । साङ्गे च कर्ता भवन्फलं प्राप्नोति । तस्मान्स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥

उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी प्रधानस्य, तस्मान्-
दन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १९ ॥

उत्सर्गे प्राधान्यमस्ति । कथम् । य उत्सर्गं करोति तेन सर्वं कृतं भवति । कथम् । परिक्रय उत्सर्गः । तेनाऽऽनताः सर्वं कुर्वन्ति ।

प्राप्नोति कर्माण्युदाहरणम् । तेषु विचारः, किं यजमानेनैव सर्वं प्रयोक्तव्यमुत प्रधानमात्रे यजमाननियम किं वा प्रधानेणैव यजमानोऽन्यत्रान्य एव । किं प्राप्तं, सर्वं यजमानेनैव कर्तव्यमिति । कुतः । प्रयोगवचनस्य ह्यात्मनेपद साङ्गात्वात् मानवाया फलार्थिनं वर्तुत्वेन प्रयुक्ते । स यथाैव कर्ता न स्यात्कृतमेवेषोपकार न प्राप्नुयात् । तस्मान्स्वयं कुर्यादिति । फलस्य चात्प्रधानस्योत्पादयितृत्वेन प्रयोक्ता यजमान एवोच्यते । होत्रादिभूमाग्या च तस्यैव तत्तत्कुर्वाणस्य 'एकस्य कर्मभेदात्' इत्यनेन न्यायेन भविष्यतीति मन्यते ॥ १८ ॥

प्रधानमात्रवाचिनां धातोः परेण प्रत्ययेन तस्मात्प्रत्यैव फलार्थिकर्तृकत्वं नियम्यते । शेषाणां तु निवृत्तिमात्रं प्रतीयते न कर्तृविशेषः । तस्मात्तत्रानियमः । ननु च प्रधानसमानकर्तृकत्वाद्भिवाङ्गानामपि स एव कर्ता सेत्स्यति । न । तत्र प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वानुग्रहात् । द्रव्योत्सर्गे ह्यन्येन क्रियमाणे न किञ्चिद्यजमानेन कृतं स्यादिति तं करोति । तत्र कृते परिक्रयानिना वारैर्यज्ञ कर्तृत्वात्प्रच्यवते । केचित्तु सुतरामात्मनेप-

१ फलदक्षिणावर्नाति—अनेन चाग्निहोत्रे परिक्रयानामानेन भाष्यकारोदाहृतस्यापि, अग्निहोत्रस्यानुदाहरणत्वं सूचिनं ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु यथायमिहोत्रप्रकरणे तदङ्गतया दक्षिणा नाऽऽम्नायते तथाऽपि 'अहरहयंजमान स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात्, पर्वणि वा । ब्रह्मचारी वा जुहुयात् । ब्रह्मणा हि स परिकीर्तो भवति । क्षीरहोता वा जुहुयात्, धनेन स परिकीर्तो भवति' इत्यापस्तम्बधृतस्य इत्युच्यते तत्रापि दक्षिणाऽग्यस्य परिक्रयस्यैव विधानात्तद्वलेनाग्निहोत्रेऽप्यन्यस्य कर्तृत्वं संभाव्यत एवेति समवयंवाग्निहोत्रस्यानुदाहरणमिति खण्डदेवप्रश्नानामभिप्रायः । २ (अ० ३ पा० ७ अ० ९ सू० २३) । २ तत्र कृतं इति—प्रयोगे तु द्रव्योत्सर्गरूपे स्वयं कृत इत्यर्थः । ४ कारयन्तित्यस्य प्रागङ्गनाति शेषपूरणम् ।

तस्माद्यः परिक्रयं करोति तेन स्वयमेव सर्वं कृतं भवति । तस्मादुत्सर्ग-
मात्रं स्वयं कुर्यात् । शेषमन्यः स्वयं वा ॥ १९ ॥

अन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानाद्विप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि ॥ २० ॥ सि०

शेषस्यान्य एव स्यात्कर्ता . कुतः । परिक्रयस्याऽऽम्नात्तत्वात् ।
पुरुषानतिप्रकारेषु बहुषु प्राप्तेषु परिक्रयो नियतः । तस्मात्परिक्रये-
णाऽऽनतैः सर्वे पदार्थाः कर्तव्या इति । विप्रतिषिद्धश्चाऽऽत्मनि परि-
क्रयः । यदि स्वयं कुर्यादपरिक्रान्तेन कृतं स्यात् । तत्र परिक्रयाम्नाना
नर्थक्यम् । अदृष्टार्थो वा प्रतिज्ञायेत । तस्मादन्यैः परिक्रान्तैः शेषाः
पदार्थाः कर्तव्या इति । उत्सर्गं तु स्वयं कुर्वता सर्वं स्वयं कृतं
भवति ॥ २० ॥

देन प्रयोजकत्वमेवाभिधीयत इति समर्थयन्ते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविहितस्य ह्यात्म-
नेपदस्य गिनर्थ एव प्रेषणादिरूपेण संविधानात्मको वाच्यः । तथा च यजन्ति याजका
इति प्रयोज्यव्यापारे परस्मैपदम् । यजते यजमान इति प्रयोजकव्यापारे, आत्मनेपद
दृश्यते । न त्वेतद्युक्तम् । एवं हि सति प्रधानमपि यथाकथंचिदन्त्यैरेव कारयितव्यं
भवेत् । यदेव हि स्वयं कर्तृकं जातं तस्यैव फलं न प्राप्नुयात् । न च यदृत्विजः
कुर्वन्ति तस्य कर्त्तृत्वत्वाद्यजमानगामि फलं युज्यते । काम तु प्रधानकारिणो यजमा-
नस्य यथाकथंचिदनुग्रहेण प्रयोजकत्वात्त्विग्यापारवचन परस्मैपदं गिनर्थे वर्तेत नाऽऽ-
त्मनेपदम् । तस्मात्पूर्वैर्गैव व्याख्यानैः प्रयानादन्यस्य स्वयमन्यो वा कर्ता स्यादिति ।
तत्रापि तु प्रत्ययप्रतिपादिता भावना प्रत्यासन्नतया फलार्थिककर्तृत्वेन गम्यमाना कथं
करणाशमात्र एवोपसहित इति वक्तव्यम् । तेनैवं व्याख्येयं, नाऽऽत्मनेपदेन फलार्थि-
कर्तृत्वं चोच्यते । किं तर्हि । भावनाक्षिप्तकर्तृत्वस्य स्वतः फलसंबन्धित्वम् । अतश्च
फलेन कर्तुरन्यत्र न गन्तव्यम् । न तु फलार्थिनोऽन्येन व्यापारकरणं विरुध्यते ।
तावता च सिद्धोऽङ्गेष्वनियम इति ॥ १९ ॥

अन्वाहार्यद्वादशशतादिदान कर्मसंयुक्तेभ्योऽभिवानत् 'परिक्रयार्थं वा कर्मसंयो-
गात्' इति दशमे वक्ष्यति । स्वभावतश्च परिक्रयः परत्र क्रियते नाऽऽत्मनि,
विरोधात् । तत्र यदि कदाचित्स्वयमेवाङ्गानि यजमानः कुर्यात्ततः परिक्रयासभवात्परि-
क्रयो न क्रियेत । तत्रास्य नित्यवदात्मन विरुध्यते । तस्मात्तन्नित्यता कर्तुमवश्य परि-
क्रयःर्हाणि कर्त्रन्तराण्युपादातव्यानि । अत्रश्च क्वचित्स्वयकरणत्कचित्तमविधानाद्यज-

१ विहितस्येति— स्वरितशित. कर्त्रभिप्राये क्रियाफले 'इत्यनया स्पृगेथ' । २ (अ० १०
पा० २ अ० ८ सू० २३)

[९] तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ २१ ॥ पू०

तत्र तैः परिक्रीतैः कर्तव्येष्वनियमेन कर्तृपरिमाणं स्यात् । कुतः ।
अविशेषात् । न कर्तृपरिमाणे विशेषः कश्चिदात्मनायते । अर्थेन तत्परि-
माणं यावद्भिरभावितिकर्तव्यता निर्वर्तते, तावतो वृणीतेति ॥ २१ ॥

अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥ सि०

यावन्ति कर्तृनामधेयानि कर्माणि श्रूयन्ते, तावन्तो वरीतव्या भि-
द्यन्ते । तानि नामधेयश्रवणानि । तान्पुरोऽव्यर्थुर्विभजति, प्रतिप्रस्थाता
मन्थिनं जुहोति, नेष्टा पत्नीमभ्युदानयति, उन्नेता चमसानुन्नयति, इति ।
तथा प्रस्तोता प्रस्तौति, उद्गातोद्गायति, प्रतिहर्ता प्रतिहरति, सुब्रह्मण्यः
सुब्रह्मण्यमामह, होता प्रातरनुयाकमनुब्रूते, मंत्रावरुणः प्रेषति चानु-
चाऽऽह, अच्छावाको यजति, ग्रावस्तुत्, ग्रावस्तोत्रीयामन्वाह । एता-
वद्भिः कर्मणि प्रयोजनम् । तेन तेऽवश्यमेतानि यथाश्रुतानि कर्तुं
वरीतव्याः । एतद्व्यतिस्क्रितोऽन्यः पदार्थो न विद्यते । योऽपि वाक्येन
नोपदिष्टः, स समाख्यया गम्यते । तस्मादेतावतो वृणीत इति ॥ २२ ॥

मानस्य कर्तृत्वम् । आत्मनेपद्म्यापि परिक्रयवती भावनामाश्रितस्येदृशनैव कर्तृत्वेन
फलोपयोगः समानकर्तृक इत्यर्थो न विगम्यते ॥ २० ॥

(इति—यजमानमिन्नकर्त्रन्तरप्रतिपादनाविकरणम् ॥ ८ ॥)

एकस्य द्वयोर्वापादाने परिक्रयः शक्यः कर्तृमित्यनियमः । अथवा फलसमानकर्तृ-
कत्वे सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां समस्तस्य प्रयोगस्य प्रप्ते, यन्मात्रमेवावाधित्वा
परिक्रयविधिः शक्यस्तदेव बाधितव्यम् । सै चैकेन कर्त्रा त्किञ्चित्कर्तुं तोपपन्न इति
नानेक बाधितव्यमिति ॥ २१ ॥

मिन्नभनारूपानियतकर्तृरूपदार्थयुक्तभावनाविविधा तावतामुपादानमिति विहिं
भवति । 'संज्ञा चोत्पत्तिप्रयोगात्' इति चेप न्नागो यथा कर्मणः बोधयितुं समर्थ
स्तथा कर्तृभेदमपीति यावत्समारूपं कर्तार उपादातव्या ॥ २२ ॥

१ प्रावस्तोत्रीया अन्वाहेति पा० २ सामानाधिकरण्येति—फलपदं नानावाधिकरण्येत्सर्वं । २५
इति—परिक्रयविवेचय । ४ (अ० २ पा० २ अ० ७ सू० २२)

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥

एवं चेत्प्रतिज्ञायते, एतावतो वृणीत इति । तन्न । यो यस्तत्कर्म करिष्यतीति संकल्पते, स स तत्तच्छब्दाभिधेयो भवति । एकोऽपि बहूनपदार्थान्कर्तुं बहुभिर्नामधेयैरुच्येत । तस्मादनियमः ॥ २३ ॥

नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

नैतदेवम्, उत्पत्तौ पुरुषाणाम् । उत्पाद्यमानेषु पुरुषेषु नामधेयानि भिद्यन्ते । ब्रह्माणं वृणीते, होतारं वृणीते, उद्गातारं वृणीते, अध्वर्युं वृणीते, ऋषेवमादि । तस्मात्कर्मणि तैरेवंनामकैः प्रयोजनम् । अवश्यं ते वरीतव्याः । तस्मादेषा वरणे संकीर्तनं न विधिः । प्रयोजनस्या- भावान्नानुवादः । न वेदे तावन्तो वरीतव्या इति ब्रूयात् । अनर्थक-

व्याप्रियमाणानामेताः समाख्या उपलभ्यन्ते । न च लोकादवगता इति घृषादिव- त्कार्यतस्तावत्परिच्छिद्यन्ते । ततश्च पार्श्वकादिवत्तत्तद्धौत्रादिकर्म कुर्वन्हौत्रादिशब्दैर- भिधास्यत इत्यभेदः ॥ २३ ॥

यदि हि कर्मविनियोगवेलायामेतदुत्तरकालं वेताः समाख्याः श्रूयेरन्नेव सति न भि- न्द्युरपि । वरण त्वत्यन्ताप्रवृत्तानां प्रवर्तनार्थमभ्यर्थनम् । तत्रैताः श्रूयन्ते 'ब्रह्माणं वृणीते' इत्यादि । न च तदानीं निमित्तान्तरं दृश्यते यत्कृत्वा समाख्याभेदो भवेत् । वरणान्यपि चैतानि 'एकैस्त्वैवं पुनः श्रुतिः' इत्येवं 'गुर्णश्चापूर्वसंयोगे' इत्येवं यावच्छ्रुति भिद्यन्ते । तद्भेदाच्चोपादेयानामृत्विजामपि तत्परिमाण एव भेदः । समा- ख्यानामपि च प्रागनुपलब्धेरुत्तरकालं च सिद्धवद्ब्रह्महाराद्वरणनिमित्तैव गम्यते । निमित्तभेदाच्च नैमित्तिकभेदसिद्धिः । दृष्टार्थत्वाच्च नैकस्यैव कर्तुः पुनः पुनर्वरणं कर्तुं शक्यते । सकृदुपात्तस्य पुनरुपादानानुपपत्तेः । उत्पत्तिवाक्याशिष्टवरीतव्यभाषाविकल्पासंभ- वाच्च न शक्य तैर्नैव वरणेन त्रियमाणान्तरं सन्नधुम् । अतोऽपि वरणानि भिद्यन्ते । सर्वाणि च तान्यैन्द्रवायवादिग्रहणवदपार्थयविधायिना प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते । तद्ग्रहण- वशेन च सर्वात्विजा ग्रहणम् । अतो यावद्द्वरणमृत्विजा भेदासिद्धिः । यत्तु भाष्यकारे- णोक्तं तस्मादेष्टा वरणे संकीर्तनं न विधिरित्यादि तदविहितवरणनियमप्राप्त्यभावा-

१ पुरुषाणामिति क्वचित्पाठः । २ पाचकादिवादिति—गृहेऽस्मिन्नेवदत्त पाचक इत्युक्ते योऽ- स्मिन् गृहे पाककर्ता स देवदत्त इत्येवं पाककर्मसंयोगाद्यर्थव देवदत्तशब्दार्थो निर्णयिते तद्ग्रहणकृतेऽपी- त्थर्थः । ३ (अ० २ पा० २ अ० २ सू० २) । ३ (अ० २ पा० २ अ० ९ सू० २४) ।

मेष स्यात् । शक्नोति चेदं प्रत्याययितुं संख्याविशेषम् । तस्माद्यः
संख्याविशेष एषां प्रतीयते तदर्थमेतद्गचनम् । तस्मात्, षोडश कर्तारो
वरीतव्याः, तावत्कर्तृकश्च सोमः स्यात् । एवं दर्शपूर्णमासयोरपि ॥ २४ ॥

[१०] चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ २५ ॥ सि०

सन्ति ज्योतिष्टोमे चमसाध्वर्यवः । चमसाध्वर्यून् वृणीते, इति ।
तेषु संदेहः । किमेषामन्यतमा उतैतेभ्योऽन्य इति । किं तावत्प्राप्तम् ।
एतावतां संकीर्तनादेषामेवान्यतमा इति प्राप्ते, ब्रूमः । चमसाध्वर्य-
वश्चापरे भवेयुस्तेभ्योऽन्य इति । कुतः । तैर्व्यपदेशात् । तैः परिगणितै-
रेषां व्यपदेशो भवति । मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो, होत्रकाणां
चमसाध्वर्यव इति । ननु य एव प्रकृतास्ते चमसाध्वर्यवो भवेयुः ।
नेति ब्रूमः । कुतः । तैर्व्यपदेशात् । मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो होत्र-
काणां चमसाध्वर्यव इति । पृष्ठी संबन्धे सति भवति । ऋत्विग्भिस्ते
व्यपदिश्यन्ते । ऋत्विजस्तेषां स्वामिनो न यजमानः । यजमानपुरुषे-
भ्यश्चैतेऽन्य इति नः प्रतिज्ञातम् । न यजमानेन चमसाध्वर्युत्वं कर्तुं
वरीतव्याः, ऋत्विग्भिस्ते वरीतव्या इति । अपि चैषामुःपक्षिवाक्य एव
भेदः । चमसाध्वर्यून् वृणीत इति ॥ २५ ॥

[११] उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥ सि०

तेष्वेव संदेहः । किमनियमः, एको द्वौ बहवो वोत बहव एवेति ।

दयुक्तम् । न चैतावतो वाक्यराशेः कल्पितैकवाक्यत्वस्य सुखतरोपायप्रचयलभ्यमंख्या-
मात्रप्रत्यायनं फल भवितुमर्हति । तेन वरणविधिनैवानुनिष्पादिनी प्रचयशिष्टैव संख्या
सेत्स्यतीत्येतदेव समर्थयितव्यम् । न किञ्चित्प्रा विहितया ॥ २४ ॥

(इति—ऋत्विजा संख्यानियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

अध्वर्यव इति समाख्यानात्तेषां चमससंबन्धादध्वर्युपुरुषा एव चमसाध्वर्यव इति
प्राप्तेऽभिधीयते । पृथक्त्वनियतत्वाद्द्व्यपदेशानां सर्वैश्चेतरैस्तुल्यवत्पृथक्त्वेन व्यपदेशा-
दुत्पत्तौ च वरणान्तराग्नात्पूर्वभेदेव भेदः । यद्यपि च यजमानेन त्रियन्ते तथाऽपि
तदाज्ञाकरत्वेन त्रियमाणत्वाद्भवत्येव तदीयत्वव्यपदेशः ॥ २५ ॥

(इति—चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥)

अनियम इति प्राप्ते, उच्यते । बहव इति । कुतः । उत्पत्तौ बहुश्रुतेः ।
चमसाध्वर्यव इत्येषामुत्पत्तौ बहुश्रुतिर्भवति । तस्माद्बहव इति ॥ २६ ॥

[१२] दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे सन्ति चमसाध्वर्यवः । ते च बहव इत्युक्तम् । कियन्तो
बहव इति संदेहे । त्रयो बहुवचनसामर्थ्यादिति प्राप्ते, ब्रूमः । दशत्वं
लिङ्गदर्शनात् । ते दश भवेयुः । तथा हि । लिङ्गः ज्योतिष्टोमविकारे
दशपेये श्रूयते, दश चमसाध्वर्यवो दश दशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति,
इति । एतस्मात्कारणाद्दशपेयो भवतीति ब्रुवन् दश चमसाध्वर्यून्दर्श-
यति । यदि त्रयो भवेयुरेतद्दर्शनं नोपपद्येत ।

तस्माच्चीननीत्यैषा संख्या । यदि च दश न भवेयुर्नोपपद्येतैतद्द-
र्शनम् । तस्माद्भवति दश । दश चैषां स्वामिनः । तस्मात्प्रयोजनभा-
वाद्दशसंख्योपादीयते । तस्या उपोपादीयमानायामपराऽपि संख्याऽनु-
गृह्यते । तेनापि दश भवेयुः ॥ २७ ॥

[१३] शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥ पृ०

अस्ति शमिता, शमिनाःमुपनयीत, इति । स किं संकीर्तिनामन्य-

उत्पत्तौ त बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

(इति—चमसाध्वर्युणा बहुत्वाविकरणम् ॥ ११ ॥)

बहुत्वानियमे ' प्रथमं वा नियम्येत ' इति त्रित्वे प्राप्ते दशपेये ज्योतिष्टोमविकारे
दशत्वानुवादात्प्रकृतौ च दश त्रियन्त इति विज्ञायते । स्वाभिदशत्वाच्चमसदशत्वाच्च
दशत्वप्राप्तिः ॥ २७ ॥

(इति—चमसाध्वर्युणा दशत्वनियमाविकरणम् ॥ १२ ॥)

शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

१ ' उत्पत्तौ तु बहुश्रुते ' इति सूत्रस्थभाष्यस्य स्पष्टत्वादव्याख्येयता मत्वा सूत्रपाठमात्रं
कृतम् । २ (अ० ११ पा० १ अ० ७ सू० ४२) । ३ ' शमिता च शब्दभेदात् ' इति सूत्रस्थं
भाष्यमपि सुस्पष्टत्वादव्याख्याय पूर्वपक्षसूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

तम उतान्यस्तेभ्य इति । किं प्राप्तम् । तेषां वरणे संकीर्तनात्तेषा-
मन्यतम इति प्राप्ते, उच्यते । शमिता च शब्दभेदात् । शब्दो भिद्यते ।
एवंसंज्ञकेनेदं कर्म कर्तव्यमिति । तस्मादेवंसंज्ञक उत्पादयितव्यः ।
अस्य संकीर्तनात्संख्याविष्टुर्दिग्म्यते । तस्मादन्यः शमिता स्यात् ।
अपि च, ह्योमा चार्धं वैकर्तनं च शमितुः । तद्ब्राह्मणाय दद्याद्य-
द्यब्राह्मणः स्यादिति, अब्राह्मणाशङ्का भवति । सा ऋत्विजि नोप-
पद्यते ॥ २८ ॥

प्रकरणाद्दोषव्यसंयोगात् ॥ २९ ॥ सि०

सत्यं संख्याविष्टुर्दिग्म्यते, न तूत्पद्यमानेषु । या त्वनुत्पत्तिस्तेषु
गम्यते, तत्र, एकस्य कर्मभेदात्, इत्येवमप्यवकल्पते । यत्तूक्तम्,
अब्राह्मणाशङ्का भवतीति । यजमानाभिप्राया सा, यद्यब्राह्मणो
यजमानः स्यादिति । ननु यद्यब्राह्मणः स्यादिति प्रकृतः शमिता संब-
ध्यते । उच्यते । शमयतीति शमिता । यौगिक एष शब्दः प्रकृतेष्व-
प्यवकल्पते । शामित्रमप्याध्वर्यवे समाम्नानादध्वर्युणा कर्तव्यम् ।
तस्माच्छमनादध्वर्युः शमिता । एवं सति अपकृतो यजमानः संब-
ध्यते ॥ २९ ॥

उत्पत्तिगता समाख्या भेदिका भवति । न चेय तद्गता । तेन ' एकस्य कर्म-
भेदात् ' इत्येवमेव भवति । नन्वध्वर्यादिषु व्याप्तिप्रमाणेषु ' शमिता पशुं कण्ठे
गृह्णाति ' इति श्रवणाद्भेदः स्यात् । नैष दोषः । य एव कश्चिद्व्यापृतः स एव ग्रही-
ष्यति । न च तदा सर्वाध्वर्युपुरुषाणां सर्वात्विजा वा व्यापारो विद्यते । तदेतद्वक्ष्यति
' ईतरमन्यस्तेषा यतो विशेषः स्यात् ' इति । प्राप्त्यभावाच्च ' यद्यब्राह्मणः स्यात् '
इति लिङ्गमसाधकमतो बलाद्यजमानविषयं कल्प्यते । याजमानप्रकरणाम्नानाच्च,
शामित्रस्य न कथंचिद्ब्राह्मणविषयत्वं विज्ञायते । हिंसात्वाद्ब्राह्मणो नेच्छेदिति चेत्
ल्यमेतद्ब्राह्मणस्यापि । स हि मन्दप्रतीकारः सुतरा प्रत्यवैति । तेन यथैव शूद्रादिः
कथंचिदनिच्छः कार्यते तथैव यो दानादिवशाकृतः करिष्यति सोऽनुष्ठास्यतीत्यविरोधः ।
एतेनैव हेतुनाऽऽतिवृज्यं निन्दते ॥ २९ ॥

(इति—शमितुरप्यवक्त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

१ (अ० ३ पा० ७ अ० ९ सू० २३) । २ (अ० ३ पा० ८ अ० १० सू० २१) ।
३ ' तद्ब्राह्मणाय दद्यात्, यद्यब्राह्मण स्यात् ' इति वाक्यस्येति शेषः । यजमानविषयं कल्प्यत इत्यस्य
चानुषङ्गशेष शेषपूरणम् । ४ कार्यत इति—शमितेति शेषः । ५ करिष्यतीति—आत्विज्यमित्यर्थः ।
६ अनुष्ठास्यति—शामित्रमित्यर्थः ।

[१४] उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे सन्त्युपगा नाम, ते शब्दभेदात्संख्याविवृद्धिं प्रत्याय-
यन्तीत्यध्वर्यादिभ्योऽन्य इति प्राप्ते, ब्रूमः । तेषामेव केचित्स्युरिति ।
कस्मात् । उत्पत्तौ परिगणनात् । यौगिकत्वाच्च शब्दस्य । लिङ्गमिदं
भवति । नाध्वर्युरुपगायेत, इति । यद्येभ्योऽन्ये भवेयुर्नाध्वर्यु प्रतिषे-
धेत् । अप्राप्तत्वात् । यतस्तु प्रतिषेधति, अतोऽवगच्छाम उत्पत्तौ
संकीर्तितानामेवान्यतम इति ॥ ३० ॥

[१५] विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥ सि०

अस्ति सोमविक्रयी । तत्र संदेहः । स किमध्वर्यादीनामन्यतमः,
उतैभ्योऽन्य इति । किं प्राप्तम् । तेषां संकीर्तनात्तेषामन्यतम इति प्राप्ते
ब्रूमः । विक्रयी त्वन्यः स्यादिति । विक्रयो न चोद्यते, क्रयश्चोद्यते ।
तत्रार्थाद्विक्रयः । ज्योतिष्टोमस्य च पदार्थान्कर्तुमध्वर्यादय उत्पाद्यन्ते,
न तु विक्रयो ज्योतिष्टोमस्य श्रूयते । तस्मान्नाध्वर्यादीनामन्यतम
इति ॥ ३१ ॥

[१६] कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ ३२ ॥ पू०

य एते पुरुषा ज्योतिष्टोमस्य श्रूयन्ते, ते किं सर्व एत ऋत्विजः,
उत केचिदेषामिति । किं प्राप्तम् । सर्वे । कुतः । कर्मकार्यात् । सर्वे
यागस्य साधनं कुर्वन्ति । तस्मात्सर्वे, ऋतौ यजन्ति । ये च, ऋतौ

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥

(इति—उपगातृणामृत्विग्भ्योऽनन्यत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

(इति—सोमविक्रेतुर्वृत्तेभ्यः पृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

ऋत्विक्शब्दो हि निपात्यमान एव उपपद्धातुप्रत्ययसमन्वितेऽर्थे वर्तते, ऋतौ
यजन्तीति ऋत्विजः । एतस्माच्चेत्कारणाद्ऋत्विजो भवन्ति हन्त सर्वेषा तद्विशिष्टमिति

१ ' उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ' विक्रयी त्वन्यः' इति सूत्रद्वयस्यमपि भाष्यं सुस्पष्टत्वाद्दुपेक्ष्या-
धिकरणद्वयसूत्रमात्रस्य पाठः कृतः ।

यजन्ति त ऋत्विजः । न कश्चिद्विशेष आश्रीयते—इम एव ऋतौ यजन्तीति ऋत्विज इमे नेति । तस्मात्सर्वेषामृत्विक्त्वम् । ननु परिसंख्या श्रूयते, सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विज इति । उच्यते । परिसंख्यायां बहवो दोषाः सन्तीत्यवयुत्यवादोऽयं भविष्यति ॥ ३२ ॥

न वा परिसंख्यानात् ॥ ३३ ॥ सि०

न वा सर्वे । कस्मात् । परिसंख्यानात् । एवं हि श्रूयते, सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विज इति । स एष न विधिः । बहुतराणां प्राप्तत्वात् । नानुवादः । प्रयोजनाभावात् । न चेत्परिसंख्याऽपि, आनर्थक्यमेव स्यात् । ननु परिसंख्यायां स्वार्थहानं परार्थकल्पना प्राप्तत्वात् । उच्यते । स्वार्थहानमदोषः, प्राप्तत्वात् । परार्थकल्पना च, प्रत्ययात् । बहूनामृत्विक्त्वे ज्ञाते पुनः सप्तदशर्त्विज इत्युच्यते । सप्तदशभिर्ऋत्विक्शब्दस्य संबन्धः पुनः प्रकाश्यते, अधिकैश्च न प्रकाश्यते । तत्र विज्ञायत एतत्—ऋत्विक्शब्दस्य पुरुषैः संबन्धे पुनः प्रकाश्यमाने सप्तदशभ्योऽभ्यधिका वर्जिता इति गम्यते तत्र किं सप्तदशभिः संबन्धो विवक्षितः, किं वाऽधिकानां वर्जनमिति । सप्तदशसंबन्धस्याप्रयोजकत्वादधिकानां वर्जनं विवक्षितमिति गम्यते ।

तदनुसारमृत्विक्त्वमपि सर्वेषामेव प्राप्तम् । अतश्चत्वारः, पञ्च, षट्, सप्तदशेत्याद्या अभ्यव्या अप्येतस्य महान्त इत्येवं स्तोत्रमवयुत्यवादः ॥ ३२ ॥

परिसंख्यानादिति भाष्यकारेण परिसंख्यैव व्याख्याता । सप्तदशस्वन्धेषु च प्राप्तवत्सु सप्तदशपुनःश्रवणं न तावन्मात्रपरिमहार्थं, योऽर्थादितराभावप्रत्ययस्तमाश्रयितुं, न सप्तदशस्वरूपं प्रत्यापयितुम् । सर्वत्र हि द्वयोः संबन्धे कृते तत्स्वरूप संसर्गश्च प्रतीयतेऽन्यनिवृत्तिश्च । कश्चिच्च किञ्चित्प्रयोजनवशेन विवक्षयते । स्वरूपसंसर्गसंभवे च बलादेव विधिरितरनिवृत्तिप्रयोजनो भवति । अतश्च त्रिदोषत्वमदोषः । स्वार्थस्य प्राप्तत्वेनैव हेयत्वात्प्रतीतस्य च परार्थस्यापरिमहे विध्यानर्थक्यात् । परस्तु

१ चत्वार इति—वर्षपूर्णमासयोस्तावत्, ब्रह्मा-अर्च्युं-होता—आमीधधेति चत्वारः । आनुमास्ये प्रतिप्रस्थानाधिक्येन पञ्च । पशुयामे मैत्रावरुणाधिक्येन च षट् । सोमयामे च ब्रह्मगणे तावत्—ब्रह्मब्राह्मणाच्छस्यमीधपोतारश्चत्वार । अर्च्युगणे—अर्च्युं प्रतिप्रस्थातृनेष्टुनेतारश्चत्वार । होतृगणे—होतृमैत्रावरुणाच्छावाकृमावस्तुतश्चत्वार । उद्गातृगणे च—उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्याश्चत्वारः । यजमानः सप्तदश इत्याह्वय सप्तदश भवन्तीति वस्तुस्थितिः ।

आह । ननु प्रतिषिध्यमानेष्वप्यधिकेषु प्रतिषेधो न प्राप्नोति । न हि ते ऋतौ न यजन्ति । न वा ऋतौ यजन्तो न ऋत्विजः स्युः । उच्यते । सत्यम् । न प्रतिषेधादृत्विक्शब्देन न संबध्यन्ते, किंतु प्रतिषेधसामर्थ्याद्धि ऋत्विक्कार्ये न भवन्ति । किं पुनर्ऋत्विक्कार्यम् । ऋत्विज उपवसन्ति, ऋत्विजो वृणीते, ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति, इति । आह । यदृत्विजां कार्यं, कथं तत्केषांचिदृत्विक्शब्दकानां न स्यात् । उच्यते । एवं तर्हि द्विविधोऽयमृत्विक्शब्दः, ऋतुयजननिमित्तो, वरणभरणनिमित्तश्च । तत्र यागनिमित्तस्य ग्रहणमनर्थकम् । तस्माद्वरणभरणनिमित्तो गृह्यत इति । आह । नन्विन्नेतराश्रयमेवं भवति । य ऋत्विजस्ते वरीतव्याः, ये त्रियन्ते त ऋत्विज इति । तदितरेतराश्रयम् । उच्यते । न हि ऋत्विजो वृणीते, इत्ययमर्थः, ऋत्विजः सन्तो वरीतव्या इति । कथं तर्हि । वरणेन ऋत्विजः क्रियन्त इति । एवं

कर्मकरणमेव हेतुं परिगृह्य सति निमित्तेऽन्येष्वपि शब्दप्रवृत्त्यवश्यभावित्वं मत्वाऽऽह—
ननु प्रतिषिध्यमानेष्वपीति । कार्यप्रतिषेधेनैव तावत्प्रक्रमे । सर्वत्र हि स्वरूपप्रतिषेधासंभवात्कार्यं प्रतिषिध्यते । तद्यथा न ममैष पुत्रः, पुत्रकार्ये न प्रवर्तत इत्यर्थः । एवं योऽयमर्थस्तत्सदृशस्योऽधिकानां प्रतिषेधः प्रतीयते स कार्यविषयो न स्वरूपविषय इति द्रष्टव्यम् । वरणं तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्दुर्दाहरणमिति चेत् । न । अस्मिन्पक्षे कर्मयोगादेव शब्दप्रयोगसिद्धेः । इतरम्बु स्वरूपप्रतिषेधात्तन्निमित्तं कार्यमपि दुष्प्रतिषेधमिति कथमृतौ यजता तेषामृत्विक्त्वं न स्यादित्याह । सिद्धान्तवादी तु तत्त्वेनोत्तरं विवक्षमाण एवं तर्हि द्विविधोऽयमृत्विक्त्वादि प्रक्रमते । यद्येव यौगिकः स्यात्ततो न कुतश्चिन्नवर्तते । संस्कारशब्दमत्वय, वरणभरणे हि संस्कारौ । ते येषां न स्तो न ते सत्यपि क्रियायोगे तच्छब्दवच्यं भविष्यन्ति । ते च वरणभरणे सदृशानामेव यजमानेन क्रियेते । तन्निमित्तत्वाश्रयणे च 'सदृशोऽर्त्विजः' इत्यनुवादोऽवकालिप्यते । अन्यथा त्ववयवानुवादो मृषात्वरूपः कल्पयेत् । तस्मात्प्रतिप्रसङ्गः । ननु च य ऋत्विजस्तेषां वरणभरणे येषां च ते, त ऋत्विज इतीतरेतराश्रयं प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रथमं तावदाह्नस्येनैषा वचनव्यक्तिरन्विष्यते । य ऋत्विजस्तेषां वरणभरणे इति । यदा तु वृक्षादिवत्से लोकोप्यवहारेष्वप्रासिद्धास्तदाऽर्थादयमर्थो भवति वरणेन ऋत्विजः

१ नेति क्वचिन्नास्ति । २ अनुदाहरणमिति—ऋत्विजो वृणीत इत्येवं भाष्योक्तं वरणमृत्विक्कार्यो-
दाहरणं न भवतीत्यर्थः । वरणं—दक्षिणादानमित्यर्थः ।

द्वितीयानिर्देशो युक्तो भविष्यति, अभवर्थुं वृणीते, इत्येवंलक्षणः ।
दृष्टार्थात् च वरणस्य भविष्यति । कथमात्मेच्छयाऽध्वर्युर्भवतीति चेत्क-
श्चिद्ब्रूयात्, भवतीति ब्रूयाम् । कथम् । एवंशब्दकेनायं पदार्थः
कर्तव्य इति, नास्त्येवंशब्दकः । यश्च नास्ति, स यदि शक्यते कर्तुं,
कर्तव्यो भवति । यथा, जुह्वा जुहोति, इत्यविद्यमाना जुहूः क्रियते ।
एवमेतदपि द्रष्टव्यम् । तत्रार्थादानयमेन ऋत्विजशब्दसंबन्धे कर्तव्ये,
एवं वरणविशेषेण कर्तव्य इति नियम्यते । तस्मात्प्रेतरतराश्रयम् ।
तस्मात्सप्तदशैव ऋत्विजः कर्तव्या इति परिसंख्या । सप्तदश ऋत्विजः
संस्कारैः कर्तव्या इति ॥ ३३ ॥

करोतीति । यथैवास्य सूत्रस्य शाटक वयेत्युक्ते वानन शाटक. क्रियत इति हि भाविनि
सज्ञानिज्ञानादविरोधो विज्ञायते तथैवात्र प्रत्येतव्यम् । एतेन ' अध्वर्युं वृणीते ' इति
तद्विशेषवचनानि व्याख्यातानि । एव च त्रियमाणानामृत्विजा द्वितीयानिर्देशोऽवक-
ल्पिष्यते । वरणं चाऽऽधानवत्कर्मोपयिक्तास्तानुत्पादयद्दृष्टार्थं भविष्यति । वेदपूर्वापर्य-
पर्यालोचनात्तु ते वरणेन क्रियन्त इत्यवमानान्नाप्रसिद्धि । न हि ताद निपातनोरुपान-
द्वारेण ऋतुयजननिमित्तत्वं गम्यमानं सत्परित्यक्तुं युज्यत । न च वरणभरणयो-
सिद्धत्विक्सत्त्वनित्वेन तानुद्दिश्य श्रयमाणयोर्विपरीता वचनव्युत्तिर्युक्ता । यच्चाप्रसिद्धा-
संस्कृतं न शक्यन्त इति वरणेऽप्येवं तुल्यम् । न हि कश्चिदप्रसिद्ध वस्तु कुरुष्वेत्यु-
क्तोऽप्यव्यवस्यति । नापि तेन व्यावृत्तेनापि तदिमित्ता निष्पत्तिरव्यवसायते । यदि
तु वेदवाक्यपूर्वापर्येण ज्ञायत इत्युच्यते ततः सिद्धानामेव संस्कार. सुखतरमव्यवसा-
यते । जानाति ह्येव वरणं कुर्वन्त्यया वे.स्य प्रसिद्धा एव कर्त्तव्येति । मम तु ते
वरणद्वारेण प्रसिध्यन्ति, प्राक्तस्मादन्येनानववारितत्वात् । अयमा तस्यापि सामा-
न्यतोऽस्त्येव प्रसिद्धिः । सर्वो हि भाव. केनचिदात्मना मिध्यन्व्यवहारं
साधयति । सर्वात्मिकाया. निद्धे. कश्चिदप्यभावात् । अतो य ऋतौ यजन्ति
ये वाऽऽध्वर्यवादिक कुर्वन्ति त ऋत्विज. । के च ते, ये तत्समर्था,
सामर्थ्याहिनान मनधिकारात् । के च समर्था, ये विद्वान् । तत्रापि स्मृतिप्राणायाम-
द्ये ब्राह्मणास्तद्विशेषप्रसङ्गे पुनर्निर्देशो भवति वरणपत्ता य इति, ततोऽपि पुनर्निर्देशाणा-
मिध्निप्रयामाणा इति । सेयमेतौर्विशेषै. शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिर्भवति । विज्ञानं च तद्विषय.

१ एव तावद्यथाश्रुत भाष्यार्थमुपवर्णयित्वा तत्र च विशुध वस्तु दपण तावदादौ वदति ।
नवित्यादिना । २ निपातनेति—'ऋत्विग्दप्रक-' इत्यनया स्मृत्या ऋत्विक्पदस्य कर्तृवाचिकान्तत्व-
निपातनेन ऋतुयजननिमित्तत्वं गम्यत इत्यर्थे । ३ नध्यस्यतीति—बुद्धिपूर्वकारी तावदप्रसिद्धं वस्तु
कर्तव्यतया न जानाति, न प्रथतते चेत्यर्थः । ४ व्यावृत्तेनापीति—अबुद्धिपूर्वकारिणा प्रयत्नाद्यव्यापारे
यदच्छया क्रियमाणेऽपि न तेन फलनिष्पत्तिरकान्ताद्भवतीत्यर्थः ।

मन्यथाऽन्यथा च प्रसज्यमानं विशेषविषयमुपसंहियमाणम् । अक्रियमाणमेव सिद्ध-
 मृत्त्विकत्वम् । अपि च वरणभरणाभ्यामृत्त्विको वोत्पाद्येरन्, ऋत्त्विकत्वं वा । तत्र
 ऋत्विजस्तावन्मातृपितृभ्यामेवोत्पादिता इति न पुनरुत्पत्तिमपेक्षन्ते । तथा योग्यताल-
 क्षणमृत्त्विकत्वमध्ययनश्रवणाभ्यां सिद्धमिति न पुनः साधनीयम् । वक्ष्यति च ' याज-
 मानांस्तु ' इत्यत्र न योग्यतैषा यजमानेन कर्तव्येति । सर्वत्र च यदनुत्पन्नं तदुत्पाद्यते,
 किं चैषा प्राग्वरणादनुत्पन्नं कर्म प्रत्यानमनम् । ननु ऋत्त्विकत्वमप्यनुत्पन्नम् । सत्यं,
 तत्तु पश्चादप्युत्पद्यमानं न पश्याम । अथ यदुत्पद्यते तदेव ऋत्त्विकत्वं, तथा सत्या-
 नमनेव तत्रान्यत्किञ्चित् । न चेदमदृष्टमृत्त्विकत्वम् । यस्य हि कार्यमदृष्टं भवति
 तत्स्वरूपमप्यदृष्टं भवेत् । ऋत्त्विककार्यं तु कर्मनिवृत्तिर्दृष्टैव सा कथमदृष्टसाध्या भवि-
 ष्यति । यावता च सा भवति तत्सर्वं विद्वत्त्वब्राह्मणत्वादि दृश्यत एव । यत्त्वदृष्टं
 किञ्चित्प्रकरणवशात्कर्मप्रयोगवचनेन गृह्यमाणं तदर्थमेव नाध्वर्यादित्वे व्याप्रियते ।
 न च तद्वरणभरणाभ्यां जायत इति तयोरनिमित्तत्वं भवति । आहवनीयादीनां त्वप्र-
 करणोत्पत्तीनामदृष्टोपकाराणामनुत्पन्नावस्थानां सस्कारविधानादुपपन्नमुत्पाद्यत्वम् । न
 हि तत्र होमादिमित्यज्यमानद्रव्याधारोऽपेक्षितः । तेनावश्यं तत्संबन्धाददृष्टमेवाभ्युप-
 गन्तव्यम् । न च तदग्निमात्रात्सिद्ध्यतीति तन्निरवृत्त्यर्थमदृष्टमेवाऽऽहवनीयादित्वमपेक्षि-
 तम् । अतो नैष दृष्टान्तः । यदि चादृष्टमृत्त्विकत्वं वरणभरणाभ्यां जन्येत, ततः सत्रेऽपि
 यजमानेषु तदावातव्यं, तद्विशेषाश्चाध्वर्यादयो दीक्षावाक्येऽनूद्यन्त इति वरणभरणे
 कर्तव्ये स्याताम् । तत्र ' वरणमृत्विजमानमनार्थत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्म-
 त्वात् ' परिश्रयश्च तादर्थ्यान् ' इति च विरुध्यते । तस्मात्कर्मयोग्यतयाऽ-
 वधारितानामेव वरणभरणाभ्यामुपादाननियमः कर्मार्थः क्रियते । ऋत्त्विकशब्दश्चावैगु-
 ण्यात्तद्विषय एवोपसंहियमाणः सतोऽप्यन्यान्योग्यान्नाऽऽह्वर्यते । सत्रे तु स्वयंभू-
 कत्वाद्वरणभरणं तदनुत्पत्तितयोरग्रहणाद्विनैव ताभ्यामवैगुण्यमिति योग्यतामात्रेणैवाध्वर्यु-
 त्वादिसिद्धिः । तद्यथा पौर्णमास्यां विनाऽपि शाखापरिवासेनेन यदेवाङ्गारोपोहनक्षमं

३ उपसंहियमाणमिति—एभिर्विशेषैर्भवतांति पूर्णार्थम् । २ (अ० ३ पा० ८ अ० ३ सू० ४) । ३ अने-
 क्षित इति—देवताये यत्सः । द्रव्यस्थं पर्वदे जाविः, जनमात्रेणापि प्रक्षेपघटितहोमपदार्थनिष्पत्तेरित्यर्थः ।
 ४ दीक्षावाक्य इति—सत्रोत्सवद्वन्द्वस्य २५ वचने अथ्यते 'अध्वर्युर्ग्रहणं दीक्षयित्वा ब्राह्मणं दीक्षयति-
 तत उद्गतारं, ततो ह्येतारं ततः । प्रतिप्रस्यता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति—ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मण-
 प्रस्तोतारमुद्गतु, नत्र वरणं द्यु, ततस्त नष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति—आग्निं ब्रह्मण,
 प्रतिहृत्तारमुद्गतु, अन्वयात् । ५, ततस्तमुत्सेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति—पोतारं ब्रह्मण-
 सुब्रह्मण्यमुद्गतु, अवरुतुं ह्येत् । ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यमेषित, इति,
 तस्मिन्वाक्य इत्यर्थः । ५ (अ० १० पा० २ अ० १० सू० ३४) ६ (अ० १० पा० २ अ०
 ११ सू० ३५) ।

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

एवं चेन्मन्यसे, यथोक्तपक्षेणैतदेवमुच्येत । अत्रयुन्यवादपक्षेण सप्त-
दशत्विज इति । तत्परिहर्न्यम् ॥ ३४ ॥

न सर्वेषामनधिकारः ॥ ३५ ॥

नैतदेवम् । नात्र सर्वेषां पुरुषाणां वचनं, यानधिकृत्यात्रयुत्यवाद्दो
भविष्यति । यत्र परा संख्या कीर्त्यते तत्रावयुत्यवादो भवति । यथा
द्वादशकपाले यद्दद्याकपालो भवतीति । न चेद् परा संख्या कीर्त्यते ।
तस्मान्नावयुत्यवाद इति ॥ ३५ ॥

[१७] नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥ सि०

सप्तदश ऋत्विज इति समधिगतम् । क्रममे ते सप्तदश इतीदं चि-
न्त्यते । किं प्राप्तम् । अज्ञानम् । एवं प्राप्ते द्रूमः । नियमस्तु दक्षिणाभिः ।

द्रव्यं स एवोपवेप इत्यदोषः । तस्माद्यथा 'यूपस्य स्वरुं करोति' इत्यत्राऽऽदाने
कर्मशब्द इति वैक्ष्यति तथाऽत्र भाष्यकारस्य द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

वैश्वानरद्वादशकपालाधिकारे ह्यर्द्धत्वादय उच्चार्यमाणाः स्वरूपेणानुपयुज्यमानाः
शक्तुवन्त्यवयवत्वं गमयितुम् । स्तुत्या चोपयुज्यन्ते । न त्विह परमसंख्योपात्ता यद्-
धिकारात्सप्तदशत्वमवयवः प्रतीयेत । स्तुत्यर्थं न स्यात् । तस्मादृत्त्विकत्वोपमं ह्यार्धमे-
वैतादिति सप्तदशत्विजः ॥ ३५ ॥

(इति—सर्वेषामृत्त्विकशब्दावाच्यताधिकारणम् ॥ १६ ॥)

प्रकृतानां ये केचित्सप्तदशेति प्राप्तेऽभिधीयते । सामानाधिकरण्यप्रयोगान्नियमः ।

१ एव तर्हि ऋत्विक्शब्दस्य यौगिकत्वे 'वरणेन ऋत्विज क्रियन्ते' इत्यादिभाष्यस्य का गति-
रिति चेदत आह—तस्मादित्यादिना । २ वक्ष्यतीति—(अ० ४ पा० २ अ० १ सू० ६) इत्यत्रे-
त्यर्थः ३ एतत्सूत्रस्य भाष्यस्य सुस्पष्टतयाऽव्याख्याय सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् । ४ अष्टत्वादय इति—
'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेसुत्रे जाते' इत्युपक्रम्यैव ध्रुयते 'यद्दद्याकपालो भवति गायत्र्यैवैनं
ब्रह्मवचसेन पुनाति, यन्नवकपालं ब्रह्मैवास्मिन्स्तेजां दधाति, यद्दशकपालं विराजैवास्मिन्नत्र य दधाति,
यदेकादशकपालं ब्रह्मैवास्मिन्निद्रयं दधाति, यद्द्वादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन्पशुन् दधाति'
(तै० सं० २-२-१) इत्यादिरिति शेषः ।

श्रुतिसंयोगात् । दक्षिणासंबन्धेन नियम्येरन् । एवं ह्याम्नायते । ऋ-
त्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति, इत्येवमभिधाय दक्षिणादानक्रमपरे वाक्ये
ब्रह्मादयः श्रूयन्ते । अग्नीध्रेऽग्रे ददातीति, ततो ब्रह्मणे, ततोऽमुष्मै
चामुष्मै चेति केचिदेव विशिष्टाः श्रूयन्ते । एवं ये श्रूयन्ते ते तावदृ-
त्विजः । ततोऽभ्यधिका नान्ये भवितुमर्हन्ति । दक्षिणाभिर्नियम
इति ॥ २६ ॥

उक्त्वा च यजमन्त्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

य ऋत्विजःते यजमाना इत्येवमभिधाय ब्रह्मादीनां दीक्षाक्रमपरे
च वाक्ये दीक्षा दर्शयति । कथम् । अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं
दीक्षयति, तत उद्गातारं ततो होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्ष-
यित्वाऽग्निं दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंमिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः,
मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, आ-
ग्नीध्र ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्गातुः, अच्छावाक होतुः । ततस्तमुन्नेता
दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतार ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः,
ग्रावस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वाऽऽ-
चार्यमपित इति । दीक्षा च यजमानसंस्कारः । तस्माद्ब्रह्मादय ऋत्विजः
सप्तदश इति ॥ ३७ ॥

तच्च दक्षिणादानक्रमवाक्यगतं तेषां दीक्षा दृश्यते न चमसाध्वर्युणाम् । यद्यपि च सिद्ध-
सृत्विक्त्वमनद्यमान न य क्यमुपमहर्षिमिति बुद्धिर्भवति तथाऽपि सप्तदशश्रुत्यपेक्षित-
विशेषावस्थानं यदेष्वेव वेदेन सिद्धवदाश्रितमतोऽगमाकमेव परिच्छेदो भवति नूनमेत
एवर्त्विज इति ॥ २६ ॥

‘य ऋत्विजःते यजमानः’ इति यजमानत्विक्शब्दौ समानविषयौ नियम्य यज-
मानसंस्कारं दीक्षा ब्रह्मादिषु क्रमार्थमनुवदन्नेषु तौ द्वावर्षाति दर्शयति । तस्माद्ब्रह्मत्वा
दिकरणयोगेष्वेवर्त्वी यजत्सु ऋत्विक्त्व न सर्वेषु । तद्विषयमेव चर्तुयजन शब्दस्य प्रवृ-
त्तिनिमित्तम् । यथा साम्नादिमद्गमनं गोशब्दस्य, यथा धाऽयाशब्दः सामिधेनीषु निर्वा-

१ तेभ्य इति पा० । २ निपात्यमान इति—‘पाठ्यसानाध्यनिकाध्यधात्या मानहविर्निवाससा-
मिधेनीषु’ पा० सू० (३-१-१२९) इत्यनया स्मृत्येत्यर्थः ।

[१८] स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥ सि०

प्रतदुक्तं, सप्तदश ऋत्विज इति, ते च ब्रह्माटयः । तत्र संदेहः ।
 क्रिमेषां सदस्यः सप्तदश, उत गृहपतिः । किं तावत्प्राप्तम् । सदस्य
 इति । स हि कर्मकरः । इतरः स्वामी । यश्च कर्मकरः स परिक्रेतव्यः ।
 ऋत्विजश्च परिक्रीयन्ते । तस्मात्सदस्यः सप्तदश ऋत्विगिति । अपि
 च, तस्य चमसमापनन्ति वरणं च । ऋत्विग्वरीतव्यो न स्वामी ।
 तस्मात्सदस्यः सप्तदश इति प्राप्ते, उच्यते । स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ।
 स्वाभ्येषां सप्तदशः स्यात् । कुतः । कर्मसामान्यात्, यज्ञे
 कर्तार ऋत्विजो भवन्ति । यज्ञे च कर्ता गृहपतिः, तस्माद्दृष्टव्यम् ।
 यज्ञकर्मसामान्यात् । यदुक्तं, तं समापनन्ति, तस्य चमसमापनन्ति
 वरणं च । तस्मात्सदस्यः सप्तदश इति । उच्यते । ब्रह्माणवे च वे

त्यमानस्तास्वेवेत्यवधारणान्नान्यासु धीयमानास्वपि वाय्याशब्दाच्च्यत्व भवतीत्यवधा-
 येते । तथैवतावैव यजन्सु भवति न तु भवत्येवंत्यवधारयितव्यम् ॥ ३७ ॥

(इति—ब्रह्मादीनामेव ऋत्विक्त्वनियमाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

दीक्षादक्षिणावाक्ययोः षोडशाना संकीर्तनात्तानन्तोऽवधारिताः । सप्तदशः कस्ते-
 षामिति न ज्ञायते । सदस्ययजमानचमसाध्वर्थवश्चावशिष्यन्ते । तत्र चमसाध्वर्थवः
 तुल्यकल्पत्वादन्यतरावधारणप्रमाण नास्तीति सदस्ययजमानयोरन्यतरः संदिह्यते । तत्र
 कर्मकरत्वसामान्यात्सदस्यग्रहणप्रसक्ताविधीयते । स्वामिसप्तदशाः स्युरिति । कथं
 पुनः पूर्ववर्तुयजमानकर्मनिमित्तत्वमनभ्युपगम्याधुना तस्मान्नात्यात्स्वामिनः ऋत्विक्कर्मा
 विधीयते । 'सदस्यं वृणीते' इति चोत्पत्तिसंयोगात्स्वर्वादिबद्धेद् । न च ब्रह्मण्यवयव-
 प्रसिद्धिः संभवति । समुदायप्रसिद्ध्या वाधितत्वात् । न च ब्रह्मणः पुनर्वरणं विद्यते
 मनुवदितुं वा शक्यम् । अध्वर्यादिष्वनप्येवमेव प्रमज्जात् । सर्वेषु चोपहवादिषु ब्रह्मण-
 न्त्वव्यतिरेकेणास्य मन्त्रः पठ्यते । तत्र चान्याय्यो विकल्प आश्रीयेत । न च चमससं-
 नन्वेऽपि ब्रह्मणः संकीर्तने सदस्यशब्देनोपयुज्यते । सामर्थ्यात्सिद्धेन चोपद्रष्टुं सदस्ये-
 नावश्यं भवितव्यम् । सोऽपि च प्रत्यवेक्षणादृतां यजतीति शक्यं वक्तुम् । सर्वे

१ व्यतिरेकेणेति—' ब्रह्मण्यवयवस्व ' 'सदस्यापह्वयस्व ' इत्यादिना ब्रह्मण्यवयवस्य
 सदस्यमन्त्रस्य पृथगाभ्यानात् ' ब्रह्माणमेव ते समापनन्ति ' इत्यादिना भाष्योक्तं ब्रह्मण एव सदस्यस्य
 इत्युपगममित्याहाय ।

समामनन्ति, वरणमपि चमसश्च ब्रह्मण एव । स हि सदसि भवः ।
तस्मात्स्वामिसप्तदशाः ॥ ३८ ॥

[१९] ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥ पू०

स्वामिसप्तदशा ज्योतिष्टोमस्य ऋत्विजः समधिगताः । अत्रेदानी-
मयं संदेहः । किं सर्वं पुरुषकार्यं तैः कार्यं, अग्निभिश्च गार्हपत्यादि-
भिराग्निकार्यमुत काचिद्व्यवस्थेति । किं तावत्प्राप्तम् । ते सर्वार्थाः

याज्ञिकाश्च भेदेन तं वृण्वते । तस्मादयुक्ता सदस्यनिराक्रियेति । उच्यते ।

ऋत्वङ्गत्वेन नैवैह सदस्यस्य निराक्रिया ।

चमसाध्वर्युवस्वेष नृत्विगित्यभिधीयते ॥

सदस्यो हि भेदेन वरीतस्य एव । न च ब्रह्मा सदस्यशब्देनोच्यते । ऋतुयजन-
सति वरणेनृत्विक्त्वनियमाद्दक्षिणामागसंबन्धद्वादशाहृदीक्षावाक्ययोश्चासंकीर्तनादृत्वि-
गिति नोच्यते । यथा सत्यपि वरणे ऋतुयजनसंबन्धे च कारणद्वयासंमवाचमसाध्व-
र्येव ऋत्विजो नोक्ताः । स्वामिनस्तु यद्यपि च वरणं नास्ति तथाऽप्यन्यत्सर्वमस्तीति
युक्तमृत्विक्त्वम् । यत्तु सदस्योऽपि प्रत्यवेक्षणाद्यजनीति । वचनसामर्थ्यादेवासौ त्रियते,
न तु कश्चित्पदार्थस्तदर्थान्, येनास्य व्यपदेशः स्यात् । न च प्रत्यवेक्षणं नाम कश्चि-
त्पदार्थो येनास्य कर्तृविशेषः केनचित्प्रमाणेन नियम्येत । तस्मात्सत्येव सदस्ये सूक्तं
स्वामिसप्तदशा इति । यत्तु भाष्यकारेण किञ्चित्सदस्यनिराकरणपरमुक्तं तदृत्विक्त्वनि-
राकरणपरस्यातिरिक्तवचनमित्युपेक्षणीयम् ॥ ३८ ॥

(इति—स्वामिनः सप्तदशत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

एवं कर्तृभेदं प्रतिपाद्येदानीं समाख्याविनियोगस्य पूर्वपक्षं रचयति स्म । तत्र ' ते
सर्वार्थाः ' इति न ज्ञायते किं ऋत्वर्थपुरुषार्थाभिप्रायमुत ऋत्वर्थसर्वार्थाभिप्रायम् ।
तत्रापि किं वाक्यसंयुक्तसर्वार्था उतासंयुक्तसर्वार्था । यदि तावत्पुरुषार्था अपीत्यभि-
प्रायः, स वरणभरणयोः प्रकरणात्तानेन ऋत्वर्थत्वादयुक्तः । उक्तं हि ' प्रकरणविशे-
षाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् ' इत्यादिषु । तथैकैदं वक्ष्यति ' निर्देशाद्वा वैदि-
कानां स्यात् ' इति । तस्मादेवं तावन्न सर्वार्थत्वम् । नापि संयुक्तेषु ' तान्पुरोऽध्वर्युर्वि

१ सदस्यनिराक्रियेति—ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सदस्यस्य निराक्रियेत्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ४
अ० ५ सू० १५) । ३ तथा द्वादशे वक्ष्यतीत्येव पाठो भावद्वयकोऽप्येकादश इति पाठो लेखकभ्रा-
न्तिमूलक इति ज्ञेयम् । ४ (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० ३) ।

प्रयुक्तत्वादग्रयश्च स्वकालत्वात् । ते वृताः सर्वस्मै पुरुषकार्याय स्युः ।
अग्रयश्चाधिकार्याय । कुतः । तैः कार्यैराकाङ्क्षितत्वात् । प्रति स्वं ग्रह-

मजति ' इत्यादिकश्चतानामन्येषामवतरणमस्तीति । यानि त्वसंयुक्तानि कार्याणि तानि यत्र तत्र वेदे पठितानि येन केनचित्कर्त्रा यथासामर्थ्यं कर्तव्यानीति सर्वाः । प्रयुक्तत्वादिति—सर्वाणि हि कार्याणि शकनुवन्ति तान्प्रयोक्तुम् । तथा तेऽपि कार्याणि । सर्वे पुरुषकार्यमिति—यद्यत्कर्मणि पुरुषैः प्राग्वचनविशेषात्स्वसामर्थ्येन शक्यते तत्तदित्येवं युज्यते, न पुरुषार्थाभिप्रायेण । ये पुनराहवनीयादयस्तेषां सर्वार्थत्वमप्रस्तुतमेव । न च प्रसङ्गादुच्यते । स्वकालत्वस्य हेतोरप्यसमर्थत्वात् । न च तस्योत्तरपक्षे काश्चित्पक्षस्य हेनोर्वा परामर्शोऽस्ति । यदि च लौकिककार्यापेक्षया सर्वार्थत्वमभिधीयते ततो ' विहो-रो लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वात् ' इत्युक्त्वा ' निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् ' इत्यत्र निर्णोतत्त्वादविचार्यम् । यदपि वेदविहिताधिकार्यसर्वाथत्वं प्रकृतिविकृत्योः, तदपि ' अग्निमुपनिषाय स्तुवते ' इत्युदाहृत्य ' विशेये लौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वात् ' ' न वैदिकमर्थनिर्देशात् ' ' तथोत्पत्तिरिदरेषा समत्वात् ' (धिष्यग्नीनां म्यात्) इति निर्णोतत्त्वादविचार्यम् । सिद्धान्तवचनमवैतन्निराकरणोक्त्यभावात् । तस्मादेवं वर्णयते । नैवेदमग्नीनां सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षीकृतम् । किं तर्हि । अधिकरणान्तरसूत्रोक्तन्यायप्रतिपादितानुमितपूर्वपक्षः सिद्धान्त एवायं सूत्रवाक्यभेदेनोच्यते । न चैतदधिकार्योपेक्षया सर्वार्थत्वम् । किं तर्हि । प्रकृतिविकृत्यपेक्षया । तत्रानारभ्यवादन्यायेनाऽऽधानवदेष पूर्वोत्तरपक्षौ रचयितव्यौ किमाहवनीयादयः । प्रकृत्यर्था आहोस्वित्सर्वार्था इति । तत्र

१ तान्प्रयोक्तुमिति—अभवर्षादीनाक्षानुमित्येवोऽयं । २ प्रयुक्तत्वादित्यस्यैव द्वितीयार्थमाह-सधेति । अनुष्ठानं शकनुवन्तीति शेषप्रमाणम् । ३ ' सर्वस्मै पुरुषकार्याय ' इति भाष्यार्थमाह—सर्वाभित्यादि-भा । ४ (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० १) । ५ (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० ३) । ६ (अ० ७ पा० ३ अ० १२ सू० ३०) । ७ (अ० ७ पा० ३ अ० १२ सू० ३१) । ८ (अ० ७ पा० ३ सू० ३२) । ९ अधिकरणान्तरैः—' प्रकृती वा द्विरुक्तत्वात् ' (अ० ३ पा० ६ अ० १ सू० २) इत्यनारभ्यवादाधिकरणसिद्धान्तसूत्रेण, एादिरत्वादे प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वापत्तिलक्षणो योऽर्थ-न्याय उक्तः, ' तत्रप्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्यवादा ' (अ० ३ पा० ६ अ० ५ सू० १४) इत्या-धानाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रेण चाऽऽधानेऽतिदेशाद्द्रष्टाकरणेन प्रतिपादितश्च, तेनानुमित पूर्वपक्षो यस्य सिद्धान्तस्य स एवाग्नीनां सर्वार्थत्वसिद्धान्त ' ते सर्वानां प्रयुक्तत्वात् ' इति सूत्रवाक्यापेक्षया चरुं तेन ' अग्रयश्च स्वकालत्वात् ' इत्यनेनोच्यते इति पदशोऽर्थः ।

णभेद्यनुवादः । स्वकालत्वादप्रयश्च सर्वार्था इति समधिगतमेतत् ॥ ३९ ॥
तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था स्यात्संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥ सि०

तत्संयोगात्—विशिष्टपुरुषसंयोगाद्व्यवतिष्ठेत । ये येन पुरुषेण
सम्प्राख्यायन्ते, ते तेन कर्तव्याः । एवं तेषां पुरुषसंयोगोऽर्षवान् भवि-

‘ तत्प्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारभ्यवादा. ’ ‘ प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात् ’ इत्येवं प्राप्तेऽभि-
र्षयते । अल्लवः सर्वार्थाः—प्रकृतिविकृत्यर्था भवेयुः । कुतः । स्वकालत्वात्—स्वतन्त्रो-
क्तत्वात् इत्यर्थः । तदेतद्वर्णितं ‘ स्वर्वाय वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात् ’ इत्यत्र ।
न त्वेतत्सर्वविषय सर्वार्थत्वमत्रकल्पते ।

द्वारं येषु पराधीन तेषु तत्प्राप्त्यपेक्षया ।

प्राप्नुवन्तीदृशा भावा न स्वतन्त्राः कथंचन ॥

शास्त्रेण चोदिता ये हि दर्षिहोमाः स्वरूपतः ।

तेष्वेवाऽऽहवनीय. स्यान्न यागेष्वप्यचोदनात् ॥

यजुह्वति तदाहवनीये इति श्रूयते । न यद्यजेरन्निति । तेनावश्यमाहवनीयचोद-
नया तावत्प्रतीक्षितव्यं यावत् ‘ चतुरवत्त जुहोति ’ ‘ यद्ग्रहान् जुहोति ’ ‘ यच्चम-
सान् जुहोति ’ इति चातिदेशेन सचन्वाद्द्वारं प्राप्तम् ।

ततश्चाऽऽहवनीयेन सहैवास्यातिदेशतः ।

प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यर्थं निश्चयो भवेत् ॥

तथा च ‘ तार्सामग्निं प्रकृतितः पयाजवत् ’ इति सिद्धवत्प्रकृत्यर्थत्वं दर्शितम् ।
तथा वैकृतचरुपुरोडाशानां प्रत्यक्षहविःश्रवणविधानाद्गार्हपत्यप्राप्तिद्वारं नास्तीत्यवश्यं
सगार्हपत्यमेव श्रवणं प्रकृतित. प्राप्नुवदपेक्षितव्यम् । अग्निषु पर्थवसितम् । ऋत्विक्षूत्तरं
सूत्रमारभ्यते ॥ ३९ ॥

समाख्यासंयोगाद्व्यवस्था भवेत् । न हि हौत्रमकुर्वतो होतृसमाख्याऽर्षवती भवति ।
नर्षिं तेनाक्रियमाणस्य हौत्रव्यपदेशोऽत्रकल्पते । तस्मादन्यथानुपपत्त्या कल्पितया
श्रुत्या विनियोगः । तत्र केचिदाहु । अन्योन्यानिरपेक्षयोरेव रूढिरूपेण कर्तृकर्मस-
म्प्राख्यायोः प्रसिद्धोरक्षरसारूप्येणोपतिष्ठमानयोर्विनियोजकत्वमिति । कुतः ।

सयोग. पूर्वभिद्धो हि निमित्तत्व प्रपद्यते ।

न चेह प्राक्समाख्यानात्किञ्चित्सयोगकारणम् ॥

प्यति । आध्वर्यवमध्वर्युणा, हौत्रं होत्रा, औद्गात्रमुद्गात्रेति ॥ ४० ॥

होतृशब्दस्तावन्न हौत्रनिमित्त इति राजशब्दवदेव प्रत्ययलोपप्रातिपदिकप्रत्यापत्त्यो-
रस्मरणादवगतमेतत् । न च राजशब्दादिव राज्यशब्दो होतृशब्दाद्धौत्रशब्दः शक्यः
कल्पयितुम् । न हि यथा तत्र मन्वादिभिः क्षत्रियस्य रक्षणं विहितं तद्राजकर्मत्वेन ज्ञाय-
मानं प्रत्ययार्थत्वं प्रतिपद्यते । तपेह केनचित्सामिन्धन्यनुवचनादेर्होतृकर्मत्व प्रसिद्ध यन्नि-
मित्ता समाख्या स्यात् । न चैवं सति ममाख्या विनियोजनीत्यवसीयते । कथं तर्ह्यसत्या-
मवयवव्युत्पत्तौ विनियोगः । उक्तमेतच्छब्दसारूप्यमात्रादिति । न त्वेतद्युक्तम् ।
यदि होतुः कर्म हौत्रमित्येव न व्युत्पाद्यते ततोऽन्तरेणैव कर्तृकर्मसम्बन्धं रूढ्या सारू-
प्यसमाख्ययोरुपपन्नत्वान्नार्थापत्तिः श्रुतिं कलायेत् । न हि वर्णसामान्यमात्रेण शाला-
मालयोः कश्चित्सम्बन्धः । तथा च वैदयति, न हि कण्वरयतरे रथतरसम्बन्धः कश्चि-
दस्तीति । यदपि च कृते राज्ञः कर्मसम्बन्धे राज्यशब्दः प्रवर्तते इति । तदयुक्तम् ।
सम्बन्धस्याऽऽदिमत्त्वप्रसङ्गात् । तस्माद्यथैव तत्र नित्ययोरेव शब्दार्थयोनित्य एव सम्बन्धे
शास्त्रतः प्रतीयमाने साधुत्वप्रतिपत्तिवैलाया राजशब्दमन्वाख्याय राज्यशब्दोऽन्वाख्या-
यमानो यौगिकस्तन्निमित्तश्चोच्यमानोऽपि नित्यनिमित्तत्वान्नाऽऽदिमत्त्व प्रतिपद्ये तथै-
वात्र हौत्रमिति वृद्धिदर्शनाद्धोतृशब्दात् ' तस्यैऽ कर्म ' इत्येवमन्वाख्यानमिति
गम्यते । केन तु तत्तस्य कर्मावगतामिति । समाख्यादर्शनात्तदेव तादृश वचनमनुमा-
स्यामहे । नन्वितरेतराश्रय प्राप्नोति समाख्यातस्तद्वचन, तेन क्लृप्ते सयोगे समाख्या-
सिद्धिरिति । नैष दोषः । समाख्या तावत्प्रतीतिरूपेण प्रत्यक्ता । सा तु केन निमित्तेन
प्रवृत्तेति पूर्वप्रवृत्तार्थैव निमित्तमपेक्षते । न च तदस्ति । तस्मान्नूनमीदृशी श्रुतिरस्ति,
यथा होत्रा न तस्यमेतदिनि । मन्त्रेणैव सिद्धादिष्वेवमेतद्भवतीति व्याख्यातम् । अतो
नेतरेतराश्रयत्वमिति । ननु चेदम् ' आख्या चैव तदर्थत्वात् ' इत्यनेनैवाधिकरणेन
सिद्धम् । सत्यं सिद्धं न तु तत्र विभेधाविरोधौ विचारितौ । इह तु योग्यत्वप्रकरण-
विशेषात्सर्वार्थत्वप्रसक्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति, उत्तरवैकस्या वाऽनुवदतीत्य-
पुनरुक्तम् ॥ ४० ॥

(इति—समाख्यायाऽध्वर्यवादीना नियतपदार्थकर्तृनाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

१ (अ० १० पा० ४ अ० २३ सू० २६) अत्रत्य ' न.सौ कण्वाना रथतरं कण्वरथतर-
भिस्येवं क्लृप्तोच्यते ' इत्येवं भाष्यमर्थतः पठति वक्ष्यतीत्यादिना । २ व्याख्याननिमित्त—बलावला-
धिकरण इति शेषः । ३ (अ० ३ पा० ३ अ० ६ सू० १३) ।

[२०] तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः ॥ ४१ ॥ सि०

किमेष एवोत्सर्गः, सर्वं समाख्यातं समाख्यातपुरुषैः कर्तव्यमिति ।
नेति ब्रूमः । तस्योपदेशाद्विशेषसमाख्यानाच्च निर्देशः । यथोपदेशः,
तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽहेति । समाख्या, पोत्रीया,
नेष्ट्रीयेति । एष समाख्यायाश्चापवाद इति ॥ ४१ ॥

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुव्रवत उपशृणुयादिति होत्रे प्रातरनुवाके
समाख्यया प्राप्तं होतारं दर्शयति । तथेदमपरं लिङ्गं भवति, उद्गीथ
उद्गातृणाम्, ऋचः प्रणव उक्थयशंसिनां, प्रतिगरोऽध्वर्युणामिति स-
माख्याकृत भेदं दर्शयति । तथेदमपि लिङ्गं भवति । यो वाऽध्वर्योः
स्वं वेद स्ववानेव भवति । एतद्वाऽध्वर्योः स्वं यदाश्रावयतीति समाख्या-
कृतं नियमं दर्शयति ॥ ४२ ॥

[२१] प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरधीपोमीयः । यो दीक्षितो यदधीषोमीयं
पशुमालभते, इति । तत्रेदं समापनन्ति । तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति
चानु चाऽऽह, इति । तत्र संशयः । किं सर्वानुवचनेषु सर्वप्रैषेषु च मैत्रा-
वरुणः स्यादुत यत्रानुवचने प्रैष इति । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वानुवच-
नेषु, अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष आधीयते । अस्मिन्ननुवचने मैत्रा-

विशेषसमाख्याऽपि विशेषश्चनित्वेन शब्दप्रवृत्तत्वाधिका भवति ॥ ४१ ॥

सामान्यसमाख्याविनियोगस्यैवतल्लिङ्गम् । विशेषसमाख्याया तु किञ्चिदन्यद्-
द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

(इति—सामान्यसमाख्यातकर्तुर्विशेषसमाख्यादिना बाधाधिकरणम् ॥ २० ॥)

उपदेशात्सिद्धे समाख्याभावे समस्तकदेशविषयत्वेन विचारः । ज्योतिष्टोमप्रकरण
एवैतच्छ्रूयते ' तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह ' इति । प्रदर्शनार्थं त्वग्नी-
षोमीय इत्युक्तम् । तत्र सर्वप्रैषाणामाध्वर्यवत्वं, सर्वानुवचनानां च होत्रसमाख्यानम् ।
तत्किमनेनोपदेशेन समस्तविषयः समाख्ययां बाध उत कचिदेवेति । किं प्राप्तं, प्रैषा-
नुवचनोद्देशेन मैत्रावरुणोपादानाद्दृश्यमानयोश्च शब्दप्रतिपादितसाहित्यविवक्षानुपपत्तेः

षरुणोऽस्मिमेति । तस्मात्सर्वानुवचनेषु सर्वप्रैषेषु च मैत्रावरुणः
स्यात् ॥ ४३ ॥

पुरोनुवाक्याधिकारो वा प्रैषसंनिधानात् ॥ ४४ ॥ मि०

पुरोऽनुवाक्यां वा मैत्रावरुणोऽनुब्रूयात् । कुतः । यत्र प्रैषश्चानुवा-
क्या च सहोच्येते तत्र मैत्रावरुणः । यत्र केवलानुवाक्या न तत्र
मैत्रावरुणः । यत्र वा केवलः प्रैषस्तत्रापि न । यत्राभे समुच्चयिते, तत्र
स भवेत् । तथा हि समुच्चितयोस्त समामनन्ति, तस्मान्मैत्रावरुणः
प्रेषयति चानु चाऽऽहेति । चशब्दात्समुच्चितयोरिति गम्यते ॥ ४४ ॥

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४५ ॥

इतश्च पदयामो न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुण इति । कुतः । यतः

श्रूयमाणश्च चशब्दः समुच्चयान्वाचयमात्र प्रतिपादयति नेतरेतरयोगसमाहारौ, नित्यं
समासगम्यत्वात् । न चेहान्वाचयलक्षणमुभयोस्तुल्यत्वादुपपद्यत इति समुच्चयः स्यात् ।
स च पृथगपि सर्वेष्वनुष्ठीयमानेषु सभवत्येवेति सामान्यवचनात्सर्वप्रत्यय ॥ ४३ ॥

न सर्वप्रैषानुवचनेष्वसौ भवेत् । क तर्हि । पुरोनुवाक्यासु । प्रैषान्तान्यनुवचनानि
पुरोनुवाक्याः । ताश्च प्रकृत्येतद्वचन प्रवृत्त ' तस्मान्मैत्रावरुण ' इति । ताश्च
तादृशयो हौत्र एव पठिता इति तस्यैव केवलस्य प्राप्नुवन्ति । यस्तु तामामन्ते यजेति-
शब्दः स इष्टिप्रकृतिकेषु तावदङ्गेष्वतिदेशनाध्वर्योः प्राप्नोति । सामन्योपेक्षेणैव ' प्रैषेषु
च पराधिकारात् ' इत्येव निवर्तमानः ' तेषा यतो विशेषः स्यात् ' इत्येवं मैत्रावरु-
णस्यैव । अथवा प्रैषकर्मोभयत्र कर्तृत्वाद्द्वैतमाणेन न्यायेन प्रेत्यत्वं मैत्रावरुणस्य कल्प-
यित्वा होतुरेव प्राप्नोति । तथाऽध्वर्योः ' प्रेष्य ' इति प्रेषान्तरास्मान्नात् ' यत्र '
इत्येष निवर्तमानः प्रतिप्रस्थातुः प्राप्नोति । शेषाणि तु प्रैष नुवचनानि निर्जातकर्तृवि-
शेषत्वान्निराकाङ्क्षाप्येवेति न तेषु मैत्रावरुणविधिः सभवति । पुरोनुवाक्याना पुनरु-
भयाशापातित्वादेकपदार्थत्वेन च नानाकर्तृत्वानुपपत्तेर्होतुरध्वर्योश्च प्रच्यवमानाना
साकाङ्क्षत्वात्संनिधानाच्च युक्तो मैत्रावरुणाविधिः । एवं चशब्दोऽपि महप्रयोगादपि
प्रकृत्यर्थः समर्थितो भवति, प्रैषसंनिधानात् । न च ' प्रेष्य ' इत्यादयोऽपि प्रैषास्तस्यै-
वाऽऽत्मविषयाः सभवन्ति ॥ ४४ ॥

प्रातरनुवाके होतारं दर्शयति । कथम् । यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुष्ठायत
उपशृणुयात्तदाऽध्वर्युर्गृहीयादिति । तस्मान्न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुण
इति ॥ ४५ ॥

[२०] चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ ४६ ॥ पू०

सन्ति चमसाध्वर्यवस्तेषु संदेहः । किं चमसाध्वर्यवश्चमसाञ्जु-
हुयुरुनाध्वर्युरिति । चमसाध्वर्यव इति ब्रूमः । कस्मात् । चमसेष्वा-
ध्वर्यवं ते कुर्वन्तीति चमसाध्वर्यवः । तस्मात्ते जुहुयुरिति ॥ ४६ ॥

अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥ ४७ ॥ सि०

अध्वर्युर्वा जुह्यात् । एष हि न्यायः । यदाध्वर्यवपदार्थमध्वर्युः
कुर्यात्, आध्वर्यवश्च होमः । तस्मादध्वर्युर्जुह्यात् । ननु चमसाध्व-
र्यव इति विशेषसमाख्यानाञ्चमसाध्वर्यवो हीष्यन्तीति । नेत्युच्यते ।
चमसेष्वेतेऽध्वर्युवद्भवन्तीति चमसाध्वर्यवः । यदि तैरध्वर्युर्जुहोति,
ततस्तैश्चमसाध्वर्युभिर्गपि होतव्यम् । यदि चमसाध्वर्यवो जुह्वन्ति नाध्व-
र्युस्तदा ते न तद्वन्म्युश्चमसाध्वर्यवः । तस्मान्न जुहुयुरिति । ४७ ॥

चमसे चान्यं चमसाध्वर्योर्दिशयति ॥ ४८ ॥

चमसे चान्यं चमसाध्वर्योर्दिशयति । कथम् । चमसांश्चमसाध्वर्यवे
प्रयच्छति, तान् स वषट्कारेण हरति. सँ हुत्वा चमसाध्वर्यवे प्रयच्छ-

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४५ ॥

(इति—प्रेषान्त्वानुवचनेष्वेव मैत्रावरुणस्य कर्तृत्वानियमाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

उल्लयनामादनहोमादि यावन्किञ्चिदन्वर्थैश्चमसेषु प्राप्नोति तत्तमेव विशेषसमाख्या-
नाञ्चमसाध्वर्युभिर् कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

सा नाम विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्या बाधते या तन्निरपेक्षा प्रवर्तते । चम-
साध्वर्युममाख्या तु चमसेष्वध्वर्युवद्वृत्ति प्रतिपादयति । तद्यदि तावदध्वर्युर्नैव जुह्यान्न
तर्हि तान् जुह्वन्तस्ते चमसाध्वर्यवो भवन्ति । काममजुह्वन् एव तद्वद्वाच्यं लभेरन्नाभ्यथा ।
यदि तु म जुहोति ततः कदाचित्तस्य व्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्या ते जुह्वन्तस्तद्वद्भवन्त्यु-
स्तम्माजुहोत्यध्वर्युः ॥ ४७ ॥

वषट्कारिणं प्रति प्रयोजनान्तराभावाद्भक्षार्थं नयने चमसाध्वर्युं नेतारं नुवन्नहु-

१ चमसेषु चान्यं चमसाध्वर्युभ्य इति पा० । २ अन्य इति पा० । ३ एतत्सूत्रस्थभाष्यस्य
स्पष्टत्वात् व्याख्यातम् ।

तीति गम्यते । एवं स वषट्कत्रे हरति, भक्षयितुमिति गम्यन्वे । तस्माद्भुतस्य चमसाध्वर्यवे प्रदानम् । यो जुहोति, स प्रयच्छति । तस्मादन्यो जुहोतीति । अपि च । यो वाऽध्वर्योः स्वं वेद स्वचानेव भवति । सुग्वाऽध्वर्योः स्वं वायव्यमस्य स्वं चमसोऽस्य स्वमिति । न तावदस्य चमसः स्वम् । यजमानस्य हि सः । चमसोऽस्य स्वमिति ब्रुवन्नाध्वर्योश्चमसेन होमं दर्शयति ॥ ४८ ॥

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

अथ कथं चमसाध्वर्यव इति समाख्यानम् । उच्यते । अशक्तौ ते प्रतीयेरन् । यदा व्यापृतत्वात् शक्रोत्यध्वर्युर्होतुं तदा समाख्या-सामर्थ्यात्तं होष्यन्ति ॥ ४९ ॥

[२३] वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ ५० ॥ पू०

अस्त्यौद्गात्रे समाख्यातः श्येनः, आध्वर्यवे वाजपेयः । तत्र मंदेहः । किं श्येने, उद्गातृभिरेव पदार्थाः कर्तव्याः, वाजपेयेऽध्वर्युभिस्तोभयत्र नानर्त्विग्भिरिति । किं मासश्च । वेदोपदेशात् । समाख्यानादित्यर्थः । पूर्ववत् । यथा, आध्वर्यवमिति समाख्यानात्पदार्थानध्वर्युः करोति, एवमेव वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः । यो येन समाख्याते वेदे उपदिष्टस्तस्य पदार्थास्तेनैव कर्तव्याः । साङ्गः स तत्रोपदिश्यते । तस्माच्छ्येने, उद्गातृभिर्वाजपेये चाध्वर्युभिः पदार्थाः कर्तव्या इति ॥ ५० ॥

तस्य भक्षणासंभवाद्य एव जुहोति स एव प्रयच्छति भक्षणार्थं तं च ग्रहीतृत्वेन चमसाध्वर्युणा व्यापृतत्वात्तेभ्योऽन्यमध्वर्युं दर्शयति ॥ ४८ ॥

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

(इति—चमसहोमेष्वध्वर्युकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥)

१ गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इत्यत्र व्याख्यातं यथाऽङ्गानि

१ सात्पर्यस्तत्रेति पा० । २ 'अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात्' इति सूत्र एव 'यदि तु स जुहोति तत कदाचित्तस्य व्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्याम्' इत्यादिना व्याख्यातत्वादधुना सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् । ३ (अ० ३ पा० ३ अ० २ सू० ९)

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात्सहाङ्गै-

रव्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥ सि०

तद्ग्रहणात्—प्राकृतधर्मग्रहणाद्वा, स्वधर्मः—स्वैर्धर्मैश्चोदकप्राप्तैः संयुक्तः स्यात् । चोदकसामर्थ्यात्सहाङ्गैः कुर्यादिति श्रूयते । तानि चाङ्गानि ज्योतिष्टोमे सन्त्यपेक्ष्यन्ते । तत्र ज्योतिष्टोमे नानात्विजस्तैरस्य सहैकवाक्यता । ननु प्रत्यक्षा समाख्या, चोदक आनुमानिकः । उच्यते । सत्यं प्रत्यक्षा समाख्या । लौकिकी तु सा । तत्रानुमाय वैदिकं शब्दं तेनैकवाक्यता स्यात् । चोदके पुनर्विप्रकृष्टाधीतया प्रत्यक्षपेतिकर्तव्यतया सहैकवाक्यता । तस्माच्चोदको घलवत्तरः ।

प्रधानवेदव्यपदेशं लभन्त इति । तस्मान्छेने सर्वे पदार्थाश्चोदकप्राप्ता उद्गातृभिः कर्तव्या इति ॥ १० ॥

उक्तं, वैक्ष्यते चैतद्यथा जघन्यकालत्वान्प्रयोगवचनश्चोदकाद्दुर्बल इति । प्रयोगवचनाश्रया च प्रधानसमाख्या, सा सत्यपि प्रत्यक्षत्वे दुर्बला । यावच्चान्तिदेशेन नाङ्गानि प्राप्यन्ते तावत्कर्म्य कर्तारं निसृज्यति । यदा तु प्राप्तानि भवन्ति तदैषा वल्लसकर्तृमन्बन्धान् कदाचिदपेक्षेति किं समाख्या करिष्यति । न चात्र प्राप्तबाधो भवति, श्रुतिकल्पनेन समाख्याया विप्रकृष्टत्वात् । उक्तं ह्येतद्यथा क्लृप्तमूलानां प्रमाणानां प्राप्त बाधो भवति न कल्प्यमूलानामिति । तस्मात्प्राप्तकृतग्रहणेन तदाधिकारसामर्थ्याज्ज्योतिष्टोमवदेव नानाकर्तृकः स्यात् । यद्यपि च प्रकृतावपि समाख्ययैव नानाकर्तारस्तथाऽपि वल्लसर्तृमन्बन्धत्वादिह श्रुतिदुर्बलता । यच्चप्राकृतं किञ्चिदाभ्यायत तस्य प्रधानसमाख्यात कर्ता भविष्यतीति दर्शयन्नह—‘अव्यक्तः शेषे’ इति । अवल्लसावस्यत्वादेव्यक्तोऽयं कर्तृसम्बन्धः क्लृप्तादन्यत्र भवितुमर्हति । न त्वस्य विषय सम्यग्दृश्यते । कण्टकवितोदनादीनि यद्वा प्रधानसमाख्याते वेदे पठ्यन्ते, वेदान्तरे वा । यदि तावत्तत्रैव ततः समाख्ययैव तेषा

१ चोदकेनेति पा० । २ उक्तमिति—गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे स्वरचर्चाया स्वयमुक्तमित्यर्थः । ३ वैक्ष्यत इति—(अ० ५ पा० १ अ० १० सू० १८) इत्यत्र भाष्यकारेणेत्यर्थः । ४ (अ० ३ पा० ३ अ० ७) इत्यत्र ‘अथ यत्तत्र तत्रोच्यते, इदमनेन बाध्यते’ इत्यादि-भाष्यग्रन्थव्याख्यानानुसर इत्यर्थः । ५ समाख्ययैवेति—औद्गात्रमिति समाख्यायाः सर्वनामार्थविहिततद्धितान्तत्वेन सर्वनाम्नश्च बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नवाचित्वात्प्रत्येकवृत्तित्वावसायात्समाख्ययैव कर्तृप्राप्तिर्न प्रधानसमाख्ययैत्यर्थः ।

यत्तुक्तं समाख्यानादिति । तत्रोच्यते । अव्यक्तः शेषे, समाख्यातो भविष्यति । यः पदार्थो न चोदकेन प्राप्नोति, तत्र समाख्यया नियमो भविष्यति । यथा, श्येने कण्टकैर्वितुदन्तीति, उद्गातारो वितोत्स्यन्ति, वाजपेये चोषं पुटैरर्पयन्तीत्यध्वर्यवोऽर्पायिष्यन्ति ॥ ५१ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥

कर्तृसंबन्धो न प्रधानद्वारेण । अथ तु वेदान्तरे पठ्यन्ते ततः प्रत्यक्षत्वे सत्यपि तयव विशेषसमाख्यया बलीयस्या भवितव्यम् । अथात्रापि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्याय आश्रीयते ततः स्तोत्रशस्त्रादीना ज्योतिष्टोमस्याऽऽध्वर्यवसमाख्यानादध्वर्युकर्तृकत्वप्रसङ्गः । न चात्र 'मन्द्रं प्रातःसवने' इत्यादिवत्समाधानमिति । तस्मान्न प्रधानेनाङ्गेषु स्वसमाख्या बाध्यते । सा त्वौत्पत्तिकेन कर्तृसंबन्धेन विनियुक्तार्था सती प्रवानेन गृह्यते । न चाङ्गाना प्रधानद्वारेणाऽऽध्वर्यवादिसमाख्या युज्यते । न हि प्रधानान्याध्वर्यवादिसमाख्याभिर्युज्यन्ते, गुणभूतेषु कर्तृव्यापारात् । या च प्रवानेषु न व्यापृता सा तद्द्वारेणाङ्गेष्ववतरिष्यतीति कुत एतत् । ऋग्वेदादिसमाख्या प्रधानेष्वङ्गेषु चाविरुद्धा । तेन क्रियत इति च तत्र व्यपदेशः । स च प्रधानप्रयोगवचनेन विधेयत्वादङ्गेषु युज्यते । पाठकृता चाऽऽध्वर्यवादिसमाख्या । सा यथापाठमेव भवितुमर्हति । न चात्र गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेनानभ्युपगतेन किञ्चिद्दुष्यति । कण्टकवितोदनादयश्च प्रधानवेदसमानोत्पत्तय एव द्रष्टव्याः । तदात्मना च शक्यम् 'अव्यक्तः शेषः' इति वक्तुं, नावश्यं प्रधानादेवावतरन्ती समाख्याऽनुगृह्यते । साक्षादनुग्रहेऽप्यननुग्रहेऽपि वाऽन्याङ्गेषु कृतार्थत्वेनाविरोधानेन प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तेषु समाख्या विनियेक्रीति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

(इति—श्येनादौ प्राकृताङ्गेषु नानाकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥)

इति—श्रीभट्टकुमारिलविराचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके
तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

अथ तृतीयेऽध्यायेऽष्टमः पादः ॥

[१] स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥ सि०

अस्ति परिक्रयो ज्योतिष्टोमे, द्वादशशतं, दर्शपूर्णमासयोरन्वा-
हार्यम् । तत्र संदेहः । किमध्वर्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विज उत स्वा-
मिनेति । किं प्राप्तम् । समाख्यानादध्वर्युणेति प्राप्ते, ब्रूमः । स्वामिकर्म
परिक्रयः । स्वयं करोतीति गम्यते । कस्मात् । कर्मणस्तदर्थत्वात् ।
फलकामो हि यजमानः । यश्च फलकामस्तेन स्वयं कर्तव्यम् । स
यादि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्वं करोतीति गम्यते । अथ न परिक्री-
णीते न सर्वं कुर्यात् । तस्मात्स्वामी परिक्रीणीत इति ॥ १ ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

किमेष एवोत्सर्गः । नेत्युच्यते । वचनादितरेषां स्यात् । यत्र वचनं
भवति तत्र वचनप्रामाण्याद्भवति परिक्रयः । य एतामिष्टकामुपदध्यान्स
श्रीन्वरान्दद्यात्, इति ॥ २ ॥

समाख्यापवादत्वेनेतदापि विचार्यते । किं परिक्रय आध्वर्यवादिष्वाज्ञानात्तत्समा-
ख्यातैः पुरुषैः कर्तव्य उत स्वामिनेति । सिद्धे त्वेताग्निम् 'अन्यो वा स्यात्परिक्रया-
ज्ञानात्' इत्येतद्द्रष्टव्यम् । तथा स्वामिना लौकिक उपाय आस्थेयो यथाऽध्वर्यवादयः
स्वद्वेषेणेतरापरिक्रीणते समाख्यानुग्रहार्थमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

लौकिकाश्रयणं तत्र यत्र नाम्योऽस्ति वैदिकः ।

वैदिके दक्षिणादाने सति किं लौकिकाश्रयः ॥

परिक्रयेण हि सर्वत्र स्वयं कर्तृत्वं यजमानस्योपपादित यदि परिक्रयमपि न कुर्यान्न
क्वचित्कर्तृत्वं प्रतिपद्यते । लौकिकेनोपायेन प्रतिपत्स्यत इति चेत् । न वचनादते स्वयं
कर्तृत्ववाधासंभवात् । तस्मात्स्वामिकर्म ॥ १ ॥

उपदध्यादिति परस्मैपदादयान्मानत्वेऽवधारिते वरदानमृत्विक्कर्म । तत्सिद्धिश्च
यदि तावच्छ्रद्धायोगेण परिक्रयेण लभ्यते ततोऽस्त्येव यजमानस्य कर्तृत्वम् । अथ न लभ्यते
ततो लौकिक उपाय इति ॥ २ ॥

(इति—दक्षिणादानस्य यजमानकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[२] संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद्-

व्यवतिष्ठेरन् ॥ ३ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—केशश्मश्रु वपते, दनो धावते, नखानि निकृ-
न्तते, स्नाति, इति । तत्र संदेहः । किमेवंजातीयका अध्वर्युणा कर्तव्या
उत यजमानेनेति । किं प्राप्तम् । अध्वर्युणा कर्तव्याः संस्कारा यथा-
वेदं व्यवतिष्ठेरन् समाख्यानात्पुरुषेण कर्मवत् । यथा, अन्ये पदार्था
यस्मिन्वेद आम्नातास्तत्समाख्यातेन पुरुषेण क्रियन्ते, एवमे-
तेऽपीति ॥ ३ ॥

याजमानास्तु नत्प्रधानत्वात् कर्मवत् ॥ ४ ॥ सि०

यजमानेन वा कर्तव्याः । कुतः । पुरुषप्रधानत्वात् । कथं पुरुष-
प्राधान्यम् । कर्त्रभिप्राय क्रियाफलं गम्यते, तस्मात्पुरुषस्य कर्म-
करणसामर्थ्यमुपजनयन्ति । न च कश्चिद्येन कर्मकरणेन सामर्थ्यमुप-
जन्यते तदर्थं पुरुषान्क्रीणातीति । ईप्सितेभ्यः पदार्थेभ्यः क्रीणाति ।
येन यस्य सामर्थ्यं भवति, तत्तन्नैव कर्तव्यम् । कर्मवत् । यथा प्रधा-
नकर्माणि पुरुषार्थानि यजमानस्य भवन्त्येवमेतदपीति ॥ ४ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

परस्मैपदव्यपदेशश्च भवति । तमभ्यनक्ति, शरेधीकयाऽनक्ति, इति
च । अन्यो यजमानभ्याञ्जनमभ्यञ्जनं करोतीति गम्यते ॥ ५ ॥

कर्तृत्वमेवेतौर्विना विगुणमिति यथासमारुयं संस्काराः ॥ ३ ॥

पुरुषप्रधानत्वाद्देवा दग्मन्तः । गुणभूते हि कर्तृत्वेऽपीति समाख्या नियामिका
भवति । प्रधानत्व च यजमानस्वासंदिग्धमवधारितम् । न चैते कर्तृत्वमजननार्थाः ।
तौर्विनाऽपि सिद्धे कर्तृत्वे फलमात्रानुत्पादात् । ऋत्विक्फलं च दक्षिणालाभात्मकं
विनाऽपि तैरुपलभ्यते न तु याजमानम् । तस्माद्यैव प्रधानानि पुरुषार्थत्वाद्यजमानक-
र्तृकाणि भवन्ति, एवमेतेऽपीति, यथाप्राप्तरूपाणामेव चैषा यजमानगामित्वमिति न
दन्तवावनमध्वर्युणा गृहीत्वा यजमानस्य दन्ताः क्षालयितव्याः । केशश्मश्रुवपनेऽपि
नित्यं नापितकर्तृत्वमिति नाध्वर्योः क्षुरग्रहणापाति ॥ ४ ॥

अध्वर्युव्यापारे च 'अभ्यनक्ति' इति परस्मैपदेन निर्देशात् 'अभ्यङ्क्ते'
इत्यात्मनेपदयुक्तो विधिर्यजमानस्येति गम्यते ॥ ५ ॥

१ कर्मकरणे, इति पा० । २ दन्तधावनमिति—दन्तसंशोधकं काष्ठमित्यर्थं । ३ नापितकर्तृके
प्रक्षेत्रकृत्वेनैवस्य कर्तृत्वमिति वक्ष्यस्याठ ।

गुणत्वे तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥

यदुक्तं समाख्यानाद्यथावेदमिति । नैतदेवम् । गुणत्वे तस्य निर्देशः । तत्र वयं सामारूपां नियामिकाभिच्छामो, यत्र कर्मणः प्राधान्यम् । यदर्थं केतव्याः पुरुषाः प्राप्तस्तत्र समाख्यया नियमः । कल्प्यो हि संबन्धो वपनादिभिः पुरुषाणाम् । अदृष्टार्थत्वात् । क्लृप्त आरादुपकारकैः । न च क्लृप्त उपपद्यमाने कल्प्यः शक्यः कल्पयितुम् । तस्मान्न पुरुषप्राधान्ये समाख्या नियामिका स्यात् ॥ ६ ॥

चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

चोदनेत्यपूर्वं ब्रूमः । अपूर्वं प्रति संस्कारा विधीयन्ते । ते ह्यसंभवाद्द्रव्येषु कल्पयन्ते । सनिकृष्टद्रव्याभावे च विप्रकृष्टेषु भवेयुः । यदा तु सनिकृष्टे द्रव्ये संभवन्ति तदा न विप्रकृष्टेषु प्रयोक्तव्याः । कृतार्थत्वात् । तस्माद्याजमाना इति ॥ ७ ॥

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्मान्न समानविधाना भवन्ति । अविशेषविधानाद्धि पुरुषमात्रस्य प्राप्नुवन्ति । तदुच्यते । नैतत्समानं सर्वपुरुषाणां विधानम् । कुतः । अतुल्यत्वात् । अतुल्या एत एतद्विधानं प्रति । काऽतुल्यता । यद्यजमानस्य विहिता न ऋत्विजाम् । कथं यजमानस्य विहिता इत्यवगम्यते । अर्थात्स्वयं प्रयोगे स्यादिति । नन्वविशेषादृत्विजामपि विहिताः । प्रयोजनाभावादविहिता इति पश्यामः ।

यत्त्वितरकर्मवत्समाख्यया नियम्यत इति । तत्र समाख्या नियामिकी भवति, यत्र कर्तुरपेक्षा । क चासौ, यदर्थं, परिक्रयः । स च कर्तुः क्वचिद्गुणत्वमापादयितुं क्रियते न संस्काराय । तद्देशयति ब्रह्मणीथो हि वपनादिभिः सह विनैवापेक्षया संबन्धः । इतरैः पुनः क्लृप्तोऽपेक्षणादिति ॥ ६ ॥

प्रवानापूर्वाश्रयत्वाच्च यजमानस्य संस्काराः सनिकृष्टाः सुखमपूर्वेण ग्रहीष्यन्ते । तस्मिद्धर्त्यस्वाद्धा तत्रैव कर्तव्या इति ॥ ७ ॥

अनेन च न्यायेन यजमानस्य, समाख्यया ऋत्विजा भवन्तु विरोधाभावात् । न च संस्कारत्वात्प्रतिप्रवानमावर्तमाना दोक्षयन्तीति चोदिते वदति । नैतद्युक्तम् । सर्वं हि यजमानेन स्वयं कर्तव्यं परिक्रयेण वा कारयितव्यम् । तद्यदि संस्कारानध्वर्यादयः

कथं प्रयोजनाभावः । ऋत्विग्भिः क्रियमाणा न यजमानेन कृता न कारिताः । अतदर्थत्वात्परिक्रयस्य । स्वयंकृताश्च नार्थिन उपकुर्वन्ति । तस्मादप्रयोजनाः । अत ऋत्विजामविहिताः । एतदतुल्यत्वम् । तस्मान्न समानविधाना इति ॥ ८ ॥

[३] तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत् ॥ ९ ॥ सि०

तपः श्रूयते—दूयहं नाश्नाति, त्रयहं नाश्नाति, इति । तत्र संदेहः । क्रियात्त्विजं तपः, राजमानमिति । किं प्राप्तम् । समाख्यानाट्त्विजं तप इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । याजमानं तप इति । कुतः । फलसिद्धित्वात् । फलसिद्धयर्थं तपः । तपःसिद्धस्य यागफल सिध्यति । कथमेतदवगम्यते । दुःखं हि तपः । दुःखं चाधर्मफलम् । अधर्मो यागफलस्य प्रतिबन्धको भवति । अश्रेयस्करो हि मः । तस्मिन्सति न श्रेयो भवितुमर्हति । तस्मात्सोऽपनेतव्यः । फलभोगेन च विरुध्येते धर्मधर्मो । तस्माद्दुःखफलभोगायार्थमः श्रूयते । यत्नेन दुःखमुत्पादयितव्यमिदं तदिति । एवं दृष्टार्थं भवति, नादृष्टं कल्पयितव्यम् ।

कुर्युंस्ते परिक्रयस्यायोग्यत्वेनामाध्यत्वान्न कारिता नापि कृता इत्यकर्माङ्गमेव म्यु । तस्मान्नर्त्विग्यजमानानामेते समानविधाना इति ॥ ८ ॥

(इति—वपनादिसंस्काराणां याजमानत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

तपसो दुःखकरत्वात्कर्ता गुणभूतः समाख्यया नियम्यत इत्याशङ्का नेवर्तयति । यस्मादिदमपि संस्कारवत्फलप्रतिग्रहणयोग्यत्व करोति । यजमानस्य च योग्यत्वमप्रतिबद्धं कर्तव्यं नर्त्विजस्तस्माद्याजमानम् । योग्यता च सर्वत्रैव द्विप्रकारा दोषापनयेन गुणान्तरोपजननेन वा भवति । तत्र संस्कारा गुणान्तरमुपजनयन्ति । तपश्च दोषनिर्घातं करोति । यो हि ज्योतिष्टोमादि करोति तस्यैकान्तेनाग्निन्नन्यस्मिन्वा जन्मनि विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानिमित्ता दोषाः सन्ति । ते चानपनीता ऋतुविपरीतस्वफलोपभोगदानादत्यन्ताविगुणस्यापि क्रतोः फलं प्रतिबन्धन्ति । सोऽयं क्रतुरप्रतिबन्धहेतुं कांचिदपेक्षते । तत्र प्रकरणश्रुतस्यैव तपसोऽवश्यं क्रतुं प्रति कथंचिदुपकारकत्वं कल्पयितव्यम् । तत्रापेक्षांनिधियोग्यत्वैर्दोषक्षपणकल्पनमेव उच्यते । शक्यं हि दुःखदानादधर्मस्य कार्यविरोधिनस्तपसोऽपनयनम् । यथैव प्रायश्चित्तचरणाद्दुःखेनाल्पेनापि सता

तेन फलोपभोगेन क्षीणेऽधर्मेऽप्रतिबद्धो यागः फलं दास्यतीति । फल
सिद्धिश्च यजमानस्य कर्तव्या, नत्विजाम् । तस्माद्याजमानं तप इति ॥ ९ ॥

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥

एतमेवार्थं वाक्यशेषोऽपि द्योतयति । यदा वै पुरुषे न किञ्चना-
न्तर्भवति, यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषो नश्यति, अथ मेऽन्यतम इति ।
यदाऽनशनस्तदा मेऽर्हा इति । मेधश्च यज्ञो, यज्ञश्च त्यागः । त्यागं कर्तु-
मर्हस्तपसा क्रियत इति वाक्यशेषो भवति । त्यागी च यजमानः ।
तस्माद्याजमानं तप इति ॥ १० ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

किमेष एवोत्सर्गः, सर्वं तपो याजमानामिति । वचनादितरेषाम् ।
यत्र वचनं, तत्र ऋत्विजाम् । तथा, सर्वे ऋत्विज उपवसन्तीति ॥ ११ ॥

[४] गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥ सि०

अथ यदुक्तं, समाख्यानादात्विजं तप इति । गुणत्वान्न समा-
ख्यया गृह्यते । यत्र पुरुषस्य गुणभावस्तत्र समाख्या नियामिका ।
एव वा । श्येने श्रूयते—लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचर-
न्ति, इति । तथा वाजपेये श्रूयते, द्विगुण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति,
इति । तत्र संदेहः । किं श्येने, उद्गानृभिर्लोहितोष्णीषना कर्तव्या,
वाजपेये चाध्वर्युभिर्द्विगुण्यमालित्वमुत्तममपि सर्वंत्विजामिति । किं

महो दुःखान्तराय प्रवृत्तं सत्कर्मो विनाशयत इति वचनाद्गम्यते तद्वैवात्र द्रष्टव्यम् ।
यानि त्वकर्माङ्गभूतान्येव तपासि श्रूयन्ते फलसद्वृत्तानि वा तेषां फलसाधनस्यापरस्या-
भावात्प्रतिबन्धनिशङ्करणापेक्षा नास्तीति स्वर्गदेव कल्प्यते । यानि तु प्रायश्चित्त-
पासि तेषां दोषापहारमात्रमेव फलमिति न सर्वत्रैकरूपत्वमध्यवसातव्यम् ॥ ९ ॥

मेघार्हत्ववाक्यशेषश्चामुंभवार्थं द्योतयति ॥ १० ॥

वरदानवदेतद्द्रष्टव्यम् ' ऋत्विज उपवसन्ति ' इति ॥ ११ ॥

(इति— तपसो याजमानत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

' गुणत्वे तस्य निर्वेशः ' इत्यनेन गतार्थमित्यन्यथा व्याचष्टे, ये संस्काराः सन्तो
वचनादृत्विजा ज्ञानाग्ते किं समस्यया नियम्यन्ते नेति । लोहितोष्णीषाद्यो ह्यौद्गात्रा-

१ वरदानवदिति—' य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रान्वरान्दद्यात् ' इति वचनाद्यथा वरदान-
माध्वर्युर्वै तथा प्रवृत्तेऽपीत्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ८ अ० २ सू० ६) ।

तावस्मात् । समाख्यानात्, इयेने, उद्गान्मृभिर्वाजयेवेऽध्वर्युरिभारिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् । गुणो लोहितौष्णी-
पता हिरण्यमालित्वं च । पुरुषः प्रधानम् । अतो लोहितौष्णीर्ष हिर-
ण्यमाला च पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते, न कर्तव्यतया । तस्मात्पुरुष-
प्राधान्यम् । किमतो यद्येवं, पुरुषाणां प्रधानभावे समाख्या न निवा-
मिकेत्येतदुक्तम् । अपि च, गुणत्वश्रवणान्सर्वपुरुषाणामेतद्विधानमिति
गम्यते । प्रधानसंनिधौ हि गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानमुपदिष्टो
भवति । तत्र वचनेन प्राप्तं कथं समाख्यया विद्यमानयाऽपि नियन्तुं
शक्येत । तस्मादुभयत्र सर्वैर्विभिरेवंजातीयको धर्मः क्रियो-
तेति ॥ १२ ॥

[५] तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे समापनन्ति, यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति, नीचैः
सदो मिनूयात्, इति । तत्र संदेहः । किमात्विजः कामोऽथ याजमान
इति । किमेवं, यदि कामयेताध्वर्युरिति, उत यजमान इत्येवं संशयः ।
किं प्राप्तम् । आत्विजः कामः । समाख्यानात् । अर्था प्रकृतोऽध्वर्युः ।

विषु पठ्यमानाः सत्यपि सम्कारत्वे वचनाद्वैत्विजा क्रियमाणाः समाख्याविषयतां प्रति-
पद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ।

संस्कारत्वादतिक्रान्ते समाख्यागोचरे सति ।

वचनेनर्विजां येन तेनैवान्येऽपि स्थिताः ॥

ऋत्विग्दुर्दशेन ह्येते विधीयमानाः प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात्सर्वेषां भवन्तो न शक्याः
समाख्यया बाधितुम् । तस्मादिह न व्यवस्था स्यादिति ॥ १२ ॥

(इति—ऋत्विक्संस्काराणां सर्वैर्विभर्मताधिकरणम् ॥ ४ ॥)

प्रधानकामस्य यजेतेत्यात्मनेपदात्सामानाधिकरण्यादाधानगताच्चाऽऽत्मनेपदान्प्रधान-
कर्तृविषयत्वेऽन्यतः सिद्धे ये गुणकामाः सदोमानविशेषादिषु श्रुतास्तेषु मिनूयादित्यनेन

१ वचनादिति—अनेन च प्रकृतोदाहरणस्य वचनाधिकरणन्यायाविषयतया विचारविषयत्वं यु-
क्तमिति सूचितम् । २ सौप्रस्थकामघट्टेन प्रकृताधिकरणविषयं विवेचयति—प्रधानकामस्वेत्यादिना ।
३ अन्यतः सिद्ध इति—'शास्त्रफलं प्रयोफरि' (अ० ३ पा० ७ अ० ८ सू० १८) इत्यादि-
करणन्यायेनेत्यर्थः ।

स वाक्येन संबध्यते, मिनुयादिति । तस्मादात्विजः काम इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथा कामः स्यात् । यथा तपः । याजमानः काम इत्यर्थः । कुतः । अर्थसंयोगात् । अर्थेन यागस्य साङ्गस्य, यजमानः फलेन संबध्यत इति गम्यते, उपग्रहविशेषात्, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । उपग्रहविशेषाश्च मिनुयादित्यध्वर्युः परार्थमिति गम्यते । अथ यदुक्तं, प्रकृतेनार्थिना सहैकवाक्यत्वादिति । उच्यते । एवमपि प्रकृतेनार्थिना सहैकवाक्यता । यजमाने कामयमाने मिनुयादिति ॥ १३ ॥

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

यत्र भवति व्यपदेशस्तत्राऽऽत्विजः कामो भवति । यथा, उद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते, तथागायति, इति । यद्यात्मन इति यजमानायेति परिकल्पयेत्, यजमानग्रहणं वाशब्दश्च न समर्थितौ स्याताम् । तस्माद्यजमानव्यपदेशादात्मानमेवोद्गाता प्रतिनिर्दिशतीति गम्यते ॥ १४ ॥

[६] मन्त्राश्चाकर्मकगणास्तद्वत् ॥ १५ ॥ सि०

इद्वैधंजातीयका मन्त्रा उदाहरणम्-आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीति,

समानकर्तृकत्वादविरुद्धया समाख्ययाऽध्वर्युविषयत्वे प्राप्ते, प्रधानगतेनाऽऽत्मनेपदेन समस्तप्रयोगविषयः फलसंबन्धो यजमानविषयोऽवगम्यत इति यदि कामयेत यजमान इति प्रकरणादेवधार्थं तद्भगित्त्वं गम्यते । तथा चाध्वर्युव्यापारे परस्मैपदमुपपत्स्यते । अन्यथा 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्य कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षाया जित्वाडात्मनेपदं स्यात् । अनया च ध्रुव्या सामानाधिकरण्यं वाक्यगम्यं बावितमित्यदोषः । तद्वशेन वा यजमानप्रार्थनानुसारो योऽध्वर्योः काम एव मे यजमानो वृष्टिं प्राप्नुयादिति तदपेक्षया सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । तथाशब्देन च पूर्वाधिकरणादेतावदतिदिश्यते समाख्यया न नियम्यत इति ॥ १५ ॥

अन्यत्र वचनादितरेषां स्याद्विह तादृशस्य वचनस्याभावाद्ग्रहणपदेशादित्युच्यते । वाशब्देपादानाद्यजमानव्यतिरेकेण चाऽऽत्मग्रहणाच्चतुर्थ्या च विस्पष्टतादर्थ्यप्रतीतिः 'आत्मने वा यजमानाय वा' इति कर्तृद्वयस्य फलसंबन्ध इति शक्यं विज्ञातुम् ॥ १५ ॥

(इति— गुणजन्यकामानां याजमानत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

वर्चोदा अप्रेऽसि वर्चो मे देहि, इति । एषु संदेहः । किमात्विजा
 उत याजमाना इति । समाख्यानादात्विजा इति प्राप्तम् । एवं
 प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्राश्चैते तद्भ्रुवेयुर्यथा कामः । एवमात्माभिधायिपदं
 युक्तं भवति, आयुर्मे, वर्चो मे, इति । आयुर्वर्च इत्येवमादिभिः कर्म-
 फलमभिधीयते । अग्रे त्वं कर्मफलं मे साधयेति । तदिह कर्मफल-
 मुत्साहार्थं संकीर्त्यते । यजमानश्च तेनोत्सहते, नान्यः । यद्वत्विजः
 कर्मफलं, न तदर्थोऽग्निः । सिद्धं हि तत् । यद्यजमानस्य, तदर्थोऽग्निः ।
 तच्चसिद्धं सदाशासितव्यं, यदुत्साहं जनयत्यवैगुण्ययाय । ऋत्विगपि
 सिद्धे यदुत्सहते, तद्यजमानस्यैव कर्मफलायोत्सहते । तत्राऽऽत्माभि-
 धायिपदं नावकल्पते । यजमाने चाऽऽत्माभिधायिपदं कल्पमानमगौणं
 भवति तस्माद्याजमानाः ॥ १५ ॥

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

विप्रयोगे चाशीना प्रवासे, उपस्थानमस्ति ! इह एव सन् तत्र
 सन्तं त्वाग्ने, इति । न च प्रोषितोऽग्निभ्य ऋत्विग्भवति । कर्म कुर्वत एष
 वाचकः शब्दः । भवति तु यजमानोऽग्निभ्यः प्रोषितोऽपि । यजमानः
 संविधाय सोऽग्निहोत्राय प्रवसति । शक्यते च विदेशस्थेनापि त्यागः
 कर्तुम् । स एव प्रोषितस्योपस्थानविशेषं ब्रुवन्यजमानस्योपस्थानं दर्श-
 यति । तेनैवैवजातीका यजमानस्य भवेयुरिति ॥ १६ ॥

अकर्मसंयुक्ता आशीर्मन्त्राः समाख्याया नियम्यन्ते । न हि तेभ्यः फलनिष्पत्तिः ।
 मन्त्राणामविधायकत्वाद्भ्यस्य च फलकरुपनहेतोरसंभवात् । यस्वाशासनं तद्यजमान-
 षदध्वर्योरित्युत्साहकरत्वेनाविशिष्टमिति प्राप्ते याजमाना इत्युच्यते । ते हि फलान्तरा-
 माशात्प्रधानफलप्राप्तिमाशासते । यजमानेन च तदाशासनीयं नत्विजा । तदीयस्य दाक्षि-
 णालामस्यान्यथाऽपि सिद्धत्वाद्यजमानाच्च लभ्यमानत्वेनाग्नेरप्रार्थनीयत्वात् । अथ
 यजमानार्थमेवासौ प्रार्थयेत तत्र ' आयुर्मे देहि ' इत्यात्मविषयं सद्भिरुच्येत । तस्माद्यज-
 मानेनैव प्रधानफलप्राप्तिरूपेणाऽऽत्मोत्साहनार्थं प्रोक्तव्या इति ॥ १६ ॥

आशीर्मन्त्रं च प्रवसद्यजमानाग्निहोत्रेष्वभ्युपस्थानार्थं प्रोषितभ्य दर्शयति । न च
 त्विजः प्रोषितस्य ऋत्विक्त्वं संभवति कर्मसयोगामावात् । यजमानस्य तु द्रव्यत्यागेनोप-
 पद्यते । तस्मात्तस्मान्-यादितरेषु तथात्वम् ॥ १६ ॥

(इति—प्रोत्साहनमन्त्राणां याजमानत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[७] द्व्याम्नातेषुभौ द्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् १७ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र द्व्याम्नाता मन्त्रा आध्वर्यवे काण्डे याज-
माने च । आज्यं यैर्युञ्जते, पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृ-
ह्णाकि, इत्येषमादयः । तथा सुग्व्यूहनमन्त्राः । सुचौ व्युहति, वाजस्य
मा मसवेन, इति । तत्र संदेहः । किं, उभाभ्यामपि कर्तव्या उताध्व-
र्तुण्येति । किं प्राप्तम् । समाख्यानादाध्वर्यवा इति प्राप्ते, उच्यते । उभा-
भ्यामपि तान् प्रयुञ्जीषातामिति । कुतः । द्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् । द्वाभ्यां
समाख्यानाद्द्वावपि कर्तारौ गम्येते । तस्माद्द्वौ ब्रूयाताम् । अध्वर्युः—
एतेन प्रकञ्चितमनुष्ठस्यामीति । यजमानो—न प्रमदिष्यामीति ॥१७॥

आज्यग्रहणादिमन्त्रेषु सामान्येनाऽऽध्वर्यवे पुनर्विशेषेण याजमाने काण्डे पठ्यमानेषु
किमुभौ प्रयोक्तारौ विकल्पेन समुच्चयेन वाऽथान्यतर इति । तत्राऽऽध्वर्यवत्त्वे विकल्पे
षा प्राप्ते द्वाविन्याह । ननु च विशेषसमाख्यानात्केवलयाजमानत्वमेव स्यात् । तत्र वयं
विशेषसमाख्या बलीयसीमिच्छामो यत्र सकृदाम्नानम् । ये तु सामान्ये विशेषे च भेदे-
नाऽऽम्नायन्ते तेषु यदि विशेषसमाख्याऽङ्गी क्रियते ततः सामान्यपाठस्याऽऽनर्थक्यमेव
स्यात् । एकविषयत्वे च सामान्य विशेषो बाधते । सत्यपि त्वत्र मन्त्राभेदे पाठभेदा-
द्विषयान्यत्वम् । पाठस्य हि भेदेन प्रयोजनं कल्पयितव्यम् । न च तदुभयप्रयोज्यत्वा-
दन्वत्संभवति । तस्मादुभावपीति । ननु द्वयोः पाठयोरकः स्वरूपप्रज्ञापनार्थ इतरौ
विनियोगार्थः स्यात् । तत्रापि मन्त्राणां कर्मप्रकाशनार्थत्वादङ्गप्रधानानां च समानकर्तृ-
कत्वाद्यत्रैवाऽऽज्यग्रहणादि कार्यमात्मतं तत्रैव समाख्यातेनैव कर्त्रा विनियोगो युक्तः ।
तत्रैव च मन्त्रस्य प्रयोज्यत्वेनावगतस्य कर्तृविशेषाकाङ्क्षा भवति नेतरत्र । रूपमात्र-
ज्ञापनस्यान्तरेणापि कर्मकालप्रयोगमध्ययनमात्रेणैव सिद्धत्वात् । आज्यग्रहणादि चासं-
दिग्धमाध्वर्यवम् । तस्मान्न यजमानेन प्रयोक्तव्या इति । उच्यते । याजमानेऽपि रूप-
मात्रादेवान्तरेणापि कार्यं प्रयोज्यत्वेनावगतादस्यैव कर्त्रपेक्षेति यजमानकर्तृत्वसिद्धिः ।
किं पुनस्तेषां प्रयुज्यमानानां प्रयोजनम् । उच्यते । यथैवाध्वर्युणा पदार्थाः कर्तव्यास्त-
त्रैव यजमानेनाप्रमादार्थं प्रत्यवेक्षितव्याः । तद्यत्र मन्त्रा नाऽऽम्नायन्ते तत्रोपायान्तरेण
प्रत्यवेक्ष्यते, इह तु मन्त्रैरित्यर्थवत्ता ॥ १७ ॥

(इति—द्व्याम्नातानामुभयप्रयोज्यत्वाविकरणम् ॥ ७ ॥)

[८] ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ॥ १८ ॥ सि०

वाजपेये श्रूयते—कल्मीर्यजमानं वाचयति, उज्जित्तीर्यजमानं वाचयति, इति । अत्र संदेहः । किं ज्ञश्चाज्ञश्च सर्वो वाचयितव्य उत ज्ञ एवेति । किं प्राप्तम् । अविशेषाज्ज्ञश्चाज्ञश्चेति प्राप्ते, ब्रूमः । ज्ञ एवेति । कुतः । न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति । यो ह्यविद्वान्भासावधिकृतः । सामर्थ्याभावात् । ननु प्रयोगकाले शिक्षित्वा प्रयोक्ष्यते, सामर्थ्यादधिक्रियेतेति । नेति ब्रूमः । वेदाध्ययनादुत्तरकाले प्रयोगः श्रूयते । न प्रयोगश्रुतिश्रुतिं वेदाध्ययनम् । कुतः । अनारभ्य कर्माणि वेदाध्ययनं श्रूयते, तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । सत्येतस्मिन्वचने, अग्निहोत्रं जुहुयात्, इत्येवमादिभिर्वेदोऽध्येतव्य इत्येतदुक्तं भवतीति न शक्यते कल्पयितुम् । तत्र होममात्रे चादिते वेदाध्यायी शक्त इत्यधिक्रियते, नाविद्वान् । कियता पुनर्विदितेन विद्वानधिक्रियत इति । यावता विदितेन शक्तो भवति यथोक्तं क्रतुमभिनिर्वर्तयितुं तावद्यो वेद स तेन क्रतुनाऽधिक्रियते । ननु वेदमधीयीतेति वचनान्कृमनो वेदोऽध्येतव्य इति भवति, न वेदावयवेनाधिक्रियत इति । उच्यते । क्रतूनां ज्ञानार्थं वेदाध्ययन

यत्र ' यजमानं वाचयति ' इति श्रूयते तत्राविद्वानपि खण्डशः शक्यो वाचयितुमित्यनियमः । अथवा विद्वान्स्वयमेव ब्रूयात् । तत्र प्रयोजकव्यापारवैयर्थ्यं भवेत् । तस्मादाविद्वानेव वाचयितव्य इति प्राप्तोऽभियीयते । न ह्यविद्वान्विहितोऽस्तीति । यदि कामप्रतिपरिगृहीत वेदाध्ययनं भवेत्ततः प्रयोगकालेऽप्यध्यस्येत । तत्त्वाद्यनवदनारभ्य विधीयते ' तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' इति । तथा नाति आर्थापत्त्यनावात्सिद्धमेवेदं सर्वकर्माण्यग्निवद्गृह्णन्ति न शिक्षणं प्रमुञ्जते । न च शिक्षितो वेदो भवति । तस्मात्प्राक्कर्माणो ये मन्त्राः पठितास्तेऽङ्गत्व प्रतिगन्त इति नाविदुषोऽधिकारोऽत्र । शक्यते च तत्रापि प्रैपवत्प्रयोजकव्यापारमर्थवत्ता सत्यामपि शक्तावप्रयुक्तो न ब्रूयादिति । तच्च प्रयोजकत्व द्वेषा भवति, यदि वा खण्डशः समर्प्यतेऽथवा ब्रूहीत्यभियीयत इति यथेष्टं कर्म । कियता पुनर्विदितेनेति—अशेषिकादयः स्वशास्त्रणाप्यनाधिगतेनानावि-कारं वदन्तीति स्पष्टनिरूपणार्थं पृच्छन्ति । तत्र विद्वत्तायाः शक्त्युत्पादनद्वारेण प्रत्यक्षेणैवोपकारित्वाद्यावता विदितेनेत्याह । यद्यपि स्वाध्यायग्रहणेन सकलो वेद परिगृहीतस्तथाऽपि दर्शपूर्णमासौ कुर्याणस्य ज्यौतिषोमिकमन्त्रब्राह्मणं न क्वचिदुपयुज्यत इति, अमदापि नाधिकारं व्यावर्तयति, इष्टिवेदेनैव योर्यतायाः सिद्धत्वत् । तेन तस्याः

कार्यम् । तत्रान्यस्मिन्कृतौ कर्तव्येऽन्यकृतज्ञानं न दृष्टाय भवति । तस्मात्कृत्वन्तरज्ञानमधिकारे नाऽऽदत्तव्यम् । कृत्वन्तरज्ञानाय कृत्वन्तरग्रन्थः । सर्वे क्रतवः कथं ज्ञायेरन्पृथक् पृथगिति कृत्स्नस्य वेदस्याध्ययनं श्रूयते । तस्मात्स्वपदार्थज्ञोऽधिक्रियेतेति । तेनास्वपदार्थज्ञस्य कर्मेव नास्ति । कथमसौ वाच्येत । तस्मात्साध्वभिधीयते ज्ञ एव वाचयितव्य इति ॥ १८ ॥

[९] याजमाने समारूयानात्कर्माणि याजमानं स्युः ॥ १९ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र यजमानकाण्डे कर्माण्यम्नातानि द्वादश, वत्सं चोपावसृजति, उखा चाधिश्चयति, अव च हन्ति, हृषदुपले च समाहन्ति, अधि च वपते, कपालानि चोपदधाति, पुरोडाशं चाधिश्चयति, आज्यं च, स्तम्बयजुश्च हरति, आभि च गृह्णाति, वेदे च परिगृह्णाति, पत्नीं संनहति, प्रोक्षणीश्वाऽऽसादयति, आज्यं च । एतानि वै द्वादश द्वद्धानि दर्शपूर्णमासयोः, इति । अत्र संदेहः । किमेतान्यध्वर्योः कर्माणि, उत यजमानस्येति, किं प्राप्तम् । यजमाने समारूयानात्कर्माणि याजमानं स्युः । विशेषसमारूयानाद्याजमानानीति गम्यते । यथा पोत्रीयं नेष्टीयमिति ॥ १९ ॥

जिनस्तावानेव स्वाध्यायः । यत्त्वसौ सकल. पठ्यते तन्नित्यकाम्यनैमित्तिकानां कर्मणां यथापपन्नकालत्वात् ज्ञायते कतरत्कटा करिष्यत इति । तत्र कदाचिद्यत्र पठितं तत्फलप्रार्थनानिमित्तं वाऽभ्योपजायते तत्र तद्विद्वत्त्वादशकनुवन्निहन्यते, तदानीं वाऽधीयानस्य व्रतनियमवदन्ययनाभिमत-कामिश्च विशिष्टक्रियोपात्तवेदनिराकाङ्क्षेस्तादृशस्याग्रहणाद्व्युत्पन्नमद्ग. । कामश्रुत्यपरिग्रहाच्च सर्वैरनारभ्यवादाविध्यधीतो वेदोऽपेक्षित इत्यवश्यं ब्रह्मचर्यकाल एव ममस्ती वेदोऽध्येतव्यः । यदि तु कश्चिदशक्तो नाधीते सकलम्, अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासमात्रं कथञ्चिद्विगच्छति न तस्य तत्रानधिकारः । एवं च एषि वाह्यज्ञानं दुरविप्रकृष्टमेव । यत्त्वात्मज्ञानं, तेन विना प्रवृत्तिरेव नास्त्यतः सर्वेकर्माद्यमङ्गीकर्तव्यम् ॥ १८ ॥

(इति—वाजपेयादा-विज्ञानेन याचनाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

उन्वाधिश्चयणावहन्त्यादीनां द्वादशानां कर्मेद्वद्धानां याजमानां आध्वर्यवे च पठितानां ह्यज्ञानं मन्त्रवदुभाभ्यां प्रयोक्तुमशक्यत्वाद्याजमानसमारूयानाद्यजमानकृतृकत्वमिति ॥ १९ ॥

१ द्वादशद्वन्द्वानि, इति पा० । २ व्रतनियमिति—अध्यायानध्यायते, शिष्योपाध्यायते, इत्यादयोऽध्यायनाद्गमना नियम इत्यर्थः ।

अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्वं समाख्यानम् ॥ २० ॥ सि०

अध्वर्युर्वा कुर्यादेतानि । तदर्थो ह्यध्वर्युः परिक्रीन इति समाख्याना-
दवगम्यते । आध्वर्यवे एव सर्वे इमे पदार्थाः समान्नाताः । याजमाने,
एषां द्वंद्वतोच्यते । द्वंद्वता च समभ्यासक्रिया । तत्राध्वर्युः पदार्थान्क-
रिष्यति, यजमानेनापि समभ्यासीकरणमित्येतदशक्यम् । तत्र,
अङ्गगुणविरोधे च तादृश्यादिति द्वंद्वतागुणो वाधितव्यः । तस्मादा-
ध्वर्यवा एते पदार्था इति । यदुक्तं समाख्यानादिति तन्परिहर्तव्यम् ।
उच्यते । न्यायपूर्वं समाख्यानं, समाख्यानाद्यजमानेन द्वंद्वता संपाद-
यितव्या । इदं चेदं च संपादयेति यजमानो ब्रूयात् । क्रेपुचिच्चात्र
पदार्थेषु यजमानस्यानुमन्त्रणम् । तन्निमित्ता समाख्या भविष्यति ।
अपूर्वं त्वपकृष्येत । यदुक्तं, यथा पोत्रीयं, नेष्ट्रीयमिति, एवमत्रार्पाति ।
तदुच्यते । युक्तं तत्र, विशेषसमाख्यानात् । इह तु द्वंद्वता याजमानी-
या, पदार्थास्त्वाध्वर्यवा एव । तस्माददोषः ॥ २० ॥

[१०] विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरगमन्य-
स्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

अनुत्पन्नानां द्वंद्वत्वापादानाशक्तेर्विधायकशब्दाभावाच्च नैषा याजमान एवोत्पत्तिः ।
किं तर्हि । आध्वर्यवे । तत्र च कर्त्राकाङ्क्षा तदर्थश्च परिक्रय इत्यवगते कर्त्तरि न
द्वंद्वान्नानवेलायामपेक्षाऽस्तीति यजमानकर्तृत्वानुत्पत्तिः । तत्र स्वरूपस्यासति यजमा-
नसंबन्धे द्वंद्वता कैथं याजमानी क्रियेत । न च सा कर्त्रन्तरेण क्रियमाणानां समवति ।
समासन्नकरणं हि द्वंद्वता । न चान्यकर्तृका क्रियामन्यः समासन्ना कर्तुं समर्थः । न
च समासन्नकरणानुरोधेन क्रियान्वरूपमपि याजमानं समवति । अतोऽङ्गगुणविशेषान्या-
यात्तदप्याध्वर्यवमेव । यजमानस्तु स्मारयिष्यति द्वंद्वतामिति समाख्यार्थवत्ता ॥ २० ॥

(इति—द्वादशद्वंद्वानामाध्वर्यवत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

१ (अ० १२ पा० २ अ० ९ सू० २७) । २ कथमिति पाठस्तु क्वचिदपि नोपलभ्यते । परं
तु ' तत्र स्वरूपस्यासति ' इत्यादिवार्तिकस्य ' तत्राध्वर्युं पदार्थान् ' इत्यादि भाष्यग्रन्थव्याख्याना-
थेस्य यथाश्रुते विवक्षितार्थोक्त्यभेन कथमित्यादिद्रावश्यकमिति भाति । ३ (अ० १२ पा० २ अ० ९
सू० २७) अत्रत्यादिति शेषः ।

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीषोमीयः । तस्य यूपस्य परिव्याणे मन्त्रौ ।
 एक अध्वर्योः, परिवोरसि, इति करणः । अपरो होतुः, युवा
 सुवासाः, इति क्रियमाणानुवादी । तयोश्चोदकपरम्परया कुण्डपायि-
 नामयनं प्राप्तयोर्भवति संदेहः । कः पुनरसौ । तत्र ऋत्विक्समास
 आम्नातः, यो होता सोऽध्वर्युरिति । किं करणमाध्वर्यवं होता
 कुर्यात्, किं हौत्रं क्रियमाणानुवादिनमिति । किं प्राप्तम् । अनियम
 इति । इति प्राप्ते । उच्यते । विप्रतिषेधे करणः स्यादाध्वर्यवः परि
 वीरसि, इति । न क्रियमाणानुवादी, होतुर्युवा सुवासा इति । कुतः ।
 समवायविशेषात् । द्वौ तत्र समवायौ, होतुश्चोदकेन हौत्रेषु, प्रत्यक्षश्रव-

‘ परिवीरसि ’ ‘ युवा सुवासाः ’ इत्येतयोः करणक्रियमाणानुवादिनोऽध्वर्युणा
 होत्रा च युगपत्प्रकृतौ प्रयुक्तयोः कुण्डपायिनामयने हौत्राध्वर्यवयोरैककर्तृकत्वादशक्ते-
 र्भवद्यावद्द्वयेऽन्यतरगमिन्कतरः प्रतिगृह्यतामिति संदेहः । तत्रानियमं प्राप्नोति । यद्वा
 होतुः सिद्धस्वरूपस्याऽऽध्वर्यवविधानादजहन्म्वधर्मनया हौत्र एव युक्त इति प्राप्तेऽभिधी-
 यते । एतस्मिन्विप्रतिषेधे करणः प्रयोक्तव्यः । कुतः । समवायविशेषात् । केचिदाहुः ।
 प्रधानप्रत्यामिति समवायविशेष इति । बहिरङ्गो ह्यारादुपकारकरूपत्वात्क्रियमाणानु-
 वादी, करणस्त्वनतरङ्ग इति । तदकारणं, यदि हि प्रधानद्वारेणाङ्गेषु कर्ताऽवतरेत्ततः
 सनिकर्षविप्रकर्षोत्पद्येयानाम् । स तु समाख्यया चोदकेन च प्रधानेष्वङ्गेषु चावि-
 शेषेण लक्ष्यते । न च कश्चिदङ्गगुणविरोधन्यायः । उभयोरङ्गत्वाविशेषात् । न च
 मंनिपातित्वेन क्रियान्तरगतमारादुपकारित्वं दुर्बली क्रियते । न चायमतीवाऽऽरादुपका-
 रकः । क्रियमाणपरित्याणममृत्युविच्छेदेन दृष्टसंस्कारजननात् । तस्मादानुमानिकाद्धौ-
 त्रसम्बन्धात्प्रत्यक्षत्वेनैवाऽऽध्वर्यवस्य समवायस्य विशेषो भवति । कथम् । एषा ह्यत्र
 वचनव्यक्तिः । यदुत होत्रादयः श्रुतिवृत्ता अध्वर्यादिशब्दलक्षितेषु कर्मसु विधीयन्ते ।
 तत्र हौत्रसम्बन्धो हातुगानुमानिक आध्वर्यवसम्बन्धस्तु प्रत्यक्षः । यत्वनजहन्म्वधर्म एव
 होताऽऽध्वर्यवेण संबध्यते इति । संबध्यते, यदि तत्प्रयोगमात्रकृतमेवाभ्य होतृत्वं
 भवेत्, यदि वा हौत्रं प्रत्यध्वर्युर्विधीयते, होतारं बोद्धिश्वाध्वर्युर्कर्मविधिर्भवेत्, न तु
 तत्सर्वमस्ति । होता तावद्योग्यतामात्रेणावधारितः सत्यपि च कर्मनिमित्तत्वेऽन्यानि
 सहस्राणि तदुपलक्षणं करिष्यन्ति । न च हौत्रं प्रत्यध्वर्युविधिरिह, होत्रध्वर्युशब्दयो-
 रत्यन्तविभिन्नपुरुषवचनयोर्भुङ्क्ष्यसामानाधिकरण्याभावादन्यतरस्यावश्यकत्वानीये लक्षणा-

वृत्तत्वे विरोधनिमित्तत्वाल्लक्षणाकल्पनायाः प्रथमोच्चारिते होतृशब्दे किञ्चिदपि कल्पनाबीजं न पश्यामः । तेन 'मूर्ख्यं वा पूर्वचोदनात्' इति 'तं स्वार्थवृत्तमेव गृहीत्वाऽऽध्वर्युशब्दः कर्मलक्षणार्थोऽध्यवर्त्तीयते । तत्रापि तद्विद्मिद्य होता विधीयते, तद्धि कृत्वर्थेन प्रयोजनवन्न तथा कर्ता । प्रधानं चैवजातीयकेषूद्दिश्यते । ततश्च गुणभूतो होतोपादीयमानो यः प्रधानाविरोधी धर्मस्तन्मात्रयुक्त एव संबध्यते । यदि तु हातुराध्वर्यवं विधीयते ततस्तस्य कर्माधिरुद्धं तत्प्रवर्तते इति न किञ्चिदपि ह्यत्र हापयेत् । अप्राकृतकर्तृसंस्कारत्वप्रसङ्गाच्चाऽऽध्वर्यवस्य नैवं संबन्ध इति पक्षान्तरमवलम्बितम् । तस्मादाध्वर्यवसंबन्ध एव प्रत्यक्षः प्रधानं चेति सिद्धम् । अत्र चोदयन्ति । नैवात्रान्यतरस्यापि मन्त्रस्य होतृसंबन्धो बाधितव्यः । कुनः ।

एककालप्रयोगे हि विरोधो मन्त्रयोर्भवेत् ।

करणः प्राक् क्रियातस्तु परतश्चेतर. स्थितः ॥

करणस्य हि 'मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपात.' इत्यनेन न्यायेन प्राक्परिव्याणाः प्रयोगः । क्रियमाणानुवादिनस्तु तस्मिन्क्रियमाणे । तेन द्वावपि प्रयोक्तुं समर्थो होताति । नैतदस्ति । क्रियमाणता नाम सकल्पादेः कारकप्रचलनात्प्रभृत्यासमाप्तेः । अतश्च पूर्वपदार्थसमाप्त्यैव पर्युपस्थापित चेत्परिव्याणं वर्तते स एव दीर्घः समस्तः क्रियमाणानुवादिन कालः । एवमपि कारणस्य तादृशादेव प्राक्प्रयोगादविरोध इति यद्युच्येत । तत्र । न हि 'परिवीरसि' इत्ययं संकल्पं रशनादानं सनिहितं वा यूपमवयवक्रियामात्रप्रवृत्तं वा परिव्याणं शक्नोति प्रकाशयितुम् । तस्मात्प्रधानक्रियारम्भ एव यूपसमीपस्थेन प्रयोक्तव्यः । नन्वेवमपि दीर्घकाले कर्मण्येकदेशे करणमेकदेशे च क्रियमाणानुवादिन प्रयुञ्जानो न विरोत्स्यते । कथं न विरुध्यते । यदा 'यूपाय परिवीर्यमाणायाः नुब्रूहि' इत्यनेन पाठक्रमात्करणं प्रेषसामर्थ्याच्चेतरो युगपदेव प्राप्यते, न च क्रियैकदेशे क्रियमाणानुवादिनः प्रयोग इत्यस्ति प्रमाणम् । स हि रशनादानानन्तरं प्रयुक्तेन प्रेषेण प्रयोजितः दीर्घत्वादापरिव्याणसमाप्तेः कालमवरुणाद्धि । तदन्तराले चाऽऽध्वर्यव आपन्नो न कथंचिदविरोधेनावतिष्ठते । ननु च युगपत्कालता बाध्यतामेककर्तृत्वं वेति वरं पदार्थप्राप्तेर्न्यतवात्काल एव बाधितुं नान्तरङ्गः कर्तृसंबन्ध इति । भवेदेतदेव, यदि

१ (अ० १२ पा० २ अ० ८ सू० २५) । २ तं—होतृशब्दमित्यर्थः । ३ तदुद्दिश्य-
अध्वर्युपदलक्षिताध्वर्युकार्यमुद्दिश्येत्यर्थः । ४ (अ० १२ पा० ३ अ० १० सू० २०) एतत्सूत्रस्थ-
मध्यमावयवः ।

णेनाऽऽध्वर्यवेषु, यो होता सोऽध्वर्युरिति । एवं प्रत्यक्षमध्वर्योः कार्ये षोद्यते । प्रत्यक्षं चानुमानाद्बलीयः । तस्मादाध्वर्यवं करणं परिवीर-
सीति होता कुर्यात् । अथ हौत्रं विरुद्धं कः कुर्यात् । इतरमन्यस्तेषां
यतो विशेषः स्यात् । अन्यो होतृपुरुष एव स्यात् । यस्याव्यापृतता,
माधान्यविशेषो वा ॥ २१ ॥

प्राकृतकाल बाधमानौ मन्त्रौ स्वकार्यान् प्रच्यवेयाताम् । तयोस्तु य एव कालान्तरे प्रयुक्तः
स एव स्वसामर्थ्यप्रतिपाद्यादर्थत्प्रच्यवते । सोऽय लिङ्गविरोध आपद्यते । ननु च
'यो होता सोऽध्वर्युः' इत्यनया श्रुत्या लिङ्ग बाध्येत । बाध्येत, यदि श्रुतिः स्यात् ।
वाक्य त्विदं, तदपि लक्षणया । न ह्यत्र कस्यचिच्छब्दस्य श्रवणादिद् गम्यते हौत्रा-
ध्वर्यवे समानकर्तृकं इति । किं तर्हि । होत्रध्वर्युशब्दसामानाधिकरण्यात् । सर्वत्र चैष
संबन्धो वाक्यलक्षण इत्युक्तम् । तत्रापि चाध्वर्युशब्दस्य कर्बलक्षणार्थत्वाद्भिप्रकृष्टता ।
ननु लिङ्गमप्येतच्छोदकोपेक्षित्वाद्भिप्रकृष्टतर भवेत् । वाक्यं ह्यर्थविप्रकर्षालिङ्गेन बाध्येत ।
स चेह विपरंतोऽर्थविप्रकर्ष । न हि चोदकेनाप्राप्तयोर्मन्त्रयोरैककालप्रयोज्यत्वं गम्यते ।
तस्मादेककर्तृत्वमेव बलीय इति । उच्यते । सत्यमिह चोदकाङ्गीकरण, तत्तु मन्त्रस्वरूपे
न लिङ्गे । द्वयोरपि च तदविशिष्ट, प्राप्ते तु मन्त्रद्वये लिङ्गमौपदेशिकेनाविशिष्टम् ।
स्यादेतदेव यदि चोदक प्रापयेत् । स तु प्रत्यक्षवाक्यशिष्टसमानकर्तृत्वविरोधिमन्त्रद्वयं
प्रापयितुमेव न शक्यति । यद्यपि हि वाक्यं लिङ्गस्य नेष्टे, चोदकस्य तु स्वरूपप्रापणे
पश्चाद्भावितमपि विरोधमालोच्य शक्तं निरोधं कर्तुम् । ततश्छिन्नमूलत्वालिङ्गस्य दुर्बल-
तेति । उच्यते । सर्वं हि विरोधवेत्याया बाध्येते । न चानवगतो विरोधो बाधकारणं
भवितुमर्हति । तदिह चोदकप्राप्तिवेत्याया न कश्चिदपि विरोधो लक्ष्यते । यस्तु प्राप्ते
विरोधस्तत्र लिङ्गं बलवत्तरमित्युक्तमेव । यदि चात्र द्वयोरपि समानकर्तृत्वं वाक्येन
विधीयेत ततोऽप्येतस्य बलीयस्त्वमुद्भाष्येत । इह त्वाध्वर्यवस्य होत्रा सह संबन्धो विधी-
यते । न हौत्रस्यापि । स हि चोदकेन प्राप्नोति । तेन यदि प्रत्यक्षत्वादेतस्य बाध-
कर्त्वं ततः समारूपाकृतमेव क्रियमाणानुवादिनो होतृसंबन्धवाधनम् । एवं च सति
लिङ्गवाक्ययोरविरोधान्न किञ्चिदपि बाधिप्यते । आध्वर्यवप्रयोगश्च सेत्स्यति । यथा तु
लिङ्गबलीयस्त्वमाश्रितमाभीत्तथाऽन्यदेवानिष्टमापद्येत । यो ह्यस्य वाक्यस्य विषयः स
बाध्येत । न चास्य होतृहौत्रसंबन्धो विषयः । कस्तर्हि । होत्राध्वर्यवसंबन्धः । ततश्च

१ श्रुत्या—सामानाधिकरण्यात्मिकया श्रुत्येत्यर्थ । २ (अ० ३ पा० १ अ० ६) इत्यत्रे-
ति शेषः ।

[११] प्रैषेषु च पराधिकारात् ॥ २२ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र प्रैषाः समाप्नाताः । प्रोक्षणीरासादय,
इध्माबर्हिरुपसादय, सुव्रं च सुचश्च मंमृद्भि, पत्नीं संनद्याऽऽज्येनोदे-
हीति । तत्र संदेहः । किं य एव प्रैषे, स एव प्रैषार्थे, उतान्यश्च प्रैषे-
न्यश्च प्रैषार्थे, इति । किं प्राप्तम् । एक एव प्रैषप्रैषार्थयोरिति । कुनः ।
समाख्यानात् । अन्य इति चाश्रुतत्वात् । नन्वात्मनः प्रैषो विप्रतिषिध्यते ।
उच्यते । न प्रैषो भविष्यति । प्राप्तकाले लोटं वक्ष्यामः । आहं । प्राप्त-
कालेऽपि साति युष्मदादिष्वेवोपपदेषु मध्यमादयो व्यवस्थिताः । न
पुरुषसंकारो भवति । उच्यते । सत्यां विवक्षायां युष्मदादिषु मध्यमा-
दयः । यदा तव प्राप्तः काल इति विवक्ष्यते, तदा युष्मद्येव मध्यमो नास्म-
दि शेषे वा । यदा खलु क्रियायाः प्राप्तः काल इत्येतावद्विवक्ष्यते, न
तव मम वेति, न तदा युष्मदादीनामनुगोत्रेण मध्यमादयो भवितुमर्हन्ति ।

यथाप्रकृत्येव प्रयोगः स्यात् । तस्मात्समाख्यावल्क्षमेवाऽऽदिदेशिक संबन्ध बाधित्वा
समावायविशेषात्करणः प्रयोक्तव्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

(इति—होतुः करणमन्त्रानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥)

प्रैषस्य प्रैषार्थस्य चाऽऽध्वर्यवसमाख्यादुल्लयत्वाद्ध्वर्युपयोज्यत्वेऽवधारिते कथमा-
त्मनः प्रैष इति चेदाह—नैवाय प्रैषः । किं तर्हि । प्राप्तकालताया लोटं वक्ष्याम
इति । प्रैषवादी त्वाह—प्रत्यगात्मविषया चेतप्राप्तकालता विवक्षिता हन्तोत्तमपुरुषेण
भवितव्यम् । न हि परविषययुष्मदर्थमन्तरण मध्यमपुरुषो लभ्यते । प्रैषे तु स्वभावतः
परविषयत्वात्सुलभ इति । परस्त्वाह—यदा समाख्यावगतात्तत्तमानकर्तृत्वात्प्रैषबुद्धिरपनीता
तदा प्राप्तकालत्वमभिधीयमानं किं क्रियागममिधीयतामुत कर्तृणामिति क्रियाणामियेव
गम्यते । ता हि चोदितत्वेऽपि सत्त्वात् प्रथमतर प्रतीताः । तासां चानुष्ठानार्थं
प्राप्तकालत्वस्मरणं दृष्टं । प्रैषे तावत्प्रकारेणैव सर्वं विपरितम् । आख्यातेषु च
प्रथमादेः पुरुषस्य कस्यचिद्वत्त्वं तन्नादान्तरियककृत एव मध्यमपुरुषो भविष्यति ।
किथैव चोच्यते तव प्राप्तकाल इति । यदि च कर्तुः प्राप्तकालत्वमुच्येत ततः किं कर्तु-
मिति साक्षाद्समेव स्यात्, अथ प्रोक्षण्यात्सादनादि कर्तुमिति, तथा विशिष्टार्थप्रैष-

१ आध्वर्यवे करणमन्त्रे तत्रा क्रियमाणे तद्विरुद्धं त्रिचमाणादुवादिनं च प्रयुञ्जीयादिति
शाङ्काया होतृपुरुषेषु य एव कश्चनन्तरङ्गोऽर्धादि, तस्य वा कर्तान्तरव्यपुत्रत्वे बहिरङ्गो वा
तृतीयोऽपि प्रयुञ्जीयादित्येवैव समाधानार्थस्य 'इत्-मन्यस्तेषा यतो विशेष स्यात्' इत्युत्तरान्त्रा-
न्यबन्धन्याह्वयार्थं 'अयं हीत्रं विरुद्धं क कुर्वति' इत्यादिमाध्यं वार्तिकवर्तारहोपेक्षितम् । तदुपेक्षाभि-
र्दिभिं तु कृष्णपाथिनामचने होतृपुराणा मैत्रावह्णच्छाषाकथावतुत्रामभाना त्रयाणामपि वचना-
स्कारान्तरव्यापुत्रत्वेन तादृशपुराणाभावात्पठतोदाहरणानुपयोगरूपं द्रष्टव्यम् । २ इति—अध्याहृत्यत
इति शेषपूरणम् ।

न चेदं युगपद्विवक्षितुं शक्यते । पदार्थस्य प्राप्तः कालः, तव चेति ।
भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तेन यदि वा निर्जाते पदार्थकाले तव काल
इति शक्यते वदितुं, यदि वा तवेति निर्जाते पदार्थस्य काल इति ।
तत्र पदार्थस्य कालो वदितव्यो न तु युष्मदर्थस्य । तेन हि स्मृतेन
प्रयोजनम् । स हि कर्तव्य इत्यवगतो न तु युष्मदर्थस्तथा । तस्मात्स-
माख्यानादध्वर्योरिव प्रेषप्रैषार्थाविति प्राप्ते, ब्रूमः । प्रेषेष्वन्योऽन्यस्तदर्थे-
ष्विति । कुतः । पराधिकारात् । परस्मिन् हि प्रेषे, उपपद्यते, नाऽऽस-
नीति । आह । ननूक्तं प्राप्तकाले भविष्यतीति । उच्यते । न संभवति
प्रेषे प्राप्तकालता न्याय्या । तस्माद्युष्मदर्थो गम्यमानो न विवक्षित
इत्युच्यते, संभवति चात्र प्रैषार्थः । तस्मात्प्रैषः । प्रैषश्चेदन्यः प्रैषार्थ
इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

णाद्वाक्यभेदः स्यात् । तस्मादपि क्रियायाः प्राप्तकालत्वं प्रकाशयते । अथापि प्रेषोऽ-
यमाश्रीयते तथाऽन्यात्मानमेव कथञ्चिच्छरीरशरीरिणोरवस्थान्तराणा वा भेदेन प्रेषकं
प्रेष्यं च व्यपदेशयतीति समानकर्तृकत्वे प्राप्ते, ब्रूमः । प्रेषेषु चेतनमन्यः कुर्यादिति
संबन्धः । कुतः । स्वभावेनैव तेषां परविषयत्वात्परिक्रयवत् । यत्तु नैवाय, प्रैष इति ।
तदयुक्तम् । मन्त्ररूपादेव प्रैषप्रत्ययोत्पत्तेः । यो हि समानकर्तृकतया त वाचते तेन
समाख्याया लिङ्गं बाधितं स्यात् । न च प्राप्तकालतया लिङ्गविरोधः परिह्रियते । मध्य-
मपुरुषार्थस्यासंपादानात् । न च शब्दान्तरेणानुपात्ता क्रियैव शक्यते षक्तुं तव प्राप्तः
काल इति । यद्यपि च शक्यते तथाऽपि न दृष्टः कश्चिदर्थः स्यात्, चेतनविषयत्वादी-
दृशस्य प्रयोगस्य । तथाऽऽसत्प्रैषपरिकल्पनायामपि नैवं दृष्टं प्रयोजनं, गौणताऽत्र
स्थितैव । मुख्यं च कार्यं मन्त्राणामित्यवधारितम् । ततश्च यद्यपि प्राप्तकालतायामेव
छोट्, तथाऽपि परस्यैव सा कथ्यत इति न पराधिकारो निवर्तते । न च वाक्यभेदो
विशिष्टार्थप्रेषणात्, अवच्यं चात्र विशिष्टताऽभ्युपगन्तव्या, प्रोक्षणीपदोपादानात् । न
चैकपदोपात्तोऽनेकोऽर्थो वाक्यं भिनत्ति । सर्वस्वार्थेषु क्रियाकर्तृस्वरूपोपग्रहपुरुषविशे-
षभावनाया युगपदुपादानस्यापरिहार्यत्वात् । न चेदृश विशिष्टविवान क्वचिन्नाभ्युपगन्त-
व्यम् । प्राप्तकालत्वे च क्रियायुष्मदर्थयोः पृथक्त्वाद्भेदेन शक्तिः कल्प्येत । प्रेषे तु
तस्य नित्यमेव युष्मदर्थविषयत्वान्मध्यमपुरुषोऽनुवादः । एवं चैषां समाख्याऽनुगृह्यते ।
तस्माल्लिङ्गेन समाख्यानाभादान्यः प्रेषोऽन्यश्च प्रैषार्थ इति ॥ २२ ॥

(इति—प्रेषप्रैषार्थयोर्भिन्नकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

१ वाक्यभेद इति—कृतक्रियाविशिष्टकालप्राप्तत्वोक्त्या गौरवलक्षणवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः ।
२ (अ० १ पा० २ अ० १) इत्यत्रेति शेषः । ३ एषा समाख्या—प्रेषसमाख्येत्यर्थः ।

[१२] अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥ पू०

अथैवं गते, इदं संदिह्यते । किमध्वर्युरग्नीध्रं प्रेष्येदुताग्नीध्रध्वर्युमिति । अनियमोऽविशेषादिति प्राप्ते, ब्रूमः । अध्वर्युरुक्तमैषार्थकारी स्यात् । कुतः । दर्शनात् । दर्शनं भवति, तिर्यञ्चं स्फ्यं धारयेत्, यदन्वञ्चं धारयेद्वज्रो वै स्फ्यो वज्रेणाध्वर्युं क्षिणीतेति । यः प्रेष्यति तस्य हस्ते स्फ्यः । स्फ्येनाध्वर्युं क्षिणीतेत्यन्यमध्वर्युं प्रेषकादर्शयति । तस्मादग्नीध्रध्वर्युं प्रेष्येदिति ॥ २३ ॥

गौणो वा कर्मसामान्यात् ॥ २४ ॥ सि०

नैतदस्ति, अग्नीध्रः प्रेषोऽध्वर्योः प्रैषार्थ इति । किं खलु, अध्वर्युरेवाग्नीध्रं प्रेष्येत् । एवमध्वर्युणा प्रैषः प्रैषार्थश्चोभावपि कृतौ भविष्यतः । तत्राऽऽध्वर्यवमिति समाख्याऽनुग्रहीष्यते । तस्मादध्वर्युमेव मुख्यः स्यात् । किमस्य मुख्यत्वम् । यदनेन सर्वं कर्तव्यं समाख्यानादिति । अथ यदुक्तमध्वर्युः प्रचरिता दृश्यत इति । तदुच्यते । सत्यं दृश्यते । न त्वस्य प्रैषार्थकरणे प्रमाणमस्ति चिन्त्यमानम् । तस्मादेतन्मिध्यादर्शनम् । यस्य हि दर्शनस्य प्रमाण नास्ति, व्यामोहः सः । यथा शुक्ति-कायां रजतविज्ञानम् । अस्ति त्वग्नीध्रः प्रैषार्थकरणे प्रमाणम् । तस्मादाग्नीध्रः प्रचरिता प्रचरितरि चाध्वर्युशब्दो दृश्यते । तस्माद्गौणः, आध्वर्यवं वेदे समाम्नातान्पदार्थान्करतीति कृत्वाऽध्वर्युरित्युच्यते

‘ यदन्वञ्च धारयेद्वज्रे । यमुं क्षिणीत ’ वज्रोऽध्वर्युं क्षिणीतेति वा पाठः । स्फ्यस्य धारणं तावदग्नीध्र एकान्तेन । स चाध्वर्युं क्षिणीतेति वदन्नग्नीध्र स्फ्यवन्तं प्रेषकं दर्शयति । का त्वस्य प्राप्तिः । उच्यते । ‘ अङ्गुणोविरोधे च तादर्थ्यात् ’ इत्यनेनाङ्गत्वात्प्रैषस्य कर्तृलोपो युक्तः न प्रवानस्य । बहवश्च प्रैषार्था एको निगदः । तेन ‘ भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ’ इत्यपि प्रैषार्थेऽध्वर्युरिति परिशेषात्प्रैषेऽस्ति ॥ २३ ॥

‘ मुँह । वा पूर्वचोदनात् ’ इति प्रायश्चात्प्रैषे समाख्यातः कर्ता युक्तः । न हि तदानीं विरोधः कश्चिदस्ति । तस्मिन्स्तु प्रयुक्ते विरोधात्प्रैषार्थेऽन्यो भवति । प्रयोजनस्य च प्रयोज्यव्यापारेऽपि कर्तृत्वं न विहन्यत इत्युभयानुग्रहः । इतरथा हि प्रैषेऽत्यन्तबाध एव म्यात् । न हि स तेन कृतो नापि कारितो भवेत् । तस्मादध्वर्युप्रैषितोऽग्नीध्रश्चादिति । ‘ वज्रेणाध्वर्युम् ’ इति चाऽऽग्नीध्रमेव तत्कार्यापत्तेरभिप्रास्यति ॥ २४ ॥

(इति—प्रेषस्याऽऽध्वर्यवत्त्वाविकरणम् ॥ १२ ॥)

१ (अ० १२ पा० २ अ० ९ सू० २७) । २ (अ० १२ पा० २ अ० ७ सू० २४) एत-
स्तत्रावयवः ३ (अ० १२ पा० २ अ० ८ सू० २५) ।

आग्नीध्र इति । तस्मादाध्वर्यवः प्रैषः आग्नीध्रः प्रैषार्थ इति ॥ २४ ॥

[१३] कृत्विकफलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ २५ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, ममाग्ने वर्चो विहवेष्वास्त्विति पूर्वमग्निं परि-
गृह्णाति, इति । तत्र संदेहः, किमृत्विकफलमाशासितव्यम्, अग्ने वर्चो
विहवेष्वास्त्विति, उत यजमानस्येति । किं प्राप्तम् । अध्वर्योरिबेति ।
कुतः । एवं श्रुतिराहता भविष्यति । इतरथा लक्षणा स्यात् । आत्मना
यजमानं लक्षयेत् । तस्मादृत्विकफलमाशासितव्यमिति । कोऽर्थः ।
अनया समिधा धार्यमाणेऽग्नौ यागः संभविष्यति । तत्र विहवेषु-
स्पर्धास्थानेषु, अहं वर्चस्वी भविष्यामीत्यध्वर्योर्वचनम् । एवमुत्साही
भविष्यतीति ॥ २५ ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ २६ ॥ सि०

यजमानस्य वा वचनं, तदर्थत्वात्कर्मणः । यजमानार्थं हीदं कर्म
साङ्गम् । उपग्रहविशेषात् । साङ्गस्यास्य प्रयोजनं यजमानस्य फल-
निष्पत्तिर्नाध्वर्योः सुप्रचरितुमपि यशः । किमतो यद्येवं, फलसं-

यथैवाकरणेषु यत्फलं तत्प्रकरणस्थं कीर्त्यते नान्यत्कल्पयते तथा ' ममाग्ने वर्चो
विहवेष्वास्त्विति ' इत्यादिष्वपि । ते तु यजमानेनैव प्रयुज्यन्ते तस्यैव च फलमित्यवि-
रुद्धाः । करणाः पुनरेकान्तेन कर्मसमानकर्तृकत्वादाध्वर्यवाः । तैर्यद्यध्वर्युणा प्रयुज्यमा-
नैर्यजमानस्य फलमभिधीयेत ततो ममेत्यभिधानं विरुध्येत । कीदृशं त्वध्वर्योः फलम-
नूद्यत इति, तद्भावभावित्वमात्रेण सुप्रचरितृत्वयशः । तच्च तस्योत्साहं कारिष्यतीति
निरूपयति ॥ २६ ॥

नैवेदमकरणवदुत्साहार्थं फलं संकीर्त्यते । किं तर्हि । मन्त्रवर्णाभित्याहमाश्रयं
फलमवकल्पते । वथम् । व्यतिरिक्तक्रियासाधनत्वेन हि मन्त्रश्चोदितस्ता वा तस्मि-
न्विव वा फिचैत्प्रकाशयन्नङ्गभावं गच्छति । तस्मादिह यद्यध्वर्युयशः संकीर्त्यते नै-
तेन सकलेन मन्त्रेणाभ्यन्वाधानं साधितं स्यात् । न हि तत्प्रकाशनमभ्यन्वाधानेन-

१ अकरणवदिति— आद्युदां अग्ने अगन्म सुव सुवरगन्म ' इत्यादयो ये, इतिक्रणाद्य-
विनियुक्ता मन्त्रास्तद्व्यतिर्यथे । ० व्यतिरिक्तेति—स्वशक्त्या प्रकाशयार्थव्यतिरिक्ताभ्यन्वाधानाद्य-
क्रियासाधनत्वेनेत्यर्थः ।

कीर्तनात्फलकर्तव्यता गम्यते । तदेतदग्न्यन्वाधानं यजमानस्य फल-
संकीर्तने क्रियमाणेऽनेन मन्त्रेण फलसंबन्धात्प्रकाशितं कृतं भवति,
नाध्वर्युयज्ञःकीर्तनेन । तस्माद्यजमानफलमाशासितव्यमिति । अथ
कस्माच्च याजमान एष मन्त्रो भवतीति । उच्यते । अग्न्यन्वाधानं
समाख्ययाऽऽध्वर्यवम् । तर्चैवंगुणो मन्त्रः करोत्याध्वर्यवः । स उच्यतेऽ-
नेन मन्त्रेणेति । तस्मादाध्वर्यवो मन्त्रः । मम वर्चोऽस्तिवत्यपि यजमा-
नस्य वर्चो ममेति व्यपदिशति लक्षणया । यथा राजनि जयं वर्तमानं
सैनिका अस्माकमिति व्यपदिशन्त्येवम् ॥ २६ ॥

पेषितम् । यद्यपि तावत्प्रधानफलं प्रकाशयेत्थाऽपि न संबध्येत किमुत कर्मकालानौ-
पयिकानुनिष्पादिबाह्यक्रतुत्वम्यश प्रकाशनेन । तस्मात्सुक्तवाक्यार्थानैव चोदितमन्त्रक-
रणत्वाव्ययानुपपत्त्याऽग्न्यन्वाधानस्य फलमेतत्कल्प्यते । यास्त्वाशिषस्ता साक्षात्प्रधा-
नाङ्गमिति तत्फलप्रकाशनेनैवाङ्ग भवन्ति । यदि पृथक्फलं माधयेयुस्ततः सयुक्तत्वा-
त्तैव प्रकरणेन क्रत्वङ्गमावं गच्छेयुमिति वैषम्यम् । आह । सत्यपि पृथक्फलत्वे ममशब्दे-
नाध्वर्युर्गृह्यत इति व्यपदेशान्यायेनाऽऽध्वर्यवमेव प्राप्नोति । उच्यते । लिङ्केनाऽऽध्वर्य-
वत्वं प्राप्नोत्यात्मनेपदश्रुत्या याजमानत्वम् । अथोभयानुग्रहार्थं कस्मात्कर्मापि याज-
मानमेव न भवति । तथा सति हि ममशब्द आत्मनेपदं चोभयमपि न विरोत्म्यत
इति । नैतदस्ति । यदि ह्येतन्मन्त्रपूर्वकं कर्म भवेत्तत एव नियम्येत् । प्रथमं त्वेतदुत्प-
द्यमानं केवलक्रत्वर्थत्वप्रतीतिरविरुद्धाध्वर्युसंबन्धं समाख्यानात्प्रतिपद्यते । मन्त्रमात्रं याज-
मानमिति चेन्न । कर्मणाऽऽकृष्यमाणस्य तत्समानकर्तृत्वनियमात् । फलमपि तर्ह्याकृष्येत ।
आकृष्येत, यद्यात्मनेपदेन न प्रतिबध्येत् । तत्राऽऽत्मनेपदस्य बाधासंभवाद्गौणत्वप्रकारा-
नुपपत्तेश्च मन्त्रगत एव ममशब्दोऽध्याहारेण वा पूर्यते गौणो वा भवति, मदीयस्य
यजमानस्य मद्रूपस्यैव वा यजमानस्य वर्चो विह्वेष्वस्त्विति । तस्माद्यजमानफलमेतदिति ।
यै च यजमानकर्तृकमेवाग्न्यन्वाधानं पक्षे वदन्ति तेषामित एव मन्त्रवर्णाद्भ्रान्तिः । अथ तु
किञ्चिद्वचनमुपन्यस्यन्ति तथाऽपि किं कर्मविकल्पवत्फलमध्वर्युयजमानयोर्विकल्पते किं
वा फलं नित्यमेव याजमानमिति विचारः ॥ २६ ॥

१ तत्रैष गुणो मन्त्रो य. करोत्याध्वर्यवः स उच्यतेऽनेन मन्त्रेणेति पा० १२ (अ० ३ पा० २
अ० ५) अत्रत्येनेति शेषः । ३ सयुक्तत्वादिति—‘ असंयुक्त प्रकरणादितिकर्तव्यतास्थित्वात् ’ इति
प्रकरणाधिकरणोक्त्यायेन लिङ्गाद्विनिर्मुक्तेषु प्रकरणावनिर्मुक्त्यासम्भवादित्याशयः । ४ (अ० ३
पा० ८ अ० ५ सू० १४) अत्रत्येनेति शेषः । ५ ये च—वल्पसूत्रकारा इत्यर्थः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

लिङ्गमप्यमुमर्थं दर्शयति । एवं ह्याह । यां वै कांचन ऋत्विज आ-
शिषमाशासते यजमानस्यैव सा, इत्याशिषो यजमानार्थकता दर्शयति ।
तस्मादपि ब्रूमो यजमानफलमाशासितव्यमिति । पक्षोक्तमेव प्रयो-
जनमिति ॥ २७ ॥

[१४] कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २८ ॥ सि०

इदं समधिगनं, करणेषु मन्त्रेषु स्वामिनः फलमाशासितव्यमिति ।
किमेष एवोत्सर्गः । नेत्याह । क्वचिद्विजोमपि फलमाशासितव्यमिति,
यत्र कर्मार्थं फलम् । यथा, अग्नाविष्णु मावाभवकमिषं विजिह्वाथां मा
मा संताप्तम्, इति । असंतप्तोऽध्वर्युः कर्म शक्नोति कर्तुम् । कर्मसिद्धि-
यजमानस्योपकारिकेति, ऋत्विक्फलमाशासितव्यमन्त्रेति ॥ २८ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ २९ ॥

यत्र च व्यपदेशो भवति, तत्राऽऽन्विजम् । दक्षिणस्य हविर्धान-
स्याधस्ताच्चत्वार उपरवाः प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तरालाः । तत्र हस्तौ
प्रवेश्याध्वर्युर्यजमानमाह, किमन्त्रेति । स आह, भद्रमिति । तन्नौ सहेत्यध्वर्युः
प्रत्याहेति व्यपदेशो भवन्यध्वर्युर्यजमानस्य च । तन्नौ सहेत्युभयोर्व-
चनमध्वर्युर्यजमानयोः । तस्मादध्वर्युफलमाशासितव्यमन्त्रेति ॥ २९ ॥

सर्वादिषाम्न्विक्रप्रयोज्याना यजमानसबन्धानुवाह एवमवकल्पियते ॥ २७ ॥

(इति-करणमन्त्रप्रकाशफलस्य यजमानत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

२. स्वमंतापादि फलं कर्मप्रयोग एवोपरुज्यते तद्यजमानेनापि तथेष्यत एवेति नाऽऽ-
त्मनेपदेन विरुध्यते ॥ २८ ॥

‘ व्यपदेशादितरेषाम् ’ इत्यत्र ब्रह्मणगतमुदाहृतमिह तु प्रस्ताववशेन मन्त्रगतम् ।
तद्धि क्लेशेन कल्प्यमान कदाचिदुभयोर्न शक्यते कल्पयितुमित्याशङ्का स्यात् ।
कल्पनाहेतुस्तु युगपत्प्रवृत्तेरविशिष्ट इति न किञ्चिद्वैरवम् । अथ कम्मान्नोभावेव
प्रयुज्जाते । यदंकेनापि प्रयुज्यमान. शक्नोत्येवोभयगामि फल प्रकाशयितु तदा सिद्धेऽर्थे
न किञ्चिदुभयकर्तृकत्वेन प्रयोजनमस्तीत्यध्वर्युनियमः ॥ २९ ॥

(इति-करणमन्त्रेषु चर्माण्यांगप्रकश्यमानफलस्य ऋत्विग्गामित्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

१ अत्रेति क्वचिन्नास्ति । २ (अ० ३ पा० ८ अ० ५ सू० १४) अत्रत्यन्यायेन पीनस्वस्य
तावत्पारिहरति—व्यपदेशादित्यादिना ।

[१५] द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ ३० ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिर्धर्मा वेदिधर्माश्च । तेषु संदेहः । किमङ्गप्रधानार्था उत प्रधानार्था इति । प्रकरणान्प्रधानार्था इति प्राप्त उच्यते । नैवं, द्रव्यसंस्कारोऽङ्गप्रधानार्थो यथा व्याख्यातमेवोत्तरविवक्षया प्राप्तिरेषा क्रियत इति ॥ ३० ॥

[१६] निर्देशात्तु विकृतापूर्वस्यानधिकारः ॥ ३१ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे पशुग्रामीयो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, इति । तत्र श्रूयते । बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति, आज्येन यूपमनक्ति, इति । तत्र संशयः । किं तयोराज्यबर्हिषोराज्यबर्हिर्धर्माः प्राकृताः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्या इति । कुतः । वाच्यं हि बर्हिर्मात्रस्याऽऽज्यमात्रस्य च धर्माणां विधायकम् । तदिहापि वाच्यं चोदकेन प्राप्तम् । न चैतद्बर्हिर्गज्यं निष्पयोजनम् । तस्मादत्र धर्माः क्रियेगन्ति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । निर्देशाद्विकृतावपूर्वस्यानधिकारः । निर्दिष्टा एते धर्माः प्रकृतौ । यत्र प्रधानस्योपकुर्वन्ति प्राकृतकार्ययोराज्यबर्हिषोः । ये च प्रधानस्योपकारिणो धर्मास्त इहातिदिश्यन्ते । प्रधानं हि चोदकोऽपेक्षते, न धर्मान् । प्रधानस्य हि चोदकेन सामान्यं, न धर्माणाम् । अपि च । नान्यार्थ

गत समाख्यापिरोधाविरोधविषयः । सर्वश्च श्रुत्यादिविरोधाविरोधविचारः प्रकृताविव विकृतिष्वपि द्रष्टव्यः । यत्तु धर्माणां सामानविध्यमङ्गप्रधानेषु पूर्वोक्त तद्विकृतिषु कथमिति विचारे प्राप्ते सूत्रमतत् । शक्यं तु पूर्वपक्षेऽप्येतत्समर्थयितुं यस्मात्प्रकृतौ बर्हिर्हादिसंस्कारः सर्वकर्मणा तस्माद्विकृतावपि तथैव स्यादिति ॥ ३० ॥

(इति—द्रव्यसंस्काराणामङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ॥ १६ ॥)

यैद्यमङ्गोपदेश एवानुपङ्गरूपेण साधारणः स्यात्, यदि च शास्त्राप्यतिदिश्येरंस्ततः शास्त्रार्थः प्रकृतिवद्विकृतिष्वपि कल्प्यमानः । सर्वार्थत्वेनावधार्यते कार्यप्राप्तिपुरःसरस्तु

१ सामान्यं—सादृश्यमित्यर्थः । २ नान्यार्थं ज्ञाते, इति पा० । ३ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० २) इत्यत्रेति शेषः । ४ एवं तावद्यथाभाष्य सूत्रं प्राप्तिः सूत्रतया व्याख्यायाधुनोत्तराधिकरणपूर्वपक्षपरतयाऽपि योजयति—शाक्यमित्यादिना । ५ ' ये च प्रधानस्य ' इत्यादि सिद्धान्तभाष्यं तास्वर्थेतो व्याचष्टे—यद्ययमित्यादिना ।

इति ज्ञातेन संनिहितेनाप्येकवाक्यता भवति, अन्यसंबन्धोपपत्ती सत्याम् । यथा भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति । किमङ्गः पुनर्विम-
कृष्टेन, निर्जातं खल्वङ्गत्वं प्रधानापेक्षार्या भवति । केवलमिहातिदेशः
क्रियते । पदार्थापेक्षायामङ्गत्वमपि साधयितव्यं स्यात् । धर्माश्चापेक्ष्य
माणाः साधारणा भवेयुः । तथोहो नावकल्पेत । लिङ्गविशेषदर्शनाच्च
व्यवतिष्ठेरन् धर्माः । तत्र दर्शनं नोपपद्येत । वपया प्रातः सवने चरन्ति,
पुरोडाशेन माध्यन्दिने, इति । तथा, न पिता वर्धते, न माता, न नाभिः,
प्राणो हि स इति । तस्माद्यद्द्वारा प्रकृतौ कृताः, तद्द्वारैव विकृतौ,
नान्यद्वारा । न च यूपावटस्तरणं प्रकृतावस्ति यूपाञ्जनं वा । तस्मान्न
तत्र प्राकृता धर्मा भवेयुरपूर्वत्वात् ॥ ३१ ॥

[१७] विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे । ३२ ॥ सि०

दृष्टपूर्णापासयोरामनन्ति, समावप्रच्छिन्नाप्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ
पवित्रे करोति । तथा, अरस्तिमात्रे विधृती करोति, इति । तत्र संशयः ।
किं वेदिस्तरणार्थाद्दृष्टिषो विधृती पवित्रे, उतान्यत इति । किं तावत्मा-

धर्मातिदेश इष्टः । तत्र यागगतेन व्यापारेण गृहतिनाऽऽत्मसिद्धचर्ये नियमादृष्टद्वारभूतानि
दृष्टान् दृष्टानि च प्रयोजनानि गृह्यन्ते । तानि च निर्जातपरिमाणान्येव प्राप्नुव-
न्ति । तैश्चाऽऽत्मसिद्धचर्यं पदार्थाः प्राप्यमाणाः स्वात्मानियता एव प्राप्यन्ते ।
न च यूपावटास्तरण नाम बर्हिषः कार्यं प्रकृतौ विज्ञातं, येन बर्हि-
स्तद्धर्मा वा गृह्येरन् । यैस्तु वेदिस्तरणादिभिर्गृह्यन्ते न तेषा यूपावटस्तरणमन्तरेण
किञ्चिन्नोपपद्यत इति न तदर्थं प्राप्यन्ते । तस्मादिहापूर्वम्यानधिकार इति । प्रधानं
हि चोदकोऽपेक्षत इत्यादिना, अपिना साधारण्यं शास्त्रातिदेशो नेत्येतन्निराकरोति ।
शास्त्रापेक्षार्या हि सर्वमभिनव प्रकृतिवत्पुनः कल्पयितव्यं स्यात् । दूरस्थसंबन्धावि-
कृशश्च स्थित एव । शास्त्रातिदेशात्सामानविध्याच्च, पशुधर्माणा मध्येऽर्थाधोमसंस्का-
रार्थः पशु रोडाशो देवतान्तरे न प्राप्नोति । तस्योहस्य च दर्शनं विरुध्येत । तस्मादुप-
कारातिदेश इति ॥ ३१ ॥

(इति—प्राकृतधर्माणा विकृतावपूर्वपदार्थानङ्गत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

१ इष्ट इति—सप्तमाद्ये प्रकृतिविकृतिसाधारण्यनिराभेन, दशमाद्ये च कार्यप्राप्तिपुरस्तरमतिदे-
शोऽभिप्रेत इत्यर्थः । २ प्रधानं हीत्यनेन शास्त्रातिदेशः, अपि चेत्यनेनोपदेशस्य प्रकृतिविकृतिसाधा-
रण्यं च निरस्यत इत्येव भाष्यमवयवयो व्याख्यास्यति—प्रधानं हीत्यादिना । ३ शास्त्रातिदेश इत्यार-
भ्य स्थित एवेत्यन्तो ग्रन्थो काशीमुद्रितपुस्तकेऽनुपलभ्यमानोऽपि व्याख्यानाप्यवलम्बनेन स्थापितः ।

सम् । वेदिस्तरणार्थाद्बर्हिषः कार्ये । किं कारणम् । तद्धि प्रकृतं, धर्मा-
श्चाविशेषात्सर्वबर्हिषामर्थेन । तस्मात्तत इति प्राप्ते । ब्रूमः । अन्यतः
क्रियेत । कुतः । विरोधात् । कथं विरोधः । श्रूयते हि, त्रिधातु
पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति, इति । तद्येनाऽऽस्तीर्यते, कथं तद्विधृतिप
वित्रं क्रियेत । न हि संभवत्येकं स्तरणाय विधृतिपवित्राय च । तदेत-
दुपदिष्टवचनमनेकगुणत्वं चोभे अप्यसंभविनी प्रतिज्ञाते स्याताम् ।
तस्मान्न ततः क्रियेतेति । यदि न ततः, कुतस्तर्हि । अव्यक्त एवजा-
तीयकः शेषे । अस्ति तत्र परिभोजनीयं नाम बर्हिः, ततः कर्त-
व्यम् ॥ ३२ ॥

[१८] अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ ३३ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, पुरोडाशशकलभैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधाति,
धाना आश्विनपात्रे, पयस्या मैत्रावरुणपात्रे, इति । तत्र संशयः ।
किमन्यत एषा क्रियेत, उत प्रकृतेभ्य इति । किं प्राहम् । पूर्वेण
न्यायेनान्यत इति । तत्रोच्यते । तत एकदेशस्यापनयः । कुतः । विद्य-
मानसंयोगात् । विद्यते हि तत्र पुरोडाशो धानाः पयस्या च । तत्सं-
योग एव न्याय्यो नान्यसंयोग इति । पुरोडाशादीनामेव संस्कारो,
नैन्द्रवायवादीनाम् । कुतः । पुरोडाशादिषु द्वितीयादर्शनात् । प्रत्यक्ष-
शैकदेशापनयेनोपकारो, नैन्द्रवायवादिबंधनेन । एवं प्रकृतानुग्रहो
भविष्यति । तस्मात्प्रकृतस्योपदेशेन तत्क्रियेत । न चात्रोपदिष्टोपदेश

इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थित्येत्साधयति । यथालूनस्य बर्हिषस्त्रिधातु पञ्चधातु
वेति सकलस्य स्तरणाविधानादशकयोऽन्यविनियोग इति सामान्यभूतो विधृतिपवित्रार्थो
दुर्भविधिरन्यो द्रष्टव्यः । धातुरिति स्तरणचयोऽभिधीयते ॥ ३२ ॥

(इति—प्रकृतावपि लवनादेरसर्वार्थिताधिकरणम् ॥ १७)

पुरोडाशधानादीना सवनीययागार्थत्वात्पूर्वैव न्यायेन ग्रहणश्रवणार्थमन्ये पुरोडा-
शशकलादय इति प्राप्तेऽभिधीयते । ' एकदेशैद्रव्य च ' इत्येनेनाप्रयोजकलक्षणापत्ते-
रन्यस्य च शकलस्यामावाद्-द्यवदानमात्रे च हुते शेषस्य प्रतिपाद्यमानस्य दृष्टार्थत्वाद्-

१ स्तरणचय इति— स्तरणार्थबर्हिर्मुष्टवदव इत्यर्थः । २ ग्रहणे ' इति पा० । ३ (अ० ४
पा० १ अ० १३ सू० २८)

आशङ्क्योऽनेकगुणभावश्च । अन्येन शकलेन होमोऽन्यश्च प्रति-
पाद्यते ॥ ३३ ॥

[१९] विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ ३४ ॥ पू०

इदमामनन्ति । यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या इति ।
अत्र संशयः । किमङ्गप्रधानार्थमुपाशुत्वमुत प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् ।
विकृतौ सर्वार्थः शेषः स्यात् । अविशेषादङ्गानां प्रधानानां च प्रकृति-
वत् । यथा प्रकृतौ वेदिधर्मा आज्यधर्माश्चाङ्गप्रधानार्थाः, एवमत्रापि ॥ ३४ ॥

मुरुपार्थो वाऽङ्गस्याचोदितत्वात् ॥ ३५ ॥ सि०

प्रधानार्थो वा एष विकृतिषु स्यात् । एवमिदं सर्वार्थमुच्येत,
प्रकरणं बाधित्वा वाक्येनाङ्गप्रधानार्थमिति । तदेवेदानीं वाक्यं विशे-
षितं काम्या इष्टय इति । काम्याश्च प्रधानयागाः, अङ्गयागाः प्रधा-
नार्थाः । तस्मादङ्गमचोदितम् । यत्कामेन फलवच्चोद्यते, तदेवानयो-
पांशुत्वैतिकर्तव्यतयाऽनुबध्यते । तस्मान्प्रधानार्थमुपांशुत्वम् ॥ ३५ ॥

[२०] संनिधानविशेषादसंभवे तदङ्गानाम् ॥ ३६ ॥ सि०

इयेने श्रूयते, दृतिनवनीतमाज्यमिति । तत्र संदेहः । किं नवनीतं
प्रधानस्योताङ्गानामिति । किं प्राप्तम् । प्रधानस्य । तस्य हि प्रकरण

द्वितीयानिर्देशानुग्रहान्न कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तस्मादत्र प्रकृतौपादानम् ॥ ३३ ॥

(इति—प्रकृतपुरोडाशादीनां निदानार्थत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

यत्र यत्र स्थितमुपाशुत्वं काम्यानामिष्टानामुपकर्तुं शक्नोति तत्र तत्र कर्तव्यम् ॥ २४ ॥
केचिदाहुरस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रथमतर प्राप्तेश्चोदकग्राह्याण्यङ्गानि न तावत्प्राप्नुवन्तीत्य-
चोदितत्वम् । न त्वेतन्संभवति । सर्वत्र चोदकस्य प्रथमतर प्रवृत्तेः । तस्मादयमर्थः ।
प्रकृतौ हि प्रकरणात्प्रधानार्थत्वे प्राप्ते वाक्यात्सर्वार्थत्वम् । इह तु वाक्यमेष विशेषनिष्ठं,
काम्या इति वचनात् । न ह्यङ्गानि कामसंबद्धानि तस्मान्न तेषामेव धर्मश्चोदित
इति ॥ ३९ ॥

(इति—उपाशुत्वस्य काम्येष्टिप्रधानमात्रार्थत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

मिति वचनप्रामाण्यान्नवनीतेन प्रधानं निर्वर्तयितव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । असंभव एतस्मिन्स्तदङ्गानां-श्येनाङ्गानां स्यात् । कथमसंभवः । सोमद्रव्यकन्वात्प्रधानस्य । ननु वचनान्नवनीतं भविष्यति । न श्येने नवनीतं भवतीत्येष वाक्यार्थः । कस्तर्हि । श्येने नवनीतमाज्यं भवतीति नवनीताज्यसंबन्धो विधीयते, श्येनाज्यसंबन्धोऽनूद्यते । न च साक्षाच्छ्येनस्याऽऽज्यसंबन्धोऽस्ति, श्येनाङ्गानां तु विद्यते । यस्यास्ति तस्यानूद्य नवनीतं विधीयते संनिधानविशेषात् ॥ ३६ ॥

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥ ३७ ॥

एवं चेदृश्यते, श्येनाङ्गानां नवनीतमिति, आधानेऽपि पवमाने-ष्टिषु स्यात् । ता अपि हि श्येनम्योपकुर्वन्ति, तत्संस्कृतेऽग्नौ श्येनो निर्वर्तत इति ॥ ३७ ॥

नाप्रकरणत्वादङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३८ ॥

न श्येनस्य प्रकरणे पवमानेष्टयोऽग्न्याधानं वा श्रूयते । किमतो यद्येवम् । आधानस्य च श्येनस्य च न कश्चिदस्ति संबन्धः, अग्नीनामाधानमग्नयश्च श्येनस्य । तस्मान्न पवमानहविःषु नवनीतम् । नैतच्छ्येनाङ्गत्वे निमित्तं, यदाधानमग्नीनामुपकरोति । यदि प्रकरणादीनामन्यतममस्ति, तन्निमित्तं भवेत् । तस्मान्न श्येनाग्न्याधानयोः संबन्धोऽस्तीति ॥ ३८ ॥

[२१] तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ३९ ॥ पू०

इदमिदानीं संदिह्यते, किं मुत्याकालानामङ्गानां नवनीतमृत सर्वे-

‘ हतिनवनीतमाज्यम् ’ इति प्रकरणे विशिष्टविधानात्सोमो बाविष्यत इति मन्यते । यतस्त्वनेकार्थविध्यसंभवादाज्यमनूद्य विशेषमात्रं विधीयते । न च प्रधानम्याऽऽज्यप्राप्तिः । तस्मात् ‘ आनर्थक्यार्थतद्द्वेषु ’ इत्येव सिद्धम् ॥ ३६ ॥

अथश्यं श्येनोपकारि यदाज्यमिति वक्तव्यम् । ततश्च पवमानहविराज्यमपि श्येनोपकारीति हतिनवनीतं स्यात् ॥ ३७ ॥

न ह्युपकारित्वमात्रेण संबन्धः । किं तर्हि । अधिकारात्प्रकृतस्योपकारिणः, प्राकरणिकं चोदकेन संनिहितं न पवमानेष्टिगतमिति व्यवस्था ॥ ३८ ॥

(इति- हतिनवनीताज्यस्य श्येनप्रयोगान्तर्वर्त्याज्यकार्यार्थताधिकरणम् ॥२०॥)

१ हतिनवनीतमाज्यमिति—चर्मभाण्डस्थितनवनीतप्रकृतिकमाज्यमित्यर्थः । ० (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) ।

षामिति । सुत्याकालानां स्यात् । लिङ्गदर्शनात् । इदं श्रूयते । सह पशूनालभते, इति । तत्र पुनर्वचनम्, अभीषोमीयस्य स्थानेऽभीषोमीयः पुरोडाशः, अनुबन्ध्यायाः स्थाने भैत्रावरुणी पयस्या, इति द्वे स्थाने शून्ये दर्शयति । तेनावगम्यते श्येनस्य वचनं सुत्याकालानामङ्गानां विशेषं विदधातीति ॥ ३९ ॥

सर्वेषां वाऽविशेषात् ॥ ४० ॥ सि०

सर्वेषामेव चाङ्गानां नवनीतं स्यात् । कुतः । अविशेषात् । असति विशेषे सर्वेषामप्यङ्गानामिति ॥ ४० ॥

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥

यदुक्तं लिङ्गं, तत्परिहरणीयम् । नास्ति तावत्प्रमाणं यच्छ्येनस्य वचनं तत्सुत्याकालानामङ्गानामिति । किंतु दर्शनम् । तदप्रमाणमूलत्वा-
न्मिथ्यादर्शनं मृगतृष्णावत् । कथं तु मध्ये पशूनामालम्भ इति ।
न्यायात् । को न्यायः । क्रमानुग्रहः । एवं वचनवर्जितः क्रमोऽनुगृहीतो

संनिधिविशेषात्सामान्यतो दृष्टाच्च तत्कालानां लिङ्गदर्शनेन दृष्टान्तं साधयति । पशुसाहित्यं ह्येतदीयो धर्मः सुत्याकालो दृष्टोऽभीषोमीयानुबन्ध्यास्थानयोरन्येनानुग्रह-
वचनात् । तस्माद्यमप्येतद्धर्मत्वात्सुत्याकाल इति ॥ ३९ ॥

तदुक्तं ' सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ? इति ॥ ४० ॥

न्यायगम्ये लिङ्गमीदृशं साधकं भवति । आगमगम्यस्त्वयम् । न च सहाऽऽलम्भ-
स्यैतद्धर्मत्वात्सुत्याकालता । किं तर्हि । अन्यत एव न्यायात् । न चासौ दृतिनवनीते
सम्भवति । तं न्यायं दर्शयति । एवं वचनवर्जितां यः क्रमः—सनिर्कर्षलक्षणोऽनुमेय-
श्रुत्यर्थः सोऽनुग्रहीष्यत इति । सवनीयकाले ह्यालम्भमानेषु न कस्यचित्पशोः कालम-

१ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० २) । २ कालमतिक्रम्येतेति—प्रधानकालमिच्छर्थं । अय-
माशय । ज्योतिष्टोमे, मन्त्रकालानुष्ठेयानां त्रयाणामभीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां पशूनां ज्योतिष्टोम-
विकारमूले श्येनयोगेऽतिदिष्टानां साहित्यं श्रूयते ' सह पशूनालभते ' इति । तच्च साहित्यं कस्मिन्देष्ट-
इत्यपेक्षायामत्रैवानुष्ठाने प्रधानमूतसोमयागप्रत्यासत्ति, त्रयाणां पशुयागानां संभवति । सवनीयस्यैव
तु ह्युत्याकालीनत्वेन तत्रैव लभ्यते । एव सवनीयस्थान एव पूर्वोत्तरयोरनुष्ठाने द्वयोरप्यभीषोमीयानुब-
न्धयो स्वस्थानातिक्रममात्रेण तुल्यकालोत्पत्तौऽपकर्षश्च भवतः । इतरथा, अनुबन्ध्यास्थाने—अथभू-
थान्ते, सवनीयामीषोमीययोरनुष्ठाने, सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रं, अभीषोमीयस्य तु स्वस्थानाति-
क्रमः सवनीयस्य स्थानातिक्रमश्च । एवमभीषोमीयस्थाने—औपवसथ्येऽहनि, सवनीयानुबन्धयोरनुष्ठाने,
सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रं, अनुबन्ध्यायास्तु स्थानद्वयातिक्रमश्च प्रसज्येत । अतश्च प्रधानप्रत्या-
हतिस्थानातिक्रमसाम्याभ्यां सवनीयस्थान एव त्रयाणामनुष्ठानमिति न्यायत एव सिध्यतीति ।

भवति । तस्मात्सर्वेषामङ्गानां नवनीतमिति ॥ ४१ ॥

[२२] मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात् ॥ ४२ ॥ सि०

शाक्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरम् । तत्रेदं समापनन्ति संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्भृगयां याति, स तत्र यान्मृगान्दहन्ति, तेषां तरसाः पुरोडाशाः सवनीया भवन्ति, इति । तत्र संदेहः । किं सवनीयानामन्येषां च संभवतां पुरोडाशानां स्थाने तरसा उत सवनीयानामेवेति । किं प्राप्तम् । सर्वपुरोडाशानां मांसमयता स्यात् । न शक्यते पुरोडाशानां च मांसमयता विधातुं सवनीयशब्देन च पुरोडाशान्विशेषयितुम् । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात्सर्वपुरोडाशानां मांसमयतेति प्राप्ते । उच्यते । मांसं तु सवनीयानां स्यात् । तरसाः सवनीया भवन्तीति तरससवनीयसंबन्धो विधीयते, तरसाः पुरोडाशा भवन्ति, इत्ययं त्वनूद्यते । कुत एतत् । सर्वपुरोडाशेषु सवनीयशब्दोऽनुवादो न घटते, पुरोडाशशब्दस्तु सवनीयेष्ववकल्पते । तस्मात्पुरोडाशशब्दोऽनुवाद इति । तस्मात्सवनीयानां धानादीनां स्थाने मांसं चोदनाविशेषादिति ॥ ४२ ॥

भक्तिरसंनिधावन्याय्येति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेत्पश्यासि, सवनीयेषु पुरोडाशशब्दोऽनुवादो भविष्यतीति । धानादिषु पुरोडाशशब्दो न वर्तते । भक्तिश्चान्याय्या मुख्ये संभवति । ॥ ४३ ॥

तिक्रम्येत । न च द्विगुणोऽवा भवति । इतरथा द्वयमपि स्यात् । तस्मादुपपन्नं दर्शनम् ॥ ४१ ॥

(इति—सर्वेषामेव श्येनीयाज्यकार्याणां हृतिनवनीताधिकरणम् ॥ २१ ॥)

पुरोडाशशब्दस्य धानादिष्वसमर्थत्वात्सर्वपुरोडाशविषयत्वं सत्यपि सवनीयत्वे विशेषष्टमशाक्यत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते । सवनीयशब्दस्याप्रमादपाठात्पुरोडाशशब्दं लिङ्गसैमवायाद्गौणं कृत्वा धानादीनामपि ग्रहणमिति ॥ ४२ ॥

अत्यन्तभिन्नत्वादुद्भव्यान्तरेषूपचारो न युक्तो यदि वा सवनीयशब्दस्याध्यवगुत्यानुवादेन भवत्विति ॥ ४३ ॥

१ सर्वेषां सवनीयानामन्येषां च स्थाने तरसा इति पा० । २ लिङ्गमवाय — अल्पत्वम् । धाना. क्रमम् परिवाप. पुरोडाश, पयस्येति पञ्च सवनीयानि हविषि । तेषु पुरोडाशस्यैकत्वादल्पत्वाख्यगौणीवृत्तिनिमित्तेन पुरोडाशशब्दो गौण इत्यर्थः ।

स्यात्प्रकृतिलिङ्गत्वाद्द्वैराजवत् ॥ ४४ ॥

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे धानादिष्वयं पुरोडाशशब्दो भाक्तः संनिहितेषु प्रयुक्तः । इहापि भाक्त एव प्रयोक्ष्यते । अत्रापि हि सवनीयशब्देन ते संनिहिताः । प्रकृतौ लिङ्गसमवायाच्छब्दप्रवृत्तिर्विकृतावपि तथैव । यथा, छत्रिणो गच्छन्ति, ध्वजिनो गच्छन्तीति । यथा, उक्थ्यो वैरूपसामा, एकविंशः षोडशी वैराजसामा, इति प्रकृतिलिङ्गेन सामशब्देन वैरूपपृष्ठो वैराजपृष्ठ इति गम्यते । एवमिहापि सवनीयानां मांसमयतेति ॥ ४४ ॥

इति श्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्या-
ष्टमश्चरणः ॥ संपूर्णश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

‘पुरोडाशानलकुरु’ इति प्रकृतौ धानादिषु लक्षणा दृष्टा न तु सवनीयशब्दस्या-
सवनीयेषु प्रवृत्तिः । साहित्याच्च शक्यते तेन लक्षयितु नेतरेण । न ह्यसवनीयस्य
पुरोडाशस्य धानादिभिः मह संबन्धोऽस्ति । तस्माद्धानादीना स्थाने तरसा इति
सिद्धम् ।

इति कथितबलाबलप्रवेकै-

रवगतसर्वविरोधबाधमार्गैः ।

श्रुतिकृतदृढनिश्चयैः प्रमाणैः

स्थित इह कर्मसु शेषशेषिभावः ॥

(इति-सवनीयहविषा मांसमयत्वाधिकरणम् ॥ २२ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके
तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ।

संपूर्णश्च तृतीयोऽध्यायः ।

ममाद्यं च तन्त्रवार्तिकम् ।

१ गौर्णं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा स्वयम् । वेदो यमाश्रयन्त्यर्थं को तु ते प्रतिफूलयेत् ।
इति न्यायेन पुरोडाशशब्दस्यैव गौणत्वौचित्यं सूचयन् सिद्धान्तमाह—पुरोडाशानित्यादिना ।

आङ्गत्वनिरुक्तिविषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठसंख्या ।	
परार्थत्वाक्षेप.	१२४१-११४३	
परार्थत्वनिर्वचनम्	११४३-११४७	
वृत्तिकारकत्वस्योप	११४७	
वृत्तिकारकत्वनिर्वचनम्	११४८-११४९	
विहितत्वाक्षेपः	११४७	
विहितत्वनिर्वचनम्	११४९-११५१	
आङ्गत्वनिरूपणम्	११५१-११५२	
स्वाभिमताङ्गत्वपरिष्कारः	११५२	
आङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वाभावे विनिगमकम्	११५३	
परामित प्राचीनोक्तङ्गत्वलक्षणपरिष्कारः, तन्वण्डन च	११५३	
परामिताङ्गत्वलक्षणं तन्निराकरणं च	११५३-११५४	
कृत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वाक्षेपः	११५४	
तन्त्ररत्ने पार्थसारथिमिश्रोक्तकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणम्	११५४-११५५	
तन्त्ररत्नोक्तकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणदूषणम्	११५५	
शास्त्रदीपिकोक्तकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणं तद्दूषणं च	}	
खण्डदेवाभिमतकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणम्		११५५
खण्डदेवाभिमतकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणे यथाश्रुते देवाभिधानम् ।	११५५-११५७	
स्वाभिमतकृत्वर्थपुरुषार्थलक्षणे स्वोक्तलक्षणे	}	
परापादितदूषणनिरासश्च		११५७-११६१
कृत्वर्थपुरुषार्थयोः प्रत्येकमवान्तरभेद	११६१-११६२	
सनिपत्योपकारकलक्षणम्	}	
परामितमनिपत्योपकारकलक्षणानिरासः		११६२
आरादुपकारकलक्षणम्		
अङ्गत्वे च श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि	११६२	
श्रुतिस्वरूपाक्षेपः	११६२-११६३	
नव्योक्तश्रुतिलक्षणम्	११६३	
नव्योक्तश्रुतिलक्षणे स्वोक्तीततदाशयविवरणं तत्समर्थनं च	११६३-११६७	

विषयाः	पृष्ठसंख्या ।
नव्योक्तश्रुतिलक्षणदूषणम्	११६७-११६८
स्वाभिप्रेतश्रुतिलक्षणम्	११६८-११७०
पराभिमतोऽङ्गत्वप्रमाणान्तर्भवश्रुतिविभागः, संलक्षणं च विनियोगधीत्यन्तर्गतम्	११७०
प्राचीनोक्तश्रुतिलक्षणदूषणम्	११७०-११७१
प्राचीनोक्तलिङ्गलक्षणम्	११७१
नव्योक्तलिङ्गलक्षणं लक्ष्ये तद्व्युत्पत्तिसम्बन्धश्च लिङ्गविभागः	११७१-११७३
प्राचीनाभिमतवाक्यलक्षणम्	११७३-११७५
नव्याभिमतवाक्यलक्षणं तत्सम्बन्धश्च	११७५-११७६
औदुम्बराधिकरणमिद्वान्ताक्षेपः तत्समाधानं च	११७६-११७८
वाक्यलक्षणस्योदाहरणविशेषोऽव्याप्तिशङ्का, तत्समाधिश्च	११७८-११८०
प्राचीनोक्तवाक्यलक्षणस्य पराभिमतपरिष्कारः, तत्खण्डनं च वाक्यलक्षणस्य लक्ष्यनिर्देशः	} ११८०
मन्त्रवाक्यलक्षणम्	
मन्त्रवाक्यब्राह्मणवाक्ययोर्बलाबलविवेकः	११८०-११८१
प्रकरणलक्षणाक्षेपः	११८१-११८२
स्वाभिमतप्रकरणलक्षणम्	११८२-११८३
नव्याभिमतप्रकरणलक्षणम्	११८३-११८४
प्राचीनाभिमतप्रकरणलक्षणं, तद्दूषणं च	११८४-११८५
प्रकरणस्याङ्गत्वप्रामाण्यप्रकारः	११८५
प्राचीनोक्तस्थानलक्षणं तन्निष्कर्षश्च	११८५-११८६
नव्योक्तस्थानलक्षणम्	११८६
पराभिमतस्थानलक्षणं तद्दूषणं च	११८७
स्थानविभागः, तत्तदुदाहरणं च	११८७
स्थानान्तरभेदानां बलाबलविवेकः	११८७-११८८
प्राचीनोक्तसमाख्यालक्षणम्	
प्राचीनोक्तसमाख्यालक्षणनिष्कर्षः	} ११८८
बौगिकत्वाक्षेपः, तन्निर्वचनं च	
स्वाभिप्रेतसमाख्यालक्षणम्	११८८-११८९
समाख्याविभागः, तदुदाहरणं च	११८९

विषयाः	पृष्ठसंख्या ।
समाख्याया अङ्गत्वप्रामाण्यप्रकार.	११८९-११९०
श्रुत्यादिप्रमाणकाङ्कत्वोपसंहार.	}
स्वकृतग्रन्थस्य सफलत्वोपन्यासः	
स्वकृतग्रन्थेऽधिकारिकथनम्	
	११९०

समाप्ता अङ्गत्वनिरुक्तिविषयानुक्रमणिका ।

ॐ तत्सङ्ख्ये नमः ।
श्रीमन्पुरारिपिश्रविरचिता ।

अङ्गत्वनिरुक्तिः ।

नमामि तुलजां स्वीयकुलजाद्यधिदेवताम् ।

सर्वाभीष्टफलप्राप्त्यै ब्रह्मादिभिरभिष्टुताम् ॥

पुरारिससेवनशुद्धबुद्धिः कुमारिलोक्तमतानुसारी ।

पुरारिरङ्गत्वनिरुक्तिमेता करोति सद्युक्तिरूपेताम् ॥

तत्राङ्गत्वं न तावज्जातिः, तत्साधकाभावात् । क्रियात्वादिजात्या साकार्याच्च । जात्या-
दिसाधारणाङ्गत्वस्य जातित्वायोगाच्च । 'ब्रीहिभिर्यजेत' इत्यादौ ब्रीहिपदवाच्यजात्यादेरेव
द्वयपरिच्छेदद्वारा यागाङ्गत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् । अङ्गत्वस्य सनिरूपकत्वेन जाति-
त्वायोगाच्च । सकलाङ्गसाधारणानुगताकारप्रतीतिरभावादेव नाखण्डोपाधित्वम् । अतः
'शेषैः परार्थत्वात्' इति सूत्रेण परार्थत्वमेव अङ्गत्वमिति निराह । न च सूत्रे शेषत्वाप-
रपर्यायाङ्गत्वे साध्ये परार्थत्वस्य पञ्चम्या हेतुत्वोक्तेर्हेतोश्च साध्याभिन्नत्वात्कथमङ्गत्वस्य
परार्थत्वरूपत्वमिति वाच्यम् । तत्र शेषपदवाच्यत्वस्य साध्यत्वात् । अत एव शेषपद-
वाच्यत्वानुमाने, इतरभेदसाध्यकानुमान इव पक्षतावच्छेदकमेतदेव । अस्मन्मते साध्यव-
दन्यावृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया पक्षतावच्छे-
दकहेत्वोरैक्येऽपि सिद्धसाधनासंभवात् । प्रकृतानुमानस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वेन साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेन तदभावाच्च ।
वस्तुतो व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेन पक्षतावच्छेदकहेत्वो-
रैक्ये न सिद्धसाधनम् । पक्षतावच्छेदकरूपहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहकाले तुल्य-
वित्तिवेद्यतया साध्ये पक्षतावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वमानेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यताकसाध्यवत्तानिर्णयाभावात् । अत एव पृथिवीत्वादेरपि पृथिव्यादिलक्षणत्व-
मुक्तं तार्किकैरित्यन्यदेतत् । शेषपदशक्यतावच्छेदकमप्येतदेव । अन्यानिरुक्तेः । अत
एव शेषत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या नानात्वेन तत्पदं नानार्थकं बोध्यम् ।

अथ किं नाम परार्थत्वम् । न तावत्परोपकारकत्वम् । तद्धि यद्यदुपकारकं तत्तद-
ङ्गमिति विशिष्य निर्वाच्यम् । तथा च कृप्यादौ यागाद्यङ्गत्वप्रसङ्गः । नापि विहितत्वघ-
टितं तत् । पञ्चभूतप्रयाजगोदोहनादीनां पुरोडाशप्रणयनाद्युपकारकत्वेन तदङ्गत्वापत्तेः ।
अथान्यान्युपकारकत्वघटितं तत् । प्रयाजादीनां पुरोडाशाद्युपकारकत्वेऽपि पुरोडाशाद्यन्यप-
शूपकारकत्वात्तत्तदङ्गत्वप्रसङ्ग इति चेत् । उक्तानां पश्यङ्गत्वानापत्तेः । अथान्याप्रयु-
क्तत्वघटितं तत् । प्रयाजादीनां पञ्चपुरोडाशाद्युपकारकत्वेऽपि तदप्रयुक्तत्वात्तद्व्याप्तिः ।

पुरोडाशाद्यन्यपशुप्रयुक्तत्वाच्च न पुरोडाशाद्यङ्गत्वप्रसङ्ग इति चेत् । प्रकृतिप्रयुक्ताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तेः । ननु यदन्यमात्रप्रयुक्तत्वे सति यदुपकारक यत्तत्तदङ्गम् । यदन्यमात्रप्रयुक्तत्वं च यदप्रयुक्तत्वं सति यदन्यप्रयुक्तत्वं लाघवात् । यदप्रयुक्तत्वस्यैव निवेशेऽप्रयोज्यकालदेशाद्यङ्गेष्वन्यासिः । अतो विशिष्टाभावसंपत्तयै यदन्यप्रयुक्तत्वरूपं विशेष्यम् । एवं च प्राकृताङ्गानां विकृत्यन्यप्रकृतिप्रयुक्तत्वेऽपि विकृत्यप्रयुक्तत्वाभावाद्द्विशेषणमात्रप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन यदन्यमात्रप्रयुक्तत्वम् । अतो नाव्याप्तिरिति चेन्न । पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वानापत्तेः । 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इत्यत्र हि 'कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति' इत्यनेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वेनावगतस्यैव कपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वेन विधानात्पुरोडाशकपालस्य न तुषोपवापप्रयुक्तत्वमित्युक्तं चतुर्थे । अतस्तुषोपवापान्यपुरोडाशमात्रप्रयुक्तत्वात्पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वानापत्तिः । यदि तु यदन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकयदुपकारकतावच्छेदकरूपवद्यत्तत्तदङ्गमित्यनवच्छेदकत्वघटितं तत् । तथा च प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वोपपत्तिः । तथा हि । प्राकृताङ्गानां तावद्विकृत्युपकारकत्वं न प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदकसमित्त्वादिना । समिच्चवेदेरननुगतत्वेन प्रत्येकानिदेशकल्पने गौरवापत्तेः । अपि तु दर्शपूर्णमाससंबन्धङ्गत्वेन सर्वाण्यङ्गान्यनुगममध्य दर्शपूर्णमाससंबन्धङ्गैर्विकृतिमुपकुर्यादित्येकातिदेशकलनया निरुक्त रूपेणोपकारकत्वम् । प्रकृतिप्रयुक्तत्वं तु तत्तद्वाक्यैस्तत्तद्रूपेणैवावगतिमिति तत्तद्रूपस्यैव प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वम् । अतश्च विकृत्यन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकप्रकृतिसंबन्धङ्गत्वरूपविकृत्युपकारकतावच्छेदकधर्मवत्त्वात् प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिः । न वा पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वानापत्तिः । कपालत्वस्य पुरोडाशप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वेन पुरोडाशीयत्वस्य च तुषोपवापोपकारकतावच्छेदकत्वेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वानवच्छेदकपुरोडाशीयत्वरूपतुषोपवापोपकारकतावच्छेदकरूपवत्त्वादिति विभान्येत । तदा भेदनहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वानापत्तिः । भेदनरूपनिमित्तप्रयुक्तत्वावच्छेदकविजातीयहोमत्वस्यैव दर्शपूर्णमासोपकारकतावच्छेदकत्वात् । न च प्रकृतेऽन्यप्रयुक्तत्वम्, अन्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकवृत्तिविषयत्वम् । तत्र चोद्देश्यत्वमीप्सितत्वरूपं न त्वनुपादेयपञ्चकसाधारणम्, तथा च भेदनादिरूपे निमित्ते,

१ यदन्यप्रयुक्तत्वस्यैव निवेशो विकृत्यन्यप्रकृतिप्रयुक्तानामङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिः । अतो यदप्रयुक्तत्वरूपं विशेषणमिति च बोध्यम् । २ (अ० ४ पा० १ अ० ११ सू० २६) इत्यत्रेति शेषः । ३ अनुपादेयपञ्चकसाधारणमुद्देश्यत्वं च, कृतिसम्भवायाघटितसंबन्धेन प्रकृतभावनान्वितत्वे सति प्रकृतविधिप्रयुक्त्यविषयत्वरूपं द्वैयम् । देश कालो निमित्त च फल सस्कार्यभेद च । मीमासानुपुणा प्राहुरनुपादेयपञ्चकम् ॥ इत्यभियुक्तप्रसिद्धया देशदीनानुपादेयत्वं विवक्षितम् । कर्तुस्तदेकत्वस्य चोपादेयत्वेनाभिमतस्य विधिप्रयुक्त्यविषयत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिसम्भवायाघटितसंबन्धेनेत्याद्यं विशेषणम् । यागादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतविधिर्बोधितानुष्ठानविषयत्वरूपं प्रकृतविधिप्रयुक्त्यविषयत्वमिति च बोध्यम् ।

उक्तविधोद्देश्यत्वाभावात्तद्विषयप्रयुक्ततावच्छेदकत्वं विजातीयहोमत्वेऽक्षतमिति वाच्यम् । तथाऽपीन्द्रियादिप्रयुक्तत्वावच्छेदकदधित्वादिनैव होमोपकारकत्वाद्द्वन्द्वो होमाङ्गत्वानापत्तेः । होमप्रयुक्तत्वावच्छेदकदधित्वादिनेन्द्रियोपकारकत्वात्तदङ्गत्वानापत्तेश्च । किञ्च विजातीयस्वर्गप्रयुक्तत्वावच्छेदकदर्शपूर्णमासत्वादिनैव पापक्षयोपकारकत्वावच्छेदकदर्शपूर्णमासादीनां पापक्षयाङ्गत्वानापत्तिः । न हि स्वर्गप्रयुक्तत्वावच्छेदकनैजात्यातीरिक्तं पापक्षयोपकारकतावच्छेदकं वैजात्यमस्ति, तथात्वे स्वर्गार्थमनुष्ठितप्रयोगेण नित्यस्य प्रसङ्गासिद्धचनापत्तेः । अपि च दर्शपूर्णमासप्रयुक्तत्वावच्छेदकाज्यभागत्वेनैव गृहमेधीयोपकारकत्वादाज्यभागयोगैर्गृहमेधीयाङ्गत्वानापत्तिः नाहि विकृत्यन्तरेऽतिदेशप्रापिताङ्गानां प्रकृतिसंबन्धत्वेन विकृत्युपकारकत्वादितिहाऽऽज्यभागयोर्दर्शपूर्णमाससंबन्धिद्वङ्गत्वरूपगृहमेधीयोपकारकतावच्छेदकरूपवत्त्वादाज्यभागयोगैर्गृहमेधीयाङ्गत्वं भवेत् । 'आज्यभागौ यजति' इति गृहमेधीयप्रकरणस्थप्रत्यक्षवचनेनाऽऽज्यभागत्वेनैवाऽऽज्यभागविधानात् । वस्तुतो दर्शपूर्णमाससंबन्ध्यङ्गत्वमपि विकृत्यन्तरप्रयुक्तत्वावच्छेदकं भवत्येवेति सत्यपि तस्य गृहमेधीयोपकारकतावच्छेदकत्वे नाऽऽज्यभागयोस्तदङ्गत्वनिर्वाहः । अत एव प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिरपि पूर्वोक्ता तदवस्थैव । तत्तद्विकृतिभेदेन लक्षणभेदादेकविकृत्युपकारकतावच्छेदकदर्शपूर्णमाससंबन्ध्यङ्गत्वादेरपि विकृत्यन्तरप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वात् । नापि परोद्देश्यव्यवहृतिसंबन्धत्वं परार्थत्वम् । कृत्यविषये कालादावव्याप्तेः । अत एव नोक्तकृतिसमवायित्वमपि । कर्तारि लक्षणमत्त्वेऽपि प्रयानादावव्याप्तेः । अथ समवायसाध्यत्वकालिकान्यतमसंबन्धेन तादृशकृतिसमत्त्वम् । प्रयानादौ साध्यत्वसंबन्धेन तादृशकृतिसमत्त्वसत्त्वज्ञोक्ताव्याप्तिरिति चेन्न । जात्यादिरूपाङ्गेऽन्यतमसंबन्धेन प्रयुक्तकृतेरभावादव्याप्तेः । येन केनापि संबन्धेनोक्तकृतिसंबन्धित्वोक्तौ निमित्तादावतिव्याप्तिरिति दुर्बलं परार्थत्वमिति चेत् । अत्र ब्रूमः । निरूपकत्वसंबन्धेन यन्निष्ठाद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितं यत्तत्त्वं तदङ्गत्वम् । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं दर्शपूर्णमासयोरेतत्तयोस्तदङ्गत्वम् । एव 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्येषूपस्थितदर्शपूर्णमासयोरेवोद्देश्यत्वेनावयवदर्शपूर्णमासोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं प्रयानादीनामतस्तेषां तदङ्गत्वम् । एवं द्रव्यगुणजात्यादीनां कारणत्वेन, कर्तृत्वेन, कर्तृत्वेन कालादेरपि कारणत्वेनावयवत्वं क्वाप्यव्याप्तेः । अत्र यत्त्वत्त्वादेरननुगमात्स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वं स्वर्गाङ्गत्वमित्येवरीत्योद्देश्यतावच्छेदकभेदेन लक्षणभेदो बोध्यः । न त्वङ्गत्वावच्छेदकभेदेन, तस्य लक्षणेऽप्रवेशात् । अत एव स्वर्गाङ्गसकलसा-

धारणभेकमङ्गत्वलक्षणं न त्वाग्नेयत्वाग्नीषोमीयत्वादिभेदेन लक्षणभेद इति ध्येयम् । प्रका-
रतया निरूपकत्वनिवेशे गौरवान्निरूपकत्वसंबन्धेनोक्तोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन
विहितत्वमित्येवं संबन्धविधया तन्निवेशः । तत्प्रयोजनं तु स्वाश्रयप्रयोजकत्वसंबन्धेन,
अन्तत एकज्ञानविषयत्वादिसंबन्धेन च स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृति-
कारकत्वस्य प्रयाजादौ सत्त्वादतिव्याप्तिवारणम् । अत्र शुद्धकृतिकारकत्व—उद्देश्यतावि-
शिष्टकृतिकारकत्व—निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वानां प्रयाजादौ स्वर्गाद्यनङ्गप्रधाने च
सत्त्वादतिव्याप्तिरतो विशिष्टमुपात्तम् । उद्देश्यतात्वेनोद्देश्यतानुपादाने तु निरूपकत्वसंब-
न्धेन स्वनिष्ठप्रयोज्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृतिकारकत्वं प्रयाजादीनामतस्तदुपादानम् ।
कृतीति स्वरूपकथनम् । तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । 'न च स्वर्गोद्देश्यको यागः' इत्यादिप्रती-
त्या स्वर्गनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वस्य दर्शपूर्णमासादावपि सत्त्वात्कारकत्वस्य च तज्जनक-
द्रव्यादावपि सत्त्वात्प्रतिव्याप्तिवारणमेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । अस्मन्मते कार-
कत्वस्य भावनैकनिरूपितत्वेन धात्वर्थयागाद्यनिरूपितत्वात् । स्वर्गनिष्ठत्वं च दैशिककालि-
कविशेषणत्वातिरिक्तस्वरूपसंबन्धेन । इतरथा कालिकसंबन्धेन प्रयाजादिकरणककृत्यु-
द्देश्यताया अपि स्वर्गवृत्तित्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतः स्वर्गनिष्ठत्वं त्रिषयत्वीयस्व-
रूपसंबन्धेन । इत्थं चोद्देश्यतात्वेनोद्देश्यत्वानुपादानेऽपि न क्षतिः । प्रयाजादिकरणक-
कृतिप्रयोज्यताया विषयत्वीयस्वरूपसंबन्धेन स्वर्गनिष्ठत्वाभावात् । निमित्तादावतिव्या-
प्तिवारणाय संबन्धित्वं विहाय कारकत्वनिवेशः । निमित्तस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽकारक-
त्वाददोषः । अत एव निमित्तत्वार्थकसप्तम्या उपपदविभक्तिवस्तुमुक्तं तत्र तत्र । कृष्या-
दावतिव्याप्तिवारणाय विहितेति । न चोक्तकृतिकारकत्वस्य स्वर्गेऽपि सत्त्वात्तस्य स्वाङ्ग-
त्वापत्तिरिति वाच्यम् । कर्मकारकामिन्नकारकत्वस्यैव लक्षणे निवेशात् । एतदर्थमेव
सूत्रे भिन्नार्थक परपदम् । न च सूत्रे 'देवदत्तोऽयं परोपकारकः' इत्यादिवदौत्सर्गिकस्वप्र-
तियोगिकत्वलामाद्ब्रह्मभेदस्यैव परपदादुपस्थितेः कथं कर्मकारकभेदरूपस्याङ्गभेदस्य ततः
प्रतीतिरिति वाच्यम् । समानसवित्सवेद्यतयाऽङ्गभेदस्य तस्मादुपस्थितिसंभवात् । न
हि स्वभिन्नस्वर्गोद्देश्यकृतिकारकत्वरूप लक्षणं संभवति । स्वत्वानुगमेनाङ्गभेदेन
लक्षणभेदप्रसङ्गादत उक्तभेद एव परपदतात्पर्यम् । ननु क्रियान्यफलशालित्वरूपक-
र्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवात्कर्मत्वस्यास्त्रणोपाधिरूपत्वेऽपि च सामा-
न्यतः कर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रयाजादिकरणककृतिकर्मदर्शपूर्णमासादाव-
ध्यभावो न स्वर्गोद्देश्यकृतिकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवात्प्रधाने स्वर्ग-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव स्वर्गाङ्गत्वलक्षणे निवेशोऽस्तु । उद्देश्यभेदेन लक्षण-

१ गौरवादिति—निरूपकत्वस्य प्रकारतया प्रवेशे प्रकारतावच्छेदकसंबन्धस्यापि प्रवेशनीयत-
या गौरवम् । संबन्धविधया प्रवेशे तु संबन्धस्य संबन्धान्तरानपेक्षणात्प्रधानमिति बोध्यम् ।

भेदस्योक्तत्वादिति चेन्न । ' सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इत्यादिवाक्योपात्तफलानां पश्चादीनां स्वर्गाङ्गत्वापत्तेः । स्वर्गत्वावच्छिन्नभिन्नत्वे सति, उक्तकृतिकारकत्वस्य पश्चादौ सत्त्वात् । न च ' सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इति वाक्ये प्रवृत्तिप्रयोजककामनाविषयत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात्पश्चादौ स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकृतिकारकत्वस्याभावाच्चोक्तदोष इति वाच्यम् । एतद्वाक्ये स्वर्गत्वस्योद्देश्यतानवच्छेदकत्वेऽपि ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इति वाक्ये तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तदवाच्छिन्नोद्देश्यताकृतिकारकत्वस्य पश्चादौ सत्त्वात् । वाक्यभेदेन कृतिभेदे प्रमाणाभावात् । अत एव पश्चमनुष्ठीयमानप्रयोगात्स्वर्गस्याप्युत्पात्तियोगिसिद्धचधिकरणोक्ता संगच्छते । अतश्चाखण्डोपाविरूपकर्मत्वस्वीकारे स्वर्गोद्देश्यकृतिकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्मभेदघटितमेव लक्षणमङ्गीकार्यम् । वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतिनिरूपितोद्देश्यतावत्त्वसंबन्धेन स्वर्गत्ववद्विन्नत्वं प्रकृतलक्षणे निवेश्यम् । स्वर्गपश्चादेश्च तेन संबन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वान्नातिव्याप्तिः । न चैवमपि दर्शपूर्णमासादौ स्वर्गाङ्गत्वाभावात्पत्तेः । ' त्रीहिभिर्द्यजेत ' इत्यादिवाक्येषु स्वर्गोद्देश्यताकदर्शपूर्णमासाद्यनुकूलकृतावेव दर्शपूर्णमासयोर्द्देश्यत्वेन स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतिनिरूपितोद्देश्यत्वसंबन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वस्य दर्शपूर्णमासादौ सत्त्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसंबन्धेन स्वर्गत्ववद्विन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । दर्शपूर्णमासकरणककृतौ स्वर्गोद्देश्यकत्वमित्यादिप्रतीत्या हि दर्शपूर्णमासकरणककृतिवत्त्वे स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकतावच्छेदकत्वसिध्यतीति तदवाच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसंबन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वं स्वर्गं, यागे ताद्विन्नत्वमिति लक्षणसमन्वयः । न ह्येवं स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकतावच्छेदकत्वं त्रीहिकरणककृतिवत्त्वेऽस्ति, येन तदवाच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसंबन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वं यागे सभाव्येत । त्रीहिकरणककृतौ स्वर्गोद्देश्यत्वमिति प्रतीतिरभावात् । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्यात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वाच्च न सिद्धान्तविरोधः । सूत्रमपीदृशभेदपरतयैव व्याख्येयमिति तत्त्वम् । नन्वेवं सोमादरपि स्वर्गाङ्गत्वमस्यात् । नवीनमते मत्वर्थलक्षणानङ्गीकारेण यागस्यैव सोमस्यापि स्वर्गोद्देश्यकृतिकारकत्वात् । न च कारकत्ववक्ष्यमाणरीत्या क्रियान्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वम्, तत्र क्रियान्वितत्वं कारकान्तराघटितसंबन्धेन प्रकृतलक्षणे निवेश्यम् । तथा च सोमकरणत्वस्य स्वनिरूपकयागकरणकत्वसंबन्धेनैव भावान्वाव्यादुक्तसंबन्धेन क्रियान्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वाभावाच्च सोमे लक्षणातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथात्वे यागकरणत्वादेरपि स्वनिरूपकोद्देश्यक

त्वादिरूपकर्मकारकघटितसंबन्धेनैव भावनान्वयेनासंभवापत्तेः । अथोक्तातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतकृतिकरणयागघटितसंबन्धेन क्रियान्वितत्व प्रकृतलक्षणे निवेद्यम् । 'समिधो यजति' इत्यादौ प्रयाजादिकरणत्वस्यैव कृत्यन्तरकरणीभूतदर्शपूर्णमासादिरूपभाण्यघटितसंबन्धेनैव भावनान्वयाद्व्याप्तिरतः प्रकृतेति । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इतिवाक्यघटकारुयातोपात्तकृतौ दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेऽपि 'समिधो यजति' इतिवाक्यघटकारुयातोपात्तसामिदाद्यनुकूलकृतौ तयोरुपकारविशिष्टयोर्भाण्यत्वमेवेति नाव्याप्तिः । 'सोमेन यजेत' इत्यादौ यागकरणत्वस्योद्देश्यस्वर्गादिघटितसंबन्धेन भावनान्वयेऽपि प्रकृतकृतिकरणयागघटितसंबन्धेनैव क्रियान्वयान्नोक्तदोषः । सोमादेस्तु प्रकृतकृतिकरणयागादिघटितसंबन्धेनैव भावनान्वयान्नातिप्रसङ्ग इति चेन्न । 'दध्ना जुहोति' इत्यादावग्निहोत्रकरणकृतत्वेवाग्निहोत्रस्योद्देश्यत्वेन तत्र च ष्वनिरूपकोद्देश्यत्वरूपप्रकृतकृतिकरणघटितसंबन्धेनैव द्विकरणत्वस्यान्वयाद्दध्ना होमाङ्गत्वानापत्तेः । कृतौ प्रकृतत्वानिरुक्तेश्च । न च प्रकृतवाक्यघटकारुयातप्रतिपाद्यत्वं कृतौ प्रकृतत्वम् । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्ये तत्तद्व्यक्तित्वादिरूपप्रकृतत्वसमवेऽपि दर्शपूर्णमासाङ्गप्रतिपादकसकलवाक्यसाधारणप्रकृतत्व निरुक्तेः । यदि तु स्वर्गोद्देश्यकत्वादिकमेव कृतौ प्रकृतत्वमतो नाथ दोष इति विभाव्यते । तथाऽपि दध्यादावव्याप्तिस्तद्व्यस्यैव । अतः सोमादौ स्वर्गाद्यङ्गत्वप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् । सत्यम् । सोमादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वमिष्टमेव । न हि तत्स्वीकारे किञ्चिद्भावकमस्ति । न चैवं तुल्ययुक्त्या 'यो दासितो यदग्नीषोमीय पशुमालभेत्' इत्यत्र यागस्यैव पशुदेरपि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रसक्तौ तद्वदेव ज्योतिष्टोमविकृतावतिदेशापत्तिः । अग्नीषोमीयपृष्ठभावेनातिदेशस्येष्टत्वात्, अग्नीषोमीयाभाववत्या विकृतौ तु द्वारलोपादेव नातिदेशः । अग्नीषोमीयस्यानापन्नयागान्तरमत्त्वे तु तस्याग्नीषोमीयविकृतित्वादिवातिदेशः । सोमादेः समप्रधान्यं तु यागद्वारेणैवाङ्गत्वेन निरसनीयमिति ध्येयम् । उद्देश्यत्वमत्रेष्टित्वरूपम् । न त्वनुपादेयपञ्चकसाधारणम् । तथात्वे यावज्जीवमित्यादौ धात्वर्थादिनिमित्ताङ्गत्वस्य दुर्वारत्वात् । अत एव यत्रानुपादेयपञ्चकसाधारणोद्देश्यताया निवेशो, यथा परोद्देश्यककृतित्याप्यत्वरूपप्रयोज्यत्वे । तत्र निमित्तप्रयोज्यत्वं नैमित्तिकस्येष्टमेव । अत एव द्वितीयाविभक्तेरङ्गत्वघटतोद्देश्यताबोधकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वव्यवहारः । तृतीयादेस्तु तद्घटककरणत्वादिविभक्त्यर्थबोधकत्वेन तत्त्वव्यवहारः । लिङ्गादीनां तु बलान्नाधिकरणान्धर्मैतदन्यतरबोधकद्वितीयातृतीयादिरुश्रुतिकल्पकत्वेन सः । एतेन द्वितीयायाः प्राधान्यरूपोद्देश्यत्ववाचित्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वेऽपि नाङ्गत्वप्रमाणत्वमिति निर-

स्तम् । अङ्गत्वेऽप्युद्देश्यताया निषिष्टत्वेन तदेकदेशबोधकत्वेनैव तत्प्रमाणत्वोपपत्तेः । इतरथा तृतीयादेरपि समुदित्वाङ्गत्वार्थकत्वाभावेन तत्प्रमाणत्वानापत्तेः । दृष्टं चैतदेकदेशमाजनकत्वेऽपि तत्प्रमाजनकत्वव्यवहारः । यथा परमते द्वितीयायाः फलमात्रप्रमाजनकत्वेऽपि तद्व्यतिरिक्तकर्मत्वप्रमाजनकत्वव्यवहार इति ।

ननु किं नाम कृतिकारकत्वम् । न तावत्कृतिहेतुत्वम् । धात्वर्थादिरूपकरणकारकेऽव्याप्ते । न हि कृतिसाधये यागादौ कृतिहेतुत्व समवति । पूर्ववृत्तित्वाभावात् । दुध्यादिगुणरूपकारके पूर्ववृत्तित्वमन्वेऽपि रासमादिवदन्यथासिद्धत्वानन्यथासिद्धत्वांशापावाच्च । अत एव भावनाकरणत्वं भावनाभाव्यनिर्वर्नकत्वरूप पारिभाषिकमिति साप्रदायिकाः । निमित्तादौ कृतिहेतुत्वमन्वेनातिव्याप्त्यापत्तेश्च । नापि कृत्यान्वतत्वम् । धात्वर्थे यागादौ करणत्वादिसम्बन्धेन भावनान्वयस्वीकारेण लक्षणापपत्तावपि तदितरकारकाणां विभक्त्यर्थे करणत्वादावेवान्वयेन तेष्वव्याप्तेः । करणत्वादीनामपि कृत्यन्वितत्वेनाङ्गत्वापत्तेश्च । न हि सोमो यागाङ्गमितिवत्सोमकरणत्वयागाङ्गमिति काश्चित्प्रत्येति । गुणफलसम्बन्धविधावेव पर गुणकरणत्वं फलाङ्गमित्युक्तसांप्रदायिकैः । वस्तुतस्तु तत्रापि गुणस्यैव फलाङ्गत्वम्, इतरवैलक्षण्ये प्रमाणाभावात् । भवःमते दध्यादेर्होमार्थत्वात्करणत्वस्य चेन्द्रियार्थत्वाम् । ' एकस्यै तूभयत्वे सयोगपृथक्त्वम् ' इति सूत्र एकस्यैवोभयार्थत्वोक्तिविरोधप्रमञ्जाच्च । न च ' दध्ना जुहोति ' इत्यत्रापि दधिकरणत्वस्यैव होमोद्देशेन विधानान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे दधिकरणत्वस्येन्द्रियकामवाक्य इव स्वनिरूपकाश्रयसापेक्षत्वात्तस्य प्रमाणान्तरेणानुपस्थितेरेतद्वाक्यान्निराकाङ्क्ष प्रतिपत्त्यनापत्तेः । इन्द्रियकामवाक्ये तु प्रकरणेन स्वनिरूपकौभूतहोमरूपाश्रयसम्बन्धनिराकाङ्क्षप्रतिपत्तिरिति विशेषः । किं च दधिकरणत्वस्य होमोद्देशेन विधौ तस्यादृष्टविधया होमोपकारकत्वेऽपि दृष्टविधया तदजनकत्वाद्धोमसिद्धार्थमनिर्गतद्रव्याक्षेपापत्तिः । एतद्विधेरपूर्वविधित्वापत्तिश्चेति भ्येयम् । नापि कृत्यन्वितान्वितत्वम् । धात्वर्थस्य करणत्वमन्वेन कृत्यन्वितत्वात्त्राव्याप्तेः । यदि तु यागकरणिका भावनेत्यादिप्रतीतेः प्रकारतया करणत्वादगाहित्वात्तृतीयान्तनामपदसामानाधिकरण्याच्च धातुलक्षितकरणत्वस्यैव भावनान्वयः । धात्वर्थस्य तु करणत्व एवान्वयान्नोक्ताव्याप्तिरिति विभाव्यते । तथाऽपि लिङ्गसंख्याभिन्नसुबन्धमात्रस्यैव भावनान्वयनियमेन ' भिक्षे जुहोति ' इत्यादौ सप्तम्यर्थनिमित्तत्वादेरपि तदन्वयात्तदन्विते निमित्तादावतिव्याप्तिः ।

१ नैयायिकमते, इत्यर्थः । २ (अ० ४ पा० ३ सू० ५) । ३ नियनेनेति—निपातोपसर्ग-प्रातिपदिकातिरिक्तशाब्दगम्यो य सुमुपात्तलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तोऽर्थः, तत्प्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति लिङ्गानन्वयिभावेनाव्याप्तिपदजन्योपरिधातिविशेष्यतासम्बन्धेन कारणम्, इत्येव प्रकारेण नियामकव्युत्पत्तिर्भीमासर्कलावाद्दृग्गीकृतानुसृत्येति शेषः ।

रिति चेन्न । कृत्यन्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वस्य कृतिकारकत्वरूपत्वात् । विभक्त्यर्थत्वं च विभक्तिशक्यत्वमतो न निमित्तत्वादिकमादाय निमित्तादावतिव्याप्तिः । सप्तम्या अधिकरणत्वा-
 र्थत्वेन निमित्तत्वे शक्यत्वात् । न च विभक्तिशक्यत्व विभक्तिनिरूपितशक्तिविषयत्वम् ।
 तथा च निमित्तत्वस्य सप्तमीनिरूपितशक्तिविषयत्वाभावेऽपि षष्ठ्याः 'धैर्यं शेष' इत्यनुशास-
 नात्संबन्धमामान्यार्थकत्वेन तदन्तर्गतनिमित्तत्वेऽपि षष्ठीनिरूपितशक्तिविषयत्वावश्यकत्वात्-
 तदादाय निमित्तादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । विभक्तिनिरूपितसंबन्धत्वानवच्छिन्न-
 शक्तिविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । षष्ठीशक्यतावच्छेदकं हि संबन्धत्वमेव । अतो न दोषः । अत
 एव 'सप्तदश वैश्यस्य' इत्यादौ षष्ठोतो निमित्तत्वत्वेन निमित्तत्वप्रतीतिर्लक्षणयैवेति बोध्यम् ।
 'सर्वगामो यजन' इत्यादौ करणत्वस्य धातुलक्ष्यत्वेऽपि वस्तुतो विभक्तिशक्यत्वानपायान्न
 दोषः । एव 'सत्तुञ्जुहोति' इत्यादावपि विनियोगभङ्गाङ्गीकारेण द्वितीयायाः करणत्वलक्षणा-
 यामपि वस्तुतस्तस्य विभक्तिशक्यत्वानपायान्न सक्तूना होमाङ्गत्वविरोधः । अनयैव
 रीत्या 'सोमारौद्र चरु निर्वपेत्कृष्णाना ब्रहीणाम्' इत्यादौ करणत्वस्य षष्ठीलक्ष्य-
 त्वेऽपि ब्रहीणा यागाङ्गत्वमुपपादनीयम् । एतेन 'उत्तरेऽहनिन्द्रात्रस्य गृह्यते' इत्यादौ-
 लिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तसुबर्थमात्रस्य भावनान्वयनियमेन षष्ठ्यर्थसंबन्धस्यापि भावना-व्या-
 पत्तेरित्यव्याप्तिः । न हि तत्र द्विरात्रयोत्तराहोद्देशेन षोडशग्रहण विधीयते । विशिष्टोद्देशे
 वाक्यपेदात् । न च षष्ठीस्थले परम्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादवाक्यभेदः । तथात्वेऽप्युभयं
 हविर्गितिषदुत्तरेऽहन्नित्यत्राह्न्युत्तरत्ववैशिष्ट्यायोगेन वाक्यपेदात् । वस्तुतो लिङ्गसंख्या-
 भिन्नसुबर्थमात्रस्यैव लाघवेन भावनान्वयात्षष्ठ्यर्थस्यापि भावनाव्यतिरेकेणान्वयोऽव्युत्पन्न
 एव । अतो द्विरात्रसंबन्धनीं षोडशग्रहकराणिका भावनोत्तरपदार्थभागोद्देशेन विधीयते ।
 उत्तरभागस्य च प्रनिमबन्धनेभ्यामरुणैकहायनीन्यायेन पाष्ठिकबोधे द्विरात्ररूपप्रतिसंब-
 न्धित्वम् । द्विरात्रसंबन्धयुत्तरभागस्य चाहोरूपत्वात् 'ऐन्द्रवायव्यः प्रथममहः' इतिवदह-
 न्नित्यनुवाद इत्येव बोध्यम् । तथा च क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वेन द्विरात्रेऽतिव्याप्तिरि-
 त्यपास्तम् । विभक्तिनिरूपितसंबन्धत्वानवच्छिन्नशक्तिविषयत्वनिवेशनादोषात् । वस्तु-
 त्तैस्तु लाघवात्षष्ठ्या कर्मत्वलक्षणमङ्गीकृत्य द्विरात्रोद्देशेनैव षोडशग्रहणविधिः । द्विरात्री
 योत्तराह एव चादिरात्रसंभ्याकत्वेन तत्रैव विकल्पितषोडशग्रहणप्राप्तौ नियमविधिषाधवानु-
 रोधेनास्य विधेरेतद्विषयत्वात्, उत्तरेऽहन्नित्यनुवादः । अत एव द्विरात्रसंबन्धयुत्तरभागोद्दे-
 शेनैव षोडशग्रहणविधिः, द्विरात्रसंबन्धयुत्तरभागस्य चाहोरूपत्वादहन्नित्यनुवाद इत्यपि,
 'उत्तरीत्यैव लघुभूतोद्देश्यतावच्छेदके संभवति गुणभूतोद्देश्यतावच्छेदकायोगादयुक्तम् ।

न चोक्तप्रकारे द्विराश्रत्वयोर्द्देश्यतावच्छेदकत्वादौत्तरकालिकनियमविधिलाघवानुरोधेनास्य
 विधेरुत्तराहमाश्रयव्ययतया संकोचरूपबाधकरूपनयमुक्तमिति वाच्यम् । द्विराश्रत्वरूप आ-
 नर्धक्ये अक्षे दक्षिणीयावाङ्मनियमन्यायेनावान्तरापूर्वसाधनत्वलक्षणाया द्विराश्रजन्यैका-
 वान्तरापूर्वाभावेनासंभवेऽप्युत्तरपदसहकृतापूर्वाव्यभिचाररूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेनोत्तराह-
 जन्यविजातीयपूर्वद्वारकपरमापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नस्यैव लक्षणयोर्द्देश्यत्वाद्द्विराश्रत्वस्ये-
 दिद्वयतावच्छेदकत्वेऽप्यनुपपत्त्यभावात् । आवश्यकी चेत्यमानर्थक्यभियाऽपूर्व-
 साधनत्वावच्छिन्नलक्षणा, द्विराश्रसंबन्धुत्तराहोद्देशेन षोडशिश्रग्रहविधिमभ्युपगच्छ-
 ता प्राचामपि । परं तु द्विराश्रसंबन्धुत्तराहूरूपवाक्यार्थसंबन्धेनोक्तपरमापूर्वसाधनत्व-
 लक्षणा, अस्मन्मते तु द्विराश्रमाश्रसंबन्धेनोक्तपरमापूर्वसाधनत्वलक्षणेति विशेषः । किं च
 त्वन्मत उत्तरेऽहन्ति सप्तम्या अधिकरणत्ववाचिन्या, स्वशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्नक-
 र्माणि लक्षणा । अस्मन्मते तु सबन्धमामान्यवाचिन्या षष्ठ्या, स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्ने
 लक्षणेत्यपि बोध्यम् । न चैवमपि चतुर्थ्या संप्रदानत्वशक्तत्वेन देवतात्वस्य विभक्त्यर्थ-
 स्वायोगात् 'यदग्नये च प्रजापतये च साय जुहोति' इत्यादौ देवताया होमाङ्गत्वानापात्ति-
 रिति वाच्यम् । त्यज्यमानद्रव्योर्द्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वरूपसंप्रदानत्वस्य चतुर्थ्यर्थ-
 त्वेन तद्व्यवहृत्यज्यमानद्रव्योर्द्देश्यत्वरूपदेवतात्वस्यापि तदर्थत्वानपायात् । यदि च
 विप्राय गा ददानतीत्यादौ संप्रदानाभूतविप्रादौ देवतात्वव्यहाराभावेन तत्र प्रतिग्रहीतृ-
 स्वाभावोऽप्यधिको निवेश्यते, अग्नीषोमयोर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वानुरोधेन वाऽखण्डोपा-
 धिरूपमेव देवतात्वमुच्यते तदाऽस्तु कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वमेव कृतिकारक-
 त्वम् । देवतात्वस्याप्यन्यतमान्तर्गतत्वान्न दोषः । निमित्तत्वादीनां तु तदन्तर्गतत्वान्न-
 निमित्तादावतिव्याप्तिः । एवं च पूर्वोक्तकर्मकारकभेदस्य लक्षणेऽनिवेशोऽपि न क्षतिः ।
 कर्मत्वस्य कर्तृत्वाद्यन्यतमान्तर्गतत्वेन तदन्विते स्वर्गादावतिव्याप्त्यभावात् । एवविधा-
 न्यतमत्वबोधनार्थमेव सूत्रस्थं परपदमिति ध्येयम् । विहितत्व च न प्रवर्तनारूपविधिजन्य-
 त्वम् प्रवर्तनाज्ञानस्यैवेष्टसाधनत्वज्ञानद्वारा प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन प्रवृत्तावेव तदभावे तत्कार-
 केषु सुतरां तस्याभावात् । अत एव न प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वमपि । नापि साक्षात्परम्परासा-
 धारणाविधिप्रयोज्यत्वम् । जात्यादिरूपाङ्गेऽव्याप्तेः । तस्य नित्यत्वेन विधिप्रयोज्यत्वा-
 भावात् । अनित्यानामपि सोमादीनां रिद्धरूपत्वेन विधिप्रयोज्यत्वाभावाच्च । अतो
 विध्यन्वयित्वं विहितत्वम् । तच्च स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदक-
 त्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वम् । अस्ति चेद यामादौ प्रवर्तनानिष्ठप्रकारतानिरूपितार्थभावना-
 निष्ठाविशेष्यतावच्छेदकत्वं करणत्वादौ, तदवच्छेदकत्वस्य तत्र सत्त्वात् । नन्विदं धातु-

छासितकरणत्वादेर्भावनायां प्रकारतेति मते सम्भवति । करणत्वादिसमर्गेण धात्वर्थस्यैव भावनाया प्रकारतेति मते त्वर्थभावनानिष्ठविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यैव यागादौ सच्चात्स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वाभावात्प्रोक्तविहितत्वस्य तत्र सम्भव इति चेन्न । स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्व—तदवच्छेदकत्वान्यतरसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैतस्य सुबर्थकरणत्वादि-साधारणत्वादङ्गत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेषु निरुक्तविहितत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तकृतिकारकत्वाभावेन नोक्तदोषात् । यद्यपि धात्वर्थस्यैव करणत्वादिसमर्गेण भावनायामन्वय इति मते यागादावपि नोक्तकृतिकारकत्व सम्भवति । तथा-ऽपि वर्तृत्वाद्यन्यतमसंबन्धेन कृत्यन्वितत्वकृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वान्यतरत्वमेव तन्मते कृतिकारकत्वम् । धात्वर्थे, उक्तसंबन्धेन कृत्यन्वितत्वसच्चात्सो-मादिकारके चोक्तान्यतमान्वितत्वसत्त्वात्प्रोक्तदोषः । सुबर्थे निरूपकत्वादिसंबन्धेन कृत्यन्वितत्वसत्त्वादेतिव्याप्तिवारणाय कर्तृत्वाद्यन्यतमसंबन्धनिवेशः । अत एव 'दक्षेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादावाश्रयत्वादिसंबन्धेन होमस्य कृत्यन्वितत्वेऽपि नेन्द्रियाङ्गत्वप्रसङ्गः । वस्तुतः पूर्वोक्तरीत्या धादुलक्षितकरणत्वादेरेव प्रागनया भावनान्वयाल्लघुभूतं कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्व कृतिकारकत्वं, स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्व विहितत्वमित्येव ज्यायः । विहितत्वं चेद निर्विषयकभावनायाः प्रयोप्यतासंबन्धेन प्रवर्तनान्वयायोग्यत्वात्प्रथमतः कृतौ सकलकारकान्वयः । ततः सकलकारकविशिष्टाया भावनाया प्रयोप्यत्वसंबन्धेन प्रवर्तनान्वय इत्येकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमितिरीत्या शाब्दबोधमभिप्रेत्योक्तम् । अत एव तस्मिन्ने सप्तमे 'पञ्चसंस्तरेषु' इति सूत्रे विकृतार्थव्यवहारेतिदेशेऽपि विश्वजिदादौ नाऽऽर्थवातिकफलरूपनेति प्रतिपादयितुमुक्तम्, विधिर्हि व्यशपरिपूर्णा-मनुष्ठानयोग्या भावना प्राप्य पश्चात्पुरुष प्रवर्तयितु प्रवर्तमानोऽपेक्षावशात्प्रशम्यज्ञान-मुखेनार्थवादान्दत्रकचन स्थितानतिदेशेन सनिधापयति । विधेयभावना तु ततः प्रागेव रथाशा-गृह्णाति । तस्या वेलायामुपदेशेनातिदेशेन वाऽर्थवादस्यासनिधानात्तदुपात्तसनि-हितफलाभावात्स्वर्गमेव गृह्णातीति न स्वर्गन्यायबाध इति । यदा तु योग्यताज्ञानं विनाऽप्ययोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण शाब्दबोधस्यऽऽनुभातिकत्वादेकद्वयमिति रीत्या युगपदेव भावनाविशेषणानामन्वयः । समानाभिधानादिरूपप्रत्ययसत्त्यनुग्रहेण वा प्रथम-प्रवर्तनादीनामेव तत्रान्वयस्तत इतरकारकान्वयः । भाव्यभूतार्थभावनाया कारकान्वयात्पूर्वं भाव्यविशेषाकाङ्क्षावृत्तित्वेन प्रवर्तनाया विषयमिति कर्तव्यताकाङ्क्षानुत्थाना

ज्ञार्थवादानिदेश इति न विश्वजित्यार्थवादिकफलरूपनापात्तिरित्युच्येत । तदा पूर्वोक्त-
निर्वचनानुपपत्तेर्लाघवाच्च प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वमेव विहितत्वम् । अस्ति च विशिष्ट-
भावनाया प्रवर्तनाविषयत्वात्तद्विशेषणेष्वपि प्रवर्तनाविषयत्वमिति बोध्यम् । अप्येवमपि
' नानृतं वदेत् ' इत्यादिनिषेधेषु प्रकृतलक्षणाव्याप्तिः । तथा हि । निवर्तनारूपे प्रवृ-
त्त्यभावरूपे वा निषेधे नोक्तलक्षणं संभवति, कृतिकारकत्वाभावात् । निवर्तना हि
स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंबन्धेनाऽऽख्यातार्थकृतावेवान्वेति । एवं प्रवृत्त्यभावोऽपि
प्रतियोगित्वसंबन्धेनेति न तयोरुक्तविध कृतिकारकत्वम् । एवं स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन प्रवर्तनाविशिष्टत्वरूपं प्रवर्तनाविषयत्वरूपं
वा विहितत्व तयोर्न संभवति । निषेधेषु निवर्तनाया एवोक्तसंबन्धेनार्थभावनायामेवान्व-
यात् । यदि तूक्तसंबन्धेन प्रवर्तनानिर्वर्तनाभ्यतरविशिष्टत्वं तदन्यतरविषयत्वमेव वा विहित-
त्वमित्युच्येत, ततो ' न कलञ्जं मक्षयेत् ' इत्यादौ मक्षणादीना कलञ्जाद्यङ्गत्वापत्तिः ।
निर्वर्तनारूपे निषेधे तस्याप्यभावाच्च । न हि स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छे-
दकतावच्छेदकत्व स्वविषयत्वं वा स्वस्मिन्संभवति । न च निषेधानामलक्ष्यत्वम् । तथात्वे-
र्कर्मधिकरणादौ तेषां क्रत्वर्थत्वादिनिरूपणानापत्तेरिति चेत् । सत्यम् । तेष्वङ्गत्वव्य-
वहारस्य गौणत्वात् । अत एव ' नानृतं वदेत् ' इत्यादौ निषेधो यदि निवर्तना तर्हि
तस्या क्रतुवैगुण्यजनकक्रियाविषयनिवर्तनात्वं क्रत्वर्थत्वम् । निर्वर्तनात्वनिवेशादनृतवद-
नादिज्ञानादां नातिव्याप्तिः । यदि प्रवृत्त्यभावरस्तदा तस्मिन्नुक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वम् ।
न च ' नातिरात्रे षोडशिन गृह्णाति ' इत्यादिविध्युत्तरनिषेधे निषेधस्य क्रतुवैगु-
ण्याजनकत्वादव्याप्तिः । क्रतुवैगुण्यक्रतुसाद्रुण्याद्यन्यतरजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च
प्रवृत्त्यभावननिषेधपक्षे प्रयाजाक्रेयाभावादावतिव्याप्तिः । उक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वे सति वै-
दिकनिवर्तनाविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवं ' न कलञ्जं मक्षयेत् ' इत्यादौ पुरुष-
निष्ठप्रत्यवायजनकक्रियाविषयत्वम्, उक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वं वा पुरुषार्थत्वम् ।
अत एव गौणमुख्यसाधारण्येनाङ्गत्वं तृतीयाध्यायार्थ इति न कर्मधिकरणादावध्यायासं-
गतिरिति ध्येयम् । एव ' फलं च पुरुषार्थत्वात् ' इत्यत्रोक्तं फलस्य पुरुषार्थत्वं भाक्तमेव ।
एवमेव च यागादेर्भावना प्रति, प्रातिपदिकार्थस्य च कारकं प्रति, लिङ्गसंख्यादेश्च
प्रातिपदिकार्थ प्रति, करणत्वादेश्च भावना प्रति, ता प्रत्येव च शब्दभावनादेरङ्गत्वव्य-
वहारो गौणो विशेषणत्वमात्रवित्तया द्रष्टव्यः । उक्तविधाङ्गत्वोक्त्यैव चाङ्गत्वघटकी-
भूतदेह्यताशालित्वरूपमङ्गित्वमर्थासिद्धम् । अतः सूत्रकृता न पृथगुपन्यस्तम् । न वा तृती-
याध्यायार्थः । अत्र चाङ्गत्वघटकीभूतकारकत्वनिविष्टकर्तृत्वाद्यन्यतमनिरूपितत्वमङ्गित्वम् ।

अस्ति च स्वर्गादी यागादिवृत्तिकरणत्वादिनिरूपकत्वम् । अतस्तस्य यागाद्यङ्गत्वमिति न भ्रमितव्यम् । तथात्वे स्वर्गादिवृत्तिकर्मत्वादिनिरूपकत्वेन भावनायाः स्वर्गाङ्गत्वापत्तेः । उक्तापेक्षया ह्यस्य गुरुत्वाच्च । अत एवाङ्गत्वघटकीभूतभेदप्रतियोगित्वमङ्गत्वम् । स्वर्गादिरूपकर्मकारकादिभेदस्य पूर्वं निवेशितत्वाच्च स्वर्गादी लक्षणसमन्वय इत्यपि न । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपभेदत्वनिवेशेन गुरुत्वात् । कर्तृत्वाद्यन्यतमत्वघटकभेदप्रतियोगित्वमादायातिन्याप्त्यापत्तेश्चेति संक्षेपः ।

इदं चाङ्गत्वं प्राचीनोक्तपरोद्देशप्रवृत्तकृतित्वव्याप्यत्वमेव परिष्कृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु लक्षणत्वात्, यत्किञ्चिद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालि यत्तत्तदङ्गम् । सर्वेषामेवाङ्गानां श्रुतैरार्थिकैर्वा विधिभिः स्वस्वप्रधानोद्देशेन विधानात्सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसम्बन्धरूपे न तु साध्यत्वानुष्ठेयत्वात्मिके । तेनोक्तविधेयत्वाभाववति कालादावुक्तोद्देश्यत्वाभाववन्नरकाभावाद्देशेन विधीयमानविवाहार्थानृतवदनादौ च नाभ्यासिः । न वा तयोर्निरूप्यनिरूपकभावे मानाभावेन लक्षणासम्भवः । एवविधाङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वादेव च स्वयप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयत्व—स्वयप्रार्थितभिन्नवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयत्वरूपयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोरङ्गत्वविशेषत्वेन मूले तृतीयसिद्धत्वोक्तिः । पूर्वोक्ताङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वे तु विधेयत्वरूपयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोरनिरूपककारकत्वादिरूपाङ्गत्वविशेषत्वाभावात् तृतीयसिद्धत्वमिति चतुर्थे निरूप्यत्वापत्तिः । न च निरूपककारकत्वादिरूपाङ्गत्वव्यापकत्वादेव क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वान्यतरस्य तृतीयसिद्धत्वमिति वाच्यम् । तथात्वं आमिक्षाप्रयोज्यत्वस्याऽऽमिक्षाङ्गत्वव्यापकत्वात्तृतीयसिद्धत्वेन चतुर्थे प्रतिपाद्यत्वानापत्तेः । यदि निरुक्तोद्देश्यतानिरूपककृतिकारकत्वरूपं क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च निरुच्य पूर्वोक्ताङ्गत्वविशेषत्व तयोः समर्थयते, तदा 'अभावाभ्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इत्यादौ स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यतानिरूपककृतिकारकत्वेन पिण्डपितृयज्ञादेरिव कालादेरपि पुरुषार्थत्वापत्तिः । अस्मन्मते तु कालादौ स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपाया अभावेन नोक्तापत्तिः । कारकत्वादिघटनायां गौरव तु स्फुटमेव । अतोऽस्मदुक्ताङ्गत्वस्वीकारणैव निरुक्तविधेयत्वरूपयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोरन्तर्द्विशेषत्वं समगच्छते । सूत्रम्यपराथत्वमप्ययमेव निष्कर्षः । न चैवं श्रुत्यादीनामङ्गत्वैकदेशबोधकत्वमप्यभावाद्दङ्गत्वप्रमाणत्वानापत्तिः । स्वरूपसम्बन्धरूपोद्देश्यताया एव लक्षणघटकत्वाद्द्वितीयया अपि तदभावादिति वाच्यम् । अङ्गत्वघटकीभूतविधेयतोद्देश्यतान्यतरप्रयोजकत्वमन्वयत्वाद्यन्यतमबोधकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वोपपत्तः । कर्मणोऽप्युद्देश्यत्वेनैवान्वयत्कर्मत्वमुद्देश्यत्वप्रयोजकम् । करणादीनां तु विधेयत्वेनान्वयत्करणत्वात्किञ्च विधेयत्वप्रयोजकम् । तत्र श्रुतेर्निरुक्तान्यतमवाचकत्वमेव निरुक्ताङ्गत्वप्रमाणत्वम् । लिङ्गादीनां तु साक्षात्परस्परया वा निरुक्तान्यतमवाचकश्रुतिकल्पकत्वेन तत्त्वमि

विशेषः । निरुक्ताङ्गत्वोक्त्यैव चाङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यताशालित्वरूपमङ्गित्वमर्थसिद्ध-
मेव । अतो न सूत्रे तदुक्तं न वाऽध्यायार्थः । न च विनिगमनाविरहः । यन्निष्ठविधे-
यतानिरूपितोद्देश्यताशालि यत्तत्तदङ्गि । निरुक्ताङ्गित्वघटकविधेयताशालित्वरूपम-
ङ्गत्वमर्थसिद्धमित्यस्यापि सुवचत्वादिति वाच्यम् । यत्त्वतत्त्वादेरननुगमाद्विशिष्यैव लक्ष-
णाना निर्वक्तव्यत्वात्प्रधानापेक्षयाऽङ्गाना बहुत्वात्तत्तद्व्यतिताङ्गित्वोक्तौ गौरवापत्तेरेव
विनिगमकत्वादिति नवीनः पन्थाः ।

केचित्तु परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वमङ्गत्वमिति प्राचीनोक्तलक्षणमेवं व्याकुर्वन्ति ।
अत्र परोद्देशप्रवृत्तत्वं परोद्देशेनोपपादितत्वम् । तच्च कृतिव्याप्यत्वस्य विशेषणम् ।
व्याप्यत्वशब्देन चोद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वसाधारणविषयत्वमुच्यते । ततश्च विध्यन्वयिन्या कृतौ
यद्विषयत्वानुपपत्तिर्यदुद्देश्यकत्वेन परिह्रियते तत्तस्याङ्ग तदर्थं चेत्युक्तं भवति । प्रसिद्ध-
हेतुत्प्रेक्षावत्कृतावपुरुषार्थविषयत्व तत्साध्यपुरुषोद्देश्यकत्वमन्तरेणानुपपन्नमिति । भवति
च वपनादिविषयत्वानुपपत्तिपरिहारः पुरुषोद्देश्यकत्वेन, तदुद्देश्यकत्वानुपपत्तिपरिहारश्च
क्रत्वपूर्वोद्देश्यकत्वेनेति वपनपुरुषयोः पुरुषकत्वङ्गत्वसिद्धिः । इत्थं यागस्वर्गयोः
स्वर्गपुरुषौ प्रति शेषत्वमूह्यम् । भवति हि यागः किमर्थं कर्तव्य इत्याक्षेपे स्वर्गोयति
समाधिः । स्वर्गः किमर्थमुत्पाद्य इत्याक्षेपे पुरुषार्थमिति समाधिरिति । अत्र त्विदं
विभावनोपपत्तिः । कथमेतल्लक्षणं कालादिषु योजनीयम् । न हि विध्यन्वयिकृतवृत्तिकाल-
लादिविषयकत्वं प्रसिद्धमस्ति । येन तदनुपपत्तिर्यागाद्युद्देश्यकत्वेन परिह्रियेत ।

त्रिविधा हि कृतिविषयता । साध्यता, उपादानता, उद्देश्यता चेति ।
तद्यथा स्वर्गमुद्देश्य यागं साधयितुं हविरादिकमुत्पादते, इत्यादिप्रतीत्या यागो
साध्यतास्यविषयता, स्वर्ग उद्देश्यतास्य, हविरादावुपादानतास्य । न च कालादाव-
न्यतमविषयताऽप्यस्ति । तत्र निरुक्तप्रतीतरभावात् । अनुपादेयपञ्चकसाधारणोद्देश्यता
तु न कृतिविषयता । अन्यथा निमित्तस्यापि कृतिविषयत्वापत्तेः । अ. कालादाव-
व्याप्तिः । अपि च भवन्मते तृतीयादेरङ्गत्वप्रमाणत्वानुपात्तिः । अङ्गत्वघटकीभूतनकर-
णत्वादिसौषकत्वेन हि तृतीयादेरङ्गत्वप्रमाणत्वमित्युक्तम् । भवदुक्तलक्षणस्य तु तद्व्यति-
तत्वात्तदनुपात्तिः ।

अन्ये तु परोद्देशप्रवृत्तत्वं शेषत्वम् । प्रवृत्तिरिति चेतनाचेतनकर्तृकव्यापारमा-
त्रमभिधीयते । अस्ति च सर्वकारणाना स्वस्वव्यापारे कर्तृत्वम् । संभवति चोद्दे-
श्यतात्मिका विषयता, तत्रापि प्रयोजनाना पाकाय काष्ठानि ज्वलन्ति, घान्याय
जलं प्रखलतीति व्यवहारात् । व्यवहारे चाचेतनशब्दकर्तृकेऽभिधाव्यापारे व्यक्तीनामुद्दे-
श्यत्वं भवदेव । प्रकृतिकर्तृकव्यापारे च प्रपञ्चोद्देश्यकत्वं कपिलः । ततश्च यदुद्देशेन

यद्व्याप्रियते तत्तदङ्गमित्याहुः । तदपि च यागाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तारि शब्दादावपि यागाद्यङ्गत्वावर्त्तेविहितत्वनिवेशेऽपि च तस्यापि स्वरूपतस्तत्कर्तृककर्मणि विहितत्वादुक्तदोषतादवस्थयात् । यदुद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वेन यद्विहितं तत्तदङ्गमित्युक्तौ च दध्यादिषु वस्तुतो होमाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वेऽपि तत्त्वेन विहितत्वाभावादव्यापेक्षितम् । विधिप्रयोज्यप्रमाविषययदुद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वं यत्र तत्र तदङ्गत्वमित्युक्तो तु न कोऽपि दोषः । प्रतीयते हि दध्यादीनां करणत्वादिना विधानेऽपि यागाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वम् । परं त्वस्मदुक्तलक्षणोपेक्षया गुरुत्वात्तदुपेक्षेति ध्येयम् । इदं च परार्थत्वपङ्क्तवस्वरूपम् । अङ्गस्य लक्षणम् । तच्चाङ्ग द्विविधं, क्रत्वर्थं पुरुषार्थं चेति । आद्यं प्रयाजादि । द्वितीयं ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादि । अयं किं नाम क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं वा । न हि कर्तृपकारकत्वं क्रत्वर्थत्वम् । पुरुषोपकारकत्वं पुरुषार्थत्वमिति युक्तम् । पुरुषार्थगोदोहनादरेपि प्रधानद्वारा कर्तृपकारकत्वेन क्रत्वर्थत्वापत्तेः । प्रयाजादरेपि प्रधानद्वारा पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वापत्तेश्च । उक्तलक्षणयोरेव क्रत्वन्त्यानुपकारकत्वादिषट्कनाया तुभयार्थद्वयादावव्यापे । नानाविधोपकारकसाधारणतापत्तेश्च । उपकारकत्वस्यैकरयामावेन तद्व्यतिरेकलक्षणायोगाच्च । नापि क्रतुद्देशेन विधीयमानत्वं क्रत्वर्थत्वम् । पुरुषोद्देशेन विधीयमानत्वं पुरुषार्थत्वम् । क्रत्वर्थेऽवघातादौ क्रतुद्देशेन विधीयमानत्वाभावात्क्रत्वर्थत्वलक्षणाव्यापे । न ह्यवघातादेः क्रतुद्देशेन विधानं प्रमाणवत् । विशिष्टोद्देशेन विधाने विशेषणोद्देशेनापि विधेरावश्यकत्वेऽर्थाधिक्यत्वविशिष्टस्योद्देश्यत्वादस्त्वपूर्वोद्देशेनावघातादौ विधानम् । न तु व्यापारघटकक्रतुद्देशेनापि । मानत्वात् । पुरुषोद्देशेन विधीयमानदीर्घादीनां पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्यतापत्तेश्च । ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गाद्युद्देशेनेव विधीयमानत्वात्पुरुषार्थत्वलक्षणस्याव्याप्यतापत्तेरपीति चेत् ।

अत्र तन्त्रत्वेन पार्थसारथिः । स्वयंप्रार्थितसाध्यार्थानानुष्ठानं पुरुषार्थं । तदुपकारार्थं क्रत्वर्थं इति तयोर्लक्षणे आह । तत्र स्वयंप्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानत्वं स्वयंप्रार्थितसाध्यैच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्वम् । अस्ति च ज्योतिष्टोमादौ । फलेच्छाया उपायैच्छा प्रति कारणत्वेन स्वयंप्रार्थितसाध्यैच्छाजन्यज्योतिष्टोमादीच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्वस्य तत्र सत्त्वात् । स्वयंप्रार्थितत्वं च शास्त्राधीनेऽसाधनताज्ञानान्जन्यैच्छाविषयत्वम् । यागाद्यो हि न शास्त्राधीनेऽसाधनताज्ञानान्जन्यैच्छाविषयाः । तद्धि लोकावगतेऽसाधनताज्ञानान्जन्यैच्छाविषयत्वाद्वा भवेत्, इष्टसाधनताज्ञानान्जन्यैच्छाविषयत्वाद्वा भवेत् । न चोभयमपि यागादौ सम्भवति । तत्र लोकैकादिष्टसाधनत्वान्नगतेः रिष्टसाधनताज्ञानं विना सुखत्वादिप्रकारकज्ञानादेव सुखादाविव यागत्वप्रकारकज्ञानेऽपीच्छाया अनुत्पत्तेश्च । अतो न यागादौ स्वयंप्रार्थितत्वम् । स्वर्गादिस्तु स्वयंप्रार्थितत्वमिति नानाधिकरणमीभूतदेशविशेषरूपत्वं तस्य लोकत्र एवेष्टसाधनत्वावगतेः, सुख-

विशेषरूपत्वे तु स्वर्गत्वादिप्रकारकज्ञानादेवेच्छोत्पत्तेश्चोक्तविधं स्वयंप्रार्थितत्वम् । पश्चादिरूपे फल इष्टमाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वाभावादव्याप्तिरतः शास्त्रार्थोनेति । पश्चादौ तु लौकिकेष्टसाधनताज्ञानादेवेच्छोत्पत्तेर्न दोषः । इच्छात्वेनेच्छानुपादाने तु शास्त्रार्थोनेष्टसाधनताज्ञानाजन्ययागत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाद्यागादेः स्वयंप्रार्थितत्वापत्तिः । अतस्तदुपादानम् । इत्थं च शास्त्रार्थोनेष्टमाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयसाध्येच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्व निरुक्तेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्वं वा पार्थसारथिमते पुरुषार्थत्वलक्षणं पर्यवसन्नम् । तदुपकारार्थत्वं च तदुपकारप्रयोजकत्वम् । तेन प्रधानाङ्गाङ्गभिक्रमणादेः प्रधानोपकाराजनकत्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

अत्रेदं बोध्यम् । पुरुषार्थत्वलक्षणेऽपि काम्यकाले, उपनयनाद्याश्रितपञ्चमवर्षादौ काम्यजातौ च दधित्वादिरूपायामव्याप्तिः । तयोरननुष्ठेयत्वात् । ऋत्वर्थत्वलक्षणे पूर्वोदाहृतगोदोहनादाववित्याप्तिः । किंचाऽऽधानाध्ययनयोरुभयमिन्नत्वेन तन्त्ररत्नोक्तस्तत्र ऋत्वर्थत्वलक्षणातिव्याप्तिः । एतेनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वत्वं ऋत्वर्थत्वं, तद्विज्ञत्वं पुरुषार्थत्वमिति शास्त्रार्थोपेक्षोक्तमपि पराम्भम् । आधानाध्ययनयोः पुरुषार्थत्वलक्षणातिव्याप्तेः । सिद्धपदार्थस्य सोमादिरितिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वाभावात्तत्र लक्षणद्वये क्रमणातिव्याप्त्यव्याप्त्यापत्तेश्च । तस्यापि व्यापारविष्टमध्येतिकर्तव्यतात्वमिति यदि विभाव्यते तदा दध्न उभयार्थत्वात्तत्र तद्विज्ञत्वाभावात्पुरुषार्थत्वलक्षणस्याव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

केचित्तु स्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं पुरुषार्थत्वम् । स्वयंप्रार्थितमिन्नवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं ऋत्वर्थत्वम् । अत्र स्वयंप्रार्थितत्वत्वं पूर्ववत् । उद्देश्यताविधेयतं च स्वरूपसम्बन्धरूपं, न तु साध्यत्वानुष्ठेयत्वात्मिके । एतेन कलादावनुष्ठेयत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः । न वा पुरुषार्थत्वम्यनुज्ञाविविधुदोषाभावोद्देशेन तत्तत्क्रियाविवानिऽप्यव्याप्तिः । आधानाध्ययनयोस्तु स्वयंप्रार्थितमिन्नामन्यर्थज्ञानोद्देशेन विधानात्ऋत्वर्थत्वस्वीकारेऽपि न दोषः । ' फलं च पुरुषार्थत्वात् ' इत्यत्र तु फले पुरुषार्थत्वव्यवहारोऽङ्गत्वव्यवहारवद्भाक्त इत्याहुः ।

तदपि यथाश्रुतं न साधीयम् । ' अगन्म ' इति मन्त्रस्य लिङ्गकल्पितश्रुत्या स्वयंप्रार्थितत्वोद्देशेन विद्यानात्तत्र पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः । अन एव स्वयंप्रार्थितमिन्नवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताकत्वाभावात्ऋत्वर्थत्वलक्षणस्याव्याप्तेश्च ।

किं च ' हीयति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' इत्यादौ वृष्ट्याद्युद्देशेन स्वसाधनसौभरीयनिवनावारत्वसम्बन्धेन विधीयमानेषु हीयादिषु लक्षणस्यातिव्याप्त्यव्याप्तिः । न हि

१ भाट्टदीपिकायां चतुर्थ्याध्याये र षड्देवोक्तमनुवदति—वेत्ति चिति । २ (अ०३ पा० १अ०३ सू० ५) । ३ लक्षणस्यातिव्याप्त्यव्याप्ति इति पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः । ऋत्वर्थत्वलक्षणस्याव्याप्त्यतिरिक्त्यर्थः ।

तेषां पुरुषार्थत्वमिष्टम् । शाखाभेदेन सौभरीयनिधनाधारतया विहितानां हीषादीनामनियमेन दृष्टार्थसौभरीयनिधनाधारत्वप्राप्तौ ' हीष् इति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' ' ऊर्गि-
 त्पञ्चाद्यकामाय ' ' ऊ इति स्वर्गकामाय ' इत्यादिवाक्यैस्तत्तत्फलार्थसौभरीयनिधने
 हीषादीनां नियममात्रकरणात् । अत एवोक्तसंबन्धेन वृष्ट्याद्युद्देशेन हीषादेरपि वस्तुत-
 स्तत्तत्फलार्थसौभरीयनिधने, आधारतया हीषादिनियम एव तत्तद्विधितात्पर्यम् । न
 चैवमपि वृष्टिकामादिपदेन वृष्ट्यादिसाधनसौभरलक्षणया तदीयनिधनाधारत्वसंबन्धेन
 हीषादिविधिरस्तु । तथा चोद्देश्यसौभरस्य स्वयंप्रार्थितत्वाभावाल्लाग्याप्त्यतिव्याप्ति इति
 वाच्यम् । औत्तरकालिकनियमविधिलाघवानुरोधेन गुरुधर्मावच्छिन्ने लक्षणाया अन्या-
 यत्वात् तदपेक्षयाऽपूर्वाविधित्वापादकस्य सौभराधिकरणपूर्वपक्ष्यभिमतस्य फलान्तरोद्दे-
 शेन हीषादिविधेरैव युक्तत्वेन तदधिकरणसिद्धान्तानुपपत्तेः । अतो नियमविधिपरस्य
 तत्रत्यसिद्धान्तस्योक्तप्रकार एव तात्पर्यमिति स्वेनैव तदधिकरणे प्रतिपादितम् । अतः
 कथं स्वोक्तिविरुद्धलक्षणकथन युज्यते । अत एव तदुक्तरीत्यैव तद्दोषाभिधानम् ।

वस्तुतो ' हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' इत्यादौ न वृष्ट्याद्युद्देशेन निरुक्त-
 संबन्धेन हीषादिविधिः । तथात्वे वृष्टिकामपुरुषविशेषणतया ध्रुताया वृष्टरुद्देश्यतयाऽ-
 न्वयायोगात् । वृष्टिकामपदे वृष्टिलक्षणापत्तेश्चतुर्थ्या, कर्मत्वलक्षणापत्तेश्च । अतो लक्षणाद्भ-
 यापत्तेश्चतुर्थ्यापक्षयैकस्मिन्निधनपदे वृष्टिप्रयोजकनिधनलक्षणया तदुद्देशेनैव हीषादिविधिर्युक्तः ।
 निधनपदोत्तरद्वितीयया कर्मत्वस्य शक्त्यैवोक्तत्वाल्लक्षणान्तराप्रसक्तेः । न चास्मन्मते वृष्टि-
 कामादिपदे कर्मधारयाङ्गीकारान्न लक्षणान्तरप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तथाऽपि चतुर्थ्याः स्वश-
 क्यतावच्छेदकानवच्छिन्नकर्मत्वलक्षणापेक्षया निधनपदेनैव स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
 निरुक्तनिधनलक्षणाया उचितत्वात्, विधिसनिहितस्य पदस्योद्देश्यसमर्कत्वे संभवति विप्र-
 कृष्टपदस्य तथात्वायोगाच्च ।

अपि च भवन्मते निधनपदानुवादो निष्प्रयोजनः । न च संबन्धतात्पर्यग्राहकतया
 तदुपयोगः । नियमविधिलाघवानुगृहीतहीषादिपदस्यैव तत्त्वात् । अस्मन्मते तु निधन-
 पदीयलक्षणात्मत्पर्यग्राहकतया वृष्टिकामादिपदसार्थक्यमिति न कस्यापि वैयर्थ्यम् । अत
 एव यत्र नैवविशेषोद्देश्यसमर्कपदश्रवणं यथा ' वासिष्ठानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः ' इत्यादौ,
 तत्र द्वितीयप्रयाजपदवैयर्थ्यमङ्गीकृत्यापि वासिष्ठोद्देशेनैव तदभिलषितफलसाध-
 नीभूतदर्शपूर्णमासाङ्गद्वितीयप्रयाजवृत्तित्वसंबन्धेन नाराशंसमन्त्रविधिः । न हि तत्र
 प्रयाजपदे निरुक्तप्रयाजलक्षणया तदुद्देशेन मन्त्रविधिः संभवति । तथात्वे प्रथमायामपि

स्वशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्नकर्मत्वलक्षणाङ्गीकारे लक्षणाद्वयापत्तेः । अतो वरं वामिष्ठ-
पदोत्तरषष्ठ्याः स्वशक्यतावच्छेदकवच्छिन्नकर्मत्वलक्षणया निरुक्तप्रकाराङ्गीकरणम् ।
प्रकृते तु द्वितीयान्तविधिसनिहितनिधनपदस्यैवोद्देश्यसमर्पकत्वे सम्भवति न तद्विपरीतवृ-
ष्टिकामादिपदस्य तदुचितम् ।

एतेन सौभराधिकरणपूर्वपक्ष्यभिमतप्रकारोऽपि निरस्तः । नियमविधिलाघवानुगृहीत-
निरुक्तयुक्तिनिचयपराहतत्वात् । अत एवास्मन्मते, उद्देश्यतावच्छेदकसंबन्धगौरवपरा-
हतत्वाच्च । अतो वस्तुतो हीषादावतिव्याप्त्यव्याप्त्योरभावेऽपि तदुक्तपक्षमवलम्ब्य तदभि-
धानम् । 'अगन्म' इत्यादौ तु तयोर्दुर्वारत्वमेव

अयं स्वयंप्रार्थितजनकत्वे सति स्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं
पुरुषार्थत्वम् । विधेयतायामेव वा जनकतासंबन्धावच्छिन्नत्व निवेश्यम् । 'अगन्म' इति-
मन्त्रस्य स्मारकतया स्वर्गोद्देशेन विहितत्वेऽपि तदजनकत्वात्, हीषादेश्च परम्पर्य-
वृष्ट्याद्यर्थत्वान्नोक्तानुपपत्तिः । अत्र सत्यन्तमात्रविक्षाया 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रह-
रति' इत्यत्र प्रतिपत्त्यर्थतया विहितस्यापि प्रहरणस्य तृतीयावगतकरणत्वान्यथानुपप-
त्त्याऽऽनुषङ्गिकायुरादिजनकत्वादतिव्याप्तिरतो विशेष्यदलम् । ततश्चाऽऽयुरादिप्रका-
शकसूक्तवाकमागस्य प्रहरणाङ्गत्वनिर्वाहायाऽऽयुरादेस्तज्जन्यत्वमात्रकल्पनायामपि
तदुद्देशेन प्रहरणविधेयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । इतरथा प्रस्तरस्याप्युद्देश्यत्वे वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । वाक्यान्तरकल्पनयाऽऽयुराद्युद्देशेन प्रहरणविधानं तु सूक्तवाककरणकत्वानु-
पपत्तेरायुरादिजनकत्वमात्रकल्पनयैवोपक्षीयमाणत्वादनुपपन्नम् । एव चोक्तपुरुषार्थभिन्ना-
ङ्गत्वमेव कर्त्वर्थत्वमिति न कर्त्वर्थत्वलक्षणे पूर्वोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ति इति चेत् । दोषा-
भावोद्देशेन विधीयमानविवाहार्थानृतवदनादौ पुरुषार्थलक्षणाव्याप्तेः । दोषाभावस्याजन्य-
त्वाज्जनकत्वस्याननुगतत्वेन तद्व्यतिरलक्षणायोगाच्च । कर्त्वर्थत्वलक्षणे, उभयार्थद-
ध्यादावव्याप्तेश्च । अत एवं वाच्यम् । अपूर्वीयत्वानवच्छिन्नस्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यता-
निरूपितविधेयताशालित्वं पुरुषार्थत्वम् । अस्मिन्नेवं स्वर्गाद्युद्देशेन विधीयमानज्योति-
ष्टोमादौ । अनिर्दिष्टप्रकारस्वर्गादिस्वरूप आनर्थक्यभावेन तन्निष्ठोद्देश्यतायाः स्वर्गत्वा-
दिनैवावच्छेदात् । अत्र पूर्वोक्तरीत्याऽगन्मेत्यादावतिव्याप्तिवारणाय अपूर्वीयत्वानवच्छिन्ने-
त्युद्देश्यताविशेषणम् । तत्र स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यताया अपूर्वीयत्वावच्छिन्नत्वस्य नर्भे
प्रतिपादितत्वाच्च दोषः । आहवनीयादिस्वरूप आनर्थक्यभावेनाऽऽहवनीयत्वादेरेवोद्देश्य-
तावच्छेदकत्वेनापूर्वीयत्वानवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्यस्याऽऽधानादावपि स-
त्त्वात्स्वयंप्रार्थितवृत्तीत्युद्देश्यताविशेषणम् । अत एव हीषादिस्यलीयाम्बुदुक्तप्रकारे

निधनादिनिष्ठोद्देश्यताया वृष्टिप्रयोजकनिधनत्वावच्छिन्नाया अपूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वेऽपि स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाभावात् तत्रानिव्याप्तिः ।

एव निरुक्तपुरुषार्थत्वघटकोद्देश्यताविलक्षणोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं ऋत्वर्थत्वम् । निरुक्तोद्देश्यताविलक्षणत्वं च निरुक्तोद्देश्यतावृत्त्यपूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वस्वयंप्रार्थितवृत्तित्वोभयाभाववत्त्वम् । भवति हि प्रयाजादिनिष्ठविधेयतानिरूपितदर्शपूर्णमासादिनिष्ठोद्देश्यता निरुक्तोभयाभाववती । दर्शपूर्णमासस्वरूप आनर्थक्येनापूर्वीयत्वेनैव तयोद्देश्यत्वात्स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाभावाच्च । अतः प्रयाजादेः ऋत्वर्थत्वम् । अत्रापूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वाभावात्त्रोक्तौ 'यूपं छिनत्ति' 'हिरण्यशकलमहस्त्रेणाग्निं प्रोक्षति' इत्यादौ यूपदिस्वरूप आनर्थक्याभावेनापूर्वीयत्वलक्षणाभावाद्यूपत्वादिनैव यूपदेरुद्देश्यत्वाच्छेदनादावव्याप्तिः । एवं स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाभावमात्रोक्तावगन्मेत्यादावव्याप्तिः । अत उभयाभावपर्यन्तानुधावनम् । तथा च यूपदिबृहस्प्युद्देश्यतायाः स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाभावप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वात्स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यतायाश्चापूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वाभावप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वान्नाव्याप्तिः । आधानादेस्तु ऋत्वर्थत्वमिष्टमेव ।

ननु 'तप्ते पयसि दध्यानयति' इत्यत्र पय उद्दिश्य दध्यानयन विधीयत इत्येष्टमे सिद्धान्तितम् । तत्र पयसो नापूर्वीयत्वेनोद्देश्यता । एतद्वाक्यमवृत्तेः पूर्वं पयस अपूर्वं साधनत्वानवगमेन पयःपदेन लक्षणायोगात् । न हि 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादिवाक्यनिरपेक्षप्रवृत्तिकेन 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिवाक्येन व्रीहीणामिव प्रकृतवाक्यनिरपेक्षेण केनचिद्वाक्येन पयसोऽपूर्वसाधनत्वमवगतम् । येन लक्ष्यता वच्छेदकस्य पूर्वमुपस्थितत्वात्तदवच्छिन्नेऽवघातादिवाक्यमथव्रीहिपदमथैव पयःपदस्य लक्षणा भवेत् । 'सा वैश्वदेव्यामिशा' इति वाक्य तु प्रकृतवाक्येन निर्दिष्टपयःपरामर्शकत्वच्छेदघटेनत्वादुत्तरप्रवृत्तिकमेवेत्यपूर्वीयत्वेन पयस उद्देश्यत्वायोगात्पयस्त्वेनैवोद्देश्यता वाच्या । तथा चापूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वस्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताकत्वादानयने पुरुषार्थलक्षणातिव्याप्तिः । एवं पयोगतोद्देश्यताया निरुक्तोभयाभाववत्त्वाभावात्ऋत्वर्थलक्षणाव्याप्तिरिति चेन्न । पयस आनयनासाध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेः पयःपदस्य पयस्त्वभमानाधिकरणवर्मावच्छिन्ने लक्षणाङ्गीकारात् । न च यमं आमिशा वाक्यप्रवृत्त्युत्तरकालमपूर्वमावनत्वरूप एवेत्यवगमात्पयोवृत्त्युद्देश्यतायास्तदवच्छिन्नत्वान्नोक्ताव्याप्त्यनिव्याप्तिः । अत एव 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ व्रीहित्वावच्छिन्नोद्देशेनैवावघातोदेर्विधानान्नापूर्वीयत्वकल्पनमित्यपूर्वीयत्वलक्षणाखण्डनप्रसंगो विधि-

रसायनोक्तोऽपि निरस्तः । अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेन प्रथमतः शाब्द-
बोधस्यैवानुदयाल्लक्षणाया आवश्यकत्वात् । न चैवमपि वैतुष्यादिविशिष्ट एव त्रीह्या-
दिपदलक्षणाऽस्त्विति वाच्यम् । लक्षणाया आवश्यकत्व आनर्थक्यपरिहारायापूर्वायित्वा-
विशिष्टलक्षणाया एवौचित्यात् ।

नन्वेवमपि 'त्रीहीनवहन्ति' इत्यादावपूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि 'तप्ते पथसि' इत्यत्र
न लक्षणा । तथा सति पयःपदस्य सप्तम्याश्च लक्षणामपेक्ष्य तप्तपयोधिकरणकत्ववि-
शिष्टद्वयानयनस्याऽऽरादुपकारकत्वेनैव विधानस्थोचितत्वात् । अदृष्टकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य
फलमुखत्वेनादोपत्वात् । अवघातादिवाक्ये त्वारादुपकारकत्वपक्षे प्रधानीभूतद्वितीयायाः
करणत्वं लक्षणाप्रसङ्गाद्गुणभूतप्रातिपदिक एवोक्तलक्षणाङ्गीकारात्सनिपत्योपकारकत्व-
मिति विशेष इति चेन्न । तच्छब्दस्य पूर्वोपस्थितप्रधानपरामर्शकत्वेन पूर्ववाक्ये प्रधानी-
भूतपरास्रष्टव्यस्याभावे तदनुपपत्तेः ' जुषन्ता युज्यं पयः ' इति मन्त्रवर्णादिनिर्णीतपयः-
शक्तिकामिक्षापदमभिव्यहन्ततच्छब्देन च दधिपरामर्शायोगात्तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः पूर्वो-
क्तलक्षणाद्वयमङ्गीकृत्य पयस उद्देश्यत्वावश्यकत्वात्पूर्वसाधनत्वेनैव पयस उद्देश्यत्वात्त्रो-
क्तलक्षणद्वयेऽप्युक्तदोषः । अयं च प्राचीनमीमांसकोक्तवाक्यार्थमभिप्रेत्य दोषपरिहारः ।
वस्तुतस्तु निषादस्थपत्यधिकरणविरोधान्नायं वाक्यार्थः समञ्जसः । तच्छब्दस्य
मन्त्रवर्णानुरोधेन गुणीभूतपयःपरामर्शकत्वानुपपत्तेः । पयस उद्देश्यत्वेऽपि शाब्दबोधे
गुणत्वेनैवान्वयाद्भवन्मतेऽपि तच्छब्दस्य प्रधानपरामर्शकत्वाभावाच्च । न हि वस्तुतो
यत्प्रधानं तत्परामर्शकत्वं तच्छब्दस्य । राजपुरुषः स सुन्दर इत्यादौ वस्तुतः प्रधानेऽपि
राज्ञि सुन्दरत्वान्वयात् ।

अत एव वैमृय-यायेन पदान्तरकल्पनया तप्तपयोधिकरणकत्वविशिष्टद्वयानयनस्य
पयोङ्गत्वेन विधिरिति कैश्चिदुक्तमपि प्रत्युक्तम् । पदान्तरकल्पनागौरवेण निषादस्थपत्य-
विकरणविरोधनादवस्थ्यात् । वैमृधस्थले तु द्वितीयान्तविद्यमानपदस्यैवानुसंधानमात्र-
कल्पनान्न निषादस्थपत्यविकरणविरोधः । अतो मन्त्रवर्णानुरोधेन तच्छब्दस्य गुणी-
भूतपयःपरामर्शकत्वमभ्युपेत्य पयोधिकरणकत्वविशिष्टद्वयानयनभावना, इष्टसामान्योद्दे-
शेन विधीयते । इष्टविशेषाकाङ्क्षार्या च सामर्थ्याद्वाक्यान्तरकल्पनया प्रधानाङ्गभूतामिक्षोद्दे-
शेन निरुक्तानयनविधिः । न च वाक्यान्तरकल्पनाया सामर्थ्यादामिक्षाया इव वाजिनस्याप्यु-
द्देश्यतापत्तेरानयनप्रयोजकतापत्तिः । श्रुतवाक्ये पयस आनयनव्याप्यदधिग्याप्यतयाऽवग-
तस्य कल्पितवाक्ये उद्देश्यत्वौचित्येन तस्यैव प्रयोजकत्वात् । तत्र चापूर्वसाधनत्वस्य-

पूर्वमवगतत्वात्तत्त्वेनैवाऽऽमिक्षाया उद्देश्यता । फलमुखत्वाच्च वाक्यान्तररूपना न दोषः । अतो नोक्तलक्षणद्वयेऽप्यव्याप्त्यतिव्याप्तिवार्ताऽपीति ।

नन्वाहवनीयत्वयूपत्वादेरप्याधानच्छेदनादिजन्यविजातीयपूर्वविशिष्टत्वरूपत्वात्तदवच्छिन्नोद्देश्यताया अप्यपूर्वायत्वावच्छिन्नत्वात्पुरुषार्थलक्षणे, आधानादिवारकस्वयंप्रार्थितवृत्तित्वस्य, ऋत्वर्थत्वलक्षणेऽपूर्वायत्वानवच्छिन्नत्वाभावमात्रस्य निषेधद्वयगर्भताया गौरवेण, पूर्वायत्वावच्छिन्नत्वमात्रस्यैवोद्देश्यताविशेषणत्वेनोपपत्तावुभयाभावस्य च वैयर्थ्यमिति चेन्न । आहवनीयादिनिष्ठाधानाद्युद्देश्यताया आधारतासंबन्धेन विजातीयपूर्वरूपाहवनीयत्वावच्छिन्नत्वेनापूर्वसंबन्धित्वरूपापूर्वायत्वानवच्छिन्नत्वात्, उक्तान्याप्त्यतिव्याप्तिवारणाय लक्षणद्वयेऽप्युक्तविशेषणसार्थक्यात् । न चैवं स्वर्गनिष्ठमन्त्रोद्देश्यताया अपि लाघवात्साध्यतासंबन्धेनापूर्वच्छेद्यत्वापत्तेः पूर्वायत्वानवच्छेद्यत्वेनाऽऽद्यलक्षणे 'अग्नम्' इति मन्त्रेऽतिव्याप्तिः, ऋत्वर्थलक्षणेऽव्याप्तिश्च दुर्वा-रेति वाच्यम् । साध्यत्वादेः संबन्धत्वे मानाभावेनापूर्वस्य तेन संबन्धेन तत्रावच्छेदकत्वानुपपत्तेरपूर्वसाध्यत्वेनैव स्वर्गस्योद्देश्यत्वात् । अत एव साधनतासंबन्धेनापूर्वविशिष्टे लक्षणामपहाय ब्रह्मादिपदेऽपूर्वसाधनत्वविशिष्ट एव लक्षणाऽङ्गीकृता तेषामर्थार्थकरणादौ । आधारतायास्तु संबन्धत्वेऽविवादात्तत्संबन्धेनापूर्वस्यैवाऽऽहवनीययुषादिनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकत्वान्नोक्तविशेषणवैयर्थ्यम् । न चैवमप्यपूर्वायत्वस्य साध्यत्वसाधनत्वादिरूपत्वेनानुगतत्वात्तद्व्यतिरलक्षणायोगः । अपूर्वसाध्यत्वसाधनत्वयोरपूर्वघटितवर्मत्वेनानुगमात् । अपूर्वघटितत्व च नापूर्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । अपूर्वस्यापि तत्त्वेनोक्तलक्षणद्वय उक्तीरत्या विशेषणद्वयवैयर्थ्यापत्तः । नापि स्वादिपयकप्रतीतिविषयापूर्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वविशेषणेनापूर्व वारयित्वा लक्षणद्वयेऽतिव्याप्त्यव्याप्ति संपाद्य तद्द्वारकस्वयंप्रार्थितवृत्तित्तोभयाभावविशेषणदानस्य 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य' इतिन्यायपराहत्वात् । गौरवाच्च । किं तु निरूपितत्वसंबन्धेनापूर्वविशिष्टत्वम् । तच्चापूर्वव्यावृत्तमेव । अतो नोक्तविशेषणद्वयवैयर्थ्यम् । न चापूर्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वरूपापूर्वसाधारणापूर्वघटितत्वघटितलक्षणेनैव सामञ्जस्ये किमित्यपूर्वव्यावृत्तापूर्वघटितत्वघटनयोक्तविशेषणद्वयोपादानमिति वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वात् । अपूर्वायब्रह्मोद्देशो-नावघातविधायपूर्वोद्देशेनापि तद्विधेरावश्यरुत्वेन, पूर्वाविषयप्रतीत्यविषयमानावच्छिन्नापूर्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावत्त्वादवघाताद्यद्गोप्त्वतिव्याप्तिवारणाय तद्व्यतिरलक्षणेऽपि स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाविशेषणावश्यकत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नाया अपूर्वावच्छिन्नाया अपूर्वनिष्ठायाश्च कृत्वर्थान्कीयोद्देश्यतायाः स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वविशेषणेनैव वारणात्, 'अगन्म' इतिमन्त्रोद्देश्यतायाः स्वर्गनिष्ठाया वारणायपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताविशेषणम् । अतो नापूर्वघटितत्वनिर्वचनाय यतितव्यम् । अस्मिंश्च पक्षेऽपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्व—स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वोभयाभावघटितकृत्वर्थत्वलक्षणेऽपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्वाभावमात्रोक्तौ 'अगन्म' इत्यादिफलाङ्गकृत्वर्थान्तिरिक्तकृत्वर्थत्वव्याप्तिः । अतः स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वघटितोभयामावानुधावनम् ।

परमार्थतस्तु, पुरुषार्थत्वलक्षणेऽपूर्वानवच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताविशेषणम् । विशिष्टपर्याप्त्यावच्छेदकतायाः पर्याप्तिसंबन्धेन विशिष्ट इव स्वरूपसंबन्धेन विशिष्टघटकीभूताविशेषणेऽपि वृत्तेः, अपूर्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वरूपापूर्वानवच्छिन्नत्वस्य स्वर्गनिष्ठमन्त्रोद्देश्यतायामपूर्वसाध्यत्वरूपविशिष्टप्रमावच्छिन्नायामभावेन तद्वारणसमवात् । अपूर्वनिष्ठावघाताद्युद्देश्यताव्यावृत्तये स्वयंप्रार्थितवृत्तीति विशेषणम् । कृत्वर्थत्वलक्षणे चापूर्वावच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताया निवेशनीयमिति नोभयाभावघटनाप्रयासोऽपि । सर्वेषामेव कृत्वर्थानामुद्देश्यताया मुख्यविशेष्यतयोद्देश्यतावच्छेदकघटकतया वाऽपूर्वस्यावच्छेदकत्वमिति नाव्याप्तिः । अपूर्वनिष्ठावघाताद्युद्देश्यतायामपूर्वसाधनत्वच्छेदकत्वेऽपि श्रुतस्त्रीत्यादिनिष्ठोद्देश्यतामादायैवावघातादिषु लक्षणसमन्वय इति दिक् । यदि तु 'वाजपेथेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यनेन बृहस्पतिसवस्य वाजपेथप्रयोगबहिर्भूतत्वावगमाद्वाजपेथस्वरूप इव तज्जन्यपरमापूर्वस्वरूपेऽपि आनर्थक्यात्प्रकरणकल्पितत्वात्पेथेनैवैष्टवन्थायेन वा बृहस्पतिसवस्य नापूर्वसाधनीभूतत्वाजपेथोद्देशेन विधानम्, अपि तु स्वाराज्यभूतफलासाधनीभूतत्वाजपेथोद्देशेन । तत्र च विशिष्टोद्देशेन विधानेऽपि विशेषणोद्देशेन विधानस्याऽऽवश्यकत्वात्स्वाराज्योद्देशेनापि बृहस्पतिसवाविवारिते सर्वेष्वेव स्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यताघाटिनलक्षणेषु बृहस्पतिसवे नव्योक्तहीषादिस्थलीयप्रकारे हीषादौ चातिव्याप्तिः । अपूर्वावच्छिन्नत्वघटितकृत्वर्थत्वलक्षणे चाव्याप्तिरिति तृक्ष्णमीक्ष्यते तदा पुरुषार्थत्वलक्षणे स्वोद्देश्यतानवच्छेदकत्वं स्वयंप्रार्थितविशेषणम् । स्वपदं पुरुषार्थत्वं नाभिमतरम् । स्वाराज्यादेस्तु वाजपेयादिनिष्ठबृहस्पतिसवाद्युद्देश्यतावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तिः । स्वयंप्रार्थितामित्रवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयतावत्त्वं च कृत्वर्थत्वम् । अतो नाव्याप्तिः । 'अगन्म' इत्यस्य चापूर्वायस्वर्गोद्देशेन विधानपूर्वोद्देशेन विधेयत्वस्यैव स्वादपूर्वनिष्ठोद्देश्यतामादाय सर्वमनवद्यम् ।

तच्चोभयविधमप्यङ्गत्वं प्रत्येकं द्विविधम् । सिद्धरूपं क्रियारूपं चेति । तत्र त्रीह्या-

दिकं सिद्धरूपं ऋत्वर्थम् । क्रियारूपं ऋत्वर्थं प्रयाजावघातादि । एवं सिद्धरूपं पुरुषार्थं दधिगोदोहनादि । क्रियारूपं पुरुषार्थं ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादि । क्रियारूपकत्वर्थं च द्विविधम् । संनिपत्योपकारकम्, आरादुपकारकं चेति । तत्र द्रव्यदेवतान्यतरनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालि कर्म संनिपत्योपकारकम् । यथा प्रोक्षणावघातपशुपुरोडाशादि । ' अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् ' इत्यनेनोत्पन्नः पशुपुरोडाशयागो हि स्वयोद्देशेन पशुयागीयदेवतासंस्कारार्थं इत्युक्तं दशमे । अत्र 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इत्यादौ पर्णतोदेः सिद्धरूपकत्वर्थस्य द्रव्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वादातिव्याप्तिरितः कर्मत्वोपादानम् ।

यत्तु द्रव्यदेवतान्यतरसंस्कारकं कर्म संनिपत्योपकारकमिति । तत्र । यजमाननिष्ठप्रयाजादिजन्यादृष्टव्यावृत्तदृष्टदृष्टसंस्कारमात्रवृत्तिसंस्कारत्वस्यैकस्याभावेन तदघटितलक्षणासंभवात् ।

केचित्तु द्रव्यदेवतान्यतरनिष्ठापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं संनिपत्योपकारकत्वम् । अन्यथा पुरुषोद्देशेन विधीयमानदीक्षणीयादिरिव स्वर्गकामपुरुषोद्देशेन विधीयमानज्योतिष्टोमादेरपि संनिपत्योपकारकत्वापत्तेरित्याहुः । तत्र । यूपद्युद्देशेन विधीयमानच्छेदनादावव्याप्तेः । तस्यादृष्टरूपफलादिस्वरूप आनर्थक्याभावेनापूर्वायत्वेनानुद्देश्यत्वात् । ज्योतिष्टोमादेस्तु पुरुषोद्देशेन विधीयमानत्वमसिद्धम् । भावनाया भाव्याकाङ्क्षाया सिद्धरूपस्य भाव्यत्वायोगेन स्वर्गकामादिपदस्य लक्षणया स्वर्गादिपरत्वात् । यत्तुद्दिशेः पश्वादिद्रव्योद्देशेन विधानात्तत्रातिव्याप्तिरिति विभाव्यते, तदाऽस्तु प्रकृतलक्षणे ऋत्वर्थत्वनिवेशः । अस्तु वाऽमदुक्तरात्याऽपूर्वावच्छिन्नत्वनिवेशः । न त्वपूर्वायत्वावच्छिन्नत्वस्योद्देश्यताया विशेषणत्वमिति ध्येयम् । निरुक्तसंनिपत्योपकारकमिन्नकत्वर्थक्रियात्वमेवाऽऽरादुपकारकत्वम् । संनिपत्योपकारकेऽतिव्याप्तिवारणाय मित्रान्तम् । पुरुषार्थज्योतिष्टोमादिक्रियानामतिव्याप्तेः ऋत्वर्थेति । सिद्धरूपकत्वर्थवारणाय क्रियात्वापादानम् । एतया लक्षणानामाकरोक्ततच्छब्दयानुगत्यननुगती सुधीभिर्दिभावनाये इत्यलं पल्लवितेन ।

एवंविवाङ्गत्वे च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमारूपरूपानि षट्प्रमाणानि । अथ केथं श्रुतिर्नाम । न तावच्छब्दशब्दमात्रम् । अङ्गत्वप्रमाणविभाजकोपाधिभूतश्रुतित्वस्योक्तप्रमाणत्वाव्याप्यत्वावश्यत्वाभिर्निरुक्तशब्दत्वरूपश्रुतित्वस्य च तद्व्याप्यत्वासंभवात् । न हि शब्दमात्रमङ्गत्वे प्रमाणम् । घटशब्दादेरतथात्वात् । न च वेदस्थघटादिशब्दस्योद्देश्यविधेयान्यतराधिक्यत्वेनाङ्गत्वे प्रमाणत्वल्लोकवेदाधिकरणन्यायेन तदमे-

१ (अ० १० पा० १ अ० ९) इत्यग्नेति शेषः । २ अतिव्याप्तेरिति—वारणायेति शेषः । ३ (अ० १ पा० ३ अ० ९) अत्रस्येति शेषः ।

द्वादेव लौकिकघटादिशब्दानामपि तत्त्वोपपत्तेः श्रुतित्वस्य तत्साधारण्येऽपि क्षतिविरह इति वाच्यम् । तथाऽपि शब्दमात्रस्य वेदघटकत्वे प्रमाणाभावेन वेदाघटकलौकिकशब्दे विध्यघटकार्यवादादिशब्दे चाङ्गत्वप्रमाणत्वासंभवादुक्तश्रुतित्वसत्त्वेन तद्व्यव्याप्यत्वात्, गौणलाक्षणिकयोरपि शक्तत्वेनातिप्रसङ्गाच्च । न हि तयोः श्रुतित्वमिष्टं, तथात्वे 'सक्तू-
ञ्जुहोति' इत्यादौ सक्तूनां श्रौताङ्गत्वव्यवहारापत्तेः । किं च श्रुतित्वस्य प्रातिपदि-
कादिसाधारण्ये 'धेनुर्दीक्षणा' इत्यादिवाक्याविधिनियोगस्थले श्रौताङ्गत्वव्यवहारापत्तिः ।
नापि गौणलाक्षणिकत्वाभाववद्विमक्तित्वम् । 'सक्तूञ्जुहोति' इत्यादौ गौण्या लक्ष-
णया वा करणत्वादिपराद्वितीयायाः श्रुतित्वाभावादभाववदन्तम् । प्रातिपदिकादिषु श्रुति-
त्वव्यवहाराभावाद्विमक्तित्वोपादानम् ।

निरपेक्षो रवः श्रुतिरिति प्राचीनप्रवादोऽप्येतदर्थतात्पर्यग्राहक एवेति वाच्यम् ।
संबन्धार्थकषष्ठ्यादावतिव्याप्तेः । 'ब्रीहान्प्रोक्षति' इति वाक्ये ब्रीह्यादिषदोत्तरद्विती-
याया अपि संमार्गाधिकरणपूर्वपक्षे लाक्षणिकत्वेनाव्याप्तेश्चेति चेत् ।

अत्र नत्या - अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यत्वकृतिकारकत्वयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकः
शब्दः श्रुतिः । स च 'ब्रीहानवहन्ति' 'ब्रीहिभिर्धजेत' इत्यादौ द्वितीयातृतीयादिः ।
'प्रोक्षिताभ्यामुलुबलमुसलाभ्यामवहन्ति' इत्यत्र कर्मत्वविशिष्टवाचककृतप्रत्ययेऽतिव्याप्तेः
प्राधान्येनेत्याहुः । ७ अत्र कृतिकारकत्व कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमम् । न तु कृत्यन्वितक-
र्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वम् । तृतीयादेश्चतुर्वाचकत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः । असंभवस्तु नास्ति ।
कर्मत्वरूपोद्देश्यतावाचकद्वितीयाया लक्षणसत्त्वात् । अङ्गत्वैकदेशोक्तान्यतरबोधकत्वाद्-
द्वितीयादेश्चतुर्वाचकत्वप्रमाणत्वमिति फलयितुमङ्गत्वघटकीभूनेति । न त्वङ्गत्वघटकत्वस्य
लक्षणघटकत्वं, वैयर्थ्यात् । अत्राङ्गत्वलक्षणे कर्मत्वरूपोद्देश्यतायास्तदितरकर्तृत्वाद्यन्यत-
मस्य च स्वानन्वयेण निवेशाच्छ्रुतिलक्षणे तयोरन्यतरत्वेन निवेशः । वस्तुतस्तु, उद्दे-
श्यतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-कर्तृत्वादिप्रत्येकभेदघटितकर्तृत्वकरणत्वसंप्रदानत्वापा-
दानत्वाधिकरणत्वान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदघटितान्यतरत्वापेक्षया कर्तृत्वत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रत्येकभेदघटितकर्मत्वसाधारणान्यतमत्वस्य लघुत्वात्कर्तृत्वकरणत्वकर्मत्वसंप्रदान-
त्वापादानत्वाधिकरणत्वान्यतमस्य प्राधान्येन वाचकः शब्दः श्रुतिरित्येवैतल्लक्षणनिष्कर्षः ।
उक्तान्यतमवाचकत्वं चोक्तान्यतमनिष्ठसंबन्धत्वानवच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वम् । अतः संबन्ध-
त्वेनोक्तान्यतमनिष्ठशक्तिनिरूपिकायामपि षष्ठ्यां नातिव्याप्तिः । न च 'गोदोहनेन पशु-
कामस्य प्रणयेत्' इत्यत्र षष्ठीश्रुत्या गोदोहनस्य पशुङ्गत्वमिति व्यवहारात्षष्ठ्याः
श्रुतित्व इष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे 'सप्तदशारत्नर्वाजपेयस्य यूपः' इत्यत्र

सप्तदशारत्नित्वस्य श्रौतविनियोगलिप्सया वाजपेयाङ्गत्वापत्तौ वाक्यीययूपाङ्गत्वसिद्धा-
न्तानुपपत्तेः ।

अथ तत्र श्रौतविनियोगसंभवेऽपि यूपपदानर्थक्यभिया तदनङ्गीकारः । तदधिकरणे
हि वाजपेयस्य यूपस्य वोद्देश्यत्वमिति सिद्धिः यूपस्योद्देश्यताया बहुव्रीहेरद्देश्यसमर्प-
कत्व एकप्रसरताभङ्गः । यूपपदस्य तत्त्वे तु यूपोद्देशेन सप्तदशारत्नित्वविधौ समासार्थ-
मुख्यविशेष्यभूतसंबन्धिनोऽनन्वयात्समासभङ्गापत्तिः । सप्तदशारत्नित्वविशिष्टद्रव्यस्या-
भेदसंबन्धेनैव विधिस्तु विशेष्यांशस्यातिदेशेन प्राप्तत्वादसंभवी । अतः षष्ठीश्रुत्या सप्त-
दशारत्नित्वविशिष्टद्रव्यस्य वाजपेयोद्देशेन विधिः । तथा सति अन्यवहितान्वयः प्रकर-
णानुग्रहश्च संभवति । उक्तद्रव्यस्य वाजपेयासाधारणषोडश्विपात्ररूपतया खादित्वसाह-
च्येन गौण्या यूपपदमनुवाद इति पूर्वपक्षयित्वा यूपपदीयस्वार्थत्यागापत्तिभिया न वाज-
पेयस्योद्देश्यत्वम् । यूपस्योद्देश्यताया तु वाजपेयपदस्य यूपनिष्ठवाजपेयसंबन्धरूपस्वार्था-
नुवादकत्वात् स्वार्थपरित्यागः । अतोऽतिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या यूपोद्देशेनाभेदसंबन्धेन सप्त-
दशारत्नित्वद्रव्यविधिः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन च विशेषणमात्रे विधेस्तात्पर्यम् । व्यवहिता-
न्वयो गुणान्वयश्च पदानर्थक्यभिया स्वीक्रियमाणो न दोषमावहति । षष्ठीश्रुतिपरित्या-
गोऽप्यत एव । प्रकरणानुग्रहस्तु यूपस्योद्देश्यतायामपि यूपस्वरूपस्य तत्प्रयोज्यपद्वपू-
र्वस्य च प्रकृतौ सप्तदशारत्नित्वं विनाऽपि जायमानत्वेनाऽऽनर्थक्याद्वाजपेयापूर्वसाध-
नत्वलक्षणया आवश्यकत्वान्नानुपपन्नः । अतो यूपपदीयस्वार्थपरित्यागभिया न षष्ठी-
श्रुत्या वाजपेयस्योद्देश्यत्वमिति सिद्धान्तितम् । वस्तुतस्तु यूपोद्देशेनाभेदसंबन्धेनोक्त-
द्रव्यविधानस्य कारकाणा परस्परान्वयासंभवेनासंभवाद्यूपपदे यूपकार्यलक्षणया तदुद्देशे-
नोक्तविशिष्टद्रव्यविधिर्वाच्यः ।

एव च यूपपदस्य स्वार्थपरित्यागः सिद्धान्तेऽप्यविशिष्टः । अत उक्तरित्या
सिद्धान्तानुपपत्तेर्यूपपदवैयर्थ्यमित्येव वाजपेयस्योद्देश्यतानङ्गीकारः । यूपपदार्थस्योद्देश्यत्वे
तु वाजपेयापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकतयैव वाजपेयपदस्योपयोगान्न वैयर्थ्यम् ।
न च प्रकरणस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वात्तस्य वैयर्थ्यम् । एकतात्पर्यग्राहकानुपस्थितिदशया-
मपरतात्पर्यग्राहकस्य सार्थक्यसंभवाद्युपपदुपस्थितावपि संभेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति
न्यायेन तयोः परस्परवैयर्थ्यानापादकत्वात् ।

इदं तु तत्त्वम् । वाजपेयोद्देशेन सप्तदशारत्नित्वविधेरसंभव एव । वाजपेयासाधार-
णपात्रस्योपदेशत एव संभवेन ततः पूर्वमेतद्विधिप्रवृत्त्यसंभवात् । इतरथा वपट्कर्तुः
समाख्यादिप्रमाणान्तरप्रमितभक्षस्यैव प्राथम्यविशिष्टस्य विधानेनैकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गा-

संभवात्प्रिया यत्नान्तरविधिसिद्धान्तानुपपत्तेः । अतस्तत्रोपदेशतः पूर्वप्रवृत्त्यसंभव एव
धीजम्, तच्च तुल्यं प्रकृतेऽपि । सप्तदशारत्नित्वस्योक्तद्रव्यपरिच्छेदकतया विधिस्तु
पूर्वोक्तदूषणग्रस्तः । अतो वाजपेयोद्देशेनोक्तद्रव्यविधेरसंभवेनैव षष्ठीश्रुतेरविनियोजक-
त्वम् । पदानर्थक्यापत्तिमात्रेण षष्ठीश्रुतेरविनियोजकत्वादाहरणं तु, अन्यन्मृग्यम् ।
सर्वथा षष्ठ्याः श्रुतित्वेऽपि सप्तदशारत्नित्वाक्ये तत्प्रमाणकविनियोगस्योक्तप्रकारैरसं-
भवात् तत्रत्यसिद्धान्तानुपपत्तिस्तस्याः श्रुतित्वनाधिकेति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि 'श्रुति-
लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति सूत्रे श्रुति-
पदस्यैवंविधश्रुतिवारणाय पदानर्थक्यापादकविनियोगप्रयोजकश्रुतिभिन्नश्रुतिपरतायां गौर-
वमेव षष्ठ्याः श्रुतित्वे बाधकमिति तद्वारणायोक्तान्यतमवाचकत्वमन्यतमनिष्ठसंबन्धत्वा-
नवच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वरूपं निर्वाच्यमिति मद्बुद्धीतो नव्यानामाशयः । अत एव
नव्यनये 'द्वादशाहीनस्य' इति वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणं न श्रुतिप्रकरणविरोधोदा-
हरणम् ।

तथा हि । ज्योतिष्टोमे, उर्ध्वसदो विधाय ' तत्र एव साहनस्योपसदो द्वादशाही-
नस्य' इति श्रुतम् । तत्र किं द्वादशत्वं प्रकृतावेव निविशत उत द्वादशाहे, इति सिद्धि
त्रित्वं तावदुपसदुद्देशेन विधीयते, साहनोद्देशेन विधातुपसत्पदसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः,
साहनपदाभिधेयज्योतिष्टोमस्य त्रिरावृत्त्यापत्तेश्च, उपसत्त्वरूप आनर्थक्यप्रसक्तौ
दीक्षणीयावाङ्मन्यम-यायैनोपसदपूर्वसाधनत्वलक्षणायापि वस्तुत उपसदा प्रकरणेन
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात्स्य साहना समाप्यमानत्वात्साहनस्येति पदमुपसदां ज्योतिष्टोम-
संबन्धानुवादो न तुद्देश्यविशेषणं वैयर्थ्यात् । अतश्च द्वादशत्वमपि तद्वदेवोपसदुद्देशेन
विधीयमानं प्रकृतावेव निविशते । अहीनपद तु न हीयत इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमा-
नुवादकम् । विकृतित्वाद्धचेनमन्ये क्रतवो न जहति । ' तस्यै समूहः ' इत्यनुवृत्ति-
सहितया ' अहनः खः क्रतौ ' इति स्मृत्याऽहःशब्दस्य क्रतुसमूहवाचिखप्रत्ययान्तत्व-
विधानात्तस्य चेनादेशविधानाद्हीनशब्दानिष्पत्तावप्यहःसाध्यक्रतुसमूहत्वस्याहीनपदबो-
ध्यतावच्छेदकस्याभ्याससमूहात्मकज्योतिष्टोमे सत्त्वात्तदनुवादोपपत्तिरिति पूर्वपक्षयित्वा,
उपसन्मात्रोद्देशेन द्वादशत्वविधौ संख्याद्वयस्याष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेस्तदङ्गीकारे च

१ (अ० ३ पा० ३ अ० ७ सू० १४) । २ उपसदो विधायेति— ' अभिमनीकम् ' ' सोमं
इत्यम् ' ' विष्णुं तेजनम् ' इति ऋषीर्विहिता उपसत्संज्ञकान्नयो यागा इत्यर्थः । ३ (अ० ९ पा० १
अ० २) अत्रयनेति शेषः । ४ पा० सू० (४-२-३७) । ५ अष्टदोषेति—प्रतीतप्रामाण्यपरि-
ह्यांगः, अप्रतीताप्रामाण्यकल्पनम्, परित्यक्तप्रामाण्योजीवनम्, कल्पिताप्रामाण्यपरित्याग इति
चत्वारो दोषा ऋषीयवयोर्विकरने, एकैकस्मिन् शास्त्रे संभाव्यन्त इत्यर्था दोषा ज्ञेयाः ।

संख्यान्तरसाधनत्वाभावात्तुवादकैवकारानुपपत्तेः साहनाहीनपदवैयर्थ्यापत्तेश्च वैदिकप्रयो-
गादहीनपदबोधाहःसाध्यकृतविशेषसमूहात्मकाहीनसबन्ध्युपसदुद्देशेन द्वादशत्वविधि-
रिति प्राञ्चः सिद्धान्तयामासुः ।

नव्यास्तु—सुबन्धमात्रस्य भावनान्वयनियमेन षष्ठीस्थलेऽपि परस्परान्वयाव्युत्पत्तेरही-
नसंबन्ध्युपसदुद्देशेन द्वादशत्वविध्यनुपपत्तेरहीनोद्देशेन द्वादशोपसत्त्वमेवातिदेशतः पूर्व-
प्रवृत्त्या विधीयते 'तां चतुर्भिः' इति वदूद्वादशत्वविधिरेव फलमित्याहुः ।

षयं तु ब्रूमः । ' पञ्चदशान्यान्याज्यानि ' इत्यत्रेव द्वादशपदार्थोपसत्पदार्थयोरन्वय-
स्याकलसत्त्वान्नव्योक्तस्याहीनोद्देशेन द्वादशत्वविधेरप्यसंभवः । ' ता चतुर्भिः ' इत्यत्र
त्वर्थप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्याऽऽदानमावनाया एव विधेयत्वात्तत्र चतुःपदार्थवैशिष्ट्यव्युत्पत्तेः
समुच्चयफलकविशिष्टविधिसंभव इति वैषम्यम् । अत उपसदुद्देशेनैव द्वादशत्वविधिः ।
उपसत्स्वरूपे चाऽऽनर्थक्यप्रसक्तौ दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायरूपान्तात्पर्यग्राहकस्य न्याय-
त्वेन दुर्बलत्वादुपसज्जन्त्यापूर्वसाधनत्वलक्षणांमुपेक्ष्याहीनपदसमभिव्याहाररूपवाक्यस्यैव
तात्पर्यग्राहकत्वमुपेत्याहीनपूर्वसाधनभूतोपसल्लक्षणाऽङ्गीक्रियते । यत्र तु दीक्षणीया-
वाङ्नियमन्यायेन समं वाक्यस्याविरोधो यथा त्रित्ववाक्ये साहनुपसमभिव्याहाररूपवा-
क्यस्य । तत्र न तन्न्यायबाधः । तात्पर्यग्राहकयोरपि च बलाबलमुक्तं तत्र तत्र । यथा
' अभिक्रामं जुहोति ' इत्यत्र होमोद्देशेनाभिक्रमणविधौ होमस्वरूप आनर्थक्यप्रसक्तौ
दर्शपूर्णमासीयमहाप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात्प्रधानहोमापूर्वसाधनलक्षणेति पृथपक्षं
विधाय महाप्रकरणापेक्षया प्रबलप्रयाजीयान्तरप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात्प्रयाजहो-
मापूर्वसाधनत्वलक्षणेति सिद्धान्तितं तृतीये । यद्यपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकगतजुहोत्युपसत्पद-
योरपूर्वाव्यभिचार एवापूर्वसामान्यसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकः । तथाऽप्यपूर्वविशेष-
साधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेन वाङ्नियमन्यायादीनामुपन्यासः । यद्वोपसदाश्रितद्वा-
दशत्वस्याहीनोद्देशेन विधिः, पूर्ववाक्य उद्देश्यत्वेनोपास्थितत्वादुपसदामेवाऽऽश्रयत्वम् ।
उपसत्पदावृत्त्यभावादप्येवमेव युक्तम् । सर्वथा षष्ठ्याः श्रुतित्वाभावादिदं वाक्यप्रकरण-
विरोधोदाहरणम् । तदपि च द्वादशोपसत्त्वविधायकवाक्याभावं कृत्वाचिन्तया । वस्तु-
तस्तत्र तद्वाक्यसत्त्वात्तेन सत्रात्मकद्वादशाह इवाहीनात्मकद्वादशाहेऽपि तत्प्राप्तिसंभवाद्द्वा-
दशाहीनस्येति त्रित्वविधेरैवार्थवादः । महतो द्वादशाहस्य महती सरूयोचिता, ज्योति-
ष्टोमस्य तु स्वल्पत्वात्त्रित्वमेव प्रशस्तमिति स्तुतिः । प्राचा मते षष्ठ्याः श्रुतित्वव्यवहा-
रस्तु गौणः । अत एव तेषामत्र श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणत्वोपन्यासः ।

वस्तुतस्तु नव्योक्तं वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वमप्ययुक्तम् । तथा हि । किं

विनियोजनप्रकरणेन सममत्र वाक्यस्य विरोधोऽभिप्रेत उतापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्य-
 म्प्रहकप्रकरणेन । विनियोजकताऽपि किं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्योतोपसद्धान्तरप्रकर-
 णस्य । नाऽऽद्यः । ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्योपसद्गतद्वादशत्वम्राहकत्वायोगाज्ज्योति-
 ष्टोमस्य द्वादशवारमावृत्त्यापत्तेश्च । न द्वितीयः । पूर्वापरवाचनिकाङ्गसंदंशरूपोपसद्वा-
 न्तरप्रकरणे नानाभावात्पक्षद्वयेऽपि सिद्धरूपत्वाद्द्वादशत्वस्य प्रकरणम्राह्यत्वायोगाच्च ।
 उपपत्पदसमाभिव्याहाररूपवाक्यस्यैव त्रित्वाश इव द्वादशत्वाशोऽपि विनिगमनाविरहेण
 विनियोजकत्वोपपत्तौ प्रकरणस्याविनियोजकत्वाच्च । दीक्षणीयावाङ्मनियमन्यायेनो-
 पसज्जन्यापूर्वसाधनत्वे लक्षण्ये ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य तात्पर्यम्राहकता तु न
 समाविनैव । उपनदवान्तरप्रकरणसत्त्वे तस्य तात्पर्यम्राहकताऽपि, उपसदामपूर्वा-
 व्यभिचारस्यैव तात्पर्यम्राहकस्य सत्त्वाभिराकार्या । उद्देश्यस्यापूर्वव्यभिचारे
 हि प्रकरणस्यापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यम्राहकत्वं, यथा 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ ।

अत एवाऽऽधानप्रकरणे 'वारणो यज्ञावचरः' इति यज्ञसाधनत्वेन श्रुताना वारणा-
 दीना साक्षादथक्तरूपे, आधाने निवेशायोगादानर्थक्यतदङ्गन्यायेनोऽऽधानाङ्गपवमानेष्टिरू-
 पयज्ञ एव निवेश इत्याशङ्क्य पवमानेष्टीना 'यदाहवनीये जुहोति' इति स्वप्रकरण-
 स्थवाक्येनान्तरङ्गत्वादायानाङ्गत्वस्यैवाभावे क्वाऽऽनर्थक्यतदङ्गन्यायावकाश इति भाष्य-
 कारमतेन सिद्धान्तमिच्छा च पार्थिककारमते तादृशवाक्यानङ्गीकारात्प्रकरणेन पवमाने-
 ष्टीनाभावानाङ्गत्वेऽपि दृष्टोद्देशेन वारणादिविधौ यज्ञस्यापूर्वव्यभिचारेणोपसद्साधन-
 त्वायोगात्तदर्थं प्रकरणानुपदेशस्यैवाभावे वारणादीनामाधानाङ्गत्व एव प्रमाणाभावाच्च तद-
 ङ्गपवमानेष्टिपवतार इति सकलयज्ञाङ्गत्वं नचैरेव सिद्धान्तितं तृतीये । अतो द्वादश-
 त्वाविनियोगविधौ प्रकरणव्यापाराभावाच्चेदं श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणं, न वा वाक्यप्रक-
 रणविरोधोदाहरणम् । अपि तु वाक्ययोः परस्परविरोधोदाहरणम् । पूर्वपक्षिमते वस्तुत
 उपसद्वा ज्योतिष्टोमनीयत्वाज्ज्योतिष्टोमप्रकरणे द्वादशत्वस्य निवेशः सिद्धान्ते नेत्यतः
 प्रकरणविरोधोदाहरणत्वेन प्राचीनैर्बनैश्च व्यवह्रियत इति तत्रवम् । वाक्यप्रकरणविरो-
 धोदाहरण तु तदवसरे प्रदर्शयिष्यामः । तत्सिद्ध षष्ठ्याः श्रुतित्वाभावात्तद्वारकाविशो-
 षणोपादानम् ।

इदं तु बोध्यम् । कर्तृत्वकर्मत्वादिपदाना वाक्यत्वेनावाचकत्वात्त्रातिग्याप्त्यसंभवेऽपि
 कर्तृत्वादिपरतदादिपदानावातिग्याप्तिर्दुर्वारा । न च कर्तृत्वत्वादीन्येवान्यतमत्वेनानुग-
 म्य तदन्यतमावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वं लक्षणम् । तदादेस्तु बुद्धिविषयत्वावच्छिन्नत-

१ (अ० ९ पा० १ अ० २) अत्रत्येनेति शेषः । २ (अ० ३ पा० १ अ० ९) अत्रत्येनेति
 शेषः । ३ (अ० ३ पा० १ अ० १२) इत्यत्रेति शेषः ।

दन्यतमनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वमिति न दोष इति वाच्यम् । तदादितोऽपि विशेषरूपप्रकारकत्वोपानुरोधेन विशेषरूपावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वस्यैव तन्नाभ्युपगमात्, क्वप्रत्यये कर्मत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वाभावात्तन्व्याप्तिवारकप्राधान्येनेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । सक्तूनिति द्वितीयायाः करणत्वलक्षणायामपि वस्तुतस्तद्दशान्यतमत्वावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वानपायादतिप्रसङ्गश्च । अतोऽनेदमाकलयामः ।

स्वशक्यतावच्छेदककर्तृत्वत्वाद्यन्यतमावच्छिन्नतात्पर्यकप्रत्ययस्यं श्रुतित्वम् । 'त्रीहीन्प्रोसति' इत्यादिवाक्येषु द्वितीयादिश्रुतीनां स्वशक्यतावच्छेदककर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नतात्पर्यकत्वस्य समागाधिकरणादौ निर्णीतत्वाल्लक्षणसमन्वयः । सक्तूनिति द्वितीयायास्तु स्वशक्यतावच्छेदककर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नतात्पर्यकत्वस्य सत्त्वधिकरणे निरस्तत्वात्प्रातिव्याप्तिः । अत्र स्वशक्यकर्तृत्वाद्यन्यतमतात्पर्यकत्वघटितस्य शेषषष्ठ्यामतिव्याप्तेरवच्छेदकानुधावनम् । तदादिवारणाय प्रत्ययत्वनिवेशः । कर्तृत्वत्वाद्यन्यतमावच्छिन्नतात्पर्यकविभक्तित्वस्य सक्तूनित्यादिकरणत्वादिपरद्वितीयादावतिव्याप्तिवारणाय स्वशक्यतावच्छेदकेति । अत एव 'प्रोसिताभ्यामुल्वलमुसलाभ्याम्' इत्यत्र क्वप्रत्ययस्य कर्मत्वविशिष्टे शक्तेः कर्मत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वाभावात्प्रातिव्याप्तिः ।

आग्नेय इत्यादि देवतातद्धितस्य संग्राह्यत्वे कर्तृत्वाद्यन्यतममध्ये देवतात्वत्वमप्युपादेयम् । न च देवतात्वविशिष्टद्रव्यवाचकस्य तद्धितस्य देवतात्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वाद्देवतात्वत्वं न शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । आर्कृत्याधिकरणन्यायेन देवतात्व एव तद्धितस्य शक्तेर्द्रव्ये लक्षणाङ्गीकारात् । न च 'राजा राजसूयेन स्वराज्यकामो यजेत' इत्यादौ राजादिपदोत्तरप्रथमायाः साधुत्वार्थत्वेन कर्तृत्वाद्यन्यतमार्थत्वाभावादव्याप्तिः । अभिहितकारकवाचिनी प्रथमेति मते प्रथमाया अप्याख्यातार्थकर्तृत्वाद्यर्थकत्वात्समेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायात्, प्रथमायाः साधुत्वार्थत्वमते श्रुतित्वाभावेऽपि सतिविरहात्, 'राजा राजसूयेन यजेत' इत्यादौ राजाद्यङ्गत्वस्य वाक्यप्रमाणकत्वोपपत्तेः । न च राजपदोत्तरप्रथमाया निरर्थकत्वेऽपि राजाङ्गत्वं कर्तृत्वार्थकारुयातरूपश्रुतिप्रमाणकमिति शङ्क्यम् । आख्यातस्य कर्तृत्वादिशक्ततायाः कर्त्रधिकरणे निरस्तत्वेन श्रुतित्वाभावात् । कर्तृप्रथमाख्यातयोरसंग्राह्यत्वे श्रुतिव्यसने कर्तृत्वत्वसाधारणान्यतमत्वनिवेशवैकल्यमिति तु न वाच्यम् । कर्तृतृतीयायाः संग्राह्यत्वात् । न च तथा तस्यान्यलभ्यत्वेन कर्तृत्वकर्मत्वादिघटकीभूतकृतिकलादिवृत्तिषर्माणामेव तत्तद्धित्वादिशक्यतावच्छेदकत्वात्कर्तृत्वत्वादेः शक्यतानवच्छेदकत्वादसंभव इति वाच्यम् । शक्यतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मवृत्त्यन्यतमत्वघटितलक्षणस्यैव विवक्षितत्वात्कर्तृ-

स्वस्याखण्डोपाधिरूपत्वेन कर्तृत्वत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वादुक्तलक्षणोऽप्यदोषाच्च ।

ननु 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इत्यादौ मैत्रावरुणस्यैव भावनोद्देश्यस्य चतुर्थे स्थापित्वाद्दण्डस्यानीप्सितकर्मत्वेनैवान्वयावगतेरनीप्सितकर्मत्वार्थकदण्डपदोत्तरद्वितीयाया दण्डाङ्गत्वेऽप्रमाणत्वेन श्रुतित्वाभावात्तत्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिः । ईप्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वत्वावच्छिन्न एव द्वितीयायाः शक्तेर्दण्डमिति द्वितीयायास्तदवच्छिन्नतात्पर्यकत्वाच्चेति चेन्न । व्याप्यव्याप्यस्य सुतरा व्याप्यत्वमिनिर्णयेन मैत्रावरुणस्य भाव्यत्वावगतौ दण्डस्यापि कर्मत्वेनान्वये भावनाया एककर्मकत्वभङ्गापत्तेर्दण्डपदोत्तरद्वितीयायाः करणत्वे लक्षणाङ्गीकारे कर्मत्वत्वावच्छिन्नतात्पर्यकत्वाभावात् । अत एव सर्वत्रानीप्सितकर्मपदोत्तरद्वितीयायाः करणत्वे लक्षणा । सक्तृनित्यत्र विनियोगभङ्गसिद्धान्तोऽपि । अत एव द्वितीयायाः करणत्वपरत्वपर्यवसानम् । अनीप्सितकर्मत्वपरत्वपर्यवसाने ईष्टस्यापि भाव्यत्वेन वाक्यभेदापत्तेः ।

किं च द्वितीयाया अनीप्सितकर्मत्वपरत्वे सक्तृना होमाङ्गत्वे किं प्रमाणम् । न तावच्छ्रुतिः । द्वितीयाया होमाङ्गनाप्रयोजककरणत्वशक्तत्वाभावात् । नापि वाक्यम् । उक्तकरणत्वलक्षकत्वाभावात् । न हि शक्त्या कर्मत्वत्वेन लक्षणस्य वाऽनीप्सितकर्मत्वत्वेनानीप्सितकर्मत्वोक्तिः सक्तृना होमाङ्गत्वं गमयति । प्रमाणान्तरं तु होमाङ्गतायाममंभाविमेव । न च 'भोमेन यजेत' इत्यत्र मत्वर्थलक्षणापक्षे सोमनिष्ठकरणत्वस्य शक्त्या लक्षणया वा विभक्त्यनुक्तत्वेन श्रुतिवाक्ययोः सोमनिष्ठयागाङ्गताया प्रमाणत्वाभवेऽपि विशेषणविधिरूपकल्पितश्रुतेरेव प्रमाणत्वमुपेयते, एवमिहापीति वाच्यम् । यजिपदसमभिव्याहाररूपतात्पर्यग्राहकबलेन सोमपदं सोमकरणके करणतासंबन्धेन सोमवति वा लक्षणाया यजिपदसमभिव्याहृतसोमपदरूपवाक्यस्यैव सोमनिष्ठयागाङ्गत्वे प्रमाणत्वात् । विशेषणविधेस्तु सोमकर्तव्यताबोध एव व्यापारात् । अत एवाङ्गत्वघटकीभूतकर्तृत्वाद्यन्यतावगातिः श्रुतवाक्यात्, वि-यन्वयावगातिस्तु विशेषणविधितः । विशेषणविधौ हि सोमकरणकभावनाया वि-यन्वये स्वनिष्ठप्रकारनानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वरूपवि-यन्वयित्वावगातिः । करणत्वाशे तु सोमस्वरूपाश इव विशेषणविधिरनुवाद एव । प्रकृते तु सक्तृनामनीप्सितकर्मत्वेनान्वये होमाङ्गताप्रयोजकसक्तृनिष्ठकरणतायाः श्रुतवाक्यादनवगतेः । अत एव करणतावाचकपदघटितविशेषणविधिकल्पनायामपि मानाभावात्स्यापि होमाङ्गत्वे प्रमाणात्त्वाभावात्प्रमाणकमेव सक्तृना होमाङ्गत्वम् । श्रुतविधौ हि कर्तृत्वाद्यन्यतमस्य यस्यावगतिस्तद्वाचकपदघटितविशेषणविधिः कल्प्यते । यथा 'भोमेन

यजेत ' इत्यत्र तृतीयान्तपदघटितः । ' अमावास्यायामपराह्णे पिण्डापितृयज्ञेन चरन्ति ' इत्यत्र ' पदे जुहोति ' इत्यत्र च सप्तम्यन्तपदघटितः, न तु सोमवाक्येऽधिकरणतावाचकपदघटितः पदवाक्ये करणतावाचकपदघटितः । तथा सक्तुवाक्ये सक्तुनामनाप्सितकर्मत्वावगतौ तद्वाचकपदघटित एव विशेषणविधिः कल्प्येत न तु करणतावाचकपदघटित इति न तत्प्रमाणकत्वमङ्गत्वस्य । अतो द्वितीयायाः करणत्वलक्षणया वाक्यप्रमाणकहोमङ्गत्व एव विनियोगभङ्गात्सिद्धान्तपर्यवसानमित्यवगच्छामः । अतोऽनाप्सितकर्मवाचकपदोत्तरद्वितीयायाः करणत्वपरत्वात्कर्मत्वत्वावच्छिन्नतात्पर्यकत्वाभावेन न श्रुतिलक्षणातिप्रसङ्गः । ' आचान्तेन कर्म कर्तव्यम् ' ' ब्रिहीन्प्रोक्षति ' ' ब्रिहिभिर्यजेत ' ' विप्राय गा ददाति ' ' उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति ' ' यदाहवनीये जुहोति ' इत्यादीनि क्रमेण कर्तृत्वादिवाचकश्रुत्युदाहरणानि । ' गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ' इत्यादौ षष्ठीश्रुत्या गोदोहनस्य पञ्चङ्गत्वमिति षष्ठ्याः श्रुतित्वव्यवहारस्तु गौण इति ध्येयम् ।

केचित्तु-अङ्गत्वप्रमाणान्तर्भूता श्रुतिस्त्रिविधा । विधात्री, अभिधात्री विनियोकत्री चेति । विधात्री लिङादिश्रुतिः । अभिधात्री ब्रीह्यादिश्रुतिः । विनियोकत्री त्रिविधा । विभक्तिरूपा, समानपदरूपा, समानाभिधानरूपा च । एतत्सकलसाधारणस्य निरपेक्षो रवः-श्रुतिरिति प्रवादस्य यच्छब्दज्ञानमन्धव्यवधानमनपेक्ष्य यदर्थज्ञान जनयति सा तस्मिन्नेयं श्रुतिरित्यर्थः । न च विनियोजकमानप्रस्तावे विधात्र्यभिधात्रीसाधारणलक्षणकथनं तन्निर्देशश्चासंगताविति शङ्क्यम् । विधिविनियोज्योपस्थापनेन विधिसहकारित्वस्य तयोरेपि तुल्यत्वात् । शेषशेषित्वाभिमतयोस्तत्तद्रूपेणानुपस्थितयोः संबन्धबोधो व्यवधानमनपेक्ष्य यच्छब्दज्ञानेन जन्यते सा विनियोकत्री । संबन्धश्चाङ्गत्वात्मना साधनत्वत्वात्मना संबन्धत्वात्मना वा प्रतीयताम् । न तद्विशेषो लक्षणे लक्ष्यते । तेन 'दीप्तिप्यमाणः ' इत्यादौ लटः, तृतीयाषष्ठीपदश्रुतीनां च संग्रह इत्याहुः ।

तदतीव मन्दम् । शक्तत्वरूपाभिधात्रीत्वस्योक्तश्रुतित्वव्यापकतया तदवच्छिन्नविभाजकोपाधित्वानुपपत्तेः । न च समानपदश्रुतेर्यजेतेत्यादिरूपाया यागभावनयोः संबन्धरूपार्थे श्रुतित्वेन तत्र च शक्तत्वरूपाभिधात्रीत्वाभावात् तस्य श्रुतित्वव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तथाऽपि श्रुतिविभाजकोपाध्यन्तरसमानाधिकरणत्वेनाभिधात्रीत्वस्य तद्विभाजकोपाधित्वासम्बन्धसमानपदश्रुत्या शेषशेषिणोः संबन्धरूपार्थज्ञाने जननीये स्वघटकपदार्थज्ञानस्यापेक्षणीयत्वेन त्वदुक्तश्रुतित्वस्य समानपदश्रुतावभावेनाभिधात्रीत्वस्योक्तव्यापकत्वस्यापि सुवचत्वात् । अत एव श्रुतिलक्षणस्य समानपदश्रुतावव्यापेत्तस्या

लक्ष्यत्वकथनमप्यसंगतम् । न च पदार्थोपस्थित्यतिरिक्तव्यवधायकानपेक्षत्वमुक्तलक्षणघ-
टकामिति नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादौ संसर्गमर्थादया मास-
मानशेषशेषिसंबन्धके वाक्येऽतिव्याप्तेः । किं च सक्तूनित्यत्र प्राथमिकद्वितीयाज्ञानेन
करणत्वज्ञाने जननीये शक्योपास्थितिलक्षणाज्ञानादिरूपव्यवधायकानपेक्षेऽपि करणत्वं
शक्यसंबन्धेन द्वितीयावदिति ज्ञानेन करणत्वज्ञाने जननीये व्यवधायकान्तरानपेक्षणा-
द्द्वितीयायाः करणत्वे श्रुतित्वापत्तिः । अनपेक्षान्तवैयर्थ्याच्च । यच्छक्त्या पदार्थज्ञान
जनयति, यद्यत्र शक्तं तत्तत्र श्रुतिरित्यस्यैव मुवचत्वात् ।

अपि च श्रौताङ्गत्वव्यवहारविषयीभूतश्रुतित्वस्य विधात्र्यभिवाचीसाधारणे ' सक्तून्
जुहोति ' ' वेनुर्दक्षिणा ' इत्यादौ वाक्यीयाङ्गत्वबोधेऽपि विधिविनिर्णयोपस्थापनेन
विधिप्रातिपदिकरूपविधात्र्यभिवाच्योः सहकारितयाऽङ्गत्वप्रमाणतावच्छेदकं श्रुतित्वं
विधिप्रातिपदिकादिव्यावृत्तमेव वाच्यम् । एवं विनियोक्त्रीलक्षणे समानाभिधानसमानपद-
श्रुतिसंग्रहाय स्वघटकपदार्थोपस्थितिभेदत्व व्यवधाने विशेषणमावश्यकम् । तथा च
संसर्गमर्थादया मासमानशेषशेषिसंबन्धके ' वेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिः ।
' सक्तून् जुहोति ' इत्यत्र करणत्व द्वितीयालक्ष्यमिति द्वितीयाज्ञानेन व्यवधानमनपेक्ष्य
करणत्वरूपसंबन्धबोधाद्द्वितीयादेर्विनिर्णयकश्रुतित्वापत्तिश्चेति न किञ्चिदेतत् । अतः
समानाभिधानसमानपदश्रुत्यादिषु श्रुतित्वव्यवहारस्य गौणत्वमङ्गीकृत्य कारकविभक्त्य-
सम्भारणमस्मदुक्तलक्षणमेवोचितमित्यलं पल्लवितेन ॥

(इति—श्रुतिनिरूपणम् ।)

====

॥ अथ लिङ्गं निरूप्यते ॥

सामर्थ्यं लिङ्गमिति प्राञ्चः । तदुक्तम्—सामर्थ्यं सर्वभावाना लिङ्गमित्यभिधीयते,
इति । नव्यास्तु—अङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यताकृतिकारकत्वयोरन्यत्रवाचकपदकल्पनानुकूला
कल्लसपदार्थनिष्ठयोग्यता लिङ्गम् । यथा ' स्तुत्रेणावद्यति ' इत्यत्र द्रवद्रव्यमित्युद्देश्यता-
वाचिपदकल्पनानुकूलवकरणकावदाननिष्ठयोग्यता लिङ्गम् । यथा वा ' अध्वर्यु वृणीते '
इत्यादिसंस्कारविध्यन्यायानुपपत्त्या वृतेनाध्वर्युणा यच्छक्त्यात्तत्कुर्यादिति संस्कार्यविनि-
योगकल्पनास्यले करणत्ववाचितुतीयाद्यन्तपदकल्पनानुकूलकल्लससंस्कारनिष्ठयोग्यता ।
' बर्हिर्द्वंसदन दामि ' इत्यादिमन्त्रेष्वप्यनेन मन्त्रेण बर्हिर्द्वंसनं प्रकाशयेदित्यादिस्वप्न-
पाथार्थवृत्त्युद्देश्यतास्ववृत्तिकरणतादिवाचकपदकल्पनानुकूलयोग्यता लिङ्गम् । तच्च तत्त-

रूपद्वारा तत्त्वपदार्थं प्रति तत्त्वपदार्थस्याङ्गत्वे प्रमाणमित्याहुः ।
 सृदादौ घटाद्यनुकूलाया यागादौ स्वर्गाद्यनुकूलायाश्च योग्यताया वारणायानुकूलान्तम् ।

तत्र कृतिकारकत्वपदं श्रुतिलक्षण इव कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमपरम् । 'स्रुवेणा-
 वद्यति' इत्यत्रोद्देश्यतावाचकपदस्यैव कल्पनेन स्रुवकरणकावदाननिष्ठयोग्यतायाः
 कर्तृत्वाद्यन्यतमवाचकपदकल्पनानुकूलत्वाभावादव्याप्तिरतः परोद्देश्यतानिवेशः । कृ-
 तिकारकत्वादिनिवेशे प्रयोजनं तु यत्र संस्कारवि-यन्यथानुपपत्त्या संस्कार्यस्य
 षष्ठशेषिवाक्य एव तृतीयाद्यन्तपदकलाया विनियोगो न तूद्देश्यविधेयवाचकपद-
 घटितसमस्तवाक्यवर्णनं यथा 'यदि सोमं न विन्देत् पूर्वकानभिषुणुयात्' इत्यादौ
 पूर्तीकानामभिषेकसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या 'सोमेन यजेत' इत्युत्पत्तिवाक्य एव
 सोमाभावे पूर्तीकैरिति तृतीयाद्यन्तपदकल्पनम् । तत्र संस्कारनिष्ठयोग्यतायामुद्देश्यता-
 वाचकपदकल्पनानुकूलत्वाभावेनाव्याप्तिवारणम् । विष्कानिष्ठप्रकृतिसादृश्ये प्रकृतिसं-
 न्धिभरङ्गैर्विकृतिमुपकुर्यादित्युद्देश्यताकृतिकारकतान्यतरवाचकपदकल्पनानुकूलत्वादति-
 व्याप्तिवारणाय योग्यतेति ।

अत्र पूर्वोक्तन्यायेनोद्देश्यतावर्तृत्वाद्यन्यतमान्यतरत्वस्य गुरुत्वात्कर्तृत्वकर्मत्वकरण-
 स्वसंप्रदानत्वापादानत्वाधिभरणत्वान्यतमवाचकपदकल्पनानुकूलयोग्यतेत्यत्रैव प्रकृतलक्ष-
 णतात्पर्यम् । अथ 'सोमेन यजेत' इत्यादिविशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूताविशेषण-
 विधिवर्णनानुकूलयोग्यतायामतिप्रसक्तिर्दुर्बारा । न हि सोमादौ लिङ्गकमङ्गत्व केनापि
 व्यवह्रियत इति चेन्न । यतः सोमाद्यङ्गत्वस्य लिङ्गप्रमाणकत्वेऽपि सोमादिपदे मत्वर्थ-
 लक्षणापक्षे सोमे वाक्यीयमङ्गत्वम् । सोमकरणत्वस्य परम्परया भावान्वावयवादिना
 नव्यानां मतं तु 'प्राव न्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन वाक्यीयाङ्गत्वस्य श्रौता-
 ङ्गत्वमेव वा वाच्यं न तु लिङ्गकमङ्गत्वस्य, 'यद्यप्यन्यदेवत्यं पशुराग्नेयेव
 मनाता काथो' इत्यादौ ब्राह्मणवाक्यस्यपि लिङ्गतः प्राबल्यावगमादिति । 'प्रयाज-
 शेषेण हवीष्यमिघारयति' इत्यत्र हविर्हरेण प्रयाजशेषेणकाभिघारणविधिमभ्युपे-
 त्याऽऽर्थिकविधाना प्रयाजशेषोद्देशेनाभिघारणरूपप्रतिपत्तिविधिमभ्युपगच्छना नये, आर्दि-
 कविकल्पनानुकूल्यारण्यतायामतिव्याप्तिस्तु तत्र लिङ्गकाङ्गत्व इष्टान्त्यैवानाशङ्क्यम् ।
 न च तत्र प्रयाजशेषीयप्रतिपत्त्याकङ्क्षैव प्रतिपत्तिविधेः कल्पनात्तस्य लिङ्गकल्पत्वा-
 भावेन लिङ्गकाङ्गत्वाभावः । अभिघारणनिष्ठयोग्यतया त्रिधिकल्पनायामाकाङ्क्षायाः
 सहकारित्वेन लिङ्गस्यैव तत्राभिघारणनिष्ठप्रयाजशेषाङ्गनाया प्रमाणत्वात् । तत्राऽऽका-
 ङ्क्षायाः प्रमाणत्वेऽङ्गत्वप्रमाणविभागव्याकोपात्पाके समर्थस्यापि देवदत्तस्य पाकाकाङ्क्षा-
 भावे पाके विनियोगादर्शनेनाऽऽकाङ्क्षा विना लिङ्गस्य क्वाप्यविनियोजकत्वात्सर्वत्राऽऽ-
 काङ्क्षाया एवाङ्गत्वप्रमाणत्वात्तौ लिङ्गप्रमाणत्वानापत्तेश्च ।

अथ श्रुतविधिना प्रयाजशेषकरणकामिधारणस्य हविरुद्देशेन विधावभिधारणे प्रयाजशेषस्य विनियुक्तत्वेन प्रतिपत्त्याकाङ्क्षाया अभावादार्यकविधिकल्पनानुपपत्तिः । न च यथा ' उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति ' इत्यत्रोत्तरार्धस्यापादानतया गुणत्वेन विनियुक्तस्याप्यार्यकविधिकल्पनया प्रतिपाद्यत्व तथेहापीति वाच्यम् । तत्र त्यागांश प्रति विनियुक्तस्याप्युत्तरार्धस्य प्रक्षेपाशीयप्रयोजनाकाङ्क्षयाऽऽर्थिकविधिकल्पनया प्रक्षेपांश प्रति प्रतिपाद्यत्वोपपत्तावपि प्रकृतेऽशभेदाभावेन तदनुपपत्तेः ।

एतेन ' मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ' इत्यत्र दण्डकरणकदानस्य मैत्रावरुणोद्देशेन विधिरिति सिद्धान्ते दीक्षितदण्डस्य दीक्षाभिव्यञ्जकालम्बनोपयुक्तस्य दानेऽपि विनियोगांशो वाच्यत्वनिर्दण्डान्तर्गमप्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवपरिहारायाऽऽर्थिकदानप्रतिपत्तिकल्पनया दण्डस्य दानप्रतिपाद्यत्वम् । अनिषत्तश्च कार्यसंकोचकत्वस्य कृष्णविषाणास्थले क्लृप्तत्वात्प्रथमदोचेन दीक्षितदण्डप्रतिपत्त्यत्वमिद्धिरिति नव्यैरुक्तम् । तथेहाभिधारणे विनियुक्तस्य श्रुतविधेर्यथाशेषशक्तिकल्पनागौरवपरिहारायोत्थाप्यप्रतिपत्त्याकाङ्क्षायाऽऽर्थिकविधिकल्पित्विधिकल्पयित्वा प्रतिपाद्यत्वमस्तु, ' दोषो नानुमिते ह्यसौ ' इति न्यायेनाऽऽर्थिके प्रतिपत्तिविधौ धारणप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनस्यादोषत्वादिति निरस्तम् । तत्र समगणमात्रेणैव मैत्रावरुणोपकारमिद्धेस्त्यागांशेन दण्डप्रतिपत्त्यर्थताया नव्यैरेवैवैवत्वात्प्रकृते तदतिरसंभवान् ।

न च उत्तरार्धपरिष्ठाभिधारणविधौ विशेषणविधेरवश्यकत्वात्तस्यैव धारणाक्षेपशक्तिरूपनोपपत्तेः न श्रुतविधौ तत्कल्पनप्रयुक्तगौरवावकाशः । मैत्रावरुणायेत्यत्र तु न तदोपकारकत्वकल्पनं लक्ष्यं इति वैषम्यम् । तैत्तिरीयशास्त्राया ' यद्दीक्षितदण्डं प्रयच्छति ' इति प्रतिपत्तिविधेः श्रुतत्वेन तत्र तदकल्पनाच्चेति चेत् । श्रुतविधौ प्रयाजशेषकरणकत्वस्य भावनायामन्वयेऽपि यागार्थताचोवस्योत्तरकालीनविशेषणविध्यधीनत्वात्ततः पूर्वं प्रयाजशेषप्रतिपत्त्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेर्विशेषणविधेरिव प्रतिपत्तिविधेरपि प्रतिपत्त्याकाङ्क्षात्प्रकृतलिङ्गरूपमामग्नित्त्वेन कल्पनोपपत्तेः । न चैवं विशेषणविधेरपि कल्पयित्वा विशेषण विनिगमनाविरहाद्धारणाक्षेपशक्तिकल्पनापत्तेर्दोषे ह्यस्याद्यभिधारणार्थं वाजस्ये प्राजापत्यवपामिधारणार्थं च शेषस्य धारणीयत्वापत्तिः । तथा च प्रतिपत्तेरेव धारणप्रयोजकत्वोपगमेन सनिहितहविःषु च शेषसमापनोक्तिर्धृतुर्थोक्ता विरुध्येतीति वाच्यम् । कालान्तरीयहविरभिधारणार्थं पात्रान्तरोत्पादनगौरवस्यैव विनिगमकत्वेन प्रतिपत्तिविधेरैव धारणाक्षेपशक्तिकल्पनेनाविरोध इत्याशयेन नव्यमतमव्यतासंभवान् ।

इदं च लिङ्गं द्विविधम् । सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षं तदनपेक्षं चेति । स्वप्रमेयो-
द्देश्यतावच्छेदकव्यापकधर्मावच्छिन्ननिरूपितस्वप्रमेयाङ्गताभिष्टसंबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वं
सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वम् । अस्ति चेदं 'बहिर्देवसदनं दामि' इत्यादिमन्त्र-
लिङ्गे । अत्र मन्त्रलिङ्गकरूपश्रुतौ न लवनत्वेन लवनस्योद्देश्यता । विनाऽपि मन्त्रं
प्रकारान्तरेण स्मृत्वा लवनसंभवेनाऽऽनर्थक्यात् । अपि त्वपूर्वीयलवनत्वेन । न च तेन
रूपेण मन्त्राद्बोधः सम्भवति । तस्य लवनत्वमात्रेण बोधकत्वात् । न चापूर्वीयलवनत्वेन
बोधं विनाऽनेन मन्त्रेणापूर्वीयलवनं प्रकाशयेदिति निरुक्तोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नवाच-
कपदघटितश्रुतिकल्पनं सम्भवति । अतोऽपूर्वीयलवनत्वेन बोधार्थं प्रकरणादिरूपप्रमाणा-
न्तरमपेक्षणीयम् । तत्र दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽस्य मन्त्रस्य पाठाद्दर्शपूर्णमाससंबन्धि किंचिदनेन
प्रकाशयेदित्यवगते किं तदित्यपेक्षाया लवनमिति मन्त्रलिङ्गतोऽवगम्यते । अतो मन्त्र-
लिङ्गप्रमेयदर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धिलवनत्वव्यापकदर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धित्वावच्छिन्ननिरू-
पितमन्त्रनिष्ठसंबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वाद्स्य लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाण-
सापेक्षत्वम् । एव पृषानुमन्त्रणमन्त्रं यागानुमन्त्रणमिति समाख्यया यागसामान्यापूर्व-
संबन्धि किंचिदनेन मन्त्रेण प्रकाशयेदित्यवगते किं तदित्यपेक्षाया पृषेति मन्त्रलिङ्गाद-
वगम्यते । अतो लिङ्गप्रमेयपृषनिष्ठनिजातीययागापूर्वसाधनत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकव्याप-
कयागसामान्यापूर्वसाधनत्वावच्छिन्ननिरूपितमन्त्रनिष्ठसंबन्धबोधकसमाख्यासापेक्षत्वालि-
ङ्गस्य निरुक्तप्रमाणसापेक्षत्वम् । यत्र तुद्देश्यस्वरूप आनर्थक्याभावेनापूर्वसाधनत्वादि-
बोधार्थं न प्रकरणाद्यपेक्षा । यथा, अर्थज्ञानस्य सामर्थ्यात्कर्मानुष्ठानाङ्गत्वे । तत्र
लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणानपेक्षत्वम् ।

लिङ्गस्य चाशब्दत्वेनाविधायकत्वाद्बिहितत्वघटितनिरुक्ताङ्गत्वे साक्षात्प्रमाणत्वासं-
भवेन विधायकश्रुतिवहनान्नरितेप्रामाण्यस्यानन्तरितेप्रामाण्यश्रुतितो दौर्बल्यम् । अत
एव 'कदाचन स्तरीरासि' इतिन्द्रप्रकाशिकाया ऋचो यावच्छिन्नादिन्द्रोपस्थानार्थत्वं
करूपयते तावत् 'ऐन्द्रव्या गाहंपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वमैन्द्र्याधि-
करणे निरूपितम् । न चोपक्रमस्थताद्धितश्रुत्येन्द्राङ्गत्वावगमात्तु गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्व-
मिति वाच्यम् । लाघवाच्चयन्मानद्रव्योद्देश्यत्वसमानियताखण्डोपाधि रूपदेवतात्वशक्तस्य
तद्धितस्य प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वरूपसखण्डोपाधि रूपदेवतात्वे लक्षणाङ्गीकारेण प्रकृते त-
द्धितस्य श्रुतित्वाभावादिन्द्रोद्देशेन विधावेकप्रसरता भङ्गापत्तेश्च । चयनप्रकरणपठितेनेन्द्रेति
वचनेन चयनानुपयोगीन्द्रप्रकाशकत्वेन विधानानुपपत्तेश्च । गार्हपत्यस्य तु साधनत्वेन
चयनसंबन्धित्वेऽपि चयनसत्कार्यत्वोपपत्तिः । अतश्च शक्त्योपस्थितेन्द्रप्रकाशकत्वमा-

दायैन्धेति संज्ञामुपपाद्य गौणसामर्थ्यसहकृततृतीयाश्रुत्या गार्हपत्यप्रकाशकत्वमेव
 वास्या ऋच इति ध्येयम् । मुख्यसामर्थ्यरूपलिङ्गविरोधिवर्गाणामर्थस्य श्रुतिसहाय-
 त्वेऽपि न स्वतो विनियोजकत्वम् । अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य ' बर्हिर्दे-
 वसदनं दामि ' इति मन्त्रस्य शक्त्या बर्हिर्देवनाङ्गत्वं न तु गौण्योत्पराजिह्ववना-
 ङ्गत्वमित्युक्तं तृतीये ॥

(इति— लिङ्गनिरूपणम् ।)

॥ अथ वाक्यं निरूप्यते ॥

पदसमभिव्याहारो वाक्यम् । यथा ' धेनुर्दक्षिणा ' ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादौ ।
 ' ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपातिष्ठते ' इत्यादिश्रुतिस्थले पदसमभिव्याहाररूपवाक्यसत्त्वेऽपि
 ' प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति ' इति न्यायेन श्रौताङ्गत्वस्यैव व्यवहारो न तु वाक्यी-
 याङ्गत्वस्येति प्राञ्चः । नव्यास्तु, अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतर-
 पदार्थकल्पनानुकूलः श्रुतपदसंनिधिः । कल्पनाशब्देन च सासर्गिकविषयताशालिशब्द-
 बोधलक्षणाजन्यशाब्दबोधान्यतरद्विवक्षितम् । अतः संसर्गविषया भासमानकरणता-
 कस्य ' धेनुर्दक्षिणा ' ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादेः, लक्षणया भासमानकर्मत्वस्य
 ' प्रयाजशेषेण हवीष्यमिघारयति ' ' सक्तून् जुहोति ' इत्यादेश्च संग्रहः । श्रुतिघटित-
 पदसन्निधेरङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतरनिरूपितसासर्गिकविषयताशालि-
 शाब्दबोधलक्षणाजन्यशाब्दबोधान्यतररूपनिरुक्तकल्पनानुकूलत्वाभावात्प्रतिव्याप्तिरित्या-
 हुः । पूर्ववदङ्गत्वैकदेशबोधप्रयोजकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वसूचनायाङ्गत्वघटकीभूतेति, न
 त्वङ्गत्वघटकत्वस्य लक्षणे निवेशः । प्रयोजनाभावात् । परोद्देश्यताकृतिकारकत्वपदेन च
 कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वसंप्रदानत्वापादानत्वाधिकरणत्वान्यतम विवक्षितम् । संसर्गमर्या-
 दया भासमानकरणताके लिङ्गकल्पितवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय श्रुतेति । कर्तृत्वाद्यन्यत-
 तमशक्तिज्ञानजन्यकर्तृत्वाद्यन्यतमशाब्दबोधप्रयोजकपदसमभिव्याहारो वाक्यमिति तु
 ज्यायः ।

नीलो घट इत्यादिसमभिव्याहारवारणाय प्रयोजकान्तम् । श्रुतिस्थलीयपदसमभि-
 व्याहारवारणायान्यानन्तं शाब्दबोधविशेषणम् । ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिपदसमभिव्या-
 हारप्रयोज्यशाब्दबोधस्य धेन्वादिशक्तिज्ञानजन्यत्वात्प्रथमतः कर्तृत्वाद्यन्यतमेति । नीलो
 घट इत्यादिपदसमभिव्याहारवारणाय द्वितीयं कर्तृत्वाद्यन्यतमेति । निरुक्तशाब्दबोध-

प्रयोजकत्वं निरुक्तशब्दबोधानुकूलाकाङ्क्षायोम्यतादिमत्त्वम् । तेन करणत्वादावगृही-
ततृतीयादिशक्तिकस्य विपरीतव्युत्पन्नस्य 'त्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिश्रुतिस्थलीयप-
दसमभिव्याहारात्कर्तृत्वाद्यन्यतमसंसर्गकत्रीह्यादिप्रकारकयागादिविशेष्यकशब्दबोधेऽपि
नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

नन्वेवम् 'औदुम्बरो यूयो भवति' इत्यादौ वाक्योदाहरणत्वपक्षावौदुम्बरताया
वाक्यीययूपाङ्गत्वमुपेक्ष्य 'पशूनाप्नोति' इति द्वितीयादिश्रुतिप्रमाणकपदङ्गत्वस्यैवो-
चितत्वादौदुम्बराधिकरणसाधितयूपाङ्गत्वविरोधः । अत एव सतिध्यतुग्रहादपि न
वाक्यीययूपाङ्गत्वाङ्गीकार इति चेन्न । यूपकर्तृकभवनाक्षिप्तताया भावनाया उपेतरस्य कर्म-
त्वेनान्वेतुमयोग्यत्वात्, आश्रयालाभेन च श्रौतपञ्चङ्गत्वायोगात्तत्र वाक्यीययूपाङ्गत्वस्वी-
कारात् । न च 'सोमापौष्णं श्रतमालभेत पशुकामः' इति प्रकृतस्य
त्रिवर्षपशुसाध्यस्य यागस्यौदुम्बराश्रयत्वं संभवति । न च स्वभावनद्रव्यपरिच्छेदद्वारका-
श्रयत्वासंभवेऽपि, अतिदेशप्राप्तपशुनियोजनाङ्गयूपपरिच्छेदद्वारकाश्रयत्वेन भवः । यूप-
स्येव जुह्वादीनामातिदेशप्राप्तत्वेन तत्परिच्छेदस्यापि द्वारतापत्तौ यूपानुवादानुपपत्तेः ।
अत एवाऽऽतिदेशिकपशुनियोजनयूपद्वाराऽऽश्रय इत्यपि न ।

अथ 'यद्यपि चतुरवृत्ती यजमानः पञ्चावृत्तेन वया कार्या' इत्यत्रावदानानुवादेन
पञ्चत्वविधिमङ्गीकृत्य हृदयाद्यवदानेऽपि पञ्चत्वमिद्धि मिद्वान्तिता दर्शने । तथापद-
मवगुत्यानुवाद उपलक्षणं वा सत्पर्वानुवादः । तथाऽत्रापि यूपपदमवगुत्यानुवाद उप-
लक्षणं वा स्यादिति चेन्न । तत्र हि हृदयादिषु पञ्चावदानाभावे चतुरवदानपदकद्वय-
वदानस्यातिदेशादेव प्राप्तेः 'एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विद्विभ्यश्चति' इत्यस्य
वैयर्थ्यापत्त्याऽवदानस्य निरुक्तानुवादत्वस्वीकारः । तदा हि, अवदानमाशेषेण पञ्च-
त्वविधौ हृदयाद्यवदानेष्वपि पञ्चत्वप्राप्तेर्हविषल्यवदानप्राप्तौ ह्यवदानविधिस्तद्व्यापक-
त्वेन सार्थकः । न च हृदयादिष्वपि जामदग्न्यादीनां पञ्चावदानस्य तिदेशादेव प्राप्ते-
स्तेषां हविषल्यवदानप्राप्तौ व्यवदानविधिः सार्थक इति नव्योक्तं युक्तमिति वाच्यम् ।
तथाऽपि विधेः पाक्षिकफलत्वमुपेक्ष्य वपापदस्यैकस्यैव पाक्षिकानुवादत्वोच्यते । प्रकृते
तु न कस्यापि वैयर्थ्यादिकमिति किमिति यूपपदस्य पाक्षिकानुवादत्वाङ्गीकारः ।

इदं च प्राचीनाभ्युपेतवाक्यार्थानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु, अवदानोद्देशेन पञ्चत्व-
विधौ हृदयादिवाक्यैर्हृदयाद्येकादशेतराङ्गेष्ववदानस्य परिहरुत्यान्तवाहपायामवदानस्यै-
वामावे पञ्चत्वप्रसक्त्यभावाद्वापानुवादानुपपत्तेरेकप्रमरतामङ्गापनेद्य नाय वाक्यार्थः
रुमङ्गसः । किं तु पञ्चत्वविशिष्टावदानान्तरस्यातिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या पञ्चत्वविशिष्टप्रा-

कृतावदानस्य वा वपोद्देशेन विधिस्तस्यैवोपस्थितत्वात् । हृदयादिवाक्ये हृदयाद्युद्देशेन विधिरिति हृदयादिषु तदङ्गपञ्चत्वप्राप्तिरिति नव्यमताश्रयणे न वपापदम्यावयुत्थानुवाद-त्वादिप्रसक्तिः । परं तु नव्यमतेऽवदानविधिसमकालप्रवृत्तानां हृदयाद्यवदानविधिना तदु-त्तरप्रवृत्तौ द्वयवदानविधिपाक्षिकफलकत्वापत्त्यतिरिक्तप्रबलप्रमाणं न पश्यामः ।

किं च पञ्चत्वविशिष्टावदानान्तरस्य वपोद्देशेन विधावदानोद्देशेन पञ्चत्वविशेषण-विधिकल्पनायामवदानस्वरूप आनर्थक्यप्राप्तौ वपाभ्यासापूर्वसाधनत्वलक्षणया आवश्यक-कत्वादधृदयाद्यवदानेषु कथं पञ्चत्वप्राप्तिः । न ह्यभ्यासविशेषधर्मस्याभ्यासान्तरे प्राप्तिः सम्भवति । उपदेशस्याभ्यासविशेषविषयत्वात्, अतिदेशस्याभ्यासयोः प्रकृतिविकारभा-वाभावेनासंभवात् । पञ्चत्वविशिष्टप्राकृत्यावदानस्यैव वपोद्देशेन विधौ तु प्रकृतविधेरैव वपाभ्यासापूर्वसाधनीभूतावदाने पञ्चत्वविधौ तात्पर्यान्नावदानान्तरे पञ्चत्वविधिः संभव-तीति तदधिरणसिद्धान्तश्चिन्त्य एवेति न वपापददृष्टान्तेन यूपपदम्यावयुत्थानुवादात्वा-दीति । अतश्चाऽऽश्रयालामात्रं पशुद्देशेनौदुम्बरत्वविधिः संभवतीति वाक्याद्युपाङ्गत्वमे-वौदुम्बरतायाः । न च प्रकारान्तरेणाऽऽश्रयालामेऽपि प्रकृतवाक्य एवौदुम्बरत्वकरण-कपशुकर्मकयुपाश्रयकभावनाविधानाद्युपात्मकौदुम्बरत्वाश्रयलाम् । आश्रयत्वस्य सात्त्य-त्वातिरिक्तस्य दुर्बलत्वेन भावनाया अनेककर्मकत्वाद्वाक्यभेदापत्तेः ।

यत्तु राणके ' अतिदेशप्राप्तस्य पशुनियोजनस्य यूपद्वाराऽऽश्रयत्वमाशङ्क्य प्रकृतौ हि प्रत्यक्षोपदिष्टस्य होमप्रणयनादेः पश्चात्साधनापेक्षाया पयश्चमसादिवत्फलार्थस्यापि गोदोहनादेराश्रयभूतसाध्यापेक्षादर्शनादुभयाकाङ्क्षावशात्साधनत्वमवस्यति । न चैता-वताऽङ्गत्वमसङ्गः । तादर्थ्येन विधानाभावात् । अत एव गुणकामप्रयोगे प्राप्तिक्रिकोप-कारिणा गोदोहनादिना कार्यसिद्धौ चमसादेरनङ्गत्वेन तदभावे वैगुण्यावः । विकृतौ त्वखण्डकरणोपकारमुत्थेन अल्लोपकारप्राकृतखादिरत्वादिविशिष्टस्यैव पशुनियो-जनस्यातिदेशात्साधनानाकाङ्क्षस्य परार्थविहितसाधनान्तरग्राहकत्व न युक्तम् । अन्य-तराकाङ्क्षाहेतुकस्य सम्बन्धस्थेतराकाङ्क्षाव्यवधानपूर्वकत्वाद्धिभिन्नान्तरेण चाऽऽकाङ्क्षानु-त्थापनात् ' इति परिहृतम् । तच्चिन्त्यम् । प्रणयनस्य धृत्यवगताङ्गताकचमसेन निराकाङ्क्षतया गोदोहनाश्रयत्वस्योभयाकाङ्क्षालभ्यत्वासंभवाद्गोदोहनादेः फलसाधन-त्वावोधनसमकालमेव हि प्रणयने चमससाध्यत्वबोधः, तदैव प्रणयनस्य निराकाङ्क्षं गोदोहने फलसाधनत्वान्यथानुपपत्तिमूलकाकाङ्क्षाबलभ्रमः, प्रणयने गोदोहनसाध्यत्व-बोधस्तु तदुत्तरकालीन इति सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरिति न्यायेन गोदोहनीय

१ राणकापरनामधेयन्याससुधायामौदुम्बराधिकरणे (अ० १ पा० २ अ० २ सू० २२) इत्यत्र महसोमेश्वरोक्तमनुवदति—यजु राणक इत्यादिना ।

फलसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या निराकाङ्क्षस्यापि प्रणयनस्याऽऽकाङ्क्षामुत्थाप्य गोदोहना-
श्रयत्वाङ्गीकारः । काम्यं नित्यस्य बाधकमिति न्यायेन काम्यप्रयोगे चमसस्यानङ्गत्वम् ।
इत्थमेव चोत्पत्तिशिष्टसोमेन निराकाङ्क्षस्यापि ज्योतिष्टोमस्य फलोद्देशेन विधीयमानो-
द्भिद्गुणाश्रयत्वमुद्भिर्दधिकरणे पूर्वपक्षाद्युक्तं संगच्छते । अत एव प्रबलप्रमाणावगतसाध-
नान्तरावरुद्धक्रियायाः फलार्थगुणाश्रयत्वं स्थानप्रमाणकमेव । दध्याद्याश्रयत्वस्य प्राकर-
णिकत्वव्यवहारस्तु संनिधिपाठनिबन्धनः । अतः प्राकृतखादिरत्वारुद्धेऽपि यूपे,
औदुम्बरतानिवेशसंभवादाश्रयत्वं संभवत्येवेत्यस्मदुक्तरीत्यैवाऽऽश्रयत्वखण्डनमित्यलम्-
नया प्रासङ्गिकचिन्तया ।

न च ' धेनुर्दक्षिणा ' ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' ' सह श्रपयति ' इत्यादिषु यथाक्रमं
दक्षिणोद्देशेनाभेदसंबन्धेन धेनोः, ऋग्वेदविहितकर्मोद्देशेन मन्त्रघटितपरम्परासंबन्धे-
नोच्चैष्ट्वस्य, श्रपणोद्देशेन स्वरूपसंबन्धेन साहित्यस्य च विधेयत्वात्कर्तृत्वाद्यन्यतमत्वस्य
शाब्दबोधविषयत्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यम् । वस्तुतो धेनुर्वादीनां करणत्वेन भावनान्व-
यस्यैव तत्तदुदाहरणे विवक्षितत्वात् । तथा हि । ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यत्र तावत्सुबन्तयोः
परस्परान्वयाभावात् । ' न हि क्रियारहितं वाक्यमस्ति ' इति न्यायेन क्रियापदाध्या-
हार आवश्यकः । तत्र च भावनाया भाव्यापेक्षया दक्षिणापदस्य दक्षिणाकार्यपरतया
भाव्यसमर्पकत्वम् । करणाकाङ्क्षाया च करणतासंसर्गेण धेनुपदार्थस्य धेनुपदोत्तरप्रप-
नाया वा करणत्वलक्षणया धेनुकरणत्वस्य भावनायामन्वयः । धेनुर्दक्षिणयोरभेदबोधस्तु
पार्थिकः । धेनुत्वैकत्वयोर्विधाने वाक्यभेदस्तु विशिष्टकारकविधानादनाशङ्क्यः ।

एवम् ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यत्र वेदोपक्रमानुरोधाद्वातुना, ऋग्वेदविहितकर्म-
लक्षणात्तस्य च प्राप्तत्वेन भावनायामुद्देश्यत्वेनान्वये जाते करणाकाङ्क्षायामुच्चैष्ट्वस्य
मन्त्रघटितपरम्परासंबन्धावच्छिन्नकरणतासंसर्गेण भावनान्वयः । न तु मन्त्रघटितपरम्प-
रासंबन्धमात्रेण । तथात्वे भावनायाः करणाकाङ्क्षोपशान्त्यभावात् । एवं ' सह
श्रपयति ' इत्यत्रापि प्रमाणान्तरप्राप्तश्रपणोद्देश्यकभावनाया साहित्यस्य कर्तृत्वाद्यन्य-
तमसंसर्गेणैवान्वयः । तथा हि । दर्शपूर्णमासयोः ' यम्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रम्,
अम्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विमज्जेत् । ये मध्यमाः स्युम्नानग्रथे दात्रे पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेत् । ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे टवश्चरुम् । येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे
शिपिविष्टाय ' शृते चरुम् ' इति श्रुतम् । तत्रामावास्याकर्मणश्चन्द्राम्युदयावच्छिन्न-
दिनप्रारम्भे निमित्ते त्रेधा तण्डुलानिति वाक्येनापनीतपूर्वेदेवतासंबन्धकानां प्रकृतहवि-
षामेव देवतान्तरसंबन्धबोधनार्थानि त्रीण्युत्तरवाक्यानि न तु कर्मान्तरविधायकानि ।

अपरित्यक्तपूर्वकर्मसंबन्धकप्रकृतनहविषामेव देवतान्तरसंबन्धात् । अत एव पूर्वहवि-
 देवतान्तरसंबन्धस्य निरूपकबीभूतयागापेक्षायाम् ' ऐन्द्रवायव गृह्णाति ' इत्यत्रेव पूर्वप्रकृत-
 यागा एव निरूपकाः । अत आग्नेयस्य मध्यमादिभेदेन वारत्रयमावृत्तिः । दक्षियाग-
 पयोयागयोः स्थविष्ठाणिष्टसाध्ययागाम्यां साम्यासाम्यां सह तन्त्रेणानुष्ठानमिति
 सिद्धान्तितं षष्ठे । तत्र च मध्यमाद्युद्देशेन दातृत्वादिगुणविशिष्टदेवताविधिः ।
 समानाधिकरणपदस्थले परम्परान्वयस्य क्लृप्तत्वात् । अतो न विधेयानेकत्वनिमित्तको
 वाक्यभेदः । उत्तरवाक्ययोः द्रव्यद्वयोद्देश्यत्वप्रयुक्तवाक्यभेदस्तु स्वीक्रियते । अम्यु-
 दितेष्टिप्रकरणस्य ' सह श्रपयति ' इति वाक्येन सप्रतिपन्नदेवताकहविषः सहश्रपण-
 विधानाच्चरुत्वाधिकरणत्वे आर्थिके अनुद्यते । अतो द्रव्यदेवताविशिष्टभावान्तरविधि-
 पक्षे गौरवापत्तेर्द्रव्योद्देशेन देवतान्तरविधिपक्ष एव श्रेयानिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु—समानाधिकरणपदस्थले परम्परान्वयस्वीकारे ' पञ्चदशान्याज्यानि ' इत्यत्रापि स्तोत्रोद्देशेन पञ्चदशत्वमरुयाविशिष्टाज्यविधानापत्तेः, उत्तरवाक्ययोः स्थवि-
 ष्ठादिप्रकृतिकस्य पुरोडाशेन मम सहश्रपणापत्त्या चरुत्वविधेरप्यावश्यकत्वात्, द्रव्यो-
 द्देशेन देवतान्तरविधिपक्षे विधेयानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापत्तेः, द्रव्यदेवतातद्गुणचरु-
 त्वादिविशिष्टभावान्तरविधिपक्ष एव श्रेयानित्याहुः । तत्र च श्रपणविधिं विनैव श्रप-
 णस्य प्राप्तत्वात्, ' सह श्रपयति ' इत्यनेन सप्रतिपन्नदेवताकहवि श्रपणोद्देशेन साहित्यं
 विधीयते । तच्चैककालावच्छेदेनैकपात्राधिकरणकत्वम् । निरुक्तैकपात्राधिकरणतासंबन्धे-
 नाऽऽधारतानिरूपकाधेयतासंबन्धेन भावनान्वयीति कर्तृत्वाद्यन्यतमस्य शाब्दबोधविषय-
 त्वाज्ज्ञोक्तातिप्रसङ्गः । यद्वैकपत्रवृत्त्येककालावच्छिन्नाधिकरणत्वसंबन्धेन भावनान्वयीति
 नोक्तदोषः । न च श्रपणानुकूलकृतिरूपभावनाया आत्मवृत्तित्वात्निरुक्तसंबन्धैर्निरुक्तसा-
 हित्यविशिष्टत्वासंभवः । 'यजत स्वर्गकामः' इत्यत्र स्वर्गनिरूपितकरणतासंबन्धेन भाव-
 नाया यागविशिष्टत्ववच्छ्रपणानुयोगिकनिरुक्ततत्त्वसंबन्धेन निरुक्तसाहित्यविशिष्टत्वस्यापि
 प्रकृतभावनाया संभवात् । यदि तु तत्र करणतानिरूपकोद्देश्यकत्वमेव संबन्धः । तर्हि
 प्रकृतेऽपि निरुक्ततत्त्वसंबन्धानुयोगिश्रपणोद्देश्यकत्वमेव संबन्ध इति न काप्यनुपपत्तिः ।
 अथ श्रपणोद्देशेन साहित्यविधौ दक्ष, पयसः श्रपणाभावात्तत्र कथं साहित्य-
 प्रतीतिः । अत एवायं साहित्यविशिष्टश्रपणविधिः । तत्राऽऽग्नेयद्रव्ये श्रपणप्राप्तावपि
 दक्षिपयसोस्तत्प्राप्तिरेव विशेषणाशे विधेः फलमिति प्राचीनैरुक्तम् । भवन्मते तु श्रपणाशे
 विध्यनङ्गीकाराद्दक्षिपयसोः श्रपण न स्यात्, नितरा च तदुद्देशेन विधीयमान साहि-
 त्यमिति चेत् । सत्यम् । दक्षिपयसोर्न प्रमाणान्तरेण श्रपणमाप्तिः । तथाऽपि श्रपणो-

द्देशेन साहित्यविधौ केनचित्साहित्यावश्यकत्वेऽनुपास्थितयत्किञ्चिद्द्रव्यस्य साहित्य-
निरूपकत्वरूपेण गौरवाद्भाषवेन प्रदानसाहित्यनिरूपकत्वेन वल्लभयोर्दधिपयसोरिव तन्नि-
रूपकत्वं कल्पयते । तथा च प्रहरणे शाखासाहित्यवशेन शाखाप्रहरणवदाश्रेयद्रव्य-
श्रपणे दधिपयसाहित्यवशेन दधिपयसोरपि श्रपणविधिः । एव च तृतीयविधिप्रकाराश्र-
यणेन प्राप्त्युपपत्तौ प्राचां पञ्चमविधिप्रकाराश्रयणमपि, अप्रामाण्यं प्रकटयति । न च
संप्रतिपन्नदेवताकहवि श्रपणस्यैवोद्देश्यताया प्रमाणाभावात्, श्रपणमात्रस्योद्देश्यत्वे मध्य-
ममाध्ययागाभ्यासीयश्रपणेऽपि केनचित्साहित्यापत्तिरिति वाच्यम् । लाघवानुरोधेन
प्रदानसाहित्यनिरूपकनिरूपितसाहित्यस्यैवात्र विधेयत्वेन पुनराधेयन्यायेन विधेयसाम-
र्थ्यानुरोधेनोद्देश्यसकोत्तान्संप्रतिपन्नदेवताकहवि.श्रपणस्यैवोद्देश्यत्वे मध्यममाध्ययागी-
यश्रपणे साहित्यप्रसक्तेरिति ध्येयम् ।

केचित्तु—समभिव्याहारो वाक्यमिति प्राचीनप्रवादस्य साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे
सति वस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारण वाक्यमित्यर्थः । स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठशेषत्वबोधिकानां
विभक्तीनां शेषपदोत्तरत्वेन, स्वप्रकृत्यर्थगतशेषत्वबोधिकानां च शेषपदोत्तरत्वेनाभावे
सति, इति सत्यन्तार्थः । तेन प्रयाजेषाभिचारणसकृत्त्वादेविनियोजकवाक्यसंग्रहः ।
शेषशेषिणोर्वाचकपदयोरेकान्वयबोधोपयोगिसनिधिविशेषेणोच्चारणमिति शेषशेषिणोः
सहोच्चारणमित्यस्यार्थः । तेन न प्रकरणविषयातिप्रसङ्ग इत्याहुः । तत्तु स्वत्वाननुगमा-
दुपेक्षणीयम् । निरुक्तलक्षण ब्राह्मणवाक्यस्यैव । मन्त्रवाक्यं तु, एकान्वयबोधोपयोगि
मन्त्रपदसमभिव्याहारः । अत एव ' देवस्य त्वा सवितु, प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णे
हस्ताभ्यां निर्वपामि ' इति मन्त्रे कर्तृत्वाद्यन्यतमशक्तिज्ञानजन्यस्य कर्तृत्वाद्यन्यतमसं-
सर्गकस्य कर्तृत्वाद्यन्यतमलक्षणाज्ञानजन्यस्य वा कर्तृत्वाद्यन्यतमशाब्दबोधस्याजननेऽपि,
उक्तपदसमभिव्याहाररूपवाक्यान्तरात्, देवस्य त्वादिपदानां स्वार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशन
द्वारा निर्वापाङ्गत्वम् । विधिवाक्यमन्त्रवाक्ययोरयमपरो विशेषः । यद्विधिवाक्ये कर्तृ-
त्वाद्यन्यतमलक्षणया संसर्गविषया तज्ज्ञानाङ्गीकारेण वा स्वत एव विनियोजकत्वम् ।
मन्त्रवाक्ये तु देवस्य त्वादिपदैर्निर्वाप प्रकाशयेदित्यादिवाक्यान्तरकल्पनया । देवस्य

१ अत्र चैव विधिप्रकारा अनुसंधेयाः । शुद्धधात्वर्थकरणकभावनाविधि, आद्यो विधिप्रकारः ।
यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति । अन्योद्देशेन तद्विधिरपरः । यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति ।
धात्वर्थोद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिसृतीयः । यथा 'दध्ना जुहोति' इति । अन्योद्देशेनान्यकरण-
कभावनाविधिष्वतुर्थः । यथा 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति । गुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावना-
विधि पञ्चमः । यथा 'सोमेन यजेत' इति । अन्योद्देशेन गुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधिः
पष्ठः । यथा 'सौर्ये चरं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चेसकाम' इति । अत्र च पूर्वपूर्वविधिप्रकारापेक्षयोत्तरोत्त-
राणां दौर्बल्यमनुसंधेयम् । २ (अ० ६ पा० ४ अ० ८) अत्रत्येनेति शेषः ।

स्वादिपदानां मन्त्रघटकपदार्थत्वाभावेन विध्यभावेन च मन्त्रवाक्यस्य स्वतोऽविनियोजक-
त्वात् । विध्यमाषादेव च देवस्य स्वादिपदार्थानां निर्वापाङ्गत्वमपि न स्वतो मन्त्रवाक्यग-
म्यम् । अपि तु श्रुतिघटकवाक्यान्तरकल्पनयेति बोध्यम् । अत्र विधिवाक्यस्य योग्यताज्ञानं
विना लक्षणया संसर्गविषया वा कर्तृत्वाद्यन्यतमबोधकत्वाभावेन योग्यतारूपलिङ्गानुमा-
पकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वेऽपि न लिङ्गतो दौर्बल्यम् । प्रत्युत सश्रुतिकवाक्यान्तरकल्पनया
प्रमाणभूतालिङ्गात्स्वतो विनियोजकत्वेन प्रबलत्वमेव । अत एवाग्नीषोमीयप्रकरणप-
ठितस्य ' त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता ' इति मनोतामन्त्रस्य केवलाग्निप्रकाशकस्योपयदेवत्या-
ग्नीषोमीये विनियोगासंभवाज्ज्योतिष्टोममहाप्रकरणरूपमान्यमंत्रबोधकप्रमाणसहकृत-
लिङ्गेन केवलाग्निदेवताके सवनीय उत्कर्षपाप्तौ ' यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता
कार्या ' इति ब्राह्मणवाक्येन लिङ्गभावेनाग्नीषोमीयाङ्गत्वमित्युक्तं दर्शये ।

मन्त्रवाक्यस्य तु सामर्थ्यकल्पनाद्वारा सश्रुतिकवाक्यान्तरकल्पकस्य द्व्यन्तरितप्रामा-
ण्यकतया श्रुतिकल्पनारूपैकान्तरितप्रामाण्यकाल्लिङ्गाद्दुर्बलत्वम् । अत एव ' स्थानं ते
सदनं करोमि । घृतस्य धारया सुशेव कल्पयामि । तस्मिन्संदिदामृते प्रतिनिष्ठ ब्रीह्याणा
मेध सुमनस्यमानः ' इत्येकान्वयबोधोपयोगिपठमंनिर्विरूपाद्वाक्यात्संपूर्णस्य सदानाङ्गत्व-
प्रसक्तौ तद्भावेन लिङ्गात्पूर्वार्धस्य सद्ने, उत्तरार्धस्य सादनेऽपि विनियोगः । तच्छ-
ब्दस्तु ' तपे पयसि दध्यानयति । सा वैश्वदेव्यामिशा ' इत्यत्रैव वाक्यान्तरीयार्थपरा-
मर्शकत्वेन युज्यत इत्युक्तं बलानलौघिकरणे ।

(इति—वाक्यनिरूपणम् ।)

====

॥ अथ प्रकरणं निरूप्यते ॥

अथ किं प्रकरणम् । न तावत्संनिधिपठितत्वम् । सर्वस्यैव यत्किञ्चित्संनिधिपठित-
त्वेन सर्वाङ्गत्वापत्तेः । न च तत्संनिधिपठितत्वं तद्विनियोजकप्रकरणमिति विशिष्य
निर्वचनालोक्तदोषः । अङ्गानां प्रधानसंनिधिपठितत्वेन प्रधानाङ्गित्वापत्तेः । दर्शपूर्ण-
मासयोगोद्गोहहनसंनिधिपठितत्वेन तदङ्गत्वापत्तेश्च । अथाश्रुतभाव्यकतत्संनिधिपठितत्वं
तद्विनियोजकप्रकरणं, प्रधानानां श्रुतभाव्यकत्वालोक्तदोष इति चेत् । न । समिद्याग-
स्याश्रुतभाव्यकतनूनपाद्यागसंनिधिपठितत्वेन तनूनपाद्यागङ्गित्वापत्तेः । अथ श्रुतभाव्य-
कत्वे सति अश्रुतभाव्यकतत्संनिधिपठितत्वं तद्विनियोजकप्रकरणम् । समिद्यागस्याश्रुतभा-
व्यकतनूनपाद्यागसंनिधिपठितत्वेऽपि श्रुतफलकत्वाभावालोक्तदोषः । गोद्गोहहनस्य

दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववारणाश्रुतभावव्यक्तेति चेत् । विध्वजितो विकृतित्वेन प्रकरणे
त्वाश्रमात्तत्राख्याप्यभावेऽपि पिण्डपितृयज्ञस्य श्रुतफलकत्वाभावेन स्वाङ्गप्रकरणित्वा-
नापत्तेः । प्रयाजादीनां श्रुतभावव्यक्प्रोक्षणाङ्गत्वापत्तेश्च । अतोऽशक्यनिर्वचन प्रकरणमिति
चेत् । न । संनिधिपठितत्वे सति, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया एव प्रकरणपदार्थत्वात् ।
तत्संनिधिपठितत्वविशिष्टकथमावाकाङ्क्षा तद्विनियोजकप्रकरणमिति तु निष्कर्षः ।

अस्ति चेदं प्रयाजादिविनियोजकदर्शपूर्णमासादिकरणकभावनाकथमावाकाङ्क्षात्मकप्र-
करणे । दर्शपूर्णमासादीनां प्रयाजादिसंनिधिपठितत्वात् । दर्शपूर्णमासादिषु दीक्षणीयादि-
प्रकरणित्ववारणाय, विकृतेः प्राकृताङ्गप्रकरणित्ववारणाय च विशिष्टान्तम् । प्रया-
जादीनां पुरोडाशादिरूपद्रव्याङ्गत्ववारणाय कथमावाकाङ्क्षेति । तदुक्तम्, ' अस्युक्तं
प्रकरणादितिकर्तव्यताार्थत्वात् ' इति । प्रमाणान्तरासंयुक्तमितिकर्तव्यताार्थत्वरूपत्प्रक-
रणादङ्गमिति सूत्रार्थः । अत्र श्रुत्यादिप्रमाणान्तरविनियुक्तस्य प्रोक्षणादेः प्रयोजनाका-
ङ्क्षारूपसहकारिकारणविरहात् प्रधानीयकथमावाकाङ्क्षारूपप्रकरणादङ्गत्वम् । प्रयाजादे-
रेव प्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारिकारणवशादङ्गत्वमिति प्रकरणविनियोज्यविषयविशे-
षसूचनाय प्रमाणान्तरासंयुक्तत्वोक्तिः, न तु तस्य लक्षणे निवेशः, प्रयोजनाभावात् ।
प्रधानीयप्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकार्यभावादेवाङ्क्षानां प्रधानसंनिधिपठितत्वविशिष्टकथमावा-
काङ्क्षावत्त्वेऽपि न प्रधानानामङ्गत्वम् । न च समिद्यागादेः प्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारि-
सत्त्वात्तनूनपाद्यागाङ्गत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तनूनपादादेशितिकर्तव्यताकाङ्क्षाकाले समि-
दादेः प्रयोजनाकाङ्क्षाभावात् । तनूनपादादेः फलवत्त्वावगमोत्तर हि, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा-
तदवगमश्च, प्रधानभावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षया प्रधानभावनान्वये सति भवेत्, प्रवा-
नभावेनितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां च स्वप्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारिवशात्तनूनपात इव समि-
धोऽप्यन्वयात्त्रैराकाङ्क्ष्यमिति न तनूनपाद्यागाङ्गत्वापत्तिः । अत एव उद्योतिष्टोमाश्रि-
ताना ' पशुकाम उवथ्यं गृह्णीयात् ' इत्यादिकाम्यसंस्थाना दीक्षणीयादिसंनिहितत्व-
विशिष्टकथमावाकाङ्क्षावत्त्वेऽपि न प्रकरणादीक्षणीयादीना संस्थानङ्गत्वम् । अन्यप्रयुक्ता-
श्रयसापेक्षगुणफलसंबन्धविधेः पूर्वं दीक्षणीयाद्यङ्क्षानामाश्रयीभूतज्योतिष्टोमभावानन्व-
यावश्यकत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षाभावात् । अतो गुणभावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामा-
श्रयतोऽतिदेशादेव धर्मप्राप्तिरिति नाऽऽश्रयसामानविध्यमित्युक्तं तूर्तार्थे, प्रयोजना-
काङ्क्षाविरहादेव च न फलार्थगुणस्याऽऽश्रयाङ्गत्वम् । पिण्डपितृयज्ञस्य तु श्रुत्याद्यवि-
नियुक्ताङ्गत्वत्त्वेऽपि न विनिगमनाविरहात्तदङ्गत्वप्रसक्तिः । कालश्रवणस्यैव प्रधान्ये

विनिगमकृत्वात् । कालादिश्रवणाद्यविशेषे तु विण्डपितृयज्ञवच्छ्रुत्याद्यविनियुक्तस्यापि फलार्थत्वापत्तेर्परस्परङ्गत्वापत्तेः । विकृतिसंविधिपठितोपहोमानां तु स्वसंनिधिपठितत्व-
विशिष्टविकृतिभावनकथंभावाकाङ्क्षारूपप्रकरणसत्त्वेऽपि न ततोऽङ्गत्वम् । उपहो-
मेभ्यः वल्लोपकारकत्वेन पूर्वान्वितैः प्राकृताङ्गैः कथंभावाकाङ्क्षायाः शान्तत्वनोपहोम-
विनियोगनोपव्यवहितपूर्वं निरुक्तप्रकरणमावात् । अपि तु संनिधिरूपस्थानवशाद्विकृत्या-
काङ्क्षामुत्थाप्य तत एवाङ्गत्वम् । न चैवमुत्थाप्याकाङ्क्षाया प्रकरणलक्षणातिव्याप्तिः ।
तस्या अपि स्थानकल्पप्रकरणत्वेन लक्ष्यत्वात् । उपहोमेषु प्राकरणीकङ्गत्वव्यवहारा-
पत्तिस्तु लिङ्गविनियोज्यमन्त्रेषु श्रौताङ्गत्वापत्तिवत्त्वल्लक्षणनिरुक्तकथंभावाकाङ्क्षाया एव
तद्व्यवहारनियामकत्वेन निराकार्येति बोध्यम् ।

नव्यास्तु—अवगनफलसंबन्धसंनिहितवाक्यप्रमितपदार्थवृत्ति यत्पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताक
विषये, इतिकर्तव्यतात्वप्रकारकोपेक्षणं तत्प्रकरणम् । अस्ति च दर्शपूर्णमासादौ प्रयाजादि-
विषये तत् । समिद्यागम्य प्रकरणात्तन्नूपाद्यागाङ्गत्ववारणायावगतफलसंबन्धेति पदार्थविशे-
षणम् । प्रयाजादीनां प्रकरणादसंनिहितज्योतिष्टोमाद्यङ्गत्ववारणाय संनिहितवाक्यप्रमि-
तेति तद्विशेषणम् । अङ्गस्य पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताकेति विशेषणाच्च न प्रोक्षणादीना
श्रुतिलिङ्गवाक्यैरवगतत्रै ह्यःद्यङ्गभावानां प्रकरणाद्दर्शाद्यङ्गत्वापत्तिः । ' वामदेवं गायति '
इत्यादौ प्रमाणान्तरेणानवगताङ्गताकसामविषयेऽवगतफलसंबन्धस्य स्तोत्रस्य स्वसाधनी-
भूतऋगक्षरामिष्यकत्यर्थमपेक्षासत्त्वात्प्रकरणेनाङ्गत्वप्रसक्तौ तद्व्यावृत्त्यर्थमिति कर्तव्यम् ।
त्वेनेति विशेषणम् । तस्य ऋगक्षरामिष्यकत्यर्थं सामापेक्षायामपि सिद्धसामापेक्षया-
मितिकर्तव्यतात्वप्रकारकत्वाभावादित्याहुः । अत्र समिद्यागादौ तन्नूपाद्यागाङ्गत्वस्य
प्रोक्षणादीनां प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वस्य चोत्तरीत्या वारणसंभवादवगतफलसंबन्धेति
पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताकेति च विशेषणं सूत्रस्थासंयुक्तत्वरूपविशेषणवद्विनियोगप्रयोजक-
प्रकरणशरीरे प्रकरणविनियोज्यविषयविशेषणोपनाथमेव ।

अस्तु वा तन्नूपादादौ समिद्यागप्रकरणित्वव्यवहाराभावाद्व्यवहारप्रयोजकप्रकरण-
शरीरेऽवगतसंबन्धेति विशेषणम् । दर्शपूर्णमासादौ प्रोक्षणादिप्रकरणित्वव्यवहारस्य तु
सर्वानुभवसिद्धत्वात्तद्वारकविशेषणोपादानं तु, अनुचितमेव ।

अस्तु वा गोदोहनादौ प्रयाजादिप्रकरणित्वव्यवहाराभावात्पूर्वप्रमाणानवगताङ्गता-
केति स्वपूर्वप्रवृत्तप्रमाणानवगताङ्गताकेत्यर्थकम् । न तु प्रकरणपूर्वोद्दिष्टश्रुतिलिङ्गवा-
क्यानवगताङ्गताकेत्यर्थकम् । दर्शपूर्णमासादौ प्रोक्षणादिप्रकरणित्वव्यवहारानापत्तेः ।
गोदोहनभावनाकथंभावाकाङ्क्षातः पूर्वप्रवृत्तदर्शपूर्णमासभावनाकथंभावाकाङ्क्षारूपप्रकर-
णेन प्रयाजादीनामङ्गतावगमात् न गोदोहनादिषु तत्प्रकरणित्वव्यवहारः । अत इदं

व्यवहारप्रयोजकप्रकरणलक्षणम् । विनियोजकप्रकरणलक्षणं तु, अस्मदुक्तमेव । तनून-
पादादिषु समिदादिविनियोजकप्रकरणसत्त्वेऽपि समिदादीनामुक्त्वात् तदङ्गत्वस्य वार-
यितुं शक्यत्वादिति तत्त्वम् ।

केचित्तु— उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । सा च फलाकाङ्क्षाविशिष्टकथंभावाकाङ्क्षा ।
वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयभावनासंनिहितभावनाश्रितत्वसंबन्धेन । न त्वेकपुरुषावगतत्वा-
दिना । तेन न विश्वजिदादेः प्रकरणेन दर्शाङ्गत्वम् । उक्तसंबन्धेन यदीयफलाकाङ्क्षा-
विशिष्टा, निर्णीततदनङ्गत्वकगता या कथंभावाकाङ्क्षा सा तद्विनियोजकप्रकरणमिति
निष्कर्षः । उक्तं हि ' असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतापर्यत्वात् ' इति । अत्र पञ्चम्याः
सामानाधिकरण्यात्कथंभावाकाङ्क्षैव प्रकरणमित्यवसीयते । असंयुक्तपदं च फलाका-
ङ्क्षोपस्थापकम् । न तु सनिपातिनिवारणमित्याहुः । तदतीव मन्दम् । तथा हि,
विनियोगफलोपधायकप्रकरणस्य वेद लक्षणं तत्स्वरूपयोग्यस्य वा । नाऽऽद्यः ।
स्वाश्रयभावनासंनिहितभावनाश्रितत्वसंबन्धेन प्रयाजादिभावनीयफलाकाङ्क्षाविशिष्टाया
श्रुतभाव्यकत्वेन निर्णीतप्रयाजाद्यङ्गत्वकर्मोक्षणादिभावनगतकथंभावाकाङ्क्षाया प्रया-
जविनियोगरूपफलानुपधायकत्वमित्याप्तेः । प्रधानकथंभावाकाङ्क्षारूपप्रकरणेन फल-
वत्त्वेऽवगते तनूनपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षोदयात्निर्णीतानङ्गत्वकतनूनपाद्यागगताया तस्या-
मुक्तसंबन्धेन समिद्यागीयफलाकाङ्क्षाविशिष्टत्वेनातिव्याप्तेः । न च प्रधानकथंभावेन
तनूनपाद्यागीयफलवत्त्ववगमसमकालमेव समिद्यागस्यापि फलवत्त्वावगमेन फलाकाङ्क्षा-
परमात्तदुत्तरकालीनतनूनपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षाया न तद्वैशिष्ट्यमिति वाच्यम् ।
आलोकपरामर्शजन्यानुमि । सामानाधिकरण्यसंबन्धेनातीतधूमपरामर्शवैशिष्ट्यस्यैवोक्त-
संबन्धेनातीतसमिद्यागीयफलाकाङ्क्षावैशिष्ट्यस्य तनूनपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षायां सत्त्वे
भाषकाभावात् ।

यदि तु धूमपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटालुक्तदोषवारणाय स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्ध-
स्यापि निवेशवदत्र समानकालीनत्वसंबन्धस्यापि निवेश इत्युच्यते ततो निर्णीततदनङ्ग-
त्वेति व्यर्थम् । अङ्गकथंभावाकाङ्क्षाय मुक्तसंबन्धेनातीतप्रधानफलाकाङ्क्षावैशिष्ट्यवि-
रहेणातिव्याप्त्यभावात् । तस्य तद्वारकत्वेन त्वदभिप्रेतत्वात् । न द्वितीयः । अङ्गकथं-
भावाकाङ्क्षायाः प्रधानविनियोगस्वरूपयोग्यप्रकरणत्वेऽपि प्रधानफलाकाङ्क्षारूपसह-
कारिविरहात्, तनूनपाद्यागकथंभावाकाङ्क्षायाः समिद्यागविनियोजकप्रकरणत्वेऽपि समि-
द्यागफलाकाङ्क्षारूपसहकारिविरहादेवाङ्गत्वप्रसङ्गवारणोपपत्तौ फलाकाङ्क्षावैशिष्ट्य-
निवेशस्य निर्णीततदनङ्गत्वनिवेशस्य च व्यर्थत्वात् । तदुभयनिवेशेऽपि प्रयाजादीनां

प्रवादः । स्व-स्वबोधकवाक्यान्यतरसमानदेशीयत्वसंबन्धेन किञ्चित्पदार्थविशिष्टत्वं स्थानमिति निष्कर्षः । उक्तसंबन्धेन तत्पदार्थविशिष्टत्वं तद्विनियोजकक्रम इति यावत् ।

एतेन—देशसमानत्वं प्राथम्यादिरूपसादृश्यमित्युक्तौ यथाक्रमपाठसंग्रहेऽपि, अभिन्नेदेशतायामुपहोमाङ्गताप्रमाणभूतायामव्याप्तिः । अभिन्नेत्वमित्युक्तौ तु सदृशदेश-भूताया यथाक्रमपाठरूपायामव्याप्तिरिति निरस्तम् । अन्यतमत्वादिना संबन्धानुगमसंभवेन संबन्धानुगमस्यादोषतथोक्तनिरुक्तावव्याप्यसंभवात् । यथाक्रमपाठस्थले याज्यामन्त्राणामैन्द्राग्नादिषु, सान्नाय्यसंनिधिपठितस्य, ' शुन्ध्वं वै देव्याय कर्मणे ' इति मन्त्रस्य सान्नाय्ये च स्वबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वसंबन्धेन वैशिष्ट्यमावादावव्याप्तिरतः स्वेति । उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वसंबन्धेनोपहोमवैशिष्ट्यस्य संग्रहाय स्वबोधकवाक्येति । न च विकृत्युपहोमयोरकेदेशानुष्ठेयत्वेन स्वसमानदेशीयत्वसंबन्धेनोपहोमवैशिष्ट्यस्य विकृतौ क्रमत्वोपपत्तौ स्वबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वस्यासंग्रहेऽप्यदोष इति वाच्यम् । विकृत्युपहोमयोरङ्गाङ्गित्वानवगतायुपहोमान्ना विश्वजिन्यायेन फलार्थत्वापत्त्या भिन्नेदेशानुष्ठेयत्वापत्तेस्तयोरेकदेशानुष्ठेयत्वस्याङ्गताबोधोत्तरकालीनत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वानुपपत्तेः । उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वस्यैवाङ्गत्वप्रमाणत्वावश्यकत्वेन संग्राह्यत्वात् ।

उक्तदेशीयत्वं च, उक्तदेशवृत्तित्वम् । तच्चानुष्ठेयत्वपठितत्वान्यतरसंबन्धेन । तेन पशुधर्मबोधकवाक्यसमानदेशानुष्ठेयत्वस्य, उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशपठितत्वस्य च संग्रहः । उक्तसंबन्धेन समिच्छागवैशिष्ट्यस्य च तन्नूनादादौ सत्त्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्यप्रकरणप्राबल्यादर्शपूर्णमासाङ्गत्वस्यैवावगतेर्न समिच्छागत्य तदङ्गत्वम् ।

नव्यास्तु—इतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यसंबन्धयोर्वाक्यार्थयोः संनिधिः क्रमः । इतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यत्वं च द्वेषा । क्वचित्तदाकाङ्क्षाविरहात् । यथा विकृतौ । क्वचिदव्यापारात्मकत्वात् । यथा, अनुमन्त्रणजपादिमन्त्रादौ । एकवाक्योपात्तव्रीहियागादिसंनिधेरपि क्रमत्वापत्तेर्वाक्यार्थेत्युक्तम् । प्रयाजाद्यङ्गवाक्यप्रधानवाक्यार्थयोः संनिधौ स्थानत्वापत्तिनिरासायाऽऽद्यं विशेषणम् । वाक्यार्थसंनिधेरुक्तत्वाजानुष्ठानसादेश्यासंग्रह इत्याहुः । अत्रोपहोमवाक्यार्थस्य व्यापाररूपत्वेनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वययोग्यत्वात्, अन्ययोत्थाप्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाऽपि तदन्वयानापत्तेस्तसनिधावव्याप्तेः । संनिधिपाठयथाक्रमपाठस्थलीयसंनिधित्वानिरुक्तेः, व्रीहियागसंनिधेः प्रयाजादिवाक्यप्रधानवाक्यार्थसंनिधेश्च सत्त्वेऽपि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन तदङ्गाङ्गिमावस्य श्रौतप्राकरणिकत्वव्यहारेपपत्तेस्तद्वारकविशेषणद्वयवैषम्यपर्याताच्चैतदुपपत्तितम् ।

केचित्तु—देशसामान्यमित्यस्य प्रधानविपरिवृत्तिविशिष्टदेशवृत्तित्वमित्यर्थः। अतः सामान्यपदेन प्राथम्यादिसादृश्यविवक्षासामभिरुदेशत्वासग्रहः। अभेदाविवक्षायां सहशदेशत्वात्संग्रह इति दूषणमनवकाशमित्याहुः। तत्र देशे प्रधानविपरिवृत्तिवैशिष्ट्यानिरुक्तेः। उपहोमदेशे दर्शपूर्णमासविपरिवृत्तेरपि स्मृत्याद्यात्मिकायाः कदाचित्सत्त्वादुपहोमानां तदङ्गत्वापत्तेश्च। न च शास्त्रीयत्वे विपरिवृत्तौ विशेषणमतो नोक्तदोषः। दर्शपूर्णमासशास्त्रस्मृतिजन्यायाः शास्त्रीयदर्शपूर्णमासविपरिवृत्तेरपि तत्र संभवात्। न च प्रधानविपरिवृत्तिविशिष्टदेशवृत्तित्वं स्वविनियोजकक्रमः। दर्शपूर्णमासयोरुपहोमप्रधानत्वाभावात्तदोष इति वाच्यम्। अङ्गस्वज्ञानजनकक्रमशरीरेऽङ्गानिरूपकत्वरूपप्राधान्यनिवेशेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। अतोऽस्मदुक्त एव सादेश्वनिष्कर्षो गरीयान्।

अयं च द्विविधोऽपि क्रमः प्रत्येकमुभयाकाङ्क्षयाऽन्यतराकाङ्क्षया च विनियोजक इत्यतः षड्विधः। तत्र प्रधानमय विकृतिस्वेऽनुष्ठानसादेश्यस्यान्यतराकाङ्क्षया विनियोजकत्वम्। यथा, उक्तपशुधर्मस्थलीयानुष्ठानसादेश्यस्य क्लृप्तोपकारप्राकृतान्ङ्गनिराकाङ्क्षतया प्रधानस्याऽऽकाङ्क्षाभावात्। प्रधानमय प्रकृत्यनिरूपकदर्विहोमादिरूपत्वे तु, अनुष्ठानसादेश्यमयोभयाकाङ्क्षया विनियोजकत्वम्। एवमैन्द्रादिविकृतिक्रमपठितमन्त्राणामन्यतराकाङ्क्षासहकृतयथाक्रमपाठोत्तदङ्गत्वम्। यद्यपि याज्यानुवाक्यामन्त्राणां लिङ्गविनियोजकत्वेन यथाक्रमपाठस्य तत्रापूर्वविशेषसाधनत्वबोधकत्वमेव न तद्विनियोजकत्वम्। तथाऽपि विकृतिक्रमपठितलिङ्गाविनियोज्यजपादिमन्त्राणां यथाक्रमपाठ एवान्यतराकाङ्क्षासहकारेण विनियोजकोऽन्वेषणीयः। अत एव दर्विहोमाद्यङ्गभूतजपादिमन्त्राणां यथाक्रमपाठ एवोभयाकाङ्क्षया विनियोजकोदाहरणम्। एवमुपहोमीयविकृतिसनिधिपाठोऽन्यतराकाङ्क्षासहकृतस्फुटदाहरणम्। शन्धनमन्त्रस्य सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणे लिङ्गादेव विनियोगात्तस्य सान्नाय्यसंनिधिपाठः साक्षाद्विनियोजकोऽपि, अपूर्वविशेषसाधनत्वोपस्थापकत्वेन विनियोगप्रयोजकत्वादुभयाकाङ्क्षासहकृतसंनिध्युदाहरणम्। न ह्यन्यदत्रोदाहरण संभवति। प्रकृतित्वानिरूपकप्रधानसंनिधिपठितारादुपकारकस्य प्रकरणाविनियोज्यत्वात्। अत्रान्यतराकाङ्क्षासहकृतक्रममात्रस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षोत्थापकतया प्रकरणाददुर्बलत्वं स्पष्टम्। उभयाकाङ्क्षासहकृतयथाक्रमपाठानुष्ठानसादेश्ययोर्विधिसंनिधिषष्टितप्रकरणादुर्बलत्वमपि।

एवं विनियोजकप्रकरणसहकृतपाठसंनिधेस्तु स्वतोऽविनियोजकत्वादापि दुर्बलत्वम्। प्रकरणापेक्षया क्रमस्य दुर्बलत्वादेव चेष्टिपशुसोमयागात्मकराजसूयान्तर्गताभिषेचनीयसंनिधिसामान्नातविदेवनादीनामन्यतराकाङ्क्षासहकृतसंनिधिपाठादभिषेचनीयमात्राङ्गत्वप्रसक्तौ राजसूयमहाप्रकरणाद्वाजसूयाङ्गत्वमित्युक्तं बलाबलाधिकारेण। न च

राजसूयस्यापि विकृतिस्मृदायात्मकत्वेन प्राकृताङ्गैरेव निराकाङ्गत्वात्प्रकरणासंभवः । प्रत्येकजन्यपरमापूर्वाणा प्राकृताङ्गैरेवाकङ्क्ष्येऽपि सर्वथागजन्यपरमापूर्वस्य साकाङ्क्षत्वेन तदनुकूलप्रत्येकपरमापूर्वनिष्ठयोग्यताजनकत्वेन प्रकरणग्राह्यत्वोपपत्तेः । न च सर्वथागजन्यैकपरमापूर्वं मानाभावः । दर्शपूर्णमासयोः समुदितसाधनताश्रवणस्य समुदायापूर्वं इव सर्वथागममुदायात्मकराजसूयत्वावेच्छिन्नसाधनताश्रवणस्यैव तत्र मानत्वात् । तदनङ्गीकोरेऽपि वा पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य घृतिं यावदङ्गविधिषु ' राजसूयाय ह्येना उत्पुनाति ' इत्यनेनोपक्रमात् ' राजसूयेनेजानः सर्वमायुरेति ' इत्युपसंहाराद्वाचनिकाङ्गसंदेशेन राजसूयत्वेन रूपेण सर्वेषामाकाङ्क्षाया उत्तेजनात्तत्प्रकरणोपपत्तेश्च । एवमन्यविधकमस्यापि प्राबल्यदौर्बल्ये, उदाहृणानि सुधीर्भिरथासभवमूह्यानि ।

(इति—स्थाननिरूपणम् ।)

=====

॥ अथ समाख्या निरूप्यते ॥

समाख्या यौगिक शब्द इति प्राञ्च । परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितयौगिकशब्दत्वं समाख्यात्वमिति तु निष्कर्षः । स्वघटकपदार्थनिरूपितस्वघटकपदार्थनिष्ठाङ्गत्वाबोधके द्वेद्वेऽतिव्याप्तिवारणाय घटितान्तम् । ' वेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय यौगिकशब्देति ।

अथ यौगिकत्वं नानेकपदघटितत्वम् । ' वेनुर्दक्षिणा ' कुक्को घट इत्यादिव्यस्तवाक्यसाधारणत्वात् । अत एव न विग्रहवत्त्वम् । स्वममानार्थकवाक्यान्तरकत्वरूपस्य तस्य गौर्भूतिः, श्वेतः कलशः, इत्यादिवाक्यान्तरमादायोक्तव्यस्तवाक्येऽपि सत्त्वात् । न च स्वघटकपदघटितविग्रहकत्वस्य तत्त्वान्नोक्तदोषः । गौर्दक्षिणा, श्वेतो घट इत्यादिवाक्यमादायोक्तदोषात् । स्वघटकपदावत्पदघटितविग्रहकत्वम्, आध्वर्यवमित्याद्यस्वपदविग्रहकसमाख्यात्वव्याप्तमिति चेन्न । आनुशासनिकानपूर्वीकपदघटितत्वस्य प्रकृतयौगिकत्वरूपत्वात् । कृदन्ततद्धिताद्यानुपूर्वी, आनुशासनिकीति न दोषः । अत्र यजेतेत्यादिपदश्रुतावतिव्याप्तिवारणाय सुबन्तत्वं परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदविशेषणं बोध्यम् । आध्वर्यवमित्यादौ सुबन्तादेव तद्धितात्पत्तेः । होतृचमस इत्यादौ सुप्सुपेत्यनेन सुबन्तयोरेव समासविधानादस्ति सुबन्तपदघटितत्वम् । यजेतेत्यादौ न तदिति न दोषः ।

वस्तुतस्तु—परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितत्वे सति सुबन्तत्वं समाख्यात्वम् । ' कृत्तद्धितसमासाश्च ' इत्यनेन कृदन्ततद्धितान्तसमासेषु प्रातिपदिकसंज्ञावगमात्तेषां सुप्प्रकृतित्वरूपसुबन्तत्वमिति लक्षणसमन्वयः । सुबन्तसोमादिपदे द्वेद्वे चातिव्याप्तेर्घटि-

तान्तम् । ' सोमेन यजेत ' इति सुसिद्धटितसमुदायेऽतिव्याप्तेः सुबन्तेति । ' अर्थवद् धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ' इति सूत्रेऽप्रत्ययपदस्य प्रत्ययतदन्तान्यपरतया सुसिद्धटितसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञामावेन तदुत्तरं सुपोऽनुत्पत्तेः । ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यत्र दक्षिणाप्रातिपदिकस्य सुप्रकृतित्वेऽपि धेनुर्दक्षिणापदघटितसमुदायस्यातत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति न तद्वारकतया यौगिकत्वनिवेश इति तस्त्वम् ।

सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति । याजुर्वेदिकपदार्थेषु आध्वर्यवमिति । आर्भवेदिकेषु हौत्रमिति । सामवेदिकेषु औद्गात्रमिति । तथा होतृचमस इति प्राश्रविशेषे । पौरुडाशिकमिति दार्शपूर्णमासिकपदार्थेषु या समाख्या सा, आध्वर्यवमधीत इत्यादिवेदप्रयुक्तत्वाद्द्वैदिकी । सोमचमस इत्याद्या याज्ञिकग्रयुक्ता लौकिकी । अत्र विशेष्यविशेषणसंबन्धस्य सिद्धवर्तिर्देशश्चतदन्यथानुपपत्त्याऽवयवार्थसंबन्धबोधकं वाक्यमाकाङ्क्षायोग्यतादिबलेन कल्पयित्वा कर्तृत्वादिरूपः संबन्धः प्रतीयत इति सा विशेषणस्य विशेष्याङ्गतायां प्रमाणम् । उक्ताङ्गत्वस्य च प्रमाणान्तरागम्यत्वात्सामाख्यानिकत्वम् । अत एव यत्र वाक्यादिप्रमाणान्तरेण समाख्याघटकीभूतपदार्थस्याङ्गत्वावगमस्तत्र न सामाख्यानिको विनियोगः । यथा, ' निर्मथ्येनेष्टकाः पचन्ति ' ' प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति ' इत्यादौ मन्यनप्रोक्षणादेः । तत्र मन्यमकर्मभूताग्नेः, प्रोक्षितोलूखलमुसलयोश्च विध्यन्वयेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन मन्थनप्रोक्षणयोरेव विधितात्पर्येण विनियोगस्य वाक्यीयत्वात् । ' आध्वर्यवमधीते ' इत्यादौ त्वध्वर्यादेर्विधितात्पर्याविषयत्वात्समाख्याविनियोज्यत्वमेव ।

अत्र च समाख्याघटकीभूतपदार्थयोः संमर्गविधादिना संबन्धे बुद्धे तन्निर्देशान्यथानुपपत्त्या न स्वतन्त्रो विधिः कल्प्यते । अध्वर्युणाऽन्वाधानादि कर्तव्यमिति, गौरवात् । अपि तु ' अध्वर्युं वृणीते ' इत्यध्वर्युवाक्यस्यान्वाधानादिवाक्यस्य चैकवाक्यतासंपादकपदमात्रं ' यमध्वर्युं वृणीते सोऽग्नीनन्वादधाति ' इति । तच्च द्वयोर्विध्यैरेकबुद्धिस्यतारूपस्थानकल्पना विना न संभवतीति कल्पयित्वा, अध्वर्यादेश्च व्यापारविषयतया इतिकर्तव्यतात्वं प्रकल्प्य तदाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया द्वयोर्विध्यैर्महावाक्यैकेदशत्वरूपपारिभाषिकपदत्वाक्रान्तयोः संनिधिरूपं वाक्य कल्प्यते । ततश्चाध्वर्युनिष्ठयोग्यतारूपलिङ्गं प्रकल्प्यैकवाक्यतासंपादकपदरूपश्रुतिकल्पनात्समाख्याया विनियोजकत्वम् ।

अत एव पञ्चान्तरितप्रामाण्यकत्वेन समाख्यायाश्चतुरन्तरितप्रामाण्यकत्वानापेक्षया दुर्बलत्वम् । अत एव पौरुडाशिकसमाख्याते काण्डे समान्नातस्य ' शुन्धध्वम् ' इति मन्त्रस्य समाख्यया पुरोडाशसाध्याग्नेयादियागीयपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वे प्रसक्ते सान्नाय्यसंनि-

द्यात्स्वस्थानान्त्सानाख्यपात्रप्रोसणाङ्गत्वमित्युक्तं बलाबलाधिकरणे । यद्यप्यत्र लिङ्गत्य
विनियोजकत्वेन स्यात्समाख्ययोरपूर्वविशेषसाधनत्वबोधकत्वमेव, तथाऽपि विनियोगप्र-
माणसहकारित्वाद्गुहाहरणत्वोपपत्तिः । तयोरेव विनियोजकत्वोदाहरणं तु मृग्यमित्यन-
वयं क्षुत्यादिप्रमाणकमङ्गत्वम् ।

(इति—समाख्यानिरूपणम्) ।

धीजैमिनीयामिमताङ्गताया-

स्तत्तन्निबन्धेष्वपि तन्निबन्धे ।

असुग्रहं सुग्रहमत्र कर्तुं

मुरारिरेतामकरोन्निरुक्तिम् ॥

मुरारिनिर्मिता न्यायमीमांसावासितात्मनाम् ।

तोषाय विदुषामेषा कण्ठभूषा प्रकल्प्यताम् ॥

इति धीषन्त्यायमीमांसापारावारपारीणमुरारिमिश्रविराचिताङ्ग त्वनिरुक्तौ

षट्प्रमाणकमङ्गत्वनिरूपणं संपूर्णम् ।

समाप्ता चाङ्गत्वनिरुक्तिः ।

॥ द्वितीयभागस्थपूर्वमीमांसासूत्रादीनां सूचीपत्रम् ॥

द्वितीयभागस्थपूर्वमीमांसासूत्राणां—वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
अ.		अन्यो वा स्यात्परिक्रयः	१०८८
अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगात्	९००	अपदेशो वाऽर्थस्य	८९१
अगुणा च कर्मचोदना	९९९	अपनयस्त्वैकदेशस्य	११३९
अगुणे तु कर्मशब्दे	९३९	अपनयाद्वा पूर्वम्यानुप-	७८९
अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्	६१०	अपि वा क्रमसंयोगात्	६४५
अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत्	१०५६	अपि वा द्विरुक्तत्वात्	१०७१
अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात्	७९०	अपि वा श्रुतिभेदात्	१०८९
अचोदकाश्च सम्काराः	९१९	अपि वा सद्द्वितीये स्यात्	८८९
अचोदना गुणार्थिन	१०५२	अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो	६५२
अचोदितं च कर्मभेदात्	९६३	अप्रकृतत्वञ्च	४२९
अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात्	७९३	अप्रयोजकत्वादेकस्मात्	९८४
अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोगे	५४६	अयनेषु चोदानन्तरं	९९४
अतुल्यत्वात्तु दममानविधानाः स्युः	१११४	अर्थलोपादकर्म स्यात्	६६८
अथातः शेषलक्षणम्	६४७	अर्थवादोपपत्तेश्च	६०४
अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः	६०८	अर्थवादो वाऽनुपपपातात्	९६१
अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात्	९५३	अर्थवादो वा प्रकरणात्	८९३
अद्विर्वचनं वा श्रुति—	६३८	अर्थाभिवानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु	७४९
अधिकारे च मन्त्रविधिः	७७३	अर्थासंनिधेश्च	६३९
अध्वर्युर्वा तदर्थो हि	११२३	अर्थेनेति चेत्	१०५०
अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात्	११०८	अर्थकत्वे द्रव्यगुणयोरैक—	६७३
अध्वर्युस्तु दर्शनात्	११२९	अवत्तत्वाच्च जुह्वा	९९२
अनर्थकश्चापदेशः स्यात्	७८०	अविभागान्च शेषस्य	९९६
अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात्	६२९	अविभागस्तु कर्मणो	६२१
अनुप्रसर्पिषु सामान्यात्	१०२१	अविशेषात् श्रुतिव्यर्थेति	८७४
अन्त्यमरेकार्थं	९९३	अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्	९७८
अन्नप्रतिषेधाच्च	९५१	अशक्तौ ते प्रतीयेरन्	११०९
अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः	६२२	अशास्त्रलक्षणत्वाच्च	१०५९

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
अशेषत्वात् नैवं स्यात्	९९०	उत्सर्गे तु प्रधानत्वात्	१०८७
असयुक्तं प्रकरणादिति-	८१६	उपगाश्च लिङ्गदर्शनात्	१०९४
असयोगात्तु मुख्यस्य	८६३	उपदेशो वा याज्याशब्दो हि	७६०
अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात्	९४४	उपवीतं लिङ्गदर्शनात्	८९९
अहीनो वा प्रकरणात्	८६२	उपह्वयेऽप्रतिप्रसवः	६४९
आ.		उपायो वा तदर्थत्वात्	९७९
आरूपा चैवं तदर्थत्वात्	८२०	फ्र.	
आग्नेयवत्पुनर्वचनम्	६३७	ऋत्विक्फलं करणेऽव्यवत्त्वात्	११३०
आग्नेयसूक्तं हेतुत्वात्	६२१	ए.	
अ.पाराग्निहोत्रमरूपत्वात्	४९७	एकत्वयुक्तमेकस्य	६९९
आज्याच्च सर्वसयोगात्	९८९	एकत्वेऽपि परम्	६३७
आज्ये च दर्शनात्	९९०	एकत्वेऽपि पराणि	६४०
आधानेऽपि तथेति चेत्	११३७	एकदेश इति चेत्	८७०
आधानेऽसर्वशेषत्वात्	९८८	एकपात्रे क्रमात्	१०१०
आनन्तर्यमचोदना	७४०	एकं वा संयोगरूप-	६३९
आन्तर्यव्याप्तदङ्केषु	७२७	एकस्माच्चैद्यायाकाम्य-	९८६
आराच्छिष्टमसंयुक्तम्	१०९९	एकस्मिन्नेकसयोगात्	८८३
आरादपीति चेत्	१०७९	एकस्मिन्वाऽर्थवर्मत्वात्	८८७
इ.		एकस्मिन्वा देवतान्तरात्	७९९
इत्याधिकारो वा सम्कारस्य	१०१७	एकस्मिन् समवत्तशब्दात्	९८९
इष्टार्थमग्न्याधेयं प्रकरणात्	१०३७	एकस्य कर्मभेदादिति चेत्	१०९०
उ.		एकस्य तु लिङ्गभेदात्	६७९
उक्त्वा च यजमानत्वम्	११००	एकस्यैवं पुन.श्रुतिः	४६७
उद्व्याद्रियु वाऽर्थस्य	८७४	एन्द्रवायवे तु वचनात्	९९७
उत्सर्गो वा ग्रहणात्	८७२	इन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात्	७९९
उत्पत्तिरिति चेत्	१०९७	फ.	
उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः	१०९१	कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वम्	१०९४
उत्पन्नाधिकारात्सति	९९३	कर्माण्यपि जैमिनिः	६६१
उदकत्वं चापूर्वत्वात्	८९७	कर्मार्षं तु फलं तेषां	११३२
उदात्तुचमममेकः	१००१	ऋत्विक् श्रुतिसयोगात्	६२४

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
कर्तुस्तु धर्मनियमात्	६३०	चमसवदिति चेत्	९९२
कर्तुगुणे तु कर्मासमवायात्	७२९	चममाध्वर्यवश्च तैर्यपदेशात्	१०९१
कर्तुतो वा विशेषस्य	८७२	चममाश्वमसाध्वर्यवः	११०८
कृतकं चाभिधानम्	६३७	चमसिनां वा संनिधानात्	१००९
कृतत्वात् कर्मणः सकृत्स्यात्	९७९	चममे चान्यदर्शनात्	१०१०
कृत्स्नोपदेशादुभयत्र	७६४	चमसे चान्यदर्शनात्	११०८
कारणाच्च	९८९	चमसेषु समाख्यानात्	९९९
कारणानुपूर्व्याच्च	१०११	चमैसश्च तुह्यकालत्वात्	१०२०
कृतुतो वाऽर्थवादानुपपत्तेः	८७३	चरावपीति चेत्	८८२
क्रमश्च देशसामान्यात्	८१५	चरौ वाऽर्थोक्त पुरोडाशे	८८१
ग.		त्रिकीर्षया च संयोगात्	१०७८
गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था	१११६	चोदना प्रति भाषाच्च	१११४
गुणत्वे तस्य निर्देशः	१११४	चोदनार्थकान्तर्यात्	१०२८
गुणमुख्यव्यतिक्रमे	८०९	चोदना वाऽपूर्वत्वात्	८६९
गुणविशेषादेकस्य	१०७२	चोदना वाऽप्रकृतत्वात्	४९०
गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः	९३१	चोदना वा गुणानां युगपत्	४८९
गुणस्तु क्रतुसंयोगात्	९७०	चोदना वा शब्दार्थस्य	९००
गुणस्तु श्रुतिसंयोगात्	४८४	चोदिते तु परार्थत्वात्	७२४
गुणात्संज्ञोपबन्धः	९९६	छ.	
गुणाद्वाऽप्यभिधानं म्यात्	७९४	छन्दः प्रतिषेधस्तु	७९८
गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः	७५६	छन्दश्च देवतावत्	८०१
गुणाभावात्	७९७	ज.	
गुणाभिधानात्सर्वार्थमभिधानम्	१०८०	जाघनी चैकदेशत्वात्	८६८
गुणाभिधानान्मन्द्रादिः	७८९	जातिविशेषात्परम्	९९९
गुणार्थां वा पुनःश्रुतिः	६४९	ज्ञाते च वाचनं	११२१
गुणोपबन्धात्	४९६	त.	
गौणो वा कर्मसामान्यात्	११२९	तत्काले वा लिङ्गदर्शनात्	११३७
ग्रहणाद्वाऽपनीतं स्यात्	७९१	तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्य-	१०३८
प्रावस्तुतो भक्षो न विद्यते	१००४	तत्प्रधाने वा तुह्यवत्	८९२
च.		तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यात्	१०८९

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
तत्रार्थात्प्रतिषेधनम्	१०१२	त्रिंशच्च परार्थत्वात्	७९४
तत्सयोगात्कर्मणो व्यवस्था	११०४	त्वष्टार तूपलक्ष्येत्पानात्	७९३
तत्सयोगात्कृतुस्तदाख्यः	६१२	द.	
तत्संस्तवाच्च	९८७	दर्शनादिति चेत्	१०२६
तत्सर्वत्राविशेषात्	९७१	दशत्वं लिङ्गदर्शनात्	१०९२
तत्सर्वार्थमविशेषात्	८८१	दिग्विभागश्च तद्वत्संबन्धस्य	८९८
तथाऽभिधानेन	१०७९	दीक्षादक्षिणं तु वचनात्	१०८१
तथाऽऽह्वानमपीति चेत्	७५५	देशमात्रं वाऽशिष्येण	१०८३
तथा कामोऽर्थसयोगात्	१११७	देशमात्रं वा प्रत्यक्ष	१०८५
तथा यूपस्य वेदि	१०८२	दोषात्तु वैदिके म्यात्	९७०
तथोत्थानविसर्जने	७५५	दोषाच्चित्रिलौकिके म्यात्	९५७
तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम्	७७७	दोहयोः कालभेदादस्युक्तं	१०५२
तदुपहृत उपह्वयम्वेत्यनेन	१०१२	द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः	६६०
तदेकपात्राणां समवायात्	१०१२	द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्	६७१
तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्म म्यात्	१११०	द्रव्यं वा म्याच्चोदनायाः	६११
तद्भेदात्कर्मणोऽभ्यासो	५१७	द्रव्यमयोगाच्च	९५४
तद्युक्ते फलश्रुतिः	१०७९	द्रव्यसयोगाच्चोदना	५०९
तद्वच्च लिङ्गदर्शनम्	११०६	द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्	११३३
तद्वच्च शेषवचनम्	९९५	द्रव्ये चाचोदिनत्वात्	६४३
तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्भानम्	१०५३	द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्	९९६
तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते	१०२६	द्वित्वबहुत्वयुक्तं चाचोदनात्	८६५
तपश्च फलसिद्धित्वात्	१११५	द्रव्यास्नातेषुभौ द्रव्यास्नानस्य	११२०
तस्य रूपोपदेशाम्याम्	७८४	ध.	
तस्योपदेशसमाख्यानेन	११०६	धर्मविप्रतिषेधाच्च	८८३
तासामग्निः प्रकृतित.	१०४०	धर्मोपदेशाच्च न हि	८०८
बुल्यः सर्वेषां पशुविधिः	१०४२	न.	
तेनोत्कृष्टस्य कालविधिः	१०४५	न कालविधिश्चोदितत्वात्	७५६
ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्	११०२	न चैकं प्रतिशिष्यते	६३९
तेषामर्थेन संबन्ध.	६६५	न चोदनाविरोधाद्धविः	९९२
त्रयीविद्यारूपा च तद्विदि	८०८	न चोदनैकार्थ्यात्	१०२६

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
न तद्वत्प्रयोजनैकत्वात्	१०९८	प.	
न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात्	१०७९	पक्षेणार्थकृतस्येति चेत्	८६६
न तुल्यत्वात्	१०२७	पक्षेणेति चेत्	१०९९
न नाम्ना स्यादचोदना	६३६	परुषि दितपूर्णाघृताविदग्ध	८९९
न पक्तिनामत्वात्	८८२	पालीवते तु पूर्वत्वात्	६०६
न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः	८७०	पालीवते तु पूर्ववत्	७९१
न प्रकृतेरेकसंयोगात्	८६६	पानव्यापच्च तद्वत्	९६९
न वा तासा तदर्थत्वात्	१०३८	पुनरभ्युक्तीषु सर्वेषाम्	७८८
न वा तासा तदर्थत्वात्	१०४१	पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्	६६२
न वा परिसंख्यानात्	१०९९	पुरोनुवाक्याधिकारो वा	११०७
न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम्	८९६	पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया	५२२
न श्रुतिविप्रतिषेधात्	१०९०	पौर्णमासीवदुपांशुयाज स्यात्	४८९
न सर्वास्मिन्निवेशात्	८०८	पौष्ण पेषण विकृतौ	८८०
न सर्वेषामनाधिकारः	१०९९	प्रकरण तु पौर्णमास्या	४७३
नाप्रकरणत्वादङ्गस्य	११३७	प्रकरणविशेषात् विकृतौ	१०२९
नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्ति-	६३१	प्रकरणविशेषादसयुक्तं	१०७३
नियमस्तु दक्षिणाभिः	१०९९	प्रकरणविशेषाद्वा	९४५
नियमार्था गुणश्रुतिः	१०९९	प्रकरणाद्द्वौत्पत्त्यसयोगात्	१०९३
निरवदानात्तु शेषः स्यात्	९७९	प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्	६१३
निर्देशात्तु विकृतापूर्वस्य	११३३	प्रकरणाविभागादुभे प्रति	७६६
निर्देशाद्ब्रह्मवतिष्ठेत्	१०९६	प्रकरणाविभागाद्वा	१०५२
निवीतमिति मनुष्यधर्मः	८८९	प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात्	१०२५
निवृत्तिदर्शनाच्च	१०८१	प्रक्रमाद्वा नियोगेन	६४१
नैकदेशत्वात्	१०४७	प्रतिनिधिश्च तद्वत्	१०५८
नैमित्तिकमत्तुल्यत्वात्	१०९६	प्रतिपत्तिरिति चेत्	७६४
नैमित्तिकं तु प्रकृतौ	१०३२	प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम्	१०७२
नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगात्	८७७	प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानाम्	१००९
नोत्पत्तौ हि	१०९०	प्रत्ययं चापि दर्शयति	६४५
न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम्	११३८	प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः	१०१५
		प्रागपरोधान्मलवद्वाससः	९५१
		प्रातरनुवाके च ह्योतुदर्शनात्	११०७

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
प्रायश्चित्तं निमित्तेन	६४१	याजमाने समाख्यानात्	११२२
प्राये वचनाच्च	४९६	याज्यापनये नापनीतो	१०१३
प्राैषानुवचनं मैत्रावरुणस्य	११०६	यावज्जीविकोऽभ्यासः	६२३
प्राैषेषु च पराधिकारात्	११२७	यावदुक्तं वा कर्मणः	५९८
फ.		रशना च लिङ्गदर्शनात्	१०५४
फलचमसो नैमित्तिको	१०१६	ल.	
फलं च पुरुषार्थत्वात्	६६१	लिङ्गक्रमसमाख्यानात्	७७१
फलं चाकर्मसंनिधौ	६१७	लिङ्गदर्शनाच्च	४८९
फलं तु सह चेष्टया	६६८	लिङ्गदर्शनाच्च	५९६
फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्	५३९	लिङ्गदर्शनाच्च	६०१
फलसंयोगात् स्वामियुक्तं	१०७७	लिङ्गदर्शनाच्च	८८६
ब.		लिङ्गदर्शनाच्च	९७३
ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात्	१०२२	लिङ्गदर्शनाच्च	९८५
भ.		लिङ्गदर्शनाच्च	१०२०
भक्तिरसन्निधावन्याय्येति चेत्	११३९	लिङ्गदर्शनाच्च	१०३८
भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात्	९८७	लिङ्गदर्शनाच्च	१०५१
भक्षाश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये	९८६	लिङ्गदर्शनाच्च	१०७७
मूयस्त्वेनोभयश्रुति	८१५	लिङ्गदर्शनाच्च	११३१
म.		लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि	६२७
मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्भूत्	१११८	लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न	६४२
मांसं तु सवनीयानाम्	११३९	लिङ्गविशेषनिर्देशात्	७८६
मिथश्चानर्थसंबन्धात्	७३८	लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थता	७८२
मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात्	९८६	लिङ्गाच्च	७५७
मुख्यार्थो वाऽङ्गस्य	११३६	लिङ्गाच्च	८०७
य.		ब.	
यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृ	६००	वचनं परम्	८८९
यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्व	७८७	वचनाच्च	१०११
यथार्थं वा शेषभूत-	७६५	वचनात्तु समुच्चयः	१०७२
यद्युर्था कारणागमात्	१०१४	वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात्	७५२
याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्	१११३	वचनात्सर्वेषणं तं प्रति	८८६
		वचनादनुज्ञातभक्षणम्	१०११

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
वचनादितरेषां स्यात्	१११२	वेदसंयोगात्	९९३
वचनादितरेषां स्यात्	१११६	वेदसंयोगाच्च प्रकरणेन बाध्येत	८०९
वचनादिति चेत्	७६५	वेदोपदेशात्पूर्ववत्	११०९
वचनानि त्वपूर्वत्वात्	९९९	वेदो वा प्रायदर्शनात्	८०५
वषट्कारश्च कर्तृवत्	७९७	व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत्	८०८
वषट्काराच्च भक्षयेत्	१००६	व्यपदेशश्च तद्वत्	४८८
वाक्यशेषत्वात्	८९१	व्यपदेशश्च तुल्यवत्	१०६१
वाक्यशेषश्च तद्वत्	१११६	व्यपदेशाच्च	१११३
वाक्यानां च समासत्वात्	७४२	व्यपदेशाच्च	११३२
वाक्यासमवायात्	६३९	व्यपदेशादपकृष्येत	९४८
विकारास्तु कामसंयोगे	१०६५	व्यपदेशादितरेषां स्यात्	१११८
विकारो वा प्रकरणात्	५९५	व्यपवर्गं च दर्शयति	६२८
निकृतां सर्वार्थः शेषः	११३६	व्यवस्था वाऽर्थसंयोगात्	७४३
विकृती त्वन्यः कर्मणः	१०९४	व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्	७२६
निचाया धर्मशास्त्रम्	६३७	व्यदेशाद्दानसंस्तुतिः	९८८
विधिकोपश्लोपदेशे स्यात्	७५८	श.	
विधिना चैकवाक्यत्वात्	८९४	शब्दान्तरे कर्मभेदः	४६१
विधिर्वा संयोगान्तरात्	९११	शमिता च शब्दभेदात्	१०९२
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्	८९६	शंथौ च सर्वपरिदानात्	९४९
विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्	८९७	शास्त्रफलं प्रयोक्तारि	१०८६
विधिस्त्वपूर्ववत्त्वात्स्यात्	८८१	शेषदर्शनाच्च	९७७
विप्रतिषेधे कारणः समवाय—	११२३	शेषश्च समारूयानात्	९५६
विप्रयोगे च दर्शनात्	१११९	शेषस्तु गुणसंयुक्तः	
विरोधश्चापि पूर्ववत्	६३०	शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्	९५५
विरोधिना त्वसंयोगात्	६४६	शेषः परार्थत्वात्	६५३
विरोधे च श्रुतिविशेषात्	११३४	श्रुति—लिङ्ग—वाक्य	८२१
विशये प्रायदर्शनात्	६०२	श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात्	८०३
विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां	४८४	इत्यस्त्वेकेषां तत्र प्राक्	१०४४
विहितप्रतिषेधात्पक्षे	६४३	स.	
विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्	६६७	सतो वा लिङ्गदर्शनम्	८९७

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
स देवतार्थस्तत्संयोगात्	७६२	सर्वे वा सर्वसंयोगात्	१००२
स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात्	८९१	सर्वेषा वैकर्म्यं स्यात्	६३६
समाख्यानं च तद्वत्	१०८५	सर्वेषा चोपादिष्टत्वात्	७८१
समाप्तं च फले वाक्यम्	५९५	सर्वेषा तु विधित्वात्तदथा	१००५
समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथा	६४२	सर्वेषा वाऽविशेषात्	११३८
समाप्तिरविशिष्टा	५९७	सर्वेषा वा लक्षणत्वात्	७०५
समाप्तिवच्च संप्रेशा	६४०	सर्वेषा वा शेषत्वस्य	१०७४
समेषु कर्मयुक्तं स्यात्	५५२	सर्वेषा वैकर्म्यमैति-	८०१
संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्	८७६	सर्वेषु वाऽभावात्	८०१
संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात्	५२८	सर्वस्य वोक्तकामत्वात्	५६५
संज्ञोपबन्धात्	४९८	साक प्रस्थार्थिषु स्विष्टकृत्	९९४
संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणवत्	८७१	साकाङ्क्ष त्वेकवाक्यं स्यात्	७३०
संदिग्धे तु व्यवायात्	७३२	सावारणान्न ध्रुवाया स्यात्	९९०
संनिधानविशेषात्	११३६	सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति	१०८४
संनिधौ त्वविभागात्	६१९	सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति	६४४
संयुक्तं वा तदर्थत्वात्	१०५५	सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात्	९६५
संयुक्तस्त्वर्थशब्देन	६०४	सूक्तवाके च कालविधिः	७५९
संस्कारकत्वाद्चोदिते	७५१	सोमेऽवचनान्नसो न विद्यते	९९८
संस्कारश्चापकरणे	५९७	सौत्रामण्या च ग्रहेषु	९९४
संस्कारस्तु न भिद्येत	५२१	सौमरे पुरुषश्रुतेर्निवने	५६३
संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था	७२४	स्तोत्रकारिणा वा तत्संयोगात्	१००२
संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये	१११३	स्थानाच्च पूर्वस्य	१०४४
संस्कृतत्वाच्च	९८४	स्थानात्तु पूर्वस्य संस्कारस्य	१०५१
संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्था-	८७३	स्यात्प्रकृतिलिङ्गाद्वैराजवत्	११४०
संस्थास्तु समानविधानाः	१०६०	स्यादानित्यत्वात्	८७४
सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात्	९७३	स्थाद्वाऽन्यार्थदर्शनात्	९९९
सर्वार्थमप्रकरणात्	१०५५	स्थाद्वाऽस्य संयोगवत्फलेन	९५४
सर्वार्थं वाऽऽधानस्य	१०३८	स्थाद्वा कारणभावादिनिर्देशः	१००९
सर्वे तु वेदसंयोगात्कारणात्	१००२	स्वाभिकर्म परिक्रयः कर्मणः	१११२
सर्वम्यो वा कारणाविशेषात्	९८५	स्वामिनो वा तदर्थत्वात्	९७१

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
स्वामिनो वा तदर्थत्वात्	११३०	हेसुमात्रमदन्तत्वम्	८८९
स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात्	११०१	होता वा मन्त्रवर्णात्	१०१०
स्विष्टकृद्द्रुमयसंस्कारः	७६४	होमात्	१०२०
ह.		होमाभिषवाम्या च	१००८
हारियोजने वा सर्वसयोगात्	१००५	होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्	९५६

समाप्तं च सूत्रवर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

**द्वितीयभागस्थतन्त्रवार्तिकान्तर्गतश्लोकानां
वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।**

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
अ.		अथवाऽस्त्विदमेवैकं	६४८
अगत्या लक्षणावृत्तिः	७२८	अथवा नैव भिद्यते	९८३
अग्निम्योऽपूर्वासिद्धिः	१०७	अथापि शास्त्रतन्त्रत्वात्	७०१
अग्निमाणवकत्वाम्या	७४७	अदृष्ट प्रथम तावत्	४६२
अग्निष्टोमान्यमात्रे हि	८७१	अदृष्टार्थे तु सकारे	६१७
अग्निहोत्रस्य चैतेन	६१४	अधिकारोऽपि यज्ञेषु	६४८
अग्निहोत्रादिशब्देन	६१३	अनन्तरोपादिष्टेन	१३२
अह्वगप्रधानचिन्तयं	४७३	अनन्यविषयत्वेन	१६८
अङ्गलक्षणमेवेदम्	६४७	अनवस्थितमानत्वान्	६२१
अङ्गानां मुख्यकालत्वान्	४८२	अनादिनिघनेऽप्येव	७०३
अचेदनेऽपि काष्ठदां	९०४	अनिष्टो यगत्वशक्तित्वात्	७०१
अचेदनेषु यत्तावत्	९२०	अनुक्ते कर्मशब्दे या	१२९
अजातिकरण चैषु	४९०	अनुवादाविशेषत्वं	४७०
अतः कमिपदाक्षिपात्	१०३१	अनेकपदमबद्धम्	१०७
अतश्च दण्डिशब्देन	६७७	अनेकशेषिशपत्वात्	८३८
अतश्च पदमेवेतत्	६८०	अनेकस्मिन्नपि प्राप्तिः	९२१
अतश्च स्वरूपानुपात्त	१०३४	अन्तरालेऽनुपाद्ये	४९३
अतश्च शक्तिर्वपस्मै	१०३२	अन्तराले च बहवः	७०२
अतश्चाहुनेरुक्तत्वान्	७१२	अन्य एव हि संबन्धः	८३४
अतिदेशोऽयमित्येतत्	१०६८	अन्य एवैकदेशेन	९२३
अतो नैवेदमाशङ्क्यम्	७८१	अन्यतोऽवगाते दोषे	९६१
अतो यद्यपि दोषरूप	१०३१	अन्यतोऽपि तु नैवस्ति	६४३
अतो विशेषचिन्तायाम्	७११	अन्यथैव हि ज्ञान्येषु	८३१
अन्यन्तबलवन्तोऽपि	८४१	अन्यथैव ह्यय कालः	४८१
अत्यन्तरूढिशब्दत्वात्	६११	अन्यानि पृथगारम्भैः	६४८
अथ त्वयुक्तियुक्तत्वान्	१०३८	अन्यार्थानुष्ठाने शेषैः	६४८
अथवाऽन्तरंगैका	७०७	अन्या हि वचनव्यापिः	१०३१

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
अन्या हि वचनव्यक्तिः	७१०	अशेषग्रहणे सिद्धे	९७६
अन्ये त्वन्ततया तस्य	६९४	अश्वत्वं नैव शोणस्य	९१९
अन्येनावरुद्धे हि	६३९	अश्वश्रुत्यैव शीघ्रत्वात्	७११
अन्ये विध्यादिनिर्दिष्ट	६९९	असजातविरोध हि	१०३३
अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्	६८२	असंबद्धव्यवाये हि	८७९
अपकुर्वन्नपीष्टो हि	६९७	असयोगाच्च तेनाभ्य	८६३
अपराधे निमित्ते हि	६९७	असयोगादभावेन	१०३४
अपर्यायविधायित्वात्	९४८	असाधारणभावेन	९८६
अपूर्वसाधनत्वाश—	७११	आ.	
अपूर्वो वैष चोद्येत	१०१९	आकाङ्क्षति प्रधान हि	६९८
अप्रसिद्धेश्वरत्वस्य	७९६	आकाङ्क्षातः प्रमृत्येक	८३३
अप्राप्तविधिरेवाऽम्	७११	आकाङ्क्षामात्रमेवैक	८३६
अनाधाच्चमसोऽवश्य	१०३६	आख्यातप्रत्यय पूर्वम्	४६९
अनाधिने तु विज्ञाने	७०६	आधारादि यथा द्रव्य-	७६१
अमितः सामिधेनीना	७३३	आचारयोरसंबन्धे	९८४
अभिधात्री श्रुतिः काचित्	७०९	आत्मना ह्यक्रियारूपै	९९६
अभिधेयो बहुव्रीहः	६७७	आदाने च यथा प्राप्तिः	७००
अभिषेकोऽपि धर्मज्ञैः	९८२	आधारे सवने भिन्नं	८१२
अयमेव च सम्बन्धः	६४९	आनन्तर्यात्प्रधानत्वात्	७२७
अयाज्या एव निगदा	७६३	आनन्त्येऽपि हि भावानाम्	६७८
अनुक्तमेवं शेषत्वम्	६६४	आमन्त्रणविभक्तिश्च	७९७
अरूपत्वाद्भिधेयस्य	४८९	आमिक्षा देवतायुक्ताम्	९३४
अर्थं प्रति न सामर्थ्यं	८२६	आमिक्षोत्पद्यमानेन	९३७
अर्थाभिधानसंयोगात्	७४९	आविर्भूतैकया शक्त्या	९३४
अल्पशोऽपि प्रयुक्तस्य	७४८	आश्रयत्वेन गृह्णाति	९९३
अवश्यमेव सामान्य	७४९	आश्रयस्तादृशो हीष्टो	१०३४
अवस्थान्तररूपत्वात्	९९९	आसन्नपुरुषार्थत्वात्	१०३३
अविच्छिन्ने कथंभावे	८१७	आसन्नासंभवे चेष्टा	१०३९
अविरोधात्समावेशे	९४९	इ.	
अविवक्षोपपन्ना स्यात्	७१७	इतरेषा तु षष्ठ्यन्तः	८९९

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
इत्थ बोधक. शब्दः	९३१	एककर्मत्वपक्षे स्यात्	१२४
इति कथितबलाबलप्रवेकै.	११४०	एककालप्रयोगे हि	११२९
इतिकर्तव्यताशस्या	८३६	एककालाभिसयोगात्	४८०
इत्यादत्त इति ह्यस्मात्	७१०	एकत्रासति सामर्थ्ये	८२६
इत्युक्ते नैष दोषोऽस्ति	८१२	एकत्वस्यैव किं किंवा	७०७
इन्द्रेण यस्मिन्सवने	८०२	एकत्वेऽपि हि शब्दस्य	१६९
इष्टिशब्द. समस्तं वा	४८२	एकत्वेनापि सवध्य	७१७
इष्टयते पाक्षिक वस्तु	१७६	एकद्वित्रिचतु पञ्च-	८३१
इह त्वध्यायरूप वा	६९१	एकवाक्यतया यावत्	८३२
इहापि च कथंभाव-	८३६	एकशक्तिस्वभावेन	१९३
उ.		एकशाखानिबद्धानाम्	६३८
उच्यते रशनाधर्माः	८३६	एकसोपानवर्त्येको	८३४
उत्पत्तिवचनात्सिद्धा	११४	एकस्मिन्नेव मार्गे तु	८३९
उत्पत्तिवाक्यशिष्टश्च	११३	एकस्य वेदवृक्षस्य	६३९
उत्पत्तिविधिमाहोच्य	८१०	एकाह'हीनमत्राणि	६१२
उद्गाता गौण एवात्र	१००३	एकेष्टिर्थ्यमावास्या	४८८
उद्गातृपदमौद्गात्र	१००३	एकैकस्मिन्स्तु शेषत्वं	८३८
उद्देशम्यापि देशादे.	७१९	एतद्देशे ह्यनुष्ठानं	१०४३
उपकारमलब्धवैव	६९७	एतद्यूपपरिव्याण-	८३६
उपकारेण शेषत्वं	६९७	एतस्या इति संकल्पः	१२०
उपक्रमोपसंहार-	६५९	एतावास्तु विशेषोऽत्र	६८४
उपसद्भ्यः पर ह्येतत्	६१४	एतेनाध्ययनाधान-	६९४
उपादेशो गुणो यत्र	६१९	एवमङ्गप्रधानानाम्	६९४
उपोद्घातप्रसक्तानु-	४६१	एवमत्र प्रपञ्चेन	६९०
उपोद्घातोदितेनैव	६९०	एवमर्थद्वये तावत्	६९१
ऋ.		एवं च दशमेऽप्येतत्	१०३१
ऋग्वेदादिसमूहेषु	७०२	एवं च प्रकृतावेतत्	१०३२
ऋत्विग्म्यो दक्षिणा दद्यात्	९६०	एवं सति प्रधानानाम्	६९६
ए.		एवं सिद्धे एताभिः	७०८
एककर्मगताः पुंसाम्	६४१		

श्लोकाः क्र.	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
		किं च प्रयोगसामान्ये	१०३३
कठेन प्रोक्तमित्येवं	६९०	किं त्वश्वरशानामन्त्र—	७११
कठेनाध्यापितं प्रोक्तम्	६९०	किं त्वेकार्थसमूहम्यम्	८०९
कथमादावसन्नेव	७२२	किं त्वेन्द्र्यां गार्हपत्यस्य	८२५
कथंभावो हि भावाना	७३२	किं न्वय तद्धितान्तानाम्	९२३
कदाचित्तुणमेवाऽऽह	६८४	किं समुच्चितयो किं वा	७०७
करणत्वं न तस्यास्ति	१०३९	कुत. कृतार्थसयोगे	१०८३
करणे तस्य दोषः स्यात्	१०३६	कृतक चाभिधान यत्	६९०
कर्ता राज्यस्य राजेति	९७९	कृत कट इतीहापि	९३८
कर्तृत्वं साधकत्वेन	९०४	कृतार्थे मन्त्रपाठे च	७९०
कर्तृणा शास्त्रगम्येऽर्थे	९०६	कृत्रिमं काठकाद्युक्तम्	६३७
कर्मणः कर्मसाध्यत्वं	७३०	कृत्वा शब्दार्थमवैकम्	५५६
कर्मणा सह चोद्यन्ते	६९९	केचिदाहुर्यदाऽऽधार—	८१२
कर्मणा भेद एवायं	१०५०	केनचित्तु प्रकारेण	७०९
कर्मण्यपि कृते पूर्वम्	६९२	केवला भावना तावत्	७०६
कर्मभिः साध्यते स्वार्थः	१०३७	केवलारणवाचित्वम्	६८६
कर्मशब्देऽगुणेऽप्यत्र	९४२	केवलाश्राभिधान्यां हि	७१२
कर्मस्थो हि कथंभावः	६२४	कृतकार्यविशेषोऽयं	७७८
कर्माण्यभूयमाणानि	९२३	कृतमध्यप्रयोगो हि	९८७
कर्मान्तरेऽनुवादोऽस्य	८९५	कृतसम्बन्ध एवायम्	९८२
कश्चित्तद्गत एवेह	९१८	कृतं प्रत्यसमानत्वात्	१०३२
काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नम्	७१३	कृत्वङ्गत्वेन नैवेह	११०२
काम्यनैमित्तिकाना तु	१०३३	कृत्वर्थं कर्म गुह्याति	१०३५
कार्यः सर्वाङ्गसंयुक्तः	९०८	कृत्वर्थश्चाऽऽश्रयोऽप्यस्य	१०३४
कारकं ह्युच्यते कुर्वन्	६९१	कृत्वर्थाङ्गब्रह्मणे हि	१०३४
कारकेण गृहीतत्वात्	९०५	कृतद्रव्यपरिच्छेदात्	७१६
कालेदेवतयोर्नात्र	४९६	कृतश्चावगतद्रव्य—	६९३
कालो यस्य न विज्ञातः	४८२	कृत्यामसित एवाय	६९४
किमुपादेयता तेषा	७०७	क्रियया कारकं गम्यं	९२८
किमेकत्वविशिष्टस्य	७०७	क्रियाऽपि न विना कश्चित्	६९२

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
क्रियान्तरेण संबन्धः	९०७	ग्रहद्रव्येण किं किं वा	७०६
क्रियापदैकयोगित्वे	४८८	ग्रहं चोद्दिश्य समार्ग-	७०८
क्रियाश्चाकारकत्वेन	४९८	ग्रहेण वा विशिष्टा किं	७०७
क्रीणात्यरुणयेत्यत्र	८२२	ग्रहे विधाय समार्ग	७०८
काचिद्दृष्टनिराकाङ्क्षः	६६९	ग्रहैकत्वे गदोद्दिश्य	७०७
काचिद्द्रव्यपरिच्छेदात्	७२५	ग्रहोऽप्यावर्तनीयः स्यात्	७०८
काचिच्चस्य प्रमाणत्वं	८२८	ग्राह्यं न त्वेनदेकान्तात्	६९०
ख.		च.	
खण्डन गुणभूतत्वात्	९७६	चतुर्थापञ्चमीरूप-	९३६
ग.		चमस. खादिरत्व च	१०३३
गतिः सर्वपदार्थानां	८८२	चमसेष्वपि समार्ग-	७१३
गत्वादिबन्ध चैतेषु	४६९	चरौ पशौ पुरोडाशे	८८४
गुणभावो हि कर्तृणा	९०६	चर्वादीनां स्वभावेन	६०९
गुणश्चापूर्वसंयोगे	६९०	चित्रव्यक्तिरिय जातिः	६७८
गुणात्कामो न युक्तोऽत्र	७३९	चोदिनार्थानुरोधेन	७९९
गुणानामेवमात्मत्वं	६९३	ज.	
गुणानां च परार्थत्वात्	७३९	जहृस्वार्थाभिधायित्व	७४९
गुणानां यत्र भूयस्त्वम्	८१९	ज. घन्युद्दिश्यमाना स्यात्	८६९
गुणान्तरावरुद्धत्वात्	५३२	ज तस्य हि व्यवस्थानात्	८०४
गुणाभावाद्भविष्कृत्व-	७९७	जातिरेव तु थज्जात	८०९
गुणार्थोपवसथ्येऽहि	१०४४	ज्योतिषो यद्यहीनत्वं	८६४
गुणे स्वरूपतो घर्मः	८१०	ज्ञ.	
गुणो वा नामधेय वा	४६७	ज्ञानं च लक्षणं सर्व	६९७
गृह्णती भावनाऽप्येवम्	७०४	ज्ञातव्या उभये सत्य	६९२
गौणत्वं यत्र नाम स्यात्	७९३	न.	
गौणत्व यो वदेदत्र	६८३	तच्छब्दोपात्ततद्भूत-	९३१
गौणेऽपि तावदेतस्य	७९४	ततश्च माप्यकारेण	७१२
ग्रहणं नामधेयं च	६०९	ततश्चाऽऽहवनीयेन	११०४
ग्रहणादिवदेकार्था-	७८६	ततश्चानवरुद्धत्वात्	१०३४
ग्रहणादीं च विस्पष्टे	१०६६	ततश्चापुनरुक्तत्वात्	६९१
		ततश्चास्य प्रयोगस्य	१०३६

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
ततश्चैतद्गृहकत्व	७०३	तथा मति ग्रहैकत्वम्	७२१
ततो वाचनिकेनैव	८१३	तथैकधातुसंबद्ध-	४६५
तत्र क्रमो द्विधेवेष्टो	८१९	तदबाधादशक्यश्च	१०३५
तत्र क्रियाप्रधानत्वे	७०९	तदबाधेन नैवेह	१०३६
तत्र क्रियाप्रधानत्वे	७०७	तादिदं परिसंख्येति	७१२
तत्र द्रुह्यबलत्वोक्तिः	८४१	तद्धितार्थोऽत्र लिङ्गं हि	७४४
तत्र नाम विशेषण	१०३०	तद्धितेन चतुर्थ्या वा	५३३
तत्र साधारणीत्येषः	१०६८	तन्त्रेणोभयसंबन्धे	६८६
तत्र सूत्राणि शेषाणा	६५२	तत्रामाङ्गेषु कल्प्येत	५५४
तत्रापि तु ग्रहस्यैव	७०७	तथा तत्सावधेन्नित्यम्	६८१
तत्राश्वरशानाशब्दो	७११	तयोरभिहितत्वेन	९३१
तत्रैव च क्षणे प्राप्तिः	७१०	तस्मात्कार्त्तार्थ एवायं	७४०
तत्रैव न विधीयेत	५५९	तस्मात्तदेवेति मते न कर्म	६४६
तस्य प्रकरणं द्रुह्य	१०३२	तस्मात्प्रचनिशब्दादिः	९३०
तत्रार्थेऽदयो देहाः	७०३	तस्मात्सत्यविनाभावे	६५४
तथाऽनाम्नात्प्रोपाणाम्	६४८	तस्मादनूद्यमानत्वात्	९४३
तथाऽभिधारणं तस्मिन्	८३८	तस्माद्यथैव शब्दाना	६८४
तथाऽर्थव्यवहाराणात्	६४९	तस्माद्द्विस्तरसंज्ञेर्षौ	६५१
तथा कृत्वा द्वयोः पूर्वं	७०७	तस्मान्न श्रुतमात्रत्वं	७०९
तथा गुणविशेषण	६९२	तस्मान्नाऽऽत्त इत्येतद्	७११
तथा च - न	६५०	तस्मात्परस्परान्गत्वम्	६५६
तथा च - न विशेषण	६४८	तस्मात्संज्ञणमेवैतद्	७२१
तथा - तनेनावात् -	६५६	तस्मिन्सिद्धित्ययं वाक्यात्	८३८
तथा वात्पर्यकर्मत्वे	८४०	तस्य तं प्रति शेषत्वम्	६५५
तथा न भिद्यते कर्म	६५०	तादर्थ्यमपि नैवान्यत्	६५६
तथा पञ्चङ्गमेकत्वं	८४०	वान्युत्पत्तिमेषान्ते	५४१
तथा पात्नीवेतऽप्युक्ता	७४३	तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या	८३६
तथा यत्रापि टात्वादि	९२१	तिरोहितं च कर्मत्व	९०५
तथा व्योमशरीरोऽपि	७०२	तिष्ठत्यादावुवात्तेऽपि	९२९
तथा शब्दार्थसंबन्ध-	६४९	द्रुह्यकसौ हि संबन्धौ	७३६

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
तुल्यप्रकरणा ह्येषा	७९८	दृष्टश्रुतविरोधे तु	४६२
तुल्यवाङ्मि प्रसंख्यानं	८९२	दृष्टेऽपि च फले नैव	७३२
तुल्यार्थत्वात्स भेदेन	७०६	दृष्ट्वा ह्रस्वं सनातीयं	८७२
तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि	९३९	देवतातद्धितोत्पादे	४९२
तुल्यो यद्यपि सबन्धः	१०३०	देवताद्रव्यकर्तृभ्यः	५९३
तृतीयार्थश्च कल्प्यः स्यात्	१०१८	देवता या यदुद्दिश्य	७९०
तेन कारकसामान्यं	७९४	देवतासगतिः श्रुत्या	५३३
तेन गृह्णाति हि स्वार्थं	१०३४	देहभेदप्रकाराश्च	७०२
तेन त्रिधैव मन्तव्यः	७७०	द्रव्यदेवतसंबन्धः	५३७
तेन प्रकरणप्राप्त	१०३४	द्रव्यस्य क्रिययोर्वैतद्	७०९
तेन प्रणयनाभ्यास.	१०३९	द्रव्यस्य गृह्यमाणस्य	५२०
तेन प्रणयनाभ्यासः	१०३६	द्रव्यादेशत्र शेषत्व	६६४
तेन यद्यपि सामर्थ्यं	८३४	द्रव्येण साधनीयेयम्	६९३
तेनाऽऽख्यातेऽपि कर्तव्ये	९०२	द्रव्येणात्यन्तभिन्नेन	५१६
तेनात्रैवेदमारभ्यम्	६५२	द्रव्योपसर्जनीभूतः	६८४
तेनानुष्ठितामित्येवम्	६९०	द्रव्योपसर्जनगुण्य	१०३५
तेनैकविषयत्वेन	१०३३	द्रादशत्वमहीनेन	८६३
तेनैतस्य द्विरूपत्वम्	६८४	द्वार येषु पराधीन	११०४
तेनैतान्युपकुर्वन्ति	६५६	द्विखण्डाः पर शिष्टम्	६४७
तेनोच्येत तथा तेषा	७०२	द्विवर्णे च पदे जातिः	८०५
तेनोपसर्जनस्यापि	६५२	द्वे तावन्नानुवाक्ये स्तः	७३९
तेषामन्तर्गताऽपीच्छा	७०२	द्वयेकसंख्येयसंघाते	९२४
तेषा चान्तर्गतेच्छानाम्	७०३	ध.	
त्रयाणा वैष्णवादीना	४९६	धर्मोऽपि च वृणोत्येव	९६२
त्रिरभ्यासपरत्वात्तु	७५७	धात्वर्थभेदे सर्वत्र	४६४
त्रिरभ्यासपरत्वात्तु	७५६	धात्वर्थस्य प्रधानत्वं	९०२
त्रेषा च देवतायोगः	६०५	धात्वर्थस्य प्रधानत्वं	९०२
द.		धात्वर्थोऽपि यथाऽऽख्याते	६१६
दृश्यत्र दशमे पक्षे	५४१	धारणे विधिरैव स्यात्	८९८
दुर्बलस्य प्रमाणस्य	८४१	ध्रुव विधीयमाने हि	७०६

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
प्रौढं साधारणं द्रव्यम्	४७९	ननु ज्ञेया यथा शेषाः	६५२
न.		नन्वतुल्यार्थयोर्बाध.	१०३४
न ग्रहान्तरसंमार्गे	७२१	न प्रातिपदिकेनोक्तम्	५३५
न च गर्दभबन्धन्यां	७११	न बाधस्यैकरूपत्वम्	८६१
न च तत्प्रत्ययरूपेण	४९४	न मूरुयानिक्रमे किञ्चित्	९३७
न च त्वष्टुरभावेन	६०६	न लोके देवदत्तस्य	५७७
न च प्रहरण याग-	७६१	नवमेऽर्थप्रधानत्वात्	६४८
न चाऽऽदानेऽस्ति मन्त्रस्य	७११	न वाऽऽटेङ्गुणवच्छास्त्रात्	७५४
न चानित्यस्य कामस्य	६१८	न वाऽऽनन्यक्रियायोगे	४८८
न चान्यभेदेनान्यस्य	५२४	न वाऽऽर्थविप्रकर्षोऽस्य	७१०
न चाप्यन्यपदार्थत्वम्	६७४	न वा विज्ञानलिङ्गाना	८२०
न चाप्यन्योन्यसन्नये	६९२	न विशिषन्ति गावोऽर्थ	६७६
न चाप्युद्दिश्यमानत्वम्	६१९	नवेन क्रतुना षश्चात्	५५६
न चार्थप्रत्यये सिद्धे	७५१	न शाखान्तरवद्युक्तः	८१५
न चावयवसंबन्धात्	७५४	न शेषोऽन्यः परार्थत्वात्	६५३
न चावश्य प्रधानेन	९७७	न शोणत्वादिवत्संख्या	९२०
न चाश्वरशनाया स	७११	न श्रुतेर्विनियोक्तत्वं	८३०
न चासौ समुदायार्थः	७४७	न सन्न धो निर्वातस्य	९४७
न चैकत्वविशिष्टं तं	७१४	न सावयनि पञ्चादीन्	१०३४
न चैकवाक्यमात्रेण	७०९	न साप्तदश्य बलवत्	१०३१
न चैषामेकवाक्यत्वम्	४९७	न सास्त्रानुगतित्वात्	५४४
न चोभयार्थता तस्य	१०३५	न हि गोभिरसन्नद्ध.	६७३
न तावत्तद्ग्रहे शक्यम्	७०८	न हि द्रव्यकथभावात्	५२५
न तावत्सशयो युक्तो	५६६	न हि भिन्नोपकारार्थः	६५६
न तावद्यमेकान्त.	६८२	न हि व्यासङ्गिविज्ञानम्	७४३
न तावदेकवाक्यत्वं	७४१	न हि सामान्यशास्त्रेण	९८०
न तु वाक्यार्थ एवान्य-	७११	न ह्यत्रैकमपि स्पष्टं	६६९
न द्वाविन्द्रियसंबन्ध.	५४८	न ह्यक्षभसणाद्रक्ष्याः	७१३
न त्रैतात्वमिन्द्रस्य	७९९	न ह्येकस्मिन्पदे युक्तः	७२०
न द्रव्यमनुपाश्रय	६९२	न ह्येकेन प्रयोगेण	६२५

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
न ह्येष कर्मभङ्गकारः	९९६	नैकत्रकेन संख्याताः	१०३३
न ह्येष देवताधर्मः	८८७	नैकप्रयत्नसाध्यत्वं	९९६
नाऽऽनुमानिकमात्रं यत्	१०६३	नैकेनापि प्रधानेन	६९६
नानारभ्यविधिप्राप्त्या	१०३१	नैमित्तिकं तु प्रकृतौ	१०३४
नानावेदस्वरस्तम्भात्	८१२	नैमित्तिके श्रुते यच्च	१०३३
नान्यप्रकरणापात्तिः	७३२	नैव तावदुभौ शब्दौ	९८४
नापेक्षा यस्य यत्रास्ति	८३०	नैव हि द्रव्यमात्रस्य	९३३
नाम्ना धात्वर्थमात्रं च	६१६	नैव हीहाङ्गभूयस्त्वम	८१६
नाम्ना द्विवैध संबन्धः	९३६	नैव ह्यनेकसम्बन्धात्	९९१
नासति क्रतुसम्बन्धे	७७१	नैवेतेषां प्रमाणत्वम्	८३९
नास्मिन्परमसादृश्यम्	९४४	नैवाऽस्मिन्सम्बन्धात्	९८०
निःश्रेण्यारोहणद्राप्य	८३४	न्यायेन सप्रदायाद्वा	७०१
निःसदिग्धप्रधानत्व	९०३		
नितरा गद्यमानत्वात्	७६२		
नित्यमङ्ग च दूरस्य-	१०३३	पटस्य शुकु इत्यत्र	६८९
नित्यं तत्रानुवाक्यामिः	७३९	पदतद्भागवाक्यार्थ-	४७९
नित्यं हि क्रियाभागेऽस्मिन्	८८०	पदत्रयाद्विना नाम	७१०
नित्याः शब्दार्थसम्बन्धाः	९८२	पदान्तरगतो यस्य	७१८
निधनश्रुतिवैयर्थ्यात्	९६९	पदान्तराणि यत्रार्थ	८३३
निधने हीप्विधाने चेत	९६६	पदार्थ एव काकटि	७१३
निमित्तेन च तेष्वपाम्	६९९	परप्रकरणस्थानाम्	७४१
नियमः सर्वथा तावत्	१००७	परमार्थवादिषु	९६६
निरूढा लक्षणाः काश्चित्	६८३	परिक्रयो हि सर्वत्र	९८७
निर्वैषत्वं हि तत्रास्याः	७१०	परिग्रहपरित्यागौ	७००
निर्वपन्नेव जानानि	९७९	परिच्छेदो गवादीनां	९२०
निवेशः केषुचित्चेव	४७९	पशुकामप्रयोगे च	८३८
निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽयं	९९१	पशुमप्यदशात्वस्य	६९०
निष्कृष्टदेवतामध्यः	७७०	पश्चात्प्रत्ययानोऽयम्	७३९
निष्पन्नत्वाविशेषः च	६९२	पासिकत्वेऽप्यनित्यत्वात्	७९१
निष्पन्नेन निमित्तेन	९७९	पाश्चदशमसाधित्वा	१०३३
		पार्थिवावयवप्रायाः	७०२

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
विष्यादर्धं समस्तं वा	८८९	प्रज्ञातदेवतत्वाच्च	४७८
पुनःश्रुतिरनन्यार्था	६२९	प्रतिग्रहीतरि स्पष्ट	९६९
पुनरुच्चार्यमाणश्च	७०८	प्रतिपाद्यमिदं द्रव्य	९९६
पुनर्विधानसामर्थ्यात्	९६४	प्रतिसंघातवर्तित्वात्	८०४
पुंवाक्येऽप्यन्योक्तत्वम्	६९९	प्रतीतिं प्रति नैवात्र	७००
पुन्यापारनियोगेन	९१९	प्रतीतिव्यतिरेकेण	६९९
पुरा कल्पस्वरूपेण	८९९	प्रत्यक्षविधिसद्भावात्	९८९
पुरुष हि परित्यज्य	९१०	प्रत्यक्षा समतिवक्तये	८३३
पूर्वक्षास्त्रयो ह्यत्र	९०९	प्रत्ययः सनिकृष्टार्थ—	९६१
पूर्वमेव गुणः कश्चित्	९२४	प्रत्ययश्च यथा मन्त्रं	७१०
पूर्वं तेनैव शब्देन	४६८	प्रत्ययार्थः समानोऽपि	४६८
पूर्वं परमजातत्वात्	८९९	प्रत्ययार्थप्रधानत्वात्	४६३
पूर्वं प्रधानसंबद्धं	९१८	प्रत्ययार्थबहुत्वात् हि	९२३
पूर्वं यच्छब्दसंबन्धात्	९७१	प्रत्येकं हि समर्थत्वम्	९१८
पूर्वं स्योनं त इत्यादि	८३८	प्रथमं काल एवाऽऽभ्या	४७८
पूर्वयोर्नास्ति संबन्ध	६४९	प्रधानमात्रमेवोक्तम्	६४९
पूर्वाधिकरणनैव	१०३९	प्रधानं नीयमानं हि	४८६
पृष्ठद्वयविकल्पः स्यात्	६३४	प्रधानादौ विधीयन्ते	६९९
पौर्णमासीममिद्यागात्	४७१	प्रधानानां प्रधानैश्च	६९४
पौर्णमास्यतिरिक्ताहः	६२६	प्रधानान्यप्यनोऽङ्गानाम्	६९६
पौर्णमास्या यदा तिस्त्रो	४८९	प्रधानैरप्रयुक्तानि	६९६
पौर्वापर्यबलीयस्त्वं	८०६	प्रपद्यते रूपविनाशभातेः	९७०
पौर्वापर्यं यथा पूर्व—	१०३३	प्रयुज्यते पदं किञ्चित्	६६९
प्रकृतप्रत्यभिज्ञानम्	९१२	प्रयुज्यते हि वेदेषु	४६७
प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात्	६०७	प्रयोगपरिमाणं च	६४८
प्रकृतादपि भेत्तृत्वम्	६०९	प्रयोगाः सन्ति तस्यान्ये	१०३२
प्रकृतानामसद्भावात्	४९०	प्रयोजकवशौ चेष्टौ	६९१
प्रकृतिप्रत्ययौ पूर्णौ	४७६	प्रयोजकाः प्रयोक्तारः	६४७
प्रकृतौ तदप्रत्यये च	९८३	प्रयोजकोऽपि शेषाणां	६९१
प्रजापतिव्रतस्थत्वात्	९११	प्रयोजनं तु प्रत्यक्ष—	७१२

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
प्रयोजन विधे. किं स्यात्	७११	बाध्येन फललोभेन	१०३३
प्रवरो न त्वतिक्रान्तो	१०१५	बालत्वादौ समानेऽपि	९२०
प्रशस्तशब्दैरवधारितेन	६२३	बिन्दौ च समुदाये च	७७०
प्रसक्तानुप्रसक्तोक्तम्	६५०	बिभ्राण. पुरुष राजा	९०५
प्रसिद्धिरिति विज्ञान	७४८	ब्राह्मणत्वादिमयुक्ते	५९३
प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य	४७६	म.	
प्रसिद्धे भावनाभेदे	४६३	मवेत्फलश्रुतिर्या तु	५४६
प्राकृतेन कथमावे	७३६	मारो यो येन वोढव्यः	६५१
प्राक्प्रतीतिकसंबन्धि-	६७६	भिद्यते भावनामात्र	६१७
प्राजापत्येषु यामानाम्	६५०	भिन्नं मित्रादिदेवत्य	१०३५
प्राधान्याच्छेषिणा साक्षात्	६५२	भिन्नानां हि पदार्थानां	६४८
प्राधान्यान्न ग्रहस्तावत्	७०८	भिन्ने एते यतो वाक्ये	८४८
प्राधान्येनात्र नोपात्ता	९१७	भिन्ने हि विधिसामर्थ्ये	६१९
प्राधान्येनेह कर्तृत्व	९०३	भूतान्तरानुबद्धेन	७०२
प्राप्तस्तावद्गुणो नैव	५४२	भूयमा च सधर्मत्वम्	९६७
प्राप्ते कर्मणि नानेक	४८५	भेदान्न रवक्तव्य	६४८
प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थ-	५४२	भेदे च दृष्टसामर्थ्ये	४७३
प्राप्नोति हि प्रधानस्य	७२०	भेदेन श्रुतिलिङ्गाभ्या	७६२
प्रायेणाऽऽख्यातसंबन्धि	४६७	म.	
प्राथोवचननिर्णयं	९५१	मण्डवैर्बहुशस्तृप्तिः	७४८
प्रासङ्गिकी क्रतोः सिद्धि	१०३६	मन्त्रचोदकयोस्तावत्	७९३
फ.		मन्त्रब्राह्मणतर्काणां	८०४
फलवाक्ये यजेरेव	९८२	मन्त्रवाचनियमैर्युक्त.	९६०
फलाय विहित माम	५५५	मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थ-	७५३
ब.		मन्त्राणामपि यत्कार्यम्	६४९
बलाबलविविक्तानां	८६२	मन्त्रोऽपि रशना शधि	७११
बहुव्रीहिसमासोऽयम्	६७३	मन्त्रोऽयं गार्हपत्याङ्ग	८४४
बाधस्तु यदि कल्प्येत	८२९	मन्त्रो यथा समाम्नातः	७६५
बाधम्योक्तप्रकारत्वात्	८५९	मम प्रतिदिन सर्वः	६२७
बाधिकैव श्रुतिनित्यं	८५८	महापौतिकदेहस्याः	७०२

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
मिथश्चानर्थसंबन्वात्	७३९	यथा वोद्दिश्यमानत्वे	७०८
मीमांसका हि वाक्यार्थ—	७०६	यथा शीघ्रप्रवृत्तित्वात्	८२८
मुख्यः प्रत्याख्यते कस्मात्	७१०	यथा हि शकुनिवृक्षे	८१२
मुख्यः प्रथमकार्यत्वात्	८६२	यथेहास्पदार्थोऽपि	९३९
मुख्यकालत्वमङ्गानाम्	४८२	यथैकबन्धनार्थत्वात्	९१२
य.		यथैव क्वचिदुक्त्वाऽपि	९१९
यच्चान्यदविनाभाव—	६९३	यथैव पशुभामान्ये	९११
यच्छब्दस्योक्तिसामर्थ्यं	८२४	यथैव पौरुषेयेषु	७००
यजिना विहिते यामे	४९४	यथैव वारवन्तीयम्	९६७
यज्ञाङ्गत्वाच्च तच्छेषाः	९६४	यथैव हि ग्रहत्वेन	७४३
यज्ञेऽन्यतमवेदाङ्गे	९४२	यथैवाशत्रयापेक्षा	९४९
यतः कर्तृगता संख्या	९१४	यथैवाष्टाकपालादौ	९१३
यत्तु शेषः परार्थत्वात्	६४७	यथैवे त्पत्तिवाक्याना	४७९
यत्स्वत्र भाष्यकारेण	९९३	यदाऽनुमितयाऽप्येष	७१२
यत्पुनर्यजमानादि	६८१	यदा तु प्रतिबद्धत्वात्	७११
यत्र द्रव्यगुणैकार्थ्यं	६९१	यदा स्वसमवेतोऽत्र	६७७
यत्र नामोपपद्येत	८०१	यदि क्रियाप्रधानत्व	७०९
यत्र वाक्येन संबन्धः	९१७	यदि च द्रव्यवाचित्वं	९३३
यत्र सामान्यतः प्राप्स्यन्	७०९	यदि तावद्ग्रहः संख्यां	७१४
यथाऽऽग्नेयादिवाक्यानाम्	९१०	यदि तावद्विकल्पेन	७२०
यथाकथंचिल्लभ्येत	४७८	यदि द्रव्यगता संख्या	८३६
यथा च द्रव्यमिच्छन्ति	६९२	यदि नामाविभागः स्यात्	९४०
यथा च द्रव्यसामान्य	८०३	यदि नामास्य विज्ञातौ	७४१
यथा पश्चात्तनः पाता	७९७	यदि प्रकरणं त्यक्तव्य	९०९
यथा प्रकरणप्राप्तं	१०३१	यदि प्रथमशब्दोऽयं	८७७
यथा प्रकरणं हित्वा	९४४	यदि युक्त्या विनैवेय	१०६८
यथा फलप्रदं प्रेक्ष्य	६००	यदि वा स्तोत्रशस्त्रादि	८१२
यथाभिच्छेषित यत्र	६१६	यदिशब्दपरित्यागः	९७४
यथा रक्तोपवानेन	४६९	यदि षष्ठी भवेद्त्र	८१२
यथा वनादिमंघाताः	८०४	यदि छद्वाङ्गिभावोऽत्र	८९७

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
यदि ह्यवयवार्थेन	९७८	या गुणम्योपकुर्वाणम्	७१८
यदि ह्यालम्भनिर्वापौ	९९९	यागोपदेशवेलायाम्	९२४
पद्यपि प्रकृते तन्मिन्	६१४	यागोऽयमिति विज्ञानम्	४७१
यद्यप्यवयवद्वारम्	९६८	याज्याभक्षवपट्काराः	१०१४
यद्यप्यस्य हविष्कृत्त्वं	७९७	यादृशं द्र०पसंनद्धम्	९१०
यद्यप्यहसृचा कुर्या	७८१	यादृशस्य हि धूमस्य	८१६
यद्यप्यादौ गुणत्वेन	९०१	या धा म वचनव्यक्ति	७०८
यद्यश्चरशानाप्रार्थि	७१२	यावच्छ्रुतोऽपि शब्दः सन्	७१९
यद्यस्य गमकत्वेन	८१६	यावज्जीवपदारूयात्—	६२४
यद्यस्य विनियुक्तस्य	७१२	यावत्प्रकरणादीनि	८३६
यद्याहत्य विधीयेरन्	६६८	यावद्धि विधिमाभ्यर्थ्यम्	९४६
यद्युत्पत्तौ न विद्येत्	४८३	यावन्न विधिमम्पर्शः	९४०
यद्वा भावनया कर्ता	९१७	येन मन्त्रेण यागाङ्गं	७६०
यद्वा भिद्यत् इत्येवम्	६८०	येन येन प्रकारेण	७०८
यद्वैतद्विशेषेण	९०२	यैव हेतुनैतेषा	१०७७
यद्वैश्यादिनिमित्तेन	१०२२	येनोत्पत्तौ न याज्यात्व	७६१
यन्निमित्तमपेक्षायाम्	६७७	येषा पृथगनुष्ठानम्	७८६
यन्मात्रमेकं कर्मेति	४७१	योऽपैत्याग्रयणात्सोमः	७९१
यल्लक्षणो हि भवतः	९१८	योऽर्थः प्रत्यक्षदृष्टोऽपि	६६९
यस्माद्धेदमविज्ञाय	६४८	योऽश्वपतिग्रहादेव	९९२
यस्मिन्नन्यपदार्थे च	६७४	योग्यता लिङ्गमित्युक्तं	९८७
यस्तु शक्त्या परित्यक्तः	७०१	योग्यत्वेन च सिद्धत्वात्	७९६
यस्य ग्रहणवेलाया	७९१	यो नाम क्रतुमध्यस्थः	९०२
यस्यापि कारकं वाच्यं	९१७	यो हि नावद्भूतः सोमः	८००
यागसाधनता कुर्यात्	१०९९	यो हि यस्याभिधानाय	८२६
यागस्य फलसम्बन्धात्	७६७	यौगिकाना यथा जातेः	८०९
यागहोमावभेदेन	९८१	यौगिकी या समाख्या सा	८२०
यागानुमन्त्रणानीति	७९१	रः	
यामान्विष्णवादिस्त्युक्तैः	४८९	राजन्यः क्षत्रिये लुढः	९८३
यागपूर्वप्रयुक्तेषु	८८४	राजा निर्जात एवेह	९८०

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
रूपप्रकरणद्वारा	७११	वाक्येन सर्वप्रयोगात्	९९०
रूपप्रशादयो येऽपि	७०२	वाक्येनाऽऽधानबुद्धयानि	७३७
रेवनीवारवर्तीय-	९९२	वाचकैकवाक्यत्वात्	८३१
रेवनीवारवर्तीय-	९९२	वाच्यकालयुजो यागाः	४७६
		वाच्यवाचकसंबन्धः	९२२
ल. वर्मणीति सूत्रेण	९२२	वाच्यवाचकसंबन्धः	४९४
लकारे लक्षणा तावत्	९३९	वाजपेयः समाख्यानात्	८३८
लक्ष्यलक्षणयोर्दृष्ट.	६९९	वाजपेयेन संबन्धः	७२८
लिङ्गत्वमभ्युपेत चेत्	८२७	वाजिम्यो वाजिनं कुर्यात्	९३९
लिङ्गप्रकरणद्वारा	७११	वाजिशब्देऽपि वाऽश्वाद्वा	९३७
लिङ्गमरुथादिसंबन्धः	६८२	विकृतीनां तु नास्त्येवं	१०३१
लिङ्गादिशहिते वाक्ये	८९७	विक्षेपो यावता लिङ्गे	८३१
लिङ्गासुमित्या श्रुत्या	७१२	विच्छिन्ना सामिधेनीनां	७२४
लौकिके यदन्वयः सिद्ध	९३३	विदधद्वौ हि संबन्धौ	७०८
लौकिक वैदिक वाऽपि	७८४	विद्यमानेषु शेषेषु	९७४
लौकिकान्ध्ययान् तत्र	१११२	विवानाय प्रवर्तन्ते	७०१
लौकिकेऽपि तु यो दाता	९९९	विधायको नियुङ्क्ते हि	४७८
लौकिकेऽप्युपपन्नत्वात्	७७९	विधिः प्रवर्तमानो हि	९११
		विधित्वं प्रत्ययोपात्तम्	४९७
व.		विधित्वं यद्यपि श्रुत्या	९९८
वक्तृवाक्यगतं यत्तु	६९१	विधित्वं श्रौतमार्थं च	७०१
वक्तृव्यापारमात्रं च	६७३	विधित्वे भावनास्येऽपि	९०३
वचनव्यक्तिभेदेन	७०६	विधिरेषु भवेदेवम्	८९६
वदन्ति सामिधेनीवत्	७३८	विधिर्यदि प्रधानानाम्	७६६
वददिति श्रुतेरत्र	९०८	विधीयतेऽवघातादिः	६६६
वयोवस्थाऽभिधीयते	६७४	विधीयमानमप्यर्थम्	७२२
वर्तमानसंरूपेण	७०६	विधेयमात्रमप्यत्र	९६०
वर्तेत यदि भेदेन	१०२८	विधेयानेकमात्रेऽपि	९१७
वाक्यभेदतद्वैकत्व-	६६६	विधेयोऽपि हि पूर्वस्मिन्	९४३
वाक्यान्तरेण तत्कर्म	५४१		
वाक्येन यदि यागस्य	९१७		

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
विध्यन्तो वा प्रवर्तेत	६९९	वृषलैर्न प्रवेष्टव्यं	७१४
विध्यर्थवादसंबद्धम्	८०६	वृष्टिकामपदेनात्र	९६७
विध्युक्तिविनियोगा हि	८२९	वृष्टिकामपदेनैव	९६७
विना यत्रानुषङ्गेण	६१४	वैदिकं देशसामान्यं	८९६
विनियोकत्री श्रुतिस्तावत्	८१०	व्यक्तयो हि विधीयन्ते	४७१
विनियोगाभिधानस्य	८३१	व्यक्तिधर्मश्च पुंस्त्वादिः	९२१
विप्रकृष्टफलं शक्ता	१०३६	व्यक्तीरुद्दिश्य यत्कर्म	७०९
विप्रयोगे तु दृष्टस्य	६६९	व्यभिचाराच्च न द्रव्य—	६८२
विभक्तयो विधीयन्ते	९३७	व्यभिचार्यतिरेकोऽपि	६९९
विभाक्त्यव्यक्तरूपेण	६७६	व्यवधानात्तमित्यस्य	१०१८
विभक्त्युपात्तकर्मत्व—	७१९	ग्रीहीणा प्रोक्षणं यद्वत्	९४६
विरोधित्वात्प्रसज्येते	९८७	ग्रीह्यादीना प्रधानत्वम्	६६४
विरोधिनोस्तदैको हि	८३४	श.	
विशिष्टग्रहणं नेष्टम्	९१९	शक्यते चागृहीतेऽपि	९२०
विशिष्टो हि विधिः कृत्स्नः	७०४	शक्यते हि द्विदेवत्यः	७४२
विशेषणतया राजा	९०३	शतब्राह्मणसमुक्तः	१०२२
विशेषणाद्धिना नेष्टः	६७९	शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं	७०३
विशेषणैश्च संबन्धात्	९३२	शब्दब्रह्मति यच्चैद	७०३
विशेषप्रतिपत्त्यर्थं	४९८	शब्दवृत्तिनिमित्ते हि	६७३
विशेषविहितं ह्येतत्	१०३७	शब्दशक्त्यनुसारेण	७०१
विशेषश्चायमेवास्य	१०३२	शब्दाना न हि लोपेन	६८१
विशेषहेत्वभावे हि	४७७	शब्दार्थस्यैव मरुपत्वं	७४६
विशेषणतया नैव	९९८	शब्दार्थस्यैव साहित्यात्	७४७
विशेषणाविधिश्चायं	४८९	शास्त्रया हेतुया योगात्	६३६
विशेष्यत्वेन संपन्नं	६७६	शाखादिभ्यां य इत्येवम्	७४६
विधेदेवाश्च रूढचैव	९३७	शाखाना युगपद्वृत्ते.	६३८
विभवादिदानसंबन्धे	४९१	शाखान्तरगतस्यापि	६४१
विसंवादः स्फुटो ह्यत्र	१००१	शाखान्तरे यथा कर्म	६३१
निहितस्य विधिर्नास्ती—	६१९	शारीरो निग्रहो यत्र	६९७
निहितो विनियुक्तश्च	७०६	शास्त्रेण चोदिता ये हि	११०४

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
शास्त्रे यद्यपि नैतेषाम्	९२७	सकृदेव श्रुतो होमः	६२६
शशिध्रुत्या पुरा प्राप्ते	७११	सत्यप्यवयवार्थे च	१३७
शेषत्वे कर्मभेदात्	६५०	सत्यप्यग्यापृता शक्तिः	९२९
शेषत्वं केचिदिच्छन्ति	६५४	सत्यमस्ति श्रुतिर्येयम्	७४४
शेषं तस्यैव तं विद्यात्	६५६	सत्यं तद्विहितम्याम्य	७१२
शेषलक्षणमात्रोक्ता	६५३	सत्यं प्रथममाधानात्	१९१
शेषस्यैवाधिकारोऽत्र	६५१	सप्तमेनातिदेशेन	६४८
शेषोऽस्यास्तीति मत्वर्थात्	६५२	सप्तम्या तु तदाधारः	८१२
शोणादीना न चान्येन	९२१	संक्रान्तविधिसामर्थ्ये	१०६६
शोणेऽपि नैव वाजित्वम्	९१९	संख्यामात्रविवक्षाया	७१३
श्रुतमात्रस्य सर्वस्य	७०६	संख्याया कारके वा घीः	९३५
श्रुतशब्दाभिधेयाना	७२०	संख्यासंमार्गमबन्धौ	७०८
श्रुतेः कर्मान्तरज्ञाने	४७०	संज्ञानदीव्यवच्छिन्नः	१२९
श्रुत्यर्थः सनिकृष्टत्वम्	१३५	संदिग्धं वाक्यशेषेण	९६३
श्रुत्या तावत्तदर्थत्वं	६५८	संदिग्धे वाक्यशेषस्यः	१२५
श्रुत्यादिना समर्थस्य	८२९	संदेहः क्रियते सर्वः	६९५
श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च	६५२	संनिधानोपनीतं चेत्	६१६
श्रुत्यादिममवाये च	६५२	संप्रदानत्वमात्रं च	१३६
श्रुत्या ह्यत्र निराकाङ्क्षे	८४६	संप्रदायागता मुक्त्वा	६३८
श्रुत्यैव द्रव्यसंबन्धः	११३	संबन्धस्य च भावत्वम्	६७७
श्रुत्यैव पुरुषार्थं हि	१०३३	संबन्धिनैव संबन्धः	६७५
श्रुत्यैव समवायित्वम्	१३८	समस्य केवला चैव	४८३
श्रुत्यैवोपपत्त्यर्थः	१३४	समानदेशता नित्यम्	९५६
श्रुयते दोषसयुक्तः	९५८	समानविधिपक्षे हि	१०६४
श्रुयन्ते बहवोऽत्रार्थाः	१५९	समानविषयत्वे हि	१०३२
श्रौतव्यापारनानात्वे	४८५	समानविषयत्वं हि	८२२
ष.		समाप्तः सति सामर्थ्ये	१७१
षण्णामन्यात्रियागानाम्	४७७	समाप्तद्वितीयापत्तिः	८८५
स.		समाप्तार्थाद्विनिकृष्य	१००७
सकृद्धारणाय वा	७५६	समुदायानुवादस्य	१०६

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
समूहास्त्वेकवाक्याना	८०४	साक्षाच्च पुरुषार्थत्वात्	१०१४
संमार्गग्रहयोः किं वा	७०७	साक्षादयोग्यसंबन्धाः	७१७
संमार्गैकत्वयोरिवम्	७०७	सा च प्रकरणेनास्मै	१०३५
संमार्गो यदि सर्वेषाम्	७२०	साधकत्वं द्विधा दृष्टं	४११
सम्यग्जरणरूपान्ता	९७०	साधारण्येन संयोग.	७३८
संयोगः पूर्वभिद्धो हि	११०४	साप्तदशविधानं तु	१०३२
संस्कारत्वादतिक्रान्ते	१११७	सामर्थ्यं कर्मणस्तावत्	९१५
संस्थास्वपि तु तावत्त्वात्	८७३	सामर्थ्यास्तिप्रमाधानम्	५८८
सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्	६३५	सामानाधिकरण्येन	४८०
सर्वत्र यौगिकैः शब्दैः	६७५	सामान्यकारणात्प्राप्तं	८५८
सर्वत्रैव विकल्पानाम्	८४६	सामान्यपापणाशङ्का	७१०
सर्वथा बाधिता तावत्	६८९	सामान्यं स्यादिदं ज्ञेयम्	४९८
सर्वथा लक्षणं नाम	७४१	सामान्यविधिरस्पष्ट.	९७७
सर्वदा ह्यविनाभूता	६५४	सामिधेनीत्वमप्यासा	७३५
सर्वेषुसा स्वसंवेद्य	९१९	सामिधेनीः प्रति प्राप्ति.	१०३१
सर्वप्रकारमन्विष्टं	७०८	सिद्धान्तेऽपि तु यादृग्भ्या	४७६
सर्वप्राकृतदेवत्यः	७७०	सिद्धान्ते क्रतुसमुक्त	९०८
सर्वमभ्यर्हितं द्रव्य	८९८	सिद्धेऽङ्गत्वे ततस्तेषा	१०४०
सर्वर्गादिसमूहेषु	८०४	सिद्धेस्तुषोपवापेन	६५५
सर्वस्यैव हि कार्यार्थः	१०३६	सिंहशब्दः कश्चिद्गौः	५३१
सर्वारूपातेषु कर्तृणाम्	९१३	सुतरा विधिवाक्ये तु	७१०
सर्वार्ण्येव हि शास्त्राणि	९२२	सूत्रकारोऽपि विकृतौ	१०३१
सर्वा तावत्सृष्टिर्नित्य	९०८	सूत्रवाकः स तत्रैव	७७०
सर्वा ह्यध्ययनस्थेन	७८१	सूत्रेण परदौर्बल्ये	८४७
सर्वेण विधिवेलाया	५१९	सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वम्	१०२
सर्वनीयान्पुरोत्पाद्य	१०४६	सोऽयमापाणको लोके	७१२
स शब्दो लक्षणा याति	९०७	सौमरस्य समस्तस्य	५६७
सह विध्यविधी युक्तौ	७१९	स्तुतिर्लब्धात्मकत्वेन	९११
साकाङ्क्षानयवत्त्वेन	८४८	स्तुतेरपि हि पूजात्वात्	४९२
सा किं धात्वर्थमात्रेण	७०६	स्तोत्रशस्त्रानुवाक्यादि-	८१३

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
स्तोत्रसाधनभूतत्व	११४	स्यात्कर्मेकत्वयुक्तं यत्	७०३
स्याख्यादेयोऽपि कर्तृत्व	१३६	स्यात्त्रेगौणमिन्द्रत्वं	७१६
स्थितेऽधिकरणे त्वेव	७४४	स्याद्ब्रह्मर्थविधानं ते	१४७
स्थिते यागत्वसामान्ये	४७०	स्योनादिः करुपयाम्यन्तः	८४९
स्फुर्यादेरुत्पत्तिसंबन्ध	६७१	स्योनादेरपि शेषत्व	८३८
स्मार्तः पुरुषमात्रस्य	११२		
स्मृतिप्राप्तानुवादे हि	१४१	ह.	
स्मृतिभिः पुरुषो नित्य	८९६	हन्त्यादावपि शेषत्वम्	६६०
स्वरूपहेतुसंबन्ध-	६९२	हविरन्तरमालोच्य	९७४
स्वरूपानभिधानत्वात्	६२०	हविषो यदि पौष्णस्य	८८६
स्वलोकै तैजसप्राया	७०२	हवि सयवनार्थानाम्	१०३६
स्वाङ्गेन पाञ्चदशेन	१०३१	हिरण्यवासभो धर्म	९९२
स्वाध्यायग्रहणेनैका	६३६	होमाङ्गस्य च याज्यात्वं	७६१
स्वामिना च विना दामाः	६९४	होमो हि प्रकृतः शुद्ध	१४०

समाप्ता च तन्त्रवार्तिकस्थश्लोकवर्णानुक्रमणिका ।

आहत्य द्वितीयभागे तन्त्रवार्तिकस्थाः श्लोकाः—१००४

आहत्य भागद्वये च श्लोकाः—२४२५

सतन्त्रवार्तिकशास्त्रभाष्यसहितमीमांसादर्शने

शुद्धिपत्रम् ।

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६२	६	ततो ने	ततोऽने	३०		न्याय	न्यायः
४६३	७	तस्य	तस्य	५०१	४	विधाने ।	विधाने
१०		च्छ्रयेत	च्छ्रयेत		११	नत्वा	नत्वा
१२		तन्याऽपू	तन्यापू	५०२	१३	सव	संब
४६४	१	शिष्टापू	शिष्टाऽपू		२७	विधि	विधि
४७२	१२	वृत्तरेवि	वृत्तरवि		२८	श्चाल	श्चाऽऽल
१२		मन्यसे	मन्यते	५०३	२०	यवा	यत्वा
४७३	१३	क्षलण	लक्षण,	५०४	३०	दिश्येते	दिश्येत
४७४	३	वा य	वा य			(अ.२पा.	
२६		पौर्णभा	पौर्णमा	५०५	२	अ.३सू.६) ।	
४७५	७	एके	एक		२१	वाचेत	वाचेत
२७		माभ्यं	माभ्य			म्यान्तवान्तर—	
४७६	२८	यागाम्या	यादृग्भ्या		२८	स्यावान्तर	
४८१	११	पौर्ण—यजेत—		५०६	९	त्वात् ।	त्वात्
		‘ पौर्ण—यजेत ’		५०७	१०	गतम् ।	गतम्
४९३	२५	मविष्यति । कथ		५०८	४	होति इति’	होति’ इति
		—मविष्यति, कथ		५०९	२२	येते	येते ।
४९५	१८	नोपाशु	नोपाशु		२५	१ (तै०	१ तै०
४९७	३	जुहोति	जुहोति	५१०	२	त्वात् ।	त्वात्
४९८	२७	पदो—	पदो—			गृह्णात्येव—	
४९९	८	धातुंय	धातु य		३	गृह्णाति, इत्येव	
२३		कथमा	कथमा		८	लंभ	लंभ
२४		त्स्या	त्स्यात्,	५११	६	बन्धा	बन्धा
२५		धातुम	धातुम		९	देष्व	देष्व
५००	१६	अध्वर’ इत्याधारमिति—			१४	ततश्च ।	ततश्च
		अध्वर इत्याधारम्’ इति			२५	देवतां	देवता
						नास्मा	नास्म

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
	॥	कत्वे-	कत्वे	११		याद्	यदि
	२१	तुल्या	तुल्या	१६		स्थाष	स्थाप
	॥	घते	घते ।	१४१	२	कुतः	कुतः ।
	२९	स्याति	स्यानि		१६	षेत्ति	षेत्ति
	॥	ष्टोम	ष्टोमो	१४२	२	ब्रीह्यादि	ब्रीह्यादि
११२	२	तत्स्मा	तस्मा		१७	म्धिम्	स्थितम्
	५	रन्ति	रन्ति	१४३	२९	द्रव्यम्	द्रव्यम्
	१३	न्देव	न्देवता	१४५	१३	फलत्वम्	फलत्वम् ।
११६	१	त्वयत्	त्वन्यत्		२०	फलमिति ।	न्या—
	२३	गृहीत्वा	गृहीतत्वा			फलमिति न्या	
११७	२	न्नः	न्न		२८	अनैकान्तिकी क-	-
	८	वाधु	वायु			अनैकान्तिकीक	
१२०	६	एष	एव	१४९	१०	र्भति	र्भवति
	८	त्पन्नैःस्त	सन्नैस्त		१८	शत्रे	शत्र
१२५	२७	रूपा	रूपी	५५२	६	किमु ।	किम्
५२६	१२	स्तूपरा	स्तूपरा		११	ष्टोम	ष्टोमः
	२९	योगो	यागो		१२	विधाय '	विधाय
५२८	२२	संनिधौ	संनिधौ		२०	कृत्वा श	कृत्वाश
५२९	१७	त्ताह	ताह	५५६	९	कृत्वा श	कृत्वाश
५३०	१९	मेव	मेव	५५८	१९	श्रूयते ।	श्रूयते
५३१	२	प्रमाणा	प्रमाणा	५६०	२८	मिति । स्व	मिति स्व
	४	प्रमाणा	प्रमाणा	५६१	८	तर्हि	तर्हि,
५३३	२५	अस्य शब्दा—		५६४	२३	समा	साम
		अस्यशब्दा		५६६	१८	च्यते	च्यते-
५३४	१८	तर्हि	तर्हि ।		२८	नियतं	निधनं
५३५	४	तर्हि	तर्हि ।	५६७	१२	मवे	भवे
	९	अस्य पदार्थे—			२३	च्यते	च्यते ।
		अस्यपदार्थे			२७	नाम	साम
५३६	२०	देवतासं	देवता सं	५६८	१	हामः	होमः
५४०	७	र्गयाव	स्वर्गयाव		७	किं च	किं च ।

शुद्धिपत्रम् ।

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
	२२	चान्य	चान्यत्र		२२	ध्यथा	ध्यस्था
१६९	११	विमा—	विभा—		२४	वक्या	वाक्या
	१५	यते त	यते । त	१७९	३	ण्येवं जा	ण्येवंजा
१७०	१	अ० १४	अ० १		१६	कर्तृकं	कर्तृक
	३	[१४]	[१]		१८	द्वावेव	द्वावेव
	२३	पृष्ठ	पृष्ठ	१८०	१०	भेषि	भेषि
	३०	ध्याये	ध्याये	१८२	१९	ष्टम्	ष्टम्
१७१	१	अ० १४	अ० १	१८३	१	यदि	यदि—
	१९	मिति 'त	मिति' । त	१८४	१५	वर्त	वर्त
५७२	१	अ० १४	अ० १		१७	णैव—	णैव
	२	श्रुक्	शुक्	१८५	२१	त्यत अत आ—	
१७३	१	अ० १४	अ० १				त्यत आ
	२९	यदि श	यदिश	१८६	८	षितंच	षितं च
१७४	१	अ० १४	अ० १		१२	वाच्य	वाच्य
	२३	प्ये	प्ये		२६	प्रमाणा	प्रमाण
	२७	चित्ति । पा—		१८७	३	चारेभ्य	चारेभ्य
		चित्ति, इति पा		१८८	१७	यदि श	यदिश
१७५	१	अ० १४	अ० १	१८९	२४	विधि	विधि
	२२	भाष्ये	भाष्यं	१९१	१२	त्याह—	त्याह ।
	२४	येम् । 'अ-र्थम् 'अ			२४	घोषाद्य	घोत्पाद्य
	२६	इत्यस्यसू	इत्येतसू	१९३	१८	विधिः	विधिः ।
१७६	१	अ० १४	अ० १	१९४	२०	नैषदो	नैष दो
१७७	१०	क्षणं	क्षणं	१९६	२५	रिवं	रिव
	१८	क्षिम	क्षिमि		२८	त्वादाक्ष	त्वाहाक्षा
	२०	दृष्ट	दृष्ट—	१९९	१५	मिद्ये	मिद्ये
	२३	रेव	रेव	१०१	२६	न्यस्तं	न्यस्त
	२४	रोति	रोति ।	१०२	१७	सत्स	तत्स
	२७	सर्व	सर्व	१०४	२	संकारः	संस्कारः
१७८	३	अवे	अवे	१०५	२८	विध्य	विध्य
	२१	देहः	देहः ।	१०७	९	न्द्रस्येवेन्द्र	न्द्रस्येवेन्द्र

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१४	१६	एव	एव	६७४	१९	यनऽम	यनम
६२०	८	न प्येक	नाप्येक	६७९	६	दुपद्ये	दुपपद्ये
६२३	३	यावर्जा	यावर्जा	६८०	११	धर्म	धर्म
६२४	२३	यथा	याथा	६८४	६	शक्ति	शक्ति-
६२९	२९	लिङ्बहर्शाच्च—			१०	त्यर्थ	त्यर्थ
		लिङ्गदर्शनाच्च			११	त्याच्यते	त्याच्यते ।
६३०	१३	वाल.	काल.	६८५	२४	नाम श	नामश
६३२	२१	णान्तरप्रद	णान्तरप्रद	६८८	२२	निधेमो	निधेमो
६३४	१०	सानायि	सानायि		२३	देवेति, ।	देवेति ।
	१०	सानायि	सानायि-		२८—	
६३६	१५	यजेत्	यजेत			१ सममिति कचिन्नास्ति	
६४०	९	तर्हि	तर्हि			(१ अ० ६—	
६४१	२५	प्यन्ते	प्यन्ते ।			२ (अ० ६	
६४५	२८	शङ्क नी	शङ्कनी		 —	
६४६	२०	भेदा सिद्धि	भेदासिद्धि			३(अ०४पा०१अ०५)	
६४७	१५	प्रदर्श ,	प्रदर्श-	६९३	७	प्ररिच्छि	परिच्छि-
६४८	२३	क्षया अत	क्षायामत		११	नान्धे	नान्धे
६५५	२	स्पर्शाभि	स्पर्शादिभि	६९४	१३	विरु	विरु
६५९	२५	कृत्यन्वितत्वं—		६९५	१४	दानीसि	दानी सि
		कृतिकारकत्वं		६९६	९	हाथ	हाथ
६६०	२६	याग.	याग-	६९७	१६	जनादि	जनादि
६६३	१	इइ	इइ		२१	यथैव	यथैव
६६३	२३	नत्र	तत्र	६९७	२१	क्रयार्था	क्रयार्था
	३०	यस्योत	यस्येति	६९८	१६	गुणं	गुणं
६६५	२०	वाक्या	वाक्या			पूर्वं	पूर्वं
६६८	१८	वा य	वा यः	६९९	१८	न्यथार्थे	न्यथार्थे
६६९	२७	द्वयन्ध	द्वयन्ध	७००	३	त्रिधय	विधय
	२८	रंपक्ष	रपेक्षं	७०६	६	सञ्जय	सञ्जय
६७१	११	रारम्भः	गरम्भः ।	७०७	५	षन्माबाना	षन्माबाना
६७२	२८	अर्थने	अर्थेन		२६	मध्ये	मध्ये

पुटे	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
	२८	ग्रहश्च	ग्रहश्च	२३		यैय	यैय
७०८	२७	सज्ज्य	सज्य	३०		श्लोक,	श्लोकपूर्
७१०	६	सज्ज्य	सज्य	७४५	१३	दाभि	दामि
७१२	१८	सज्ज्ये	सज्ये	७४७	२	वाटि	वति
	२२	तथैवे	तथैवे		१४	दस्यं	दस्य
	२७	विध्यु	विध्यु	७५४	२७	गुणोः	गुणो
७१३	२२	करणेः	करणे	७५५	३	द्वौणममिदमि—	
	२३	कार्य	कार्य			द्वौणमिदममि	
७१४	२८	प्येवत्वं	प्येकत्वं	७५९	१८	पेशाना	पेशा ना
७१६	१०	परौ	परो	७६६	७	तयाः	तया
७२०	२	तथा	तथा	७७१	२२	सर्वोर्थत्वं	सर्वार्थत्वे
	२८	वकैस्य	वैकस्य		३७	सब	सब
७२२	२५	वत्वात्	वत्वात्	८७३	५	सबाधो	संबाधे
७३०	२२	ममित्ये	ममित्ये	७७४	१३	हत्य	हृत्य
	२५	प्रथामैः	प्रथामैः ।			न—नस्यात्तस्तदप्यनैव	
७३१	१४	एकं	एव	७७५	८	बाधे	बाधे
	१८	कर्तृ	कर्तृ	७७६	४	रुद्धय	रुच्य
	२९	व्यक्ते	व्यक्ते.		२०	वाक्य	वाक्य
	३०	लाघ	लाघ		२४	क्तयामि	क्तयमि
७३७	१२	सत्यम् ।	सत्यम्,	७७७	१७	यत्रं	यत्र
	२१	गम्या	गम्या		१८	रयि	रयि
७३८	२५	पन्यया	पन्यया	७७८	२९	द्विजे	तद्विजे
	२६	वार्त्तनी यु	वार्त्तनीयु	७७९	१७	गुर्वी	गुर्वी
	२७	वधे	वृधे	७८०	१	धयि	धयि
	२७	वावचो	वचो		२	चैवं लि	चैवलि
	२६	प्रयोगः	प्रयोगः,		१५	चैव लि	चैवलि
७४०	११	मिमै	सस्कारावि	७८२	१८	इत्ये व	इत्येव
		मिमे	सस्कारा इ	७८५	१७	सान	साना
७४१	१७	तस्याप्यु	तस्याप्यु	७८६	२९	(इति—तृप्तिप
७४४	१४	देवन—	देवना—			काशकमन्त्रस्य मक्षमन्त्रैक.	
						वाक्यताधिकरणम् ॥१०॥	

पुटे	पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
		गुणामिन्दतिक्रिया		८७३	२२	संस्थाना	संस्थाना
८४५	२५	लामो वि	लामाद्वि		२५	मस्यामि	मस्यामि
	२९	किं च	किं च-	८७४	१२	व्यथैव	व्यथैव
८४८	१६	धारणे	घारणे	८७८	८	तस्माऽज्जयो-	तस्माऽज्जयो
	२४	मिति	मिति	८८१	२३	भाष्यस्य	भाष्यस्य
	२९	तावालिङ्ग	तावालिङ्ग		२८	प्राति	प्राप्ति
८९०	१९	सीदं	सीद	८८३	८	सौमापौष्णे	सौमापौष्णे
७५१	३०	वर्तव्य	कर्तव्य			एकादश-	एकादश-
८९२	१५	अह	आह			कपाले.	कपाले.
८९६	५	रत्रार्थ	रत्रार्थ		११	धार्कण	धार्कणे
७५७	१	न च	च	८८६	१६	सौमा	सौमा
	२३	नामांशय	सानांशय		२०	सौमा	सौमा
८९९	२४	बाध	बाध		२३	सौमा	सौमा
	२७	तृष्णादि	तृष्णादि-		,,	सौमा	सौमा
७६३	१७	ताकथ्यासंस्था-			२५	सौमा	सौमा
		ताकथ्यादिसंस्था		८८८	६	योगे	योगे
८६४	१५	संबन्ध	संबन्ध एव	८९०	१	अ. पा.	अ० ३ पा०
		प्रमज्जयत	प्रमज्जयत	८९३	२	भष्यति	भविष्यति
		एव इति	इति	८९५	१३	त्रिण्यधि	त्रिण्यधि
८६५	३	युक्तं चोदना-		८९६	९	पुवर	पुनर
		युक्तं चाचोदना			२४	पौर्ण	पूर्ण
	६	कुलायादि	कुलायादि	८९७	२५	प्रपक्त	प्रसक्त
	११	अन्यत्तु तत्,-		८९९	३	दम्ब	दम्बं
		अन्यस्वेतत्			२९	शब्दोः	शब्दो
	१६	वाक्या	वाक्या	९००	१	तरमा	तस्मा
८९७	१६	त्युत्कृष्ये-	त्युत्कृष्यते ।		२८	पौर्ण	पूर्ण
	२५	इति नै	इति, नै	९०२	,,	अ० पा०-	अ० ३ पा०
८७०	१५	वाक्य भेदः-	वाक्यभेदः		२०	र्थस्थ	र्थस्य
	२५	त्वात् ।	त्वात्	९०४	७	शक्तेति	शक्तेति
८७१	८	वद्वि	वद्वि		२६	भव	भव

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९०६	१	बुद्धि	बुद्धि	९२२	१	ब्रूत	भ्रूत
९०७	१३	काङ्क्षा	काङ्क्षा		२१	द्यस्य-	द्यस्य ।
	२३	का ण	कार्येण		२४	रोधो ।	रोधो-
९०८	२८	रमृतेः	स्मृते	९२४	१	ना	ननु
९९	७	पौर्ण	पूर्णे	९२५	१८	प्वपिः	प्वपि
	१५	पौर्ण	पूर्णे		२२	वाः भ	वा भ
९१०	१	तत्संस्का	संस्का	९२७	२१	प्यत्ये	प्यत्येन
	४	पौर्ण	पूर्णे		२५	न्यतेऽसि	न्यतोऽसि
	५	पौर्ण	पूर्णे	९२८	९	र्गनक	र्गमक
	६	पौर्ण	पूर्णे	९२९	१०	क्तिभि	क्तिभिः
	१७	तारेप्य	तोरप्य	९३१	३	प्रत्य-	प्रत्यक्षम् ।
	१९	पौर्ण	पूर्णे		७	विष्णु	विष्णु
९११	२३	सत्यस्य	सत्यस्य	९३२	२७	तिडा	तिडा
	२५	पौर्ण	पूर्णे		२८	तिड्	तिड्
९१२	७	रायं	राय	९३३	१	विष रू	विषयरू
	८	पौर्ण	पूर्णे		२८	मारूया	मारूप्या
	१५	पौर्ण	पूर्णे	९३६	१६	प्रपक्तौ	प्रसक्तौ
	१८	पौर्ण	पूर्णे		२६	शेष	शेषे
९१३	८	प्युन	प्युत्त	९४३	९	स्वाम	स्वसाम
९१४	३	दशक्तेति	दशक्तेति		१२	समारूया	समारूया
९१५	२८	रवभा	भवभा		२४	निषेध्य	निषेध्य
९१६	१५	प्रथमं तावद्	प्रथम	९४४	१	वत्पूरु	वत्पूरु
			तरम	९४४	११	तेति	तेति ।
९१७	७	व्यापार	व्यापार	९४५	१३	पनु	षनु
	१०	धातु	धातु		१४	पुरुष	पुरुष
	१३	प्यन्प	प्यन्त		१६	षवर्म	षधर्म
९१८	७	दोष	दोष		१७	कुनः	कुतः
	१०	धातुभ्या	धातुभ्या		२४	एा	एषा
	१७	हित	हित-	९४६	१८	क म	काम
९१९	६	तस्मा	तस्मै		२३	वदो	पदो

पुटे पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
९४८ २६	सत्या	सत्या	९६९ २१	त्युमौ	त्युभौ
९४९ ३	रहरयो	साहस्यो	२३	तकर्तृ	तत्कर्तृ
९५२ १	इयु	इत्यु	२४	नाम	नामि
७	शेषात्	शेषात्	९७२ १७	स्वामि	स्वामि
१४	वर्ष	चर्ष	२५	तदध्रे	तदध्रे
२२	पप्तवु	प्राप्तावु	२७	भवित	भवित
९५३ ९	वमिन	वमिति	९७४ १०	गयन्ते	गम्यन्ते
९५५ २१	शेषत्वा	शेषत्वा	२६	हविष	हविषः
२९	द्वासा	द्वासा भवेच्च	९७९ ६	द्व्यव	द्व्यव
९५७ १	युणाऽपि	युणाऽपि	११	पूर्वा	पूर्वा
११	त्विष्ट	त्विष्टि	९८१ १२	भाचार	माचार
९५८ ४	दोषसं	दोषसं	९८२ ४	हर्षी	हर्षी
१६	मान्येनै	मान्येनै	९८३ २	द्युम	द्युम
२५	दोषस्य	दोषस्य	६	दोषा	दोषा
२६	वापृतु	वात्पुरु	९८४ २७	रत्रम	रक्रम
२८	निर्वा	निर्घा	९८३ २६	भाष्य	भाष्य
९५९ २४	गृह्णीती	गृह्णीती	९८६ ११	पूर्ण	पूर्ण
२६	व्यापार	व्यापारा	१५	एव । श्रु	एवाश्रु
९६० २९	इत्यादि वि-इत्यादिवि		९८७ १४	पंकार	पकार
९६१ १६	क्रीत्वा	क्रीत्वा	९८९ १५	श्रूय	श्रूय
२९	दिशेति	दिनेति	९९० ७	पगमा	परामा
९६३ ६	पेत । इ	पेत, इ	२२	दृष्टार्थ	दृष्टार्थ
९६४ १७	स्तुय	स्तुत्य	२९	चतुर्धु	चतुर्धु
९६५ २१	व्यापारोः	व्यापारो	९९२ ६	संबद्धं, चतुर-	} संबद्धं, चतुर- वत्तं जुहोतीति वचनात् ।
९६६ १०	शक्नोति	शक्नोति			
२७	प्रति	प्रति			
३०	विरुध्यते	न विरुध्यते	९९३ १८	अक्त	अवक्त
९६८ ६	छौक	छोक	२५	वर्यवर	वयवस्या
३०	रुक्त्य परि-रुक्त्यपरि		२९	रणा धा	रणाभिधा
३१	विधात	विधात्	९९४ ११	सोत्रामणी	सौत्रामणी

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
	१८	कार्या	कार्या	१२	मिर	निर	
९९५	१५	स्बन्धो	संबन्धो	१३	रवगो	स्वगो	
९९७	१	करय	कस्य	१०३४	२२	गामिणः	गामिनः
	८	रणत.	रणः	१०४२	१४	पूवक्ष	पूर्वैश्च
	१६	त्सवृद्ध	त्सकृद्ध	२८	सवनी	सवनीय	
	२२	संस्कार	संस्कार	१०४४	९	मवन्धु	मवधु
	२६	क्षयन	क्षयन्	१७	पशू	पशू	
९९८	१	वचस्या	वचनस्या	१०४७	१४	मुत्त	मुक्त
	१८	प्राप्त्यापेक्ष—प्राप्त्यपेक्ष		१९	वरुप्ये	करुप्ये	
	२०	हेम	होम	१०४९	२०	नान्त—	नानन्त—
९९९	२६	आदना	अदना	२४	प्रात स	प्रातः स	
१०००	३	सम । च	सम च	१०५०	२०	दोभेऽ	भेदोऽ
	१३	भक्ष नि	भक्षनि	१०५३	२९	त्रे । त	त्रेत
	१५	सैषा	सैषा	१०५५	१८	धर्म	धर्म
	१५	न चान्याद—न	चान्यद	१०५६	१६	बिभ	बिभ
१००३	२०	त्यण् प्र	त्यण्	१०५७	९	नित्य	निर्य
१००४	२१	ससन्न	ससुन्न	१५	म्किने	रिक्ते	
१००२	७	यंदा	यदा	१०५८	१७	कर्त	कर्त
	१८	यथा चम	यथाचम	१०६०	१	यत्रे	यते
१००६	२	तरमा	तस्मा	१०	सर्वम्या	सर्वम्या	
१००८	३३	पठितंवाक्यवादि		२६	वध्या	कथ्या	
		—पठितवाक्यवादि		१०६२	५	रतः	स्वः
१००९	१६	च्छन्त	च्छन्तः	१०	रतोन्न	स्तोन्न	
१०१२	२०	नेतिः	तेति	२३	सिद्धव	सिद्धव	
१०१३	६	मयाऽधर्म	मयाऽधर्म	१०६४	७	मम्यु	मम्यु
१०१६	५	बिमक्ष	बिमक्ष	१६	मिते	मिति	
१०१७	१७	मक्ष	मक्ष	१०६५	५	संस्था—	संस्था
	१८	गिरे	गिरे	१०६६	५	एवं	एव
१०१९	१९	वालम्बने	वालम्बते	१४	द्रह	द्रह	
१०२८	१	वेवद्म	वेतद्म	१५	कथ्ये	कथ्ये	

पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०६७ १३	मारा	मारा	११०५ ९	कल	कल्प
१०६८ २	मग्य	गम्य	११०९ २३	॥ २३ ॥	॥ २२ ॥
१७	रवग	स्वग	२४	योग इ	योगः' इ
१०६९ २४	प्टोम	प्टोम	१११० १९	रूयात	रूयातः
१०७० २७	मेताञ्	मेतान्	११११ ७	तयव	तयैव
१०७३ ३	स्वामि	स्वामि	१११५ १५	स्यु.	स्युः
१०७५ ७	उच्यते	उच्यते	१५१६ २०	तपासि	तपासि
१०७७ १९	वर्तृ	कर्तृ	११२० ८	किं त,	किं ते,
१०८० २	त्सर्वार्थ	त्सर्वार्थ	११२१ २३	ब्रूया	ब्रूया
१०८६ २६	तत्रे—	तत्रे—	११२५ ८	यैवसं	यैवसं
१०९० २८	३ (अ०-४ (अ०		११२७ ३२	हिय	हिय
१०९२ १६	उत्पत्तौ त-उत्पत्तौ तु		११२८ १४	षेषुं	षेषु
१९	स्वामि	स्वामि	११२९ १९	णध्व	णाध्व
१०९४ २३	वर्तते	वर्तते	११३२ १६	ध्वयोर्य	ध्वयोर्य
१०९५ १९	स्तोतुम्	स्तोतुम्	,, ६	विकृतावपू	विकृतावपू
१०९८ २६	अध्वर्यु	अध्वर्यु	११३३ २०	मतत्	मेतत्
२८	मैत्र	मैत्रा	११३४ ४	पेक्ष्य	पेक्ष्य-
१०९९ २४	सुत्रे	त्पुत्रे	,, २४	पशु रो	पशुपुरो
२५	कपाले	कपालो	११३५ ४	तिप	तिप-
११०० १९	मृत्वि	मृत्वि	११३८ २६	तत्रैवं	तत्रैव
११०१ १४	ऋत्विक्त्व	ऋत्विक्त्व	११३९ २४	महण	महण

सूत्रसूच्यां शुद्धिपत्रम् ।

पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२ ८	यसू	यस्तू	६ २१	मुच्च	मुच्च
५ २०	कृतावपू	कृतावपू	८ २९	स्वामि	स्वामि
५ २१	छेत्	छेत			

अङ्गत्वनिरुक्तिमुद्रिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
११४३	४	त्वावच्छेःकदर्श		११५७	२	राङ्केक	राङ्गीक
			— त्वाद्दर्श		३	स्यैवोद्दे	स्यैवोद्दे
”	८	पत्तिः नाहि—पत्तिः । न हि		११६०	३	च्छेद्	छेद्
”	२९	कर्तृत्वात्, क	} कर्तृत्वात्, कर्तृत्वेन, क	११६५	२०	मानं	मानं
११४९	१४	कृतत्व		कृतत्व,	११६८	१६	कर्तृत्वा
”	२८	दिरूपा	दिरूप	”	२८	कर्म	कर्म
११४७	३	देशप्र	देशप्र	११६९	२	मत्रा	मैत्रा
”	९	कृत्यान्व	} कृत्यान्वि तत्त्वम्	११७०	१५	रवः—	रवः
”		तत्त्वम्		११७१	८	धारणे	धारण्ये
११४७	१९	काङ्क्ष	काङ्क्ष	११७२	७	रूपरया	रूपनया
११४८	१४४८	११४८	११७६	२८	वाङ्	वाङ्
११४९	१४४९	११४९	११७७	२०	ण्यावः	ण्याभावः
”	५	त्वस्ये—	त्वस्यो	११७८	१४	मस्ति	मस्ति
”	६	द्विद्य	द्विद्य	११७९	२५	दध्न	दध्नः
”	१९	तदन्त	तदन्त	११८०	३१	शा दौ	राणा दौ
११५०	”	१४५०	११५०	११८१	३	घटक	घटित
”	१०	कारक	कारक	११८८	२१	प्रकृत	प्रकृते
”	३०	१(अ०८	१(अ०७	११८९	१	वदं	वद
११५१	”	१४५१	११५१	”	७	होत	होतृ
११५२	”	१४५२	११५२	”	१५	मन्यम	मन्यन

इत्यङ्गत्वनिरुक्तिमुद्रिपत्रम् ।

	रू०	आ०
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि-भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ...	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता-सटीकरामानुजभाष्ययुता । ...	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः-किंजवडकरोपाह्ववामनशास्त्रिकृतः ।	६	१२
९४ संस्कारपद्धतिः-अभ्यंकरोपाह्वभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्-महेश्वरोपदिष्टम् ।	३	१
९६ करणकौस्तुभः-कृष्णदैवज्ञविरचितः ।	०	९
९७ भीमांसादर्शनम्-सतन्त्रवार्तिकशावरभा० भागषट्कात्मकम् ।	२५	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः-अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्-	०	१३
९९ भास्करीयवीजगणितम्-नवाङ्कुराटीकासहितम् । ...	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशंखरः-नागशभट्टविरचितः । कुण्डार्कियुतः ।	१	१०
१०१ शांकरपादभूषणम्-पर्वतेत्युपाह्वरघुनाथशास्त्रिकृतं द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्-भागद्वयात्मकम् ।	९	४
१०३ श्रुतिभारगममुद्धरणम्-गिर्यपगनामकतोऽकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिंशच्छ्लोकी-टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः ।	२	१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्-आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् ।	२	१२
१०६ दर्शापनिषद्ः-मूलमात्राः ।	२	०
१०७ लीलावती-श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा ।	३	०
१०८ व्या०महाभाष्यम्--(अङ्गा.) पतञ्जलि वि. उ. यु. द्विभागम् ।	४	४
१०९ श्रीमद्भगवद्गीताप्रथमाध्यायः-म. म. अभ्यंकरटीकायुतौ ।	२	३
११० ग्रहगणिताध्यायः-भागद्वयात्मकः । भाष्यटीकोपेतः ।	४	५
१११ कायपरिशुद्धिः-म. म. अभ्यंकरोपाह्ववासुदेशास्त्रिप्रणीता ।	१	४
११२ श्रीमद्भगवद्गीता-गजानकरामकविकृतटीकायुता ।	३	०
११३ मध्वतन्त्रमुखमर्दनम्-अपय्यदीक्षितकृतम् । ...	१	८
११४ रुद्राध्यायः-विष्णुसूरिकृतभाष्ययुतः । अद्वैतपरः । ...	०	१२
११५ रसरत्नसमुच्चयटीका-वामनात्मजचिन्तामणिविरचिता ।	२	८
श्रीमत्पद्मपुराणम्-महापुराणान्तर्गतं चतुर्भागात्मकम् । ...	२०	०
सिद्धान्तदर्शनम्-महर्षिवेदव्यासप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् ।	१	४
आधानपद्धतिः-किंजवडकरोपाह्ववामनशास्त्रिभिः कृता ।	१	१४
पञ्चालम्भमीमांसा-किंजवडकरोपाह्ववामनशास्त्रिविरचिता ।	०	१०
ज्ञानभारतम्-कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् ।	१	०

**आनन्दाश्रममुद्रणालयमुद्रितग्रन्थावल्या अकारादिवर्णानुक्रमेण
ग्रन्थाङ्केन मूल्याङ्केन च सहितं सूचीपत्रम् ।**

ग्रन्थाङ्कः	मूल्यम्		ग्रन्थाङ्काः	मूल्यम्	
	रू०	आ०		रू०	आ०
४१ अग्निपुराणम्	५	४	२० जीवन्मुक्तिविवेकः	३	१२
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका	२	१४	२४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	८	०
८४ अद्वैतामोदः	२	०	६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्	१	४
५७ आचारभूषणम्	४	६	८५ ज्योतिर्निबन्धः	३	१५
५८ आचरिन्दुः	४	०	३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्	१४	८
आधानपद्धतिः	१	१४	४२ तैत्तिरीयसहिता	४८	१०
१०५ आध्यायनगृह्यसूत्रम्	२	१२	३६ तैत्तिरीयारण्यकम्	९	१
८१ आध्यायनश्रौतसूत्रम्	४	११	१२ तैत्तिरीयोपनिषत्	१	१२
६२ ईशकेनकटाद्युप०(रामा०)	०	८	१३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवा०	२	२
७६ ईशकेनकटोपनिषदः	१	०	७८ त्रिम्बकटीतिः	३	१२
५ ईशावास्योपनिषत्	०	१४	१०४ त्रिजन्त्रटोकी	२	१५
२९ उपनिषदां समुच्चयः	६	१२	५३ दर्शनार्णवमामप्रकाशः	६	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्	१०	१०	१०६ दर्शनोपनिषदः	०	०
३८ ऐतरेयारण्यकम्	३	०	७४ द्वाध्यायणभूषणसूत्रवृत्तिः	१	०
११ ऐतरेयोपनिषत्	१	४	३३ इन्द्वन्तरीयनिघण्टुग०म०	६	४
९६ करणकौस्तुभः	०	९	५८ धर्मशास्त्रनिर्णयः	०	९
७ काठकोपनिषत्	१	४	५८ इत्येतेष्वपि परिशिष्टम्	०	१३
१११ कायपरिशुद्धिः	१	४	५६ निम्बापेष्टजिकार्णवः	३	४
६६ काव्यप्रकाशः	६	४	८८ निम्बनम	१६	८
८९ काव्यप्रकाशः	३	४	३० तृनिहपूर्वोक्तगनापनीयोप०	१	१२
९५ काश्यपशिल्पम्	३	१	५१ व्यायम्बजाणि	४	८
६ केनोपनिषत्	१	०	पद्मपुगणम्	२०	०
५२ गणेशगीता	२	०	पञ्चाष्टमभर्मिर्मा	०	१०
१ गणेशार्थवैशेष्यम्	०	६	७० परिभाषेन्दुशेखरः	२	०
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः	१	८	४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि	३	०
६१ गौतमसूत्रम्	२	८	३ पुरुषसुक्तम्	०	४
११० ग्रहगणितध्यायः	४	५	५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः	४	०
१४ छान्दोग्योपनिषत्(शां०)	५	०	८ प्रश्नोपनिषत्	१	०
६३ छान्दोग्योपनि०(रामा०)	३	१२	१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः	१	१०
७९ छान्दोग्योप०(मिताक्षरा०)	२	०			

[२]

ग्रन्थाङ्कः	मूल्यम्		ग्रन्थाङ्कः	मूल्यम्	
	रु०	आ०		रु०	आ०
१९ बीजगणितं सटीकम्	२	०	२ रुद्राध्यायः	१	६
१५ बृहदारण्यकोपनिषत्	८	०	११४ ,, अद्वैतपरः ।	०	१९
६४ ,, (रामानुजटी०)	३	४	१०७ लीलावती	३	०
३१ ,, (मिताक्षरा)	२	१२	८० वाक्यवृत्तिः	०	८
१६ बृहदारण्यकोपनिषद्भा०	२२	८	४९ वायुपुराणम्	४	१९
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी	१०	१२	८६ विधानमाला	४	४
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता	१	१२	२७ वृन्दमाधवः	६	१२
२८ ब्रह्मपुराणम्	-	-			६
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्					१२
२१ ब्रह्मसूत्राणि (गां०)			वीर सेवा मन्दिर		१२
६७ ,, ब्रह्माभूतवर्षिणी-			पुस्तकालय		४
दीपिकासमेतानि					५
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः					०
३४ भगवद्गीता (गां० भा०)					
३४ ,, (सटीकशां० भा०)					
४४ ,, (पैशाचभाष्य०)					
४५ ,, (मधुसूदनीश्रीधरी)					
९० ,, (रामानुजजीया)					
१०९ ,, (अद्वैताङ्कुराटी)					
११२ ,, (काश्मीरपाठानुसारा)					
७५ भाष्यार्थरत्नमाला					
५४ मत्स्यपुराणम्					
११३ मध्वतन्त्रमुखमर्दनम्					
१० माण्डूक्योपनिषत्					
९७ मीमांसादर्शनम्					
९ मुण्डकोपनिषत्					
६० यतिधर्मसंग्रहः					
५० यतीन्द्रमतदीपिका					
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः	१				
४ योगरत्नाकरः					
१९ रसरत्नसमुच्चयः					
११५ रसरत्नसमुच्चयटीका					